DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

Herbert Tingsten

☆

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

I

TIDENS FÖRLAG

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIAL-DEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

I

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIAL-DEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

I

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

DEN SVENSKA ARBETARKLASSENS HISTORIA

DET VERK, vars först utgivna del härmed överlämnas till offentligheten, har ganska länge varit under förberedelse. Den ursprunglige initiativtagaren därtill var skriftställaren Ture Nerman. I en skrivelse till Landssekretariatet den 4 februari 1936 väckte han förslag därom och framhöll att ett sådant vetenskapligt arbete skulle bli av mycket stort värde för arbetarklassen själv, som därav skulle få både gagn, vidgat sinne för sin egen tradition och ett nyttigt intryck av vilken betydelse den från ringa förhållanden kunnat arbeta sig upp till. Till förslaget var fogat ett yttrande av sedermera generaldirektör Sigfrid Hansson, vari han gav det sitt varmaste förord och uttalade att den svenska fackföreningsrörelsen genom att skänka detsamma sitt moraliska och ekonomiska stöd skulle göra en för alla tider bestående, utomordentligt betydelsefull kulturinsats. I ett på Landsorganisationens begäran avgivet utlåtande tillstyrkte Hansson jämte Landsorganisationens kassör Johan-Olov Johansson ytterligare förslaget. Landssekretariatet fattade sitt beslut i enlighet härmed och Representantskapet ställde behövliga medel till förfogande. För att leda arbetet utsågs en redaktionskommitté och inom denna ett arbetsutskott; i spetsen för båda ställdes generaldirektör Hansson. Sedan genom hans död företaget berövats hans varma intresse och rika kunskaper, inträdde i hans ställe studierektor Torvald Karlbom. I övrigt fick redaktionskommittén följande sammansättning: fil. dr Gösta Berg, professor Bertil Boëthius, fil. dr Oscar Borge (död 1938), förbundsordförande Sigvard Cruse, professor Eli F. Heckscher, numera byråchefen Alf Johansson, kassör Johan-Olov Johansson (sedermera ersatt av kassör Axel Strand), professorerna Andreas Lindblom, Arthur Montgomery och Gunnar Myrdal, skriftställaren Ture

Nerman, fil. dr Sigfrid Svensson samt professorerna Herbert Tingsten och Sven Tunberg. I arbetsutskottet skulle ingå, jämte ordföranden, ledarna för verkets tre huvudavdelningar, undertecknade Boëthius, Lindblom och Tingsten, samt undertecknad Heckscher.

Förberedelserna ha bedrivits i enlighet med de från början framlagda riktlinjerna. Arbetet fullföljer ett vetenskapligt syfte och strävar samtidigt att framlägga resultaten i sådan form att de kunna vara njutbara för alla, både inom och utom arbetarrörelsen. Meningen är att genom vidsträckta primärforskningar, som till stor del redan ha verkställts, lägga en varaktig grund för kännedomen om vad arbetarklassen har betytt och hur den har levat från äldsta tider till nutiden, hur den varit knuten till det svenska samhället i dess helhet, påverkat detta och påverkats av detta, hurudan dess ställning har varit i goda och onda tider, vad den uträttat och hur den själv sett sitt läge, utan att något lägges till eller drages ifrån.

Mer i detalj framgår innehållet av den översikt som meddelas i slutet av detta band, och där angivas också namnen på de författare med vilka avtal ingåtts om medverkan samt de avdelningar eller band av verket som de åtagit sig att utarbeta. De olika författarna ha inom den angivna ramen fått forma sina bidrag efter egen uppfattning. Varje band är avsett att kunna läsas för sig.

Stockholm i februari 1941.

Landsorganisationen i Sverige

August Lindberg

Arbetsutskottet för verket Arbetarklassens historia

Torvald Karlbom

Bertil Boëthius *Eli F. Heckscher*

Andreas Lindblom *Herbert Tingsten*

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

I

Herbert Tingsten

DEN SVENSKA SOCIALDEMOKRATIENS IDÉUTVECKLING

I

TIDENS FÖRLAG
Stockholm

STOCKHOLM
TRYCKERIAKTIEBOLAGET TIDEN
1941

FÖRORD

En närmare motivering för planläggningen av detta arbete torde icke vara påkallad. Jag vill endast understryka, att jag koncentrerat min undersökning till de frågor och kring de utvecklingslinjer, som synts mig vara väsentliga. Ett antal problem av mera sekundärt intresse ha icke alls eller endast i förbigående behandlats. De båda första kapitlen om socialdemokratiens inhemska och utländska bakgrund ha alltigenom inledningens översiktliga karaktär.

Då mitt arbete gäller socialdemokratiens idéer, har någon historisk-kronologisk framställning av rörelsen icke kommit i fråga. Den ekonomiskt-sociala bakgrunden till socialdemokratien har blott kunnat antydas; den kommer, liksom fackföreningsrörelsen, att ingående behandlas i andra delar av verket om arbetarklassens historia.

Dokumentering har på vanligt sätt skett genom noter, vilka med tanke på arbetets läsbarhet tryckts i särskilda avdelningar. Någon käll- och litteraturförteckning har icke ansetts behövlig. Tryckår för anförda skrifter meddelas i varje del vid det tillfälle, då de först åberopas. De jämförelsevis få förkortningar, som använts, torde icke erbjuda några svårigheter.

Beträffande det använda källmaterialet vill jag nämna, att riksdagstrycket systematiskt genomgåtts för alla frågor, i vilka det kunnat tänkas erbjuda något av intresse. Bland de publikationer, som systematiskt genomarbetats, äro Social-Demokraten, Arbetet, Ny Tid, Arbetarbladet, Folket, Nya Norrland, Skånska Socialdemokraten, Smålands Folkblad, Örebro-Kuriren, Tiden, Frihet, Fram och Stormklockan. Detsamma gäller ett antal under kortare tid utkomna tidningar och tidskrifter. Så gott som alla socialdemokratiska tidningar, liksom ett antal organ av annan färg, ha använts för vissa

perioder. De otryckta källor, som stått till mitt förfogande, äro i främsta rummet Socialdemokratiska partistyrelsens protokoll; jag har erhållit rätt att utan någon inskränkning begagna desamma. Samma rätt har lämnats mig i fråga om riksdagsgruppens och dess förtroenderåds protokoll, men dessa ha på grund av sin summariska avfattning varit mindre givande.

Många personer ha lämnat mig värdefulla råd och upplysningar. Jag vill särskilt tacka professor Eli F. Heckscher, fil. dr G. H. Nordström och fil. dr E. H. Thörnberg. Tjänstemännen vid Kungl. Biblioteket, Riksdagsbiblioteket och Arbetarerörelsens arkiv ha genom älskvärt tillmötesgående i skilda hänseenden underlättat mitt arbete.

Vid insamlingen av material, främst vid excerperingen av riksdagstryck och tidningar, har jag biträtts särskilt av fil. kand. Margitta Hansson, fil. kand. Jörgen Westerståhl och fil. kand. Margareta Vestin samt av min hustru; jag är dem stor tack skyldig härför och för diskussioner i anslutning till arbetet. Kandidat Westerståhl har genomgått min bok i manuskript eller korrektur och givit mig råd av stort värde.

Min far, direktör Karl Tingsten, har lämnat mig ett värdefullt bistånd vid korrekturläsningen.

Som alltid har min hustru vid det nu slutförda arbetet givit mig hjälp och stöd. Det är mig en glädje att vid ett tillfälle få ge uttryck åt min tacksamhet.

Stockholm i februari 1941.

Herbert Tingsten.

IDÉDEBATTEN I SVERIGE VID SOCIALDEMOKRATIENS FRAMTRÄDANDE

Politiska och sociala förutsättningar

Representationsreformen av år 1866, genom vilken fyrståndsuppdelningen ersattes av ett tvåkammarsystem, anknöt till den utveckling, som det svenska samhället undergått efter tillkomsten av 1809 års författning.[1] Adelns sociala prestige, dess ställning inom byråkratien och dess ekonomiska position hade försvagats. Prästerskapets betydelse hade minskats i samband med folkbildningens utveckling, religionsfrihetens erkännande och de sekteristiska rörelsernas framväxt. Inom borgarståndet voro icke alla de grupper inom näringslivet, som framträtt i samband med handelns och industriens utveckling, företrädda, och framför allt överensstämde ej bestämmelserna om representation med yrkesgruppernas faktiska betydelse. Stadsbefolkningen var visserligen fortfarande blott en obetydlig del av hela folkmängden (13 procent 1870), men den hade under de senaste årtiondena växt i storlek och ekonomisk styrka. Inom den jordbrukande befolkningen hade märkliga förskjutningar försiggått. Under det att jordbrukarklassen endast obetydligt avtagit — den omfattade i början av 1800-talet över 80, 1866 bortåt 75 procent av yrkesutövarna — hade antalet besuttna jordbrukare avsevärt minskats i förhållande till antalet obesuttna. Ett allt större jordbruksproletariat hade uppstått, bestående av torpare, backstugusittare, statare, drängar och tjänstefolk. De självägande jordbrukarna beräknades vid tiden för representationsreformen utgöra mindre än en tredjedel av hela jordbrukarklassen. Det var framför allt den växande medelklassen i städerna och den i samband med jordbruksproletariatets växt till ett slags medelklass på landet uppstigna självägande bondeklassen, som framdrivit representationsreformen. Denna var sålunda en agrart betonad variant av de halvdemokratiska medelklassreformer, som

med fredliga eller våldsamma medel genomfördes i en rad stater kring mitten av 1800-talet.

Det steg mot folkstyrelse, som representationsreformen innebar, var emellertid icke betydande. Förhållandet mellan konung och riksdag undergick till en början icke någon som helst legal eller faktisk förändring. Konungen tog visserligen hänsyn till stämningen i riksdagen vid val av regering; i flera fall framkallades en regerings avgång direkt av parlamentariska nederlag, och önskan att få till stånd en ministär, som kunde samarbeta med riksdagen, var påtaglig. Men om någon utbildad, principiellt erkänd parlamentarisk praxis var icke fråga. I regel voro statsministern och ett flertal av regeringsledamöterna höga ämbetsmän, som väsentligen eller uteslutande på grund av administrativa förtjänster inkallades i statsrådet. Den till statsminister utsedde ägde icke att fritt välja kolleger, även om hans råd inhämtades och ofta följdes av monarken. I många viktiga frågor gjorde monarken anspråk på rätt till personligt avgörande; i regel böjde sig statsråden, ehuru det också förekom, att de på grund av oenighet med konungen togo avsked. Solidarisk ansvarighet för regeringen erkändes ej, och denna uppfattades icke som en politisk enhet. I de fall, då en regering avgick på grund av svårigheter i riksdagen, uppfattades detta icke som ett erkännande av parlamentarismens princip, utan blott och bart som konsekvensen av ett faktiskt misslyckande; oftast ersattes den avgående regeringen av en annan med samma politiska — eller opolitiska — färg. Monarken och ministären voro i främsta rummet ledare av byråkratien, vilken i denna bondestat framstod som statsmaktens egentliga bärare, som den aktiva kraften även i den verksamhet, som krävde representationens medverkan.

Representationens båda avdelningar företrädde samhällets båda tongivande klasser: första kammaren den egentliga överklassen, med en kärna av ämbetsmän och godsägare, andra kammaren de självägande bönderna. Borgarklassen, som så energiskt verkat för 1866 års reform, blev företrädd i båda kamrarna men icke härskande i någondera. Den övre kammarens sammansättning fick sin prägel av de indirekta valen genom kommunala organ, de stränga valbarhetsvillkoren och den kommunala rösträttens gradering efter inkomst och

förmögenhet. Ehuru den kommunala rösträtten var långt mera vidsträckt än rösträtten till andra kammaren, blev första kammaren därför ett fäste för de högsta socialgrupperna. År 1870 voro av denna kammares 126 ledamöter 51 högre ämbets- och tjänstemän (därav 34 förtroendeämbetsmän) 46 godsägare och 28 bruks- och fabriksidkare, grosshandlare eller företagare.[2] Församlingen hade ungefär samma aristokratiska och plutokratiska prägel som de genom arv eller utnämning av monarken besatta överhusen i utlandet. De krav på inkomst eller egendom, som uppställdes för rösträtt till andra kammaren (bland dem inkomststrecket på 800 kronor) utestängde det stora flertalet medborgare. I början av 1870-talet voro 22—23 procent av de myndiga männen (6—7 procent av befolkningen) röstberättigade, i början av 1900-talet omkring 30 procent.[3] Under de första årtiondena efter representationsreformen hörde till denna kategori det stora flertalet självägande och ett fåtal obesuttna jordbrukare samt de mera burgna i städerna, inklusive ett stort antal självständiga hantverkare. Efterhand tillkommo i samband med det stigande välståndet andra grupper, främst industriarbetare inom de mera välbetalda yrkena. Under hela perioden bildades kammarens majoritet dock av besuttna jordbrukare. Även här var dock inslaget av ämbetsmän starkt. År 1876 voro av de 198 ledamöterna 114 jordbrukare (därav 19 godsägare), 48 voro anställda i allmän tjänst (varav flertalet i typiska överklassbefattningar) och 33 tillhörde handeln eller industrin, i regel såsom självständiga företagare.[4] De fria intellektuella yrkena och den egentliga arbetarklassen voro praktiskt taget utan representation i riksdagen intill början av 1900-talet.

Moderna rikspartier av den art, som med stöd av nationella valorganisationer sträva att vinna valmännen för en bestämd åskådning och inom representationen uppträda som målsmän för denna, funnos icke. Valen åtföljdes endast i undantagsfall, då särskilt brännande tvistefrågor förelågo (tullstriden 1887), av större agitation. Hos intet annat folk med jämförlig bildningsgrad synes vid denna tid det politiska intresset ha varit så ringa; av de vid val till andra kammaren röstberättigade deltog blott en minoritet i valen. I första kammaren förekommo icke mera fast organiserade och stadigvarande partier. Majoriteten, som under en period sammanslöts i det s. k. majoritets-

partiet, var utpräglat konservativ; kraven på tullskydd och ökat försvar hade starkare resonans här än i medkammaren. Inom kammaren gjorde sig principiellt parlamentariska strömningar så mycket mindre gällande som regeringslinjen i regel sammanföll med majoritetens önskningar och ett stort antal statsråd togos bland kammarens många ämbetsmän och godsägare. Andra kammaren behärskades däremot under större delen av tiden före sekelskiftet av ett jämförelsevis fast organiserat parti, lantmannapartiet — under tiden 1888—1895 på grund av tullstriden delat i nya och gamla lantmannapartiet. Detta parti antog program och fastställde riktlinjer för sitt arbete i riksdagen men gjorde sig föga gällande vid valen; bönderna valde, utan att i högre grad påverkas av politiska överväganden, betrodda män inom sin egen krets till representanter, och dessa sammanslötos först i riksdagen till ett parti. Man ville begränsa eller borttaga de ekonomiska besvär, som åvilade bönderna (grundskatterna och indelningsverket) och visade misstro mot förslag till ökade statsutgifter, vare sig det var fråga om utvidgning av byråkratien eller förbättring av försvarsväsendet. Till partiet hörde under längre eller kortare tid vissa representanter för den kulturliberala intelligensen (E. Key, S. A. Hedlund, V. Rydberg). I det hela hade emellertid partiet en konservativ prägel; sociala, kulturella och mera långtgående demokratiska fordringar voro den agrara majoriteten främmande. Ehuru partiet ofta kraftigt opponerade mot regeringen och vid några tillfällen framlade förslag till de aktuella frågornas lösning, gjorde det icke anspråk på att få överta regeringsmakten. Denna brist på parlamentarisk ambition stod i nära sammanhang med den negativa och defensiva hållning, som kännetecknade partiet, men förklaras till en del också av den sociala klyfta, som ännu skilde byråkratin från bönderna. Betecknande är att, då partiets ledare greve Posse år 1880 blev statsminister, i regeringen intogos ett antal opolitiska ämbetsmän, men inga lantmannapartister utom regeringschefen. Bönderna fordrade icke platser i regeringen och kände sig ej solidariska med denna; de följde sin ledare "till konseljdörren", men icke längre. Vid sidan av lantmannapartiet funnos i andra kammaren endast mera löst sammanfogade fraktioner. Den demokratiska och socialreformatoriska nyliberalism, som konsoliderades med liberala samlingspartiets stif-

tande år 1900, hade under 1800-talets sista decennier sin främste målsman i S. A. Hedin.

Den byråkratiska, i väsentliga punkter odemokratiska regimen prisades ofta i den offentliga debatten, främst på officiellt håll, såsom utmärkt av frihet och självstyrelse. Delvis förklaras detta av rent historiska förhållanden. Ett monarkiskt envälde hade i Sverige funnits blott under korta perioder, och det hade icke nått samma fulländning som i flera av kontinentens stater. Det representativa systemet kunde åberopa sig på en sällsynt lång tradition, även om riksdagens roll i statsstyrelsen stundom varit oväsentlig. De svenska bönderna hade aldrig undertryckts så fullständigt som på andra håll. I Sverige fanns därför, liksom i England, av gammalt ett mått av folkliga rättigheter, som ständigt åberopats om det också icke alltid respekterats. Härtill kom, att efter år 1809 en viss maktbalans i styrelsen och en betydande medborgerlig frihet upprätthållits. I jämförelse med flertalet europeiska stater hade svensk författningsutveckling präglats av stabilitet och fasthet i de konstitutionella gränserna. Juli- och februari-revolutionerna hade icke stimulerat alltför hårda konflikter; kastningar från demokrati till diktatur hade icke förekommit. Den av grundlagens helgd omgärdade tryckfriheten var det främsta uttrycket för principen om tolerans i fråga om politiska meningsyttringar. Den kommunala självstyrelse, som stadfästs genom före representationsreformen utfärdade författningar, var ett annat uttryck för tanken på fast fördelade rättigheter. Genom folkundervisningens förallmänligande, avskaffandet av legala skillnader mellan olika medborgargrupper och näringsfrihetens införande hade staten principiellt bekänt sig till grundsatsen om "fritt lopp för alla dugliga". Av de legala skrankorna mellan stånden funnos blott obetydliga rester.

Under tiden efter representationsreformen fortsatte den omvandling av det svenska samhället, som är förutsättningen för de radikala och socialistiska rörelsernas uppkomst och växt. Urbaniseringen — inflyttningen till städerna — och industrialiseringen äro de mest markanta momenten. År 1870 bodde 13 procent av rikets innevånare i städerna, 1900 21,5 och 1935 35,6 procent; motsvarande siffror för orter med sammanträngd befolkning voro 1880 19,3, 1910 39,1, 1935

51,3 procent.[5] År 1870 utgjorde de, som ägnade sig åt jordbruk med binäringar 72,4 procent av befolkningen, 1900 55,1 och 1930 39,4 procent.[6] Motsvarande siffror för industri och hantverk äro 14,6, 27,8 och 35,7 procent, för handel och samfärdsel 5,2, 10,4 och 18,2 procent. Framför allt bör i detta sammanhang arbetarklassens snabba växt under slutet av 1800-talet understrykas. Antalet i industri, gruvor och hantverk sysselsatta arbetare beräknades år 1870 till 96,000, år 1880 till 137,000, år 1890 till 189,000 och under 1900-talets första år till omkring 400,000.[7] Fabrikernas storlek växte samtidigt; på varje företag kom ett allt större antal arbetare. Vid sidan av industriarbetarklassen framträdde en växande lägre medelklass i städerna, främst bestående av anställda inom industri, handel och samfärdsel.

Denna utveckling innebar icke en proletarisering i mening av sjunkande levnadsstandard. Tvärtom nådde den obesuttna jordbrukarklass, som främst rekryterade fabriksarbetarklassen, i stort sett bättre ekonomiska villkor.[8] Men industrialiseringen medförde här som på andra håll förutsättningar för en socialistisk rörelse.

Skillnaden mellan å ena sidan Sveriges, å den andra sidan Danmarks och Norges politiska och kulturella liv är under 1800-talets sista decennier påfallande. I Danmark lyckades vänstern, som representerade radikal stadsintelligens, en del av industriarbetarna samt en stor del av jordbrukarna utanför de förmögnaste kategorierna, redan i slutet av 1860-talet erövra en majoritet i folketinget. Då vänstern krävde parlamentarisering, tillgrep den på landstinget stödda konservativa regeringen under lång tid ett slags diktaturparagraf för att bevara de bestående maktförhållandena. Då år 1901 en parlamentarisk praxis inleddes, hade denna sålunda begärts av en folkmajoritet under mer än tre årtionden. Ett socialdemokratiskt parti, som övade stort inflytande på utvecklingen i Sverige, hade redan på 1870-talet fått fast fot i Danmark. Förhållandena i Norge voro på väsentliga punkter likartade. Den norska vänstern, vars sammansättning och syften erinra om den danska, dominerade stortinget sedan 1860-talet och lyckades år 1884 efter långa strider med den svensk-norske mo-

narken erhålla regeringsmakten. En aktiv socialistisk rörelse hade här uppstått redan på 1850-talet; sedan denna rörelse sjunkit tillbaka, grundades ett mera stabilt arbetarparti år 1886. Det politiska intresset var i Danmark och Norge ojämförligt större än i Sverige; medan valdeltagandet hos oss i regel var 20—40 procent, var det i de andra skandinaviska länderna 40—70 procent.[9] Vad den kulturella utvecklingen beträffar, bör främst erinras om att dansk och norsk realism och samhällskritik till stor del var det svenska åttiotalets inspiratör.

Överhuvud företedde Danmark och Norge större politisk livaktighet och en mera kritisk intellektualism än Sverige. I första rummet bör i detta sammanhang beaktas att vid den tid, då det allmänt konservativa, socialt och kulturellt ointresserade lantmannapartiet behärskade vår andra kammare, ledningen i Danmarks folketing och i Norges storting låg hos partier, nära motsvarande den svenska nyliberalism, vilken först i början av 1900-talet blev en politisk maktfaktor.

Till någon del kan detta förhållande bero på olikheter i de politiska institutionerna. I Danmark var rösträtten vid val till nedre kammaren avsevärt mera utsträckt än i Sverige; av samtliga innevånare voro år 1861 14,6, år 1881 15,4, år 1901 16,4 procent röstberättigade.[10] Detta förklarar i viss mån den danska väljarkårens relativa radikalism. I Norge var rösträtten före 1884 års reform än mera inskränkt än i Sverige (5,2 procent av innevånarna 1882) men blev sedermera vidsträcktare och omfattade år 1894 13,9, år 1900 19,7 procent av invånarna.[11] I detta land torde nationella känslor, som växte under den svenska monarkiens tryck, ha spelat en viktig roll vid enandet av de grupper, som bildade vänstern, och vid utformandet av kravet på parlamentarism.

Viktigare är, att urbanisering och industrialisering nått längre i Danmark och Norge än i Sverige.[12] År 1870 bodde i Danmark nära 25, år 1880 28 procent av befolkningen i städerna, d. v. s. proportionsvis bortåt dubbelt så många som i Sverige; i Norge voro motsvarande siffror år 1875 18,3 och år 1890 23,7 procent, d. v. s. ungefär 25 procent mer än i Sverige. Efterhand förändrades läget: under

de senaste årtiondena har Danmark haft omkring 20 procent större stadsbefolkning än Sverige, under det att Norge haft något mindre stadsbefolkning än vårt land. Enligt folkräkningarna kommo år 1870 (Norge 1875) av 1,000 innevånare i Sverige 724, i Danmark 455, i Norge 557 på jordbrukarklassen. Motsvarande siffror för handel och samfärdsel voro 52, 68 och 122, för industri och hantverk 146, 209 och 165. Sverige var sålunda det mest utpräglade jordbrukslandet, under det att i Danmark industrien, i Norge handeln relativt starkt framträdde. I stort sett har en utjämning ägt rum även i dessa hänseenden. Redan i början av 1900-talet har industrien i Sverige uppnått ungefär samma betydelse som i övriga skandinaviska stater och skillnaden i fråga om handel och samfärdsel har avsevärt minskats; enligt senaste folkräkning är industribefolkningen proportionsvis större i Sverige än i Danmark och Norge.

Beträffande de olika näringsgruppernas inre differentiering är det svårt att erhålla mera preciserade uppgifter. Vad jordbrukarna beträffar är tydligt, att Sverige och Norge ägde proportionsvis avsevärt flera självägande bönder än Danmark; totalantalet självägande var 1870 202,000 i Sverige och 62,000 i Danmark, 1875 93,000 i Norge. I Danmark funnos talrika storgodsägare, och en betydande del av den övriga jordbrukarklassen utgjordes av dessas underlydande. I Norge var jordbrukarklassen nedanför de självägande väsentligt mindre talrik än i Sverige, men här voro de ytterligt små jordbruken, dvärgbruken, dominerande.[13] Vårt land intog alltså en viss mellanställning, med ett stort antal besuttna, men icke rika bönder, och en agrar underklass, som proportionsvis var mindre än i Danmark men större än i Norge. Dessa förhållanden kunna möjligen delvis förklara de politiska skillnaderna länderna emellan. I Danmark kan radikalismen ha stimulerats av det motsatsförhållande, som förelåg mellan storgodsägare å ena sidan, arrendatorer och småbrukare å den andra, i Norge av den jämna fattigdomen inom bondeklassen. I Sverige åter bestod den i riksdagen representerade bondeklassen nästan uteslutande av besuttna bönder, av ett slags jordbrukarnas medelklass, som icke aktiviserades av ovilja mot godsägarna och som gentemot industriarbetarna och landsbygdens proletariat intog en konservativ hållning.

Motsättningar inom de högre klasserna ha i en rad länder varit av central betydelse för den politiska utvecklingen, särskilt under striderna kring de liberala och demokratiska principerna. En konservativ uppfattning har företrätts av aristokratien, inklusive de stora godsägarna, samt av prästerskapet, byråkratien och militären; demokratiska rörelser ha vunnit företrädare bland medlemmar av de fria yrkena, såsom publicister, advokater och läkare, samt inom den bildade medelklassen överhuvud. Inom företagar- och affärsmannaklassen har ofta en liberal linje hävdats gentemot tidigare allenarådande, genom börd eller offentlig funktion utmärkta grupper; sedan denna klass genom reformer fått sina önskningar tillgodosedda, har den sällat sig till det beståendes försvarare mot radikalt socialreformistiska fordringar. Bland lärarna har ofta en brytning funnits mellan de högre akademiskt bildade och folkskollärarna. Utgår man från dessa förhållanden kan ytterligare någon belysning vinnas av situationen i de nordiska länderna.

I fråga om den högre bildningen stod Sverige något efter Danmark och Norge. Antalet studenter vid högskolor och universitet på 100,000 innevånare beräknas i slutet av 1880-talet till 66 i Sverige, 76—78 i Danmark och 80 i Norge.[14] I Sverige synes en relativt stor del av de högre bildade ha gått till statliga yrken. Antalet civila ämbets- och tjänstemän (inklusive kommunala tjänstemän samt post-, telegraf- och järnvägstjänstemän men exklusive präster och lärare) synes omkring år 1880 ha varit 350 på 100,000 innevånare i Sverige mot 280—300 i Danmark och Norge. Antalet präster och officerare var i Danmark relativt något högre än i Sverige, som i sin tur hade ett vida större antal än Norge. Jämförelsetalen — antalet på 100,000 innevånare — var för präster 1880 67 för Danmark och 58 för Sverige mot 34 för Norge 1875; 1890 voro talen för de tre länderna 71, 56 och 31. Motsvarande tal för officerare var 1880 (resp. 1875 för Norge) 57, 52 och 35, 1890 58, 50 och 40. Vad beträffar flera fria yrken torde däremot Sverige ha stått avsevärt efter övriga nordiska länder. Speciella villkor för utövande av advokatyrket funnos icke i Sverige; i stor utsträckning sköttes den processuella verksamheten notoriskt av ämbetsmän, vilket möjliggjordes genom den skriftliga processformens stora betydelse. I Dan-

mark och Norge funnos däremot särskilda advokatstånd. I Norge var dettas medlemsantal år 1876 359, år 1891 495 och år 1910 682. Enligt den danska statskalendern uppgick antalet advokater år 1875 till omkring 200 för att sedan stadigt stiga; enligt 1911 års folkräkning — den första, som upptar denna grupp — var siffran 1,215. I Sverige redovisades advokaterna först i 1910 års folkräkning; de uppgingo då till 386. I slutet av 1800-talet torde sålunda ojämförligt flera advokater ha funnits i Danmark och Norge än i Sverige. Att advokaterna i de förstnämnda länderna spelade en framträdande roll i det politiska livet, särskilt på vänstersidan, är väl känt.[15] Beträffande en annan viktig grupp, publicisterna, kunna inga direkta upplysningar erhållas. Av uppgifterna rörande antalet med tryckeriarbete sysselsatta personer göres emellertid sannolikt att Sverige stod relativt lågt i fråga om journalistisk och överhuvud litterär produktion. Detta antal var på 100,000 innevånare år 1880 44 i Sverige och 81 i Danmark; 1890 voro motsvarande siffror 62 för Sverige, 125 för Danmark och 77 för Norge. Ännu år 1900 var förhållandet likartat. Sverige har emellertid sedermera på denna punkt gått om de övriga nordiska länderna, 1910 Norge och 1930 Danmark.[16] Även om de föreliggande uppgifterna måste tas med en viss reservation, angiva de med all säkerhet den allmänna tendensen. Antalet läkare i Sverige har genomgående varit och är fortfarande mycket lågt. År 1900 funnos på 100,000 innevånare 24 läkare i Sverige, 59 i Danmark och 39 i Norge.

Ytterligare ett par omständigheter böra påpekas. Godsägarklassen var, såsom redan påpekats, mest utpräglad, om också ej talrikast, i Danmark. Den svenska adeln, som fortfarande åtnjöt en betydande social prestige och som spelade en roll dels såsom jordaristokrati inom vissa områden, dels inom byråkratien och officerskåren, var däremot ojämförligt talrikare än den danska. I Norge fanns ingen inhemsk adel. Den inom industri och handel verksamma delen av över- och medelklasserna bildade i Sverige en tämligen ringa del av dessa klasser; detta framgår av de allmänna uppgifterna rörande skilda näringsgrenar. Vad lärarna beträffar, möta speciella svårigheter för en jämförelse. För Sverige finnas säruppgifter endast i fråga om folkskollärarna; dessa voro omkring år 1880 relativt ungefär lika

många som i Norge. Vid samma tid var totalantalet lärare avsevärt högre i Danmark än i Norge, 388 på 100,000 innevånare i Danmark år 1880 mot 283 i Norge år 1875. Det är därför sannolikt, att den svenska lärarkåren på olika stadier var mindre än den danska och att folkundervisningen här överhuvud var något mindre utvecklad.

Även om de anförda uppgifterna äro ofullständiga och i flera fall ganska osäkra, äro de likväl i sin mån belysande för situationen i de nordiska länderna vid denna tid och även för den följande utvecklingen. Sverige var det mest utpräglat agrara landet; inom de högre klasserna var ämbets- och tjänstemannagruppen jämförelsevis stark i förhållande till de fria yrkena, icke minst de på publicistisk verksamhet inriktade; överhuvud representerar vårt land ett tidigare utvecklingsstadium. Det svenska samhällets karaktär får ett uttryck i representationen, där i ena kammaren de besuttna bönderna, i den andra godsägarna och ämbetsmännen dominera. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet tar Sverige igen de andra ländernas försprång. Urbanisering, industrialisering, kommersialisering, intellektualisering försiggå här i ett snabbare tempo. Då socialdemokratien framträder på 1880-talet, finnas emellertid ännu ej tillräckliga förutsättningar för dess snabba växt. Rörelsen kom så att säga i förtid, inspirerad av utländsk, främst dansk och tysk doktrin; den ägde icke en bakgrund av allmän demokratisk och kulturell radikalism, såsom fallet varit i Norge och Danmark. Först med nyliberalismens konsolidering omkring år 1900 får Sverige ett stort parti av den art, som sedan årtionden företrätt reformviljan i andra nordiska länder. Här samlas representanter för stadsintelligensen, vissa ännu ej socialistiska arbetargrupper, den växande medelklassen och stora delar av den mindre välsituerade bondeklassen. Demokratiska, liberala och socialreformatoriska idéer men också krav framförda av särpräglade folkrörelser — sekterism och nykterism — tjäna som samlingspunkter. Ledarna — av vilka flera varit verdandister på 1880-talet — voro ofta advokater och publicister. Men nyliberalismen kom sent och dess välde blev kort. Redan efter ett par årtionden, sedan nyliberaler och socialdemokrater i samverkan genomfört demokratien, övertogs den ledande rollen av socialismen, som principiellt stod i klar frontställning mot liberalismen, ehuru den

på vägen mot makten mist sin ursprungliga skärpa. Sverige, som jämförelsevis hastigt gått från ett agrart till ett industriellt skede, har alltså haft en kortare nyliberal övergångsperiod än de andra skandinaviska länderna.

De av statsinstitutioner propagerade idéerna

Då det gäller att fastställa vilka allmänna idéer, som under ett bestämt skede ingått i opinionsbildningen, inta de av statens egna organ, de på offentlig bekostnad spridda föreställningarna en plats för sig. De äro icke med nödvändighet dominerande eller ens i hög grad inflytelserika; många exempel finnas på att inom ett folk andra idéer än de av staten omhuldade varit de starkast verksamma, att, för att begagna fransk terminologi, en motsättning funnits mellan "det legala samhället" och "det verkliga samhället". Men de "officiella" idéerna få ett särskilt intresse icke blott på grund av att de uppbäras eller åtminstone bekännas av vissa styrande grupper utan också därför att de på ett effektivt sätt utbredas bland folket, vare sig de hos detta möta entusiastisk följsamhet eller kritisk reaktion.

Givet är att i det konstitutionella och liberala Sverige, som vår framställning gäller, det offentligas försök att påverka opinionen icke hade samma karaktär som under vissa äldre och nyare auktoritära regimer. Tanke- och yttrandefrihet, tolerans gentemot skilda uppfattningar voro ständigt förkunnade principer. En medveten och systematisk propaganda i politiska och sociala frågor förekom icke från statens sida. Någon officiellt proklamerad politisk ideologi fanns icke. En klyfta skiljer denna ordning från den, under vilken alla myndigheter, alla bildningsorgan ha att utbreda av de styrande fastställda idéer och i vilken alla möjligheter att påverka opinionen indragas under statens maktsfär.

Det är likväl obestridligt, att vissa statsinstitutioner i sin verksamhet utövade eller sökte utöva inflytande på folkets politiska

uppfattning. Skolorna och universiteten, som i princip syftade till upplysning och forskning, blevo i viss mån organ för spridning av bestämda värderingar. Kyrkan, vars egentliga uppgift var att framställa en viss religiös lära, blev därjämte, om också inom jämförelsevis trånga gränser, verksam för opinionsbildningen på helt andra områden. Av betydelse voro också av byråkratien framställda åsikter, men dessa skola, då de icke på samma sätt ingingo i en till folket riktad upplysningsverksamhet, behandlas i annat sammanhang.[17]

I ett år 1887 avgivet betänkande rörande läroböcker i folkskolan framhållas på ett klart och belysande sätt de synpunkter som ansågos böra vara avgörande vid utarbetandet av dylika böcker.[18] Beträffande läseböckerna underströks den självklara uppfattningen, att stycken, som buro spår av att utgå från en annan livsåskådning än den sedligt kristliga, icke finge förekomma. Undervisningen i svensk historia borde "giva en överskådlig och fullt objektiv bild av huru vårt folk under Guds ledning småningom utvecklats inom sig själv och i sitt förhållande till andra folk". Den kunskap, som på detta sätt vunnes, vore "ägnad att förädlande inverka på vilja och karaktär...; genom den kallas fosterlandskärleken till liv; genom den väckes och näres det rätta medborgarsinnet; genom den skärpes ögat för iakttagelsen av att också i den mänskliga frihetsutvecklingen röjer sig en inre lagbundenhet, och att därför ett folks historia ingalunda utgöres av blott tillfälliga av varandra oberoende tilldragelser, utan att bakom och i allt förefinnes ett djupt inre sammanhang och en högre ordning; och slutligen kan genom den åt viljan givas en riktning mot det, som är i sann mening stort och ädelt och gott".

Dessa uttalanden kunna synas föga anmärkningsvärda, men de antyda moment, som voro av stor betydelse för undervisningen och som i själva verket gåvo denna en allmänt konservativ karaktär. Vid en genomgång av skolböcker för folkskolan vid denna tid framträder detta förhållande tydligare.[19] Den "kristligt sedliga" livsåskådningen präglade icke blott den religiösa undervisningen, som intog en utomordentligt stor plats på skolschemat, utan läroböckerna överhuvud. I läseböckerna förekommo huvudsakligen sedelärande berättelser, som förhärligade dygder som självförsakelse, förnöjsamhet, ståndaktighet mot världsliga frestelser; över det hela vilar en idyllisk-

patriarkalisk stämning, som närmast måste verka i riktning av politisk och social kvietism. Historieböckerna äro nationellt och religiöst färgade, ägnade att inge vördnad för den lutherska svenska kyrkan, känsla för det svenska folkets naturliga enhet och landets nationella minnen, respekt för det bestående. Enligt den synpunkt, som behärskade historieforskningen, framställdes gärna skeendet såsom nödvändigt och moraliskt värdefullt, i sista hand av Gud fastställt. Den politiska historien dominerade; den kulturella och än mer den sociala utvecklingen blev endast antydd, och om brytningen mellan skilda samhällsklasser lämnades icke upplysning. Det är svårt att bilda sig en mera nyanserad uppfattning om skillnaden mellan dåtidens och nutidens undervisning, och att närmare dokumentera en sådan uppfattning kan här icke komma i fråga. Men det lär icke vara tvivel underkastat att de berörda, allmänt konservativa synpunkterna jämförelsevis starkt framträdde i dåtidens undervisning.

I fråga om undervisningen i läroverken äro i stort sett samma erinringar tillämpliga. Till stöd för ett omdöme tjäna här, utom de vanliga läseböckerna, de mera använda läroböckerna i historia, kristendom och filosofi.[20] I historieböckerna, som dock i allmänhet utmärkas av en tydlig strävan till objektivitet, träffas spår av den principiellt konservativa, konstitutionalistiska och antidemokratiska uppfattning, som var förhärskande. En nedsättande tendens är tydlig i behandlingen av den svenska frihetstiden och upplysningstiden i Europa, 1772 års statsvälvning framställes som en nödvändig reaktion från konungamaktens sida, 1809 års författning ter sig som en god medelväg mellan ytterligheter, de socialistiska revoltförsöken i Frankrike 1848 och 1871 utdömas. Slående är att ringa eller ingen uppmärksamhet skänktes åt samtidens sociala frågor och åt moderna folkrörelser. Den korta karakteristik, som i den mest använda läroboken i nya tidens historia gives av socialism och kommunism, är uppenbart vilseledande.[21] Att historieundervisningen i läroverken var i hög grad ägnad att stimulera svensk nationalism och luthersk misstro till katolicismen behöver knappast framhållas. I historieböckerna förekomma dock ej mera direkta politiska anvisningar; sådana påträffas däremot i vissa till ämnet kristendom anknutna läroböcker. I den omkring 1890 i regel använda läroboken i kyrkohistoria diskute-

rades den socialistiska teorien, främst Owen.[22] Det anfördes, att ett socialistiskt samhälle dels icke kunde realiseras, dels skulle syfta till att blott tillgodose materiella behov. "Alla högre begär hos människan skola undertryckas och endast de lägre, på det jordiska riktade, få komma till utveckling... Den naturliga följden därav varder, att varje enskild vill arbeta så litet och njuta så mycket som möjligt, vilket i sin ordning måste framkalla split och oenighet... Den inbördes kärleken... måste bortdunsta i socialismens på själviskhetens grund byggda bolag." I en annan kyrkohistoria från samma tid betecknades socialismen som denna "grovt materialistiska, lika mycket samhällsupplösande som kyrkofientliga och antikristliga lära".[23] I en senare använd etisk lärobok förklarades den kristne skyldig att under alla förhållanden villigt lyda överheten.[24] Stånd och klasser voro "liksom lemmar i samhällsorganismen"; varje klass borde ha det inflytande, som motsvarade dess insats. Därjämte riktades en utförlig polemik mot socialismen. Denna ville omstörta hela det bestående samhället, inklusive familjen och äktenskapet. Någon statsmakt i egentlig mening skulle ej finnas. En socialistisk ordning skulle "leda till ett allas krig mot alla, till olidligaste undertryckande av all personlig frihet, till förintelse av alla högre livsintressen, till mänsklighetens ofärd i varje hänseende... Socialismen har blivit ett slags religion, som dess anhängare blint tro på med en hänförelse och en fanatism, som ej skyr några medel, ej ens de brottsligaste och mest brutala... Den hemska glöden och den oemotståndliga energien härröra synbarligen från den mörka andevärldens makter". Socialismen betecknades också som "ett Guds gissel över en förskrämd kulturvärld; en Herrens straffdom över en förfallen kristenhet". En "religiös-sedlig pånyttfödelse" vore det enda botemedlet.

I fråga om universitetsundervisningen kunna vissa slutsatser dragas av de arbeten, som publicerades av målsmän för de socialt inriktade vetenskaperna, såsom praktisk filosofi, nationalekonomi, historia och statskunskap. Helt generellt kan det utan tvekan sägas, att dessa vetenskaper uppträdde med anspråk på att kunna fastställa vissa regler för mänskligt samliv, att de utvecklade en dogmatisk självsäkerhet, som nu skulle te sig orimlig för forskarna och knap-

past ens kunde väntas göra intryck på publiken. Dels saknades själva värderelativismen; verklighetsomdömen och värderingar sökte man icke särskilja. Dels användes metoder, som möjliggjorde de bestämdaste påståenden utan empiriskt underlag. Filosoferna undervisade från metafysiska utgångspunkter om statens och människans ovillkorliga skyldigheter, ekonomerna talade om naturlagar, som man måste följa, statsvetenskapsmännen föreskrevo hur kungamakten borde vara beskaffad och hur rösträtten skulle avvägas i den på sann insikt grundade författningen. På detta sätt sammanflöto vetenskap och politik. Subjektiviteten var långt mera självfallen, långt mera ohämmad än under en senare, mera reflekterad och relativiserad period.

Den boströmska skolan inom filosofien, som förblev härskande under årtionden efter Boströms död (1868) har karakteriserats som en idealisk byråkratfilosofi.[25] Staten betraktades av Boström som ett personligt väsen, "ett organ för högre förnuftiga väsenden och ytterst för det absolut högsta eller religionen, d. v. s. för gudomligheten betraktad såsom alla förnuftiga väsendens absolut högsta regent eller försyn och saliggörare". Statens mål, att upprätthålla rätten, kunde endast vinnas i en monarki; den "sanna" staten "är monarkisk, emedan i annat fall det publika (rätten) ej kan uppträda som självständigt emot det privata". Staten bestode själv av personliga väsenden, såsom stånd och familjer. Med hänsyn härtill måste den sanna representationen uppbyggas; denna vore enligt Boström fyrståndsriksdagen. Tvåkammarsystemet vore, då det icke utginge från de naturliga organisationer inom staten, icke ett verkligt representativt system, utan "något rent empiriskt och förnuftslöst". Från samma organismteoretiska synpunkt kritiserades alla parlamentariska och demokratiska tendenser. Dessa tankar utvecklades av Boströms lärjungar, såsom Edfeldt, Nyblæus, Sahlin och Åberg. Den konstitutionella monarkien betecknades som den enda filosofiskt riktiga statsformen. Styrelse genom partier utdömdes såsom innebärande, "att styrelsen själv tager parti för någon viss samhällsklass och använder sin makt till ensidigt befrämjande av dess intresse".[26] Monarkien och förvaltningen sades helt enkelt representera statsintresset gentemot de partikulära intressena.

Denna författningspolitiska konservatism bildar likväl icke mer än ett markant inslag i den boströmska skolans politiska attityd. Än viktigare är, att denna skola överhuvud genom sin extrema idealism var ägnad att beslöja den sociala verkligheten och att därigenom bilda ett värn mot radikala och reformvänliga riktningar. Det talades om statens idé, om ståndens idé, om familjens idé; det gällde icke att undersöka vilka intressen, som faktiskt togo sig uttryck i statsstyrelsen eller representationen eller i vad mån familjen under bestående förhållanden motsvarade de ideala bestämningar, som uppställdes. I den ständigt hävdade organism-föreställningen låg tanken på en harmoni mellan samhällets olika delar; stånden eller klasserna betraktades som lemmar i den sociala organismen med bestämda funktioner och livsvillkor. Huruvida i verkligheten en sådan harmoni existerade var en fråga utan filosofiskt intresse. Det som blott existerade i verkligheten, icke i idén, var ju något "rent empiriskt och förnuftslöst". På detta sätt blev den härskande filosofien en kuliss av suggestiva, till ett konstrikt mönster hopfogade begrepp, som dolde personliga intressen och sociala strider.

Inom statskunskapen och den politiska historien kunna starka påverkningar av den boströmska skolan konstateras. En motsvarande doktrinär enhet kan visserligen här ej sägas föreligga. Men den allmänt konservativa tendensen är klar. Betecknande är att ett flertal mera kända vetenskapsmän inom dessa områden — såsom Alin, Blomberg, Boëthius, Fahlbeck, Hjärne och Kjellén — omkring sekelskiftet framträdde som stridbara representanter för en principiellt konservativ, om också i vissa fall jämväl socialreformatorisk och i viss mån demokratisk åskådning. Vad som i detta sammanhang är av intresse är framför allt, att dessa författare i regel gåvo klart uttryck åt sin politiska uppfattning i arbeten, som uppenbarligen betraktades som rent vetenskapliga. Man ansåg sig kunna vetenskapligt bevisa exempelvis konungamaktens nödvändighet, parlamentarismens och partiväsendets oriktighet, den begränsade eller graderade rösträttens lämplighet och de socialistiska fordringarnas orimlighet.

Inom den svenska nationalekonomien, som vid denna tid intog en mycket blygsam plats som universitetsämne, blev liberalismen, främst

förmedlad av fransk ekonomisk litteratur, under 1850-talet förhärskande.[27] Till dess främsta representanter hörde J. W. Arnberg, H. Forssell, G. A. Hamilton och C. G. Hammarskjöld. Till lärans grundsatser hörde tro på den fria konkurrensens förmåga att stegra det allmänna välståndet, på den fria handelns värde även i den internationella samfärdseln, och i samband härmed misstro till socialpolitiska reformer, som kunde begränsa den ekonomiska handlingsfriheten. Till de liberala synpunkternas utformande under 1870- och 1880-talens debatter skola vi i det följande återkomma. Under inflytande särskilt av den tyska katedersocialismen och Bismarcks socialpolitik började vissa ekonomiska författare, såsom J. Leffler och P. Fahlbeck, under 1880-talet orientera sig i annan riktning; man verkade dels för skyddstullar, dels för socialreformatoriska åtgärder i konservativ anda.

★

Kyrkan är den statliga institution, vars verksamhet kan antas ha starkast påverkat folkets ideologiska föreställningar vid tiden för socialdemokratiens framträdande. Den stora massan av medborgare tillhörde statskyrkan även sedan tillfälle beretts till utträde. Även om gudstjänstens och det religiösa livets betydelse redan vid denna tid minskat i samband med industrialiseringen och inflyttningen till städerna, var den likväl central på ett annat sätt än senare. Av detta skäl, och jämväl med tanke på den tidiga socialdemokratiens starkt antikyrkliga och antireligiösa hållning, är en undersökning av kyrkans ställning till politiska och sociala frågor väsentlig. Som material för denna undersökning ha använts de predikosamlingar, som publicerades under tiden 1867—1890 (mellan 30 och 40 till antalet), kyrkliga tidskrifter, tidningen "Väktaren" samt herdabrev, protokoll från prästmöten o. dyl.

I den mera direkt kyrkliga förkunnelsen ingå moment, som äro ägnade att verka i konservativ riktning. Då det jordiska livet betraktas som endast en förberedelse till ett kommande liv, i vilket den dygd, som förbisetts på jorden, skall belönas, och den orättfärdighet, som här varit segerrik, skall bestraffas, måste de yttre villkoren,

framgången och misslyckandet, rikedomen och fattigdomen, framstå som mindre väsentliga. Himmelriket kan för de fattiga tjäna som ersättning för den politiska utopien. Härtill knyter en annan, likaledes i den prästerliga förkunnelsen ständigt hävdad tanke. De jordiska förhållandena äro i stort sett — även om viljefrihet för de enskilda antas föreligga — ordnade i enlighet med Guds vilja. Angrepp mot den bestående ordningen innebär sålunda en kritik av Guds verk.

Det är utifrån dessa tankegångar, som prästerna förde en politisk propaganda. Först märkes då, att kyrkans män ständigt betona plikten till trohet och lydnad mot överheten. Här, liksom i det följande, kunna blott några representativa exempel anföras. En god kristen är, heter det i en av tidens mest spridda predikosamlingar, alltid en god medborgare, "som giver överheten det överheten tillhör... Det är sant, att sunda förnuftet säger oss, att överhetens lovliga befallningar böra åtlydas, så framt landet skall vara lyckligt; men Jesu lära sätter denna angelägenhet i så mycket ljusare dag, som den förbinder oss härtill genom Guds egen befallning, varigenom överhetens lagar bliva medelbarligen Guds egna lagar."[28] Kristendomen "är den säkraste grundval både för den regerandes tron och undersåtarnas uppkomst och säkerhet". I en annan samling uttalas, att "inrättningen av överhet kan ej vara annat än god, ty Gud kan ej göra annat än det, som är gott... När således en människa säger sig söka Guds rike och icke vill låta ödmjuka sig till lydnad för all mänsklig ordning och den synliga överheten, så kan hon heller icke i det fördolda vara andarnas fader underdånig, och i samma mån, som olydnad och uppstudsighet får råda emot Guds mänskliga ordning, i samma mån hindrar hon Guds saktmodiga ande att verka på sitt hjärta. Därför är det en god och härlig övning för den, som söker Guds rike, att vara mänsklig ordning underdånig för Herrens skull".[29] På detta sätt togo kyrkans män i sin principiellt religiösa förkunnelse ställning till de författningspolitiska problemen. Den bestående regimen, särskilt den självständiga konungamakten, betecknades som den av Gud givna. Likaledes gav man åt nationalstaten och de nationella strävandena en religiös sanktion.[30]

I sociala och ekonomiska frågor är en liknande tankegång för-

härskande. Det mänskliga samhället, med sina klasskillnader, sin rikedom och sin nöd, är givet av Gud. Från denna utgångspunkt utvecklas ett tämligen rikt differentierat försvar för bestående förhållanden. En grundtanke är, att de sociala grupperna och de enskilda individerna äro lemmar i en naturlig och alltså av Gud helgad organism. Man anknyter här till urgamla konservativa föreställningar, som under medeltiden utbildades till fulländning av katolska teoretiker.

I ärkebiskop Reuterdahls posthumt utgivna predikningar återkomma gång efter annan för denna tankeriktning väsentliga motiv. Gud bestämmer människornas världsliga ställning och redan för den skull böra alla vara förnöjsamma. Och vidare: den yttre ställningen är ur högre andlig synpunkt utan värde — stundom till och med farlig — och av ringa vikt även för den timliga lyckan. I den mån verkligen denna lycka kan påverkas av socialt läge, är det snarast på så sätt, att med rikedom och framgång följer en minskad tillfredsställelse. "Mången gång kan även det ivrigaste strävande på jorden icke avlägsna nöd och elände, till ett bevis därpå, att även det jordiska goda icke beror ensamt på människan, att det vilar i Guds hand och att det är från denna handen, som än större och än mindre smulor därav bland människor nedfalla... En kristen underkastar sig med ödmjukhet det tillstånd, som för honom blivit bestämt och tillägnar sig hellre de ringare än de förnämligare lotterna i den jordiska ordningen... *Den kristne anser de olikheter, företräden och brister, som i världen förekomma, icke vara väsentliga*... Icke kommer så mycket därpå an om vi äta ett torftigt bröd i vårt anletes svett eller om vi fått rikedom och överflöd. Tror Du, att den höge och rike saknar bekymmer och arbete, så gack in i hans slott och betrakta honom i hans ensamhet och Du skall finna oro i hans blickar och omsorg i hans hjärta och strävande och strid i hans levnad. Tror Du att den låge och fattige icke har någon fröjd och frid, så blicka in till den låge och den fattige, som är bekant med den ende höge och rike i himmelen och på jorden, och Du skall finna att den låga kojan icke saknar fröjd eller den torftiga stugan frid. Ja, om det också på ett ställe skulle finnas något mera lidande, något mera arbete, något mera strid än på ett annat, vad mer?... Det är icke

så lätt att säga, vilken tjänst, som är den tyngsta, de överordnades eller de underordnades. De underordnade tycka sig gemenligen vara de strängast anlitade, de mest betryckta . . . Men såge och förstode de underlydande allt vad som trycker deras rättsinnade och allvarliga husbönder, såge och förstode den vid sin stav kringvandrande bettlaren allt vad som bekymrar den en härskarstav, ja, den en konungaspira högt uppbärande befallningsmannen, så skulle den förre icke vilja byta tjänst med den senare . . ."[31]

I mer eller mindre klara och energiska ordalag varieras dessa tankegångar i det stora flertalet av tidens uppbyggelseskrifter. Gud har, skriver en prästman, "ordnat det så, att ibland människor skall vara skillnad i stånd, högre och lägre stånd, liksom han ock har gjort att rika och fattiga skola vara om varandra i världen".[32] Missnöje med den jordiska ställningen är missnöje med Guds beslut. "En mänsklig sädesman, när han utsår sin säd, söker att få den så jämnt fördelad på åkern som möjligt är. Helt annorlunda förhåller sig Gud, då han med sin hand på denna världens åker utströr sina timliga gåvor, de jordiska ägodelarna häri inberäknade. Han strör dessa helt ojämnt, på somliga tegar tjockt, på somliga tunt. Det upplysta förståndsögat ser häruti både visdom och kärlek, under det mången världsmänniska icke blott undrar över ett sådant Guds handlingssätt utan även missnöjd klandrar det i sitt hjärta." Ur evighetens synpunkt innebär en god världslig ställning en ständig frestelse. Rikedom och framgång äro snaror, som locka till överskattning av jordelivets betydelse och därigenom minska utsikterna till himmelsk lycka. Fattigdomen är däremot, rätt förstådd, till nytta för den andliga, religiösa utvecklingen och bereder sålunda stora frälsningsmöjligheter. "Det är nämligen antagligt och av erfarenheten bekräftat, likasom i sakens natur grundat, att de med känslor, ej kvävda av livets njutningar och fåfängliga omsorger, skola villigare sluta sig till inbjudningen att söka skatter i en annan, evig värld, att dessa så otillfredsställda i sitt yttre livs villkor också snarare skola känna och uppriktigare erkänna sitt inre livs brister . . ."[33] Då Gud "prövar sina barn med någon lekamlig nöd, så sker det för att bevara deras sanna lycka och välfärd. Ty när han ser, att de genom framgång och timlig lycka skulle dragas in i världen och dess många-

handa och därigenom lida skada till sitt andliga liv, måhända till och med avfalla från nåden, så lägger han dem något kors uppå... Så bliva de mer och mer befriade från de band, som binda dem vid jorden och uppfostrade för himmelen."[34] Därför äro ofta de i jordisk mening rika fattiga i högre mening och de i jordisk mening fattiga rika ur evighetens synvinkel. Ständigt skiljer man mellan rikedom och fattigdom i falsk, d. v. s. vanlig mening, och sann, d. v. s. metafysisk mening.

Den nu skisserade linjen ter sig som den dominerande i prästerliga uttalanden rörande politiska och sociala förhållanden under tiden mellan representationsreformen och omkring år 1890. Det torde icke vara tvivel underkastat, att den kyrkliga förkunnelsen såväl indirekt — genom att i det bestående se det av Gud velade och genom att förringa jordelivets betydelse — som mera direkt — genom att uppmana till förnöjsamhet och kritisera socialradikala fordringar — utgjort en konservativ makt av första ordningen. Häremot strider naturligtvis icke det förhållandet, att prästerna jämväl uppmanade de förmögna till mildhet och välgörenhet och att de i många fall togo initiativet till privat verksamhet för nödlidande av skilda slag. Totalbilden förändras icke heller därav, att några präster påyrkade förbättringar av fattigvården och påverkade sina församlingar i denna riktning.[35] Det bör emellertid framhållas, att i vissa prästerliga uttalanden från denna tid möter en annan bild än den i det föregående tecknade. Under det att man i allmänhet nöjde sig med att i konventionellt religiösa former sanktionera det bestående, framträder hos några av kyrkans män — utan att radikalare åsikter hävdas eller antydas — en tragisk känsla för det sociala problemets svårigheter och en djup längtan att finna en lösning, som på en gång överensstämmer med den kyrkliga traditionen och tillfredsställer den mänskliga medkänslan. I Rudins predikningar från början av 1870-talet ha exempelvis de gängse uppmaningarna till de rika att sörja för de fattiga ett helt annat patos, en helt annan personlig kraft än hos många av hans ämbetsbröder.[36] Samma känslor spåras i Wikners predikningar, ehuru författaren misströstar om möjligheten att på något sätt avhjälpa den motsättning mellan "den jordiska nöden och den jordiska lyckan", som han överallt finner yppa sig.[37]

I det föregående ha berörts sådana kyrkliga uttalanden, som gjordes före socialismens framträdande eller i varje fall icke mera direkt togo sikte på kristendomens förhållande till arbetarrörelsen. Vi övergå nu till aktstycken, som omedelbart gälla detta sistnämnda spörsmål — i huvudsak härrörande från en något senare period, slutet av 1880-talet och början av 1890-talet.

Två linjer utmärka den kyrkliga diskussionen kring socialismen. Å ena sidan angripes socialdemokratien såsom revolutionär, ateistisk och materialistisk samt fientlig mot av kristendomen helgade sociala grundsatser, främst äganderätten. Å andra sidan skärpes genom socialismen blicken för de sociala missförhållandena; kyrkans män betona med större energi de högre klassernas plikter mot de lägre och kräva icke blott personlig välgörenhet utan även offentliga ingripanden. Ofta sammansmälta de båda linjerna i en socialkonservativ åskådning, som i motsats till socialdemokratien benämnes kristlig socialism. Vid utformandet av dessa tankar synas influenser från den tidigare franska och engelska kristliga socialismen ha varit av ringa betydelse. Den kristligt-sociala rörelsen i Tyskland under slutet av 1800-talet har däremot utövat ett påtagligt inflytande. Likaså torde den katolska socialkonservatismen, sanktionerad och preciserad i Leo XIII:s encyklika av år 1891, ha stimulerat även den svenska lutherdomens sociala intresse.

År 1875 publicerades på svenska en skrift av den som teolog berömde danske biskopen Martensen om "Socialism och kristendom". Här återfinnas de kristligt-sociala idéer, som först omkring år 1890 vunno större aktualitet inom den svenska kyrkan.[38] Socialismen i vanlig mening blev skarpt kritiserad. Fattigdomen förklarades vara en nödvändig följd av synden och alltså i överensstämmelse med försynens skickelse. Men därjämte uttalade sig Martensen för en "etisk socialism" av konservativ och antirevolutionär prägel. Målet vore att hjälpa arbetarna till en trygg ställning och efterhand införliva dem med medelklassen. Som medel anbefalldes självhjälp men också socialpolitik, innefattande bland annat av staten fastställda minimilöner. De allmänna synpunkterna i Martensens arbete åberopas icke sällan i den svenska debatten.

Omkring år 1880 utkommo på svenska några av präster författade

skrifter om kyrkans ställning till socialismen. I ett föredrag i Karlskrona år 1878 uttalade kyrkoherde Wollin åsikter, som starkt erinra om Martensen.[39] "Socialismen är en lika intressant som förfärlig företeelse och förtjänar både sympati och avsky." Dess värde låge däri, "att den väcker och eggar samhällets bättre krafter att se pauperismens elände och fara och att kraftigt verka för dess tillintetgörande". Botemedlet vore främst en kristlig anda i förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare. Men man kunde också tänka sig vissa socialpolitiska reformer, såsom kontroll av fabriker och bostäder samt delaktighet för arbetarna i företagens vinst. En rent negativ linje intog kyrkoherde Kronblad i en skrift av år 1881.[40] Socialisterna betecknades som en fruktansvärd kosmopolitisk liga, som förnekade Gud och förkastade religion och fosterland. Värnet mot socialismen är kristendomen. En kristen "är den trognaste undersåte och manar alla andra till trohet emot överheten". I denna sin egenskap borde kristendomen väcka sympati hos alla, som ville skydda det bestående. "Då nu kristendomen . . . är det samhällsbevarande elementet, utan vilket folket ofelbart skall mogna för socialismen, så böra ju alla goda medborgare och fosterlandsvänner känna sig på det högsta manade att med all flit och av alla krafter bidraga till, att detta skyddsmedel må varda rätt värderat, allt allmännare använt och allt kraftigare gjort gällande både i det enskilda och offentliga livet." År 1884 kom socialismen för första gången upp på ett prästmöte, i det att kyrkoherden, sedermera professorn S. L. Bring vid prästsällskapets sammanträde i Lund höll föredrag om frågan, huruvida något kristligt berättigat funnes i socialismen.[41] Bring besvarade frågan med ja under framhållande av, att samhället vore skyldigt att sörja för den enskildes timliga nödtorft. Det vore ej möjligt att göra staten till arbetsgivare eller att ge arbetarna del i vinsten, men genom socialpolitiska åtgärder kunde arbetarna få en tryggare ställning. Genom sina angrepp på äganderätten och arvsrätten — familjens förutsättning — ställde sig dock socialismen i motsättning till kristendomen.

I stort sett torde den av och för statskyrkopräster utgivna tidningen "Väktaren, tidning för Stat och Kyrka" (t. o. m. 1888) vara representativ för den kyrkliga opinionen. Här infördes gång

efter annan ledande artiklar, som med ytterlig hätskhet angrepo socialdemokratien samtidigt som behovet av en förbättrad ställning för arbetarna hävdades i allmänna ordalag. De kristna borde, heter det i en artikel av år 1885, visserligen icke avhända sig sin egendom, men de borde låta Gud bestämma över dess användning. "Kristendomen är alltigenom socialistisk; den strävar att så vitt möjligt åt de jordiska ägodelarna giva något av de himmelska skatternas gemensamhetsnatur. Men den är en sådan socialism, som ej i minsta mån kringskär friheten . . ."[42] Något senare skrev tidningen, att man icke kunde "blunda för det sanningselement, som döljer sig bakom socialismens, nihilismens och kommunismens förfärliga läror".[43] Efter hand blev tonen allt skarpare. Under strejker i Stockholm 1886 förklarades arbetarnas missnöje beroende av agitation; i själva verket hade städernas arbetare ofta en bättre ekonomisk ställning än de bildade.[44] Regeringen uppmanades att ingripa mot socialismen. "Någonting vanvettigare än socialismen har aldrig i världshistorien skådat dagen. Socialisterna predika upphävandet av kristendomen, sedelagen, arvsrätten, äganderätten, äktenskapet, familjen, regeringen och all annan auktoritet än nävrättens . . . Socialismen måste därför betraktas såsom dödsfiende till kyrka, stat och varje enskild fredlig medborgare, den bör bekämpas med alla medel, som stå till buds. Dess predikanter borde av staten behandlas på samma sätt som majestätsförbrytare eller mördare och rövare . . . Den sociala frågan kan ej lösas mer än på ett enda sätt, och det är på kärlekens, tålamodets, lydnadens och det ömsesidiga tjänandets väg." Prästerna uppmanades att i sin predikoverksamhet behandla den sociala frågan för att motverka socialismen.[45]

Omkring år 1890 är den kyrkliga diskussionen rörande den sociala frågan utomordentligt livlig; flera orsaker härtill kunna tänkas, såsom det socialdemokratiska partiets bildande och den ökade aktualiseringen av vissa socialpolitiska reformkrav. Antisocialismen är det förhärskande inslaget men vid sidan härav synas socialreformatoriska synpunkter göra sig starkare gällande än tidigare.

Flera uppsatser i "Tidskrift för kristlig tro och bildning" äro representativa för en moderat kristligt-social ståndpunkt. År 1888 skrev Stave, då docent, sedermera professor och domprost, om "Den

kristna världsåskådningens betydelse för vår tids sociala fråga".[46] Socialdemokratien kritiserades utförligt såsom materialistisk, ateistisk och fientlig mot den frihet, som är förutsättning för religion och sedlighet. Kristendomen innebure räddningen gentemot såväl individualism som socialism. "Kristendomen giver sin bekräftelse åt de mänskliga samfundsinrättningarna såsom gudomliga ordningar, vilka den enskilde har att med tacksamhet erkänna och begagna såsom organ för sin sedliga och religiösa utveckling." I fråga om de ekonomiska förhållandena hävdade Stave, att den fria konkurrensen i stort sett vore bra ur frihetens och produktionens synpunkt men den kunde icke tillämpas utan inskränkning, ty då uppstode ett "proletariat, ovärdigt ett mänskligt, än mer ett kristligt samfund". Enligt kristendomen borde alla ha rätt till privategendom. Men tillika erkände kristendomen de ekonomiska olikheternas rättmätighet. "Genom sin uppfattning av människorna såsom lemmar i en organism, där den ena lemmen har olika uppgift mot den andra, vilket förutsätter olikhet i begåvning och resurser, måste den även erkänna olikhet i de jordiska ägodelarna; endast att denna olikhet icke får göras större, än kristlig rättvisa och barmhärtighet medgiva." Bibelns klara ord visade också, att de, som arbeta och tjäna, måste "visa lydnad, ödmjukhet och förnöjsamhet i sin tjänst", måste vara sina herrar underdåniga, "icke allenast de goda och saktmodiga, utan även de vrångsinta". De bibliska uppmaningarna till undergivenhet voro så mycket mera tillämpliga i nutiden, som de framställts under en period, då de härskande varit långt hårdare mot sina underlydande (slavarna) än numera vore fallet. Uppsatsen utmynnade emellertid i en maning till större social medkänsla och åtgärder för tryggandet av arbetarnas ställning. I huvudsak liknande tankegångar framfördes av kontraktsprosten J. A. Englund i en uppsats om "Kristendomen och socialismen" av år 1890.[47] I årgången 1892 av tidskriften skrevo lektor J. Nyqvist och dåvarande pastor N. Söderblom uppsatser i ämnet. Nyqvist framförde kristligt-sociala synpunkter men betecknade socialismen som en vrångbild av den tidigare kristendomen.[48] Söderblom diskuterade särskilt orsakerna till arbetarnas misstro mot religionen.[49] En viktig orsak vore "den olycksaliga tanken, *att religionen och kyrkan äro tjänstvilliga medel i överklassens händer till*

att hålla arbetarna nere . . . Dessvärre hava arbetarna härvidlag mött en verklighet, som är mycket bedrövligare än socialism och materialism tillsammantagna. Vi tänka på hopen av de bildade, som för egen del mena sig längesedan hava växt ifrån kyrka och religion men gärna bibehålla dem för striden mot socialdemokratien." Även Söderblom tog bestämt avstånd från socialdemokratien på grund av dennas materialistiska tendenser.

Vid denna tid blev också socialdemokratien föremål för uppmärksamhet på en rad prästmöten. Härvid betonades visserligen kyrkans och statens sociala plikter men framför allt angreps den socialistiska rörelsen. Man får intrycket av en allmän kyrklig offensiv mot socialismen.

Det mest auktoritativa inlägget gjordes av ärkebiskop Sundberg vid ett prästmöte i Uppsala i juni 1891 i ett föredrag om "Den moderna socialdemokratien och hennes förhållande till det kristliga samhället".[50] Socialdemokraterna fortsatte, yttrade ärkebiskopen, på den väg som anvisats av den franska revolutionen. "Templen skola nedrivas eller ombyggas till sjukhus och arbetarbostäder, bestående lagbunden ordning upplösas, privategendomen förvandlas till kollektivegendom, vars avkastning antages böra lyckliggöra alla genom en efter vars och ens arbete och behov avpassad fördelning, och tankarna på synd, moraliskt ansvar och evighet lämnas alldeles utanför räkningen. Vi stå således, kort sagt, här inför ett åskådningssätt och en företeelse, som mången anser vara föga vådliga därför att de redan inför varje någorlunda sunt tänkande förnuft äro orimliga; men att alltsamman dock icke är blott ett hotande spöke, utan en hotande svart verklighet kan ingen undgå att känna. Ja, det lider intet tvivel, att i hela mångfalden av nutidens andliga strömningar den här antydda är den farligaste." All socialism vore visserligen icke kristendomsfientlig; om man toge ordet positivt i sin ädlaste och vackraste mening, vore Kristus den ojämförligt störste socialisten. Men den moderna socialdemokratien hade blivit antireligiös som en konsekvens av sin rent kommunistiska ståndpunkt. Den såge ursprunget till allt ont i yttre, särskilt ekonomiska förhållanden och ville skapa ett samhälle, som alltigenom vore byggt på materialistisk grund. Det talades om frihet, jämlikhet och broderskap. Men i vilken mening?

Jämlikheten skulle bli "en rent ekonomisk och materiell, som åter i sin ordning är omöjlig utan att *friheten* med alla hennes ovillkorliga rättigheter även i avseende på det som genom arbetet förvärvas fullkomligt dödas av det invecklade samhällsmaskineriets oinskränkta tyranni . . . Undersöker man . . . noggrannare socialdemokratiens . . . broderlighet, skall man snart upptäcka, att just den, om någon, är alltigenom egoistisk. Den är nämligen visst icke kärlekens utan endast och allenast en de gemensamma ekonomiska intressenas broderlighet . . ." Då det gällde att strida mot socialdemokratien borde kyrkan ur dess lära "få fram det lilla, som duger och rensa bort allt det övriga". En kristligt social linje måste följas. Härvid måste kyrkan, ehuru utan förmåga att befatta sig med den tekniska lösningen av de ekonomiska problemen, besinna, "att hon dock för varje form av sina medlemmars samfundsliv . . . äger i sin hand de gudomliga direktiven och har skyldighet att på alla områden göra de sunda kristliga grundsatserna gällande . . . Man får således varken vara rädd för att i de härdar, där socialistisk agitation bedrives, låta sanningens ord höras, ej heller och ännu mindre underlåta att utanför dem i den trängre krets, som är var och en anförtrodd, lämna klart besked om den rätta, den bibeltrogna uppfattningen av jordisk egendom, av de rikas förvaltaretjänst, av samhällsklassernas sanna inbördes förhållande samt framför allt av varje människas pliktenliga världs- och självförsakelse." Alla goda krafter måste enas "för att motverka en rörelse, som hotar både stat och kyrka med undergång".

Ärkebiskopens tal lider av en viss oklarhet. Framför allt kan det diskuteras, om den kamp, i vilken han så energiskt uppmanade prästerna att deltaga, i första rummet skulle gälla spridandet av en kristligt-social uppfattning eller kritik av de socialistiska lärorna. Klart är emellertid, att Sundberg i den kristligt-sociala linjen främst såg ett medel att avvärja socialismen. Ostridigt är också, att hans tal, hur det på nämnda punkt än tolkas, innebar en direkt appell till antisocialistisk propaganda.

Liknande synpunkter framfördes på prästmöten i Strängnäs, Kalmar, Västerås och Karlstad. Vid prästmötet i Strängnäs i augusti 1891 inledde biskop Ullman en debatt om den sociala frågan.[51] Biskopen angrep socialdemokratien än häftigare än Sundberg. Socia-

listerna ville, förklarade han bland annat, "upphävandet av all privategendom . . . upphävande av äktenskapet i dess hittillsvarande bemärkelse, upphävande av allt familjeliv, barnens uppfostrande i statsanstalter ända från spädaste åldern, på det de små göras alldeles främmande för sina föräldrar. Denna framtidsstat vilja de tillvägabringa genom revolution . . ." Liksom i Tyskland borde man genom förbättring av arbetarnas ställning och genom bildande av antisocialistiska arbetarföreningar söka motverka socialismen. Viktigast vore dock i detta syfte att framkalla en kraftigare religiositet. I sitt inledningsföredrag vid prästmötet i Västerås 1892 uttalade biskop G. Billing, att socialdemokratien vore den farligaste formen av otro, "detta ej minst därför att den ej bjuder gudsförnekelsen i sin omängda bitterhet, utan inbäddar den i allehanda, som vid intagningen smakar ganska sött . . . Väl förstår socialdemokratien att smeka missnöjet, misstänksamheten, avunden, samt andra mörka lustar i människors hjärtan och icke mindre väl förstår den att härvid söva och bedraga samveten genom att intala dem, att vad socialdemokratien fordrar även fordras av rättfärdigheten och kärleken".[52] Än mera kärvt formulerade biskop Rundgren sitt fördömande av socialdemokratien vid 1893 års prästmöte i Karlstad.[53] "Våra ekonomiska lagar . . . lämna varje hederlig man och kvinna rättighet till självförsörjning, och tillgången till undervisning är öppen för alla. Under sådana förhållanden kan den lekamliga nöden icke vara så skriande, att den hos folket bör väcka missnöje och förbittring. Men tyvärr saknas hos oss såsom överallt den ödmjukhet och det tålamod, som övervinner många vedervärdigheter." — I flera av mindre representativa målsmän för kyrkan hållna predikningar eller föredrag framfördes vid denna tid på en gång antisocialistiska och vagt kristligt-sociala synpunkter.[54]

Det bör slutligen erinras om, att N. Söderblom vid religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897 hävdade en synpunkt, som då var i viss mån originell men efterhand vunnit starkt fäste inom kyrkan.[55] Hans föredrag om "Religionen och den sociala utvecklingen" upptog delvis gängse kristligt-sociala tankar, men framför allt gjordes gällande, att kyrkan icke finge binda sig vid något ekonomiskt och socialt system; man finge ej "samoka religionen vid ett nu be-

fintligt eller redan förgånget socialt tillstånd". Denna främst med hänvisning till religionens speciella verksamhetsområde motiverade synpunkt innehöll i själva verket ett kyrkopolitiskt program, ägnat att trygga kyrkans fortvaro under växlande regimer; genom att icke binda sig, genom att visa tolerans borde kyrkan kunna bevara sin ställning.

Kyrkans ställning till den sociala frågan och särskilt till socialdemokratien kan sålunda schematiskt karakteriseras genom de tre ärkebiskoparna Reuterdahls, Sundbergs och Söderbloms refererade uttalanden. Reuterdahl representerar den oreflekterade sociala konservatism, som var naturlig före de radikala rörelsernas framträngande. Den bestående samhällsordningen, de ekonomiska olikheterna tedde sig självklara; kyrkans män hänvisade till jordelivets ringa betydelse och det flyktiga och bedrägliga i all timlig lycka. Under den socialrevolutionära och marxistiska socialismens tryck blev en samtidigt milt socialreformatorisk och aggressivt samhällsbevarande inställning dominerande; den får sitt mest auktoritativa uttryck i Sundbergs stora angrepp mot socialismen år 1891. Söderblom, som blev ärkebiskop samma år som socialdemokratien blev landets största parti, hade redan långt tidigare givit uttryck åt en toleransens linje, vars kyrkopolitiska värde allmänt insågs, då socialismen närmade sig statsmakten, och som religiöst blev möjlig genom socialismens växande moderation.

Debatten kring den sociala frågan

Ingående undersökningar ha ägnats den författningspolitiska diskussionen under 1800-talets sista decennier, och även vissa andra sidor av den ideologiska utvecklingen under detta skede — särskilt sådan den avspeglas i skönlitteraturen — ha rönt jämförelsevis stor uppmärksamhet inom forskningen. Någon mera utförlig framställning av idédebatten kring den sociala frågan finnes däremot icke, ehuruväl själva sociallagstiftningen liksom de ekonomiska förhållan-

dena sakkunnigt behandlats.[56] Det kan här icke vara fråga om att fylla denna lucka i svensk historieskrivning. Möjligt är endast att söka genom några knapphändiga antydningar giva den föreställning om de härskande idéerna och deras utveckling, som oundgängligen kräves som bakgrund till den från 1880-talet framträngande socialdemokratiska åskådningen. Källmaterialet utgöres dels av riksdagsdebatter och kommittébetänkanden — vilka systematiskt genomgåtts — dels av ett urval bland periodens tidningar, tidskrifter, böcker och broschyrer. Både på grund av materialets begränsning och svårigheten eller omöjligheten att bedöma dess representativitet, måste slutsatserna lida av en viss osäkerhet — vilket här en gång för alla framhålles.

En på idéerna inriktad undersökning av årtiondena närmast efter representationsreformen erbjuder — i jämförelse med tiden efter sekelskiftet — särskilda vanskligheter redan på grund av det dåtida partiväsendets föga utvecklade karaktär. Endast i ringa omfattning funnos program, broschyrer, tal och tidningar, som med någon säkerhet kunna påstås företräda ett visst parti eller en viss grupp. Alldeles särskilt gäller detta den sociala frågan. Ty denna spelade — det är det första faktum, som bör understrykas — länge en helt undanskjuten roll i debatten. Förutom fattigvårdsförordningen funnos endast ett fåtal bestämmelser av socialpolitisk natur. Parti- och fraktionsuppdelningen i riksdagen bestämdes helt av andra frågor, såsom grundskatte-, tull-, försvars- och rösträttsfrågorna. Tidningar och tidskrifter berörde relativt sällan de spörsmål, som man sammanfattade under beteckningen arbetarfrågan. Intet parti, ingen större organisation — möjligen med undantag för den liberala arbetarrörelsen under 1880-talet — var före socialdemokratien inriktad på att framdriva detta problem till lösning. Ingen i riksdagen verksam grupp gjorde före 1890-talet någon programmatisk deklaration i ämnet. Typiskt är, att S. A. Hedin, den radikala liberalismens främste målsman före sekelskiftet, i sin skrift "Vad folket väntar av den nya representationen" (1868), icke begärde någon i egentlig mening social reform utom försvarslöshetsstadgans avskaffande.

En sida av detta förhållande var emellertid en viss labilitet i ställningstagandet till framställda reformkrav. Det fanns inom riksdagen

ingen riktning, som systematiskt verkade för dylika krav, men icke heller någon, som systematiskt avvisade dem. Med bristen på program följde en viss tillgänglighet för skäl. En kunnig och energisk representant kunde genom motioner och anföranden vinna resultat, som med hänsyn till det svaga intresset för hithörande frågor i förstone kan synas överraskande. Man erinrar sig situationen i England några årtionden tidigare, då ett fåtal konservativer eller liberaler kunde genomdriva viktiga socialreformer i ett underhus, vars majoritet var likgiltig för dessa spörsmål; det gällde främst att vinna det stöd från regeringshåll, som fordrades för att få tid anslagen till frågans behandling.

Tiden mellan representationsreformen och socialdemokratiens framträdande betecknade den äldre liberalismens kulmination i svensk politik. Grundsatsen om legal social jämlikhet hade vunnit sin stora seger genom representationsreformen; näringsfrihet och frihandel hade redan tidigare genomförts. Den ekonomiska och sociala liberalismens allmänna principer åberopas ständigt i den offentliga debatten såsom sent omsider upptäckta, nu definitivt fastslagna vetenskapliga sanningar. Den privata äganderätten och den fria företagsamheten vore ägnade att skapa största möjliga välstånd; i grunden rådde harmoni i förhållandet mellan de konkurrerande ekonomiska intressena. Man utgick från, att principiellt lika möjligheter för alla funnes eller åtminstone borde finnas, och de faktiska begränsningar av denna princip, som arvsrätten och den ojämna inkomstfördelningen medförde, beaktades föga.

Vid sidan av denna liberalism, till vars närmare utformning vi strax skola återkomma, möter emellertid ständigt i debatten ett drag av principiell konservatism eller traditionalism; det är sammanförandet av dessa båda strängt taget oförenliga riktningar, som ger den härskande ideologien dess signatur. Samtidigt som konkurrensen, initiativkraften och framåtsträvan lovordas, och samhället säges stå öppet för skickligheten, varifrån den än kommer, rättfärdigas de ekonomiska olikheterna och klassuppdelningen även ur en traditionell synpunkt, såsom naturligt givna, statiska företeelser. Det klaraste uttrycket för denna linje är den prästerliga förkunnelse, som förut berörts, men samma tankegångar möta i representationen och

i pressen. Liberalismen såg, under intryck av de stora reformer som genomförts, samhället som en massa individer i ständig, för det hela gynnsam rörelse och tävlan, och var obenägen att erkänna den fasthet i den sociala differentieringen, som var oberoende av de nya lagarna och institutionerna; konservatismen kunde mera öppet konstatera denna fasthet, eftersom den ansågs ofrånkomlig och berättigad. Något överdrivet och schematiskt kan det sägas, att enligt liberalismen arbetaren borde vara missnöjd och ivrig att förbättra sin enskilda ställning, medan han enligt konservatismen borde vara nöjd med sin lott och inom rimliga gränser söka en kollektiv förbättring; liberalismen kan sägas ha passat företagare och affärsmän, som rörde sig i den individuella konkurrensens värld, icke industrialismens arbetare, för vilka möjligheten till ett personligt avancemang måste vara ytterst begränsad. Det bör emellertid betonas, att socialpolitiska reformer varken från den ena eller andra utgångspunkten *behövde* anses principiellt förkastliga. De voro möjliga att inpassa i ett i stort sett liberalt system lika väl som de kunde motiveras utifrån socialkonservativa tankegångar.

De tendenser, som här i brist på mera pregnanta uttryck kallats liberala och konservativa, ingingo båda, om också med övervikt för liberalismen, i den förenings- eller associationsideologi, som är typiskt för den sociala debatten under detta skede. Liberalismen, som i sin äldre form avvisat allt ekonomiskt föreningsväsen såsom stridande mot frihetsprincipen, såg vid denna tid i den fria samverkan vägen till en lösning av den sociala frågan. Tanken var icke ny. Geijer hade redan på 1830-talet hyllat associationsprincipen: "Sprängningen av de i exklusiva rättigheter förhärdade korporationerna frigör just den naturliga associationsandan . . . Det är den med arbetets rörlighet även rörlig blivna korporationen, i vilken den nya statens anryckande hjälptrupper börja bliva synliga."[57] År 1852 hade S. A. Hedlund i sin skrift "Om arbetareassociationer" uttalat sig för bildandet av produktionsföreningar bland arbetarna. Under 1860-talet fingo dessa idéer, sannolikt delvis som en följd av de dåliga ekonomiska konjunkturerna, ett starkt uppsving. Typiska för denna form av liberalismen och för den moderata och sakkunniga sociala debatten överhuvud äro två skrifter, vid vilka vi ett ögonblick skola

stanna: professorn i nationalekonomi i Lund Hamiltons år 1865 utgivna "Om arbetsklassen och arbetareföreningar" samt nationalekonomen, sedermera riksbankschefen Arnbergs uppsats "Arbetarefrågan" (Svensk Tidskrift 1870).[58]

Hamilton, som var starkt påverkad av Schultze-Delitzschs några år tidigare utgivna skrifter, betonade arbetarklassens — hantverkarnas och industriarbetarnas — svårigheter i samband med den ofrånkomliga utvecklingen mot industrialism. Enligt hans mening kunde lagstiftning och andra offentliga åtgärder icke åstadkomma någon väsentlig förbättring; han uttalade, "att statens omedelbara ingripande i dessa samhällsförhållanden städse är vådligt, sällan om någonsin verkligen nyttigt". Räddningen låge i självhjälp genom arbetareföreningar av olika slag, såsom råämnesföreningar (för inköp åt hantverkarna), bostadsföreningar, konsumtions- och produktionsföreningar. De sistnämnda spela en huvudroll i framställningen. Föreningar av denna typ hade visserligen att kämpa med stora svårigheter på grund av bristen på kapital, men detta förhållande borde kunna motvägas av att alla inom föreningen verksamma vore omedelbart intresserade i deras framgång. Liksom på andra områden skulle dock av enskilda personer ägda och ledda företag kunna bestå i konkurrens med arbetarnas organisation. Med det föreningsväsen, Hamilton skisserade, skulle den sociala frågan lösas. Hamilton uttalade i slutet av sin skrift, "att härmed stånds- och klasskillnaderna efter hand alltmera skola utjämnas, på samma gång som den enskilda personlighetens betydelse skall vara i ständigt stigande genom de många nya uppgifter, som i en högre industriell utveckling städse ställa nya anspråk på de enskildes olikartade anlag och förmåga; att det allmänna rättsmedvetandet genom vanan vid enighet och samverkan på smärre områden skall höjas; samt slutligen, att aktningen för sig själv och för andra skall hos alla frammana en allt djupare och mera levande insikt i arbetets plikt och arbetets ära".

Arnberg konstaterade i sin uppsats, att motsättningen mellan kapital och arbete skärpts. "Förgäves har politiska ekonomin allvarligt varnat arbetet för varje fiendskap mot dess bästa bundsförvant, det produktiva kapitalet; förgäves har den undervisat, att de ekonomiska intressena äro harmoniska, och att de båda parternas eget,

liksom hela världens, framåtskridande till högre välstånd beror i främsta rummet på deras fredliga samverkan för det gemensamma målet . . ." Arnberg, som i sin allmänna skildring av läget tydligen utgick snarare från utländska än svenska förhållanden, ansåg det nödvändigt att utan kränkning av den ekonomiska friheten och äganderätten finna en för arbetarklassen gynnsammare organisation av arbetet och fördelning av dess vinster. En del socialpolitiska åtgärder, såsom reglering av barnarbetet, kunde härvid ifrågakomma. Fackföreningarna kunde vara av värde, och även strejkrätten måste erkännas, då avtalsfrihet funnes. Vidare rekommenderades ett system med delaktighet för arbetarna i företagens vinst. En sådan anordning borde "dock betraktas endast såsom övergångsform till en ännu fullkomligare, där arbetaren är sin egen arbetsgivare, till den rena associationen mellan arbetarna". Detta mål vore visserligen avlägset, men borde genom sparsamhet och sammanhållning kunna nås av allt flera arbetargrupper. "Ty först då, när arbetaren genom egen flit och sparsamhet förvärvat en arbetsfond och visat sig genom ordning och skicklighet i sitt yrke kunna ytterligare förkovra densamma, först då, säga vi, skall gärna det kapital erbjuda sig åt honom, utan vilket ingen industri kan gå fram, och som i själva verket icke äger någon högre önskan än att kunna med förtroende träda i arbetets tjänst."

De förslag om kooperation och främst om tillverkningsföreningar, som de båda författarna framställde, vunno stor anslutning särskilt under åren kring 1870; de s. k. arbetareföreningarnas försök att omsätta dem i praktiken skall i det följande beröras. Tanken på produktionskooperationer trädde emellertid under 1870-talet i bakgrunden, medan andra former av självhjälp för arbetarna genomgående rekommenderades. Betecknande för hela litteraturen rörande arbetarfrågan under denna tid är, att statliga ingripanden av större omfattning icke ifrågasattes; man föreslog exempelvis icke statsunderstöd åt kooperativa företag. Att man så starkt förordade dylika företag, måste ses i belysning av att de förutsattes skola existera jämsides med de rent privata företagen; sannolikt är att man icke räknade med att kooperationen i större utsträckning skulle ersätta den enskilda driften, ty i så fall skulle ju det liberala systemet i egentlig

mening ha avskaffats. De socialpolitiska åtgärder, som ansågos möjliga, voro av mycket begränsad räckvidd; det var icke tal om normalarbetsdag eller om ett socialförsäkringssystem. I en del skrifter och yttranden är förståelsen för arbetarklassen långt mindre än i de nu nämnda framställningarna. Fattigdom förklarades vara självförvållad, och de fattiga uppmanades i första rummet till förnöjsamhet, sparsamhet, nykterhet och sedlighet.

Några debatter i riksdagen omkring 1870 belysa den liberal-konservativa ståndpunkten till den sociala frågan. Särskilt gäller detta fattigvårdsdebatten 1869. Nödläget hade medfört en betydande ökning av det antal personer, som enligt gällande bestämmelser skulle åtnjuta fattigvård, och i anledning härav uttalade sig riksdagen för en stark begränsning av fattigvårdsskyldigheten: obligatorisk fattigvård skulle tillkomma endast föräldralösa barn och sinnessjuka, och i övrigt skulle fattigvårdsstyrelsen fritt bestämma.[59] Det hävdades allmänt, att fattigvårdslagstiftningens mildhet vore huvudorsaken till pauperismens omfattning, och man beaktade föga den betydelse, missväxten härutinnan haft. Det tillfälliga utskott, som beredde frågan i första kammaren, förklarade, att lagstiftningens grundfel vore hjälpens obligatoriska karaktär. Utskottet ansåg, att "enligt sakens natur all hjälp är ett kärleksverk och måste hava sin grund i frivillighet, medlidande och kristlig hjälp och således i samvetslagen, men ej i den borgerliga". Rättigheten att få hjälp, fortsatte utskottet, "undanröjer nödvändigheten att tänka för sig själv, att genom arbete, sparsamhet och umbäranden betrygga sin ställning, med ett ord, att lita på sig själv, den inleder lätt till lättja och ett sysslolöst liv och att taga hjälpen av andra . . ." Andrakammarutskottet nämnde som orsaker till fattigdomen bland annat, att kroppsarbetarna vore ringaktade och att deras ansvarskänsla därav försvagades. Utskottet uttalade sin sympati för de strävanden, "som på självhjälpsprincipens grundval avse att höja och betrygga de obemedlade klassernas ställning", och hoppades på "goda verkningar av den associationsanda, som mer och mer börjat tränga ned i befolkningens djupa lager". I debatten, särskilt i första kammaren, betonade flera talare, att fattigvården vore en form av välgörenhet och alltså borde vara frivillig, samt att fattigdomen i regel vore självförvållad. Gud hade icke ska-

pat människor utan förmåga att försörja sig och orsaken till den enskildes oförmåga att göra detta måste därför ligga i "att hon icke från första stunden lärer sig att umbära och spara" (von Otter). Den kristna känslan av barmhärtighet och medlidande "är till sin natur såsom vissa blommor, vilka vissna, om man vidrör dem. De måste utveckla sig fritt, eller torka de bort" (Henning Hamilton). "Om den nuvarande fattigvårdslagen strökes helt och hållet bort och intet sattes i stället, utan allt överlämnades åt den enskilda barmhärtigheten, så skulle tillståndet bliva mycket bättre . . . den tiggare, som kommer med lagen i hand, bör avvisas" (Dickson). I andra kammaren gjordes dock på några håll gällande, att fattigdomen sammanhängde med de ekonomiska svårigheterna och den samhälleliga organisationen (Rundbäck, Hedlund, W. Nilsson, J. Pehrsson). Men även här framhävdes starkt synpunkter av samma art som i första kammaren (Ribbing, Ridderstad, P. A. Bergström, Liss Olof Larsson). Den fattigvårdslagstiftning, som två år senare genomfördes, blev icke så restriktiv som man 1869 förutsatt; då krisen mildrats blev stämningen inom regering och riksdag en annan. Det förekom dock under riksdagsdebatten, att regeringsförslaget, som innebar en skärpning av villkoren för fattigvård i förhållande till de i 1853 års förordning stadgade, betecknades som ett steg i statssocialistisk riktning.[60] Härpå svarade statsrådet Wennerberg, att även "en så usel och med skäl förkättrad lära" som kommunismen kunde innehålla ett korn av sanning; i detta fall vore det emellertid endast fråga om att tillämpa kristliga grundsatser.[61] Under den följande debatten riktades häftiga anfall mot kommunismen. "Den enskilda äganderätten är", yttrade en talare, "näst tankens frihet och rättighet till liv och lekamlig frihet det väsentligaste, heligaste och dyrbaraste, som samhället har att genom sina organ trygga och bevara."[62]

Vid 1868 års riksdag föreslog regeringen, att ett anslag på en halv miljon kronor skulle anslås för allmänna arbeten "till beredande av arbetsförtjänst åt den i följd av missväxt och dyr tid nödställda befolkningen inom vissa delar av landet" (främst Norrland). Statsutskottet föreslog ett belopp av 200,000 kronor och riksdagen följde utskottet. Själva det principiella kravet på ett statsingripande i ett fall av denna beskaffenhet mötte emellertid kritik. "Konsekvent ut-

sträckt och tillämpad skall den (principen) föra oss rakt in i kommunismen", yttrade den ledande lantmannapartisten Emil Key. "Skola vi erkänna statens skyldighet att lämna understöd, icke till arbetaren för arbetets skull, utan till arbetet för arbetarens skull och detta under alla förhållanden? Skola vi proklamera, att envar som antingen icke kan, icke får eller icke vill arbeta, har rättighet att leva på statens bekostnad obegränsat?"[63] Försvararna av utskottsförslaget invände, att det gällde att tillgripa speciella åtgärder på grund av en extraordinär situation.

Under 1860- och 1870-talen genomfördes överhuvud inga reformer av i mera egentlig mening socialpolitisk natur. Den enda fråga av denna art, som framkom på 1870-talet, var frågan om reglering av minderårigas arbete. Enligt de gällande bestämmelserna, som tillkommit omkring år 1850, skulle barn under 12 år överhuvud icke få användas i yrkesarbete och barn mellan 12 och 18 år icke få användas till nattarbete i fabriker. Notoriskt var att denna lagstiftning icke efterlevdes; det bör likväl tilläggas att det industriella barnarbetet i Sverige alltid varit av jämförelsevis ringa omfattning. Under hänvisning dels till lagens bristande effektivitet, dels till behovet av mera restriktiva bestämmelser, väcktes vid 1870, 1871 och 1875 års riksdagar motioner om införande av nya bestämmelser. Vid de båda första tillfällena nåddes intet resultat. Motståndet mot förslagen motiverades till stor del med principiellt liberala synpunkter; under andrakammardebatten 1870 anförde en talare, att det väckta förslaget — enligt vilket arbetstiden för barn under 18 år skulle begränsas till tio timmar — innebure en "godtycklig inskränkning i arbetsgivares, föräldrars och målsmäns rätt . . .[64] 1875 års riksdag beslöt däremot en skrivelse till Kungl. Maj:t med begäran om nya föreskrifter om barnarbete.

I anledning härav tillsatte regeringen en utredningskommitté under ordförandeskap av Pehr Ehrenheim; dess år 1877 avgivna betänkande är, liksom en rad följande utredningar i socialpolitiska frågor, ett mönster av klarhet och noggrannhet.[65] Kommittén inledde sin framställning med en historisk återblick. Med industrialismen hade den tidigare regleringen av näringslivet och arbetsförhållandena steg för steg avvecklats. "De härskande nationalekonomiska åsikterna

bidraga kraftigt härtill: med näringsfrihetens allmänna och oinskränkta införande äro idkare så väl som arbetare överlämnade åt sig själva och i sitt inbördes förhållande underkastade ingen annan lag än den, som enligt samma åsikter allena styr den ekonomiska världen, det egna intresset." Beträffande arbetarklassens ställning i detta läge gjorde sig motsatta åsikter gällande. Å ena sidan ansåg man att denna klass vore bäst betjänt av att staten överlämnade "industrien åt sig själv, att i fri tävlan utveckla sina inneboende, välgörande krafter och anlag", å andra sidan befarade man, att en oreglerad utveckling skulle vidga klyftan mellan kapitalister och egendomslösa och ansåg det tillkomma "staten att skydda den svagares bästa genom att på rättens och jämlikhetens grund ombilda de industriella förhållandena". Kommittén tog icke ställning till denna principfråga utan betonade, att frågan om arbetslagstiftningen — härmed menade kommittén karakteristiskt nog frågan om minderårigas arbete, ty någon annan lagstiftning på detta område var icke ifrågasatt — intoge en undantagsställning. Det stode utom tvivel, att på denna punkt en reglering med hänsyn till barnens bästa vore nödvändig; även arbetsgivarna hade börjat uppgiva sitt motstånd häremot, då de föredroge "att tvingas göra rätt framför att tvingas göra orätt". Kommitténs förslag, som gick ut på att väsentligt skärpta bestämmelser skulle införas och att en inspektion skulle tillsättas för att övervaka tillämpningen, låg till grund för en ny förordning om minderårigas arbete av år 1881. Bland annat fastställdes, att barn mellan 12 och 14 år icke skulle få arbeta i fabrik mer än sex timmar och barn mellan 14 och 18 år icke mer än tio timmar om dagen; om inspektion stadgades ej. Förordningen mötte stark kritik från industriidkarnas sida och dess tillämpningsområde begränsades i vissa hänseenden genom nya bestämmelser. Bristen på inspektion ledde till att icke heller 1881 års förordning strängt efterlevdes. Under 1880-talet minskades likväl barnarbetet, såsom ett år 1892 utgivet betänkande uppvisar.[66]

I regel synes man redan under det behandlade skedet ha erkänt arbetarnas strejkrätt, även om strejker ofta betecknades som olämpliga och farliga för arbetarna själva. Myndigheterna ingrepo emellertid vid flera tillfällen mot strejker på ett sätt, som syntes göra

staten solidarisk med arbetsgivarna. Känt och diskuterat blev framför allt landshövding Treffenbergs uppträdande vid Sundsvallsstrejken 1879; under hot om vräkning eller användning av försvarslöshetsstadgan — enligt vilken personer utan fast egendom och inkomster kunde behandlas som lösdrivare och förpassas till tvångsanstalt — tvingades de strejkande med stöd av militär att återgå till arbetet. Treffenberg, vars åtgärder godkändes av regeringen och prisades i en stor del av pressen, beskrev i sin ämbetsberättelse strejken i sådana ordalag, som om det varit fråga om en revolutionär aktion.[67] Ett annat exempel på den officiella uppfattningen i dessa frågor är en skrivelse, som landshövdingen i Uppsala län år 1879 riktade till arbetarna vid Skutskärs sågverk efter biläggandet av en strejk därstädes.[68] Strejker förklarades vara förkastliga då den lön, arbetsgivarna betalade, vore beroende av lagen om tillgång och efterfrågan. "Arbetaren har således . . . ingen annan utväg än att, då arbetslönen är nedtryckt, sträva att leva så ytterst billigt som möjligt för att kunna draga sig fram över den svåra tiden . . . Lika säkert, som vinter följer på sommaren och natt följer på dagen, inträffa i den allmänna hushållningen växelvis goda och onda tider . . . Det finnes väl knappast någon enda ibland eder alla, vilka varit med om den goda tiden, som på samvete kan säga att han icke skulle kunna ha levat sparsammare än han då gjorde." Arbetarna uppmanades till sparsamhet, nykterhet och noggrannhet i sitt arbete.

I de skrifter och yttranden, vari socialismen beröres, är tonen genomgående kritisk; ej sällan framställes socialismen eller kommunismen — orden användas omväxlande — närmast som en brottslig rörelse.[69] Man utgick emellertid i regel från att socialismen icke skulle nå Sverige, dels på grund av den föga utvecklade industrialismen, dels emedan förhållandet melan skilda samhällsklasser här vore jämförelsevis gott. Att närmare ingå på hithörande uttalanden är så mycket mindre befogat, som orden socialism och kommunism användes i oklara och skiftande bemärkelser. I början av 1870-talet tänkte man ofta på kommunardupproret i Paris, i slutet av årtiondet var framför allt den tyska socialdemokratien uppmärksammad. För den härskande uppfattningen torde de uttalanden, som lantmannapartiets organ fällde på sommaren 1875 i anledning av en uppgift om

bildandet av en socialistisk förening i Malmö, vara typiska.[70] "Ehuru vi ej se några särdeles stora anledningar till fruktan för att det socialistiska ogräset i vårt land skall finna någon för sig lämplig jordmån, borde det dock å andra sidan ej vara rådligt att frånkänna det förhållandet all betydelse, att socialismen blivit införd i vårt land och att omkring dess förvillande läror ordnat sig en förening... Det gäller sålunda ej blott att vara på sin vakt, utan att i sin stad var och en, som har begrepp om den fara som hotar, icke samhället, utan de blinda offerbockarna bland arbetarna, med alla de medel som stå till buds — upplysningens, undervisningens — söka framställa spöket i dess rätta, förhatliga dager."

I några publikationer framträder med särskild klarhet blandningen av en patriarkaliskt-konservativ anda och ekonomiskt-liberala principer. Charles Dickson, medlem av den förmögna Göteborgssläkten, filantrop och under en följd av år ledamot av första kammaren, skrev såsom medlem av den industriella juryn vid Parisutställningen 1867 en framställning av den svenska arbetarklassens läge.[71] Han betonade den "nordiska" arbetarens förtjänster: "gudsfruktan, ihärdighet samt ett eftergivande och fogligt sinnelag". I stort sett erbjöde arbetarfrågan inga svårigheter sedan näringsfriheten genomförts. För att bliva "vad han bör vara, statens och samhällets säkraste stöd", behövde arbetaren blott "folkundervisning och arbetsfrihet". Dessa ting vore arbetarens "enda rättmätiga fordringar . . . Har staten väl fullgjort sina åligganden i dessa avseenden, kan den sedan med full trygghet låta saken naturligen utveckla sig av sig själv." Olika slag av fria associationer, såsom produktionsföreningar, vore emellertid av stort värde. Man har allt skäl att hoppas, skrev Dickson, att produktionsföreningarna "skola bära för deltagarna välsignelserika frukter, samt tjäna till uppmuntran och exempel för stiftandet av flera dylika föreningar". Som stöd för mera betydande industrier hade dock sådana föreningar icke så stora möjligheter. "Ty i stora fabriker måste gemensamheten i större eller mindre mån upphävas, och det är att befara, att hela fabriken inom kortare eller längre tid kommer att ägas av några få av stiftarna, och att de övriga ursprungliga deltagarna åter nedsjunka till blott simpla arbetare."

Ett egenartat inslag i dåtidens press utgjorde de av arbetsgivare utgivna tidningarna för arbetare. De viktigaste av dessa arbetartidningar voro omkring år 1880 "Arbetarens vän" och "Svenske arbetaren". Den förstnämnda tidningen, som var försedd med underrubriken "Tidning för nykterhet, sedlighet och gudsfruktan" hade till upphovsman och utgivare (under några år medutgivare) grosshandlaren i Stockholm C. O. Berg, en industriman, som från ringa förhållanden arbetat sig upp till förmögenhet och under 1870- och 1880-talen gjorde sig känd som filantrop och socialt intresserad konservativ politiker (medlem av första kammaren). "Svenske arbetaren, Fosterländsk Tidskrift för alla samhällsklasser" utgavs under ekonomisk garanti av ett antal personer, av vilka åtminstone några voro arbetsgivare. Närmare uppgifter om tidningens ursprung ha icke kunnat erhållas.[72] Karakteristiskt är emellertid, att denna för arbetarna avsedda tidning bland sina prenumeranter räknade en elit av landets aristokrati och storbourgeoisie. Många av de förstakammarledamöter, högadliga godsägare och industrimän, som återfinnas i tidningens prenumerantlistor, abonnerade på ett stort antal (stundom ett hundratal) exemplar; syftet var tydligen att stödja tidningen, kanske också att utdela den till underordnade och arbetare överhuvud.

I dessa tidningar möta i sin fulländning vissa linjer i tidens idédebatt. En extrem ekonomisk liberalism, som dock uppmuntrar självhjälp genom föreningar — men icke produktionsföreningar eller fackföreningar i egentlig mening — kombineras med romantisering av arbetet och förhärligande av de för arbetarna passande dygderna. I artiklar, berättelser och dikter beskrives "troheten i det lilla", den sanna lycka som följer med förnöjsamhet, sedlighet, nykterhet och gudsfruktan, de framgångar även i det yttre, som stundom belöna dessa förtjänster. Den mera principiella linjen i tidningarnas propaganda kommer klart fram i en artikelserie i "Arbetarens vän" år 1877 av Peter Wieselgren: "Om de arbetande klassernas i historien och nu" (förut publicerad som broschyr). De enda botemedlen mot de sociala svårigheterna äro "arbetsamhet, sparsamhet och gudsfruktan". "Arbetslönens höjd bör som allting annat i denna väg bestämmas endast av tillgång och efterfrågan." Lönen sjunker och stiger

automatiskt allteftersom konjunkturen är dålig eller god. "Ville man vare sig med lagar eller genom andra åtgärder, t. ex. arbetsinställelser, tvinga arbetsgivaren att utbetala till sina arbetsgivare lika hög lön i förra som i senare fallet, så sökte man helt enkelt att med orätt frånhända honom en del av hans egendom; han skulle, för att icke ruineras, bliva tvungen att till motsvarande höjd öka priset på sina varor eller tjänster, och köparen, även den fattigaste, även arbetaren själv, skulle på detta sätt få hålla honom skadeslös för den begångna orättvisan, av vilken arbetaren således finge en nytta i själva verket lika med noll." Grunden till svårigheterna låge väsentligen i den mänskliga njutningslystnaden och en förbättring av karaktären vore därför nödvändig. Även självhjälp genom organisationer kunde bidraga till arbetarklassens höjande. Men främst måste man förstå att de rika och de fattiga hörde samman, vore delar av samma samhällskropp. "Samhället är en organism, vilkens alla delar arbeta för varandra och för det hela."[73] I "Svenske arbetaren", som lade sin propaganda på ett än mera naivt och sentimentalt plan än "Arbetarens vän", predikades likaledes den fria konkurrensens princip jämsides med förnöjsamhet och den idylliska glädje, som vore naturlig just för de små i samhället.[74] Då den socialdemokratiska rörelsen började diskuteras, vände sig tidningen i karakteristiska uttryckssätt mot densamma. "Från *socialismens* villfarelser tro vi att alla rätttänkande arbetare veta att bevara sig utan någon handledning, vare sig i form av lag eller dennas vårdare. Våra arbetare — de bättre, om andra är här icke frågan — äro allt för upplysta och hederliga för att låta förföra sig av illasinnade s. k. samhällsförbättrare, och gå i ledband efter deras godtycke."[75]

★

Det är vanligt att betrakta åttiotalet som en genombrottsperiod i svenskt samhällsliv. Man tänker härvid på skilda företeelser, såsom verdandismen, socialismens framträdande och, framför allt, det starka realistiska och samhällskritiska inslaget i litteraturen som skapat benämningen "åttiotal". En schematisering vid uppdelningar av detta slag är nödvändig och den här använda torde väl kunna

försvaras. Om någon vare sig snabb eller genomgripande förändring är dock icke fråga. Åttiotalismen var såsom litterär rörelse endast några år av central betydelse. Genom reaktionen mot densamma stärktes konservativa tendenser hos vissa grupper; inför samtiden torde dessa, icke åttiotalisterna, ha framstått som kulturellt ledande.[76] Socialdemokratien var under 1880-talet en obetydlig rörelse, som icke ens inom industriarbetarklassen vann avsevärd anslutning. Vid en genomgång av riksdagsprotokoll, tidningar och broschyrer får man icke intrycket, att åttiotalets början medförde en ideologisk nyorientering, men under detta decennium framträdde efter hand tendenser, som innefattade en brytning med väsentliga linjer i den ekonomiska liberalismen.

Det litterära "åttiotalet" skall här icke behandlas. Det bör blott erinras om att den ende av dess målsmän, som — under en kort tid — karakteriserade sig själv som socialist, var Strindberg.[77] Vad Strindberg härmed menade är oklart; det finnes ingen anledning anta, att Strindberg närmare kände de socialistiska teorierna, och ordet socialist användes under detta skede i de mest skilda betydelser. Strindberg synes ha varit starkt påverkad av Quidings år 1875 utgivna bok "Slutlikvid med Sveriges lag", som icke spelat någon roll i den socialdemokratiska rörelsen och överhuvud icke efterlämnat några spår (utom möjligen termerna överklass och underklass) i den ideologiska debatten. Då Strindberg angrep storindustrien och prisade bönderna är det klart, att hans socialism i varje fall hade ringa likhet med svensk socialdemokrati. Detta förhållande har i viss mån undanskymts av att Strindberg, liksom åttiotalisterna överhuvud, på grund av sin realism och samhällskritik omfattades med sympati av några socialdemokrater. Det är i själva verket ett intressant indicium på den ringa uppmärksamhet, som ägnades socialdemokratien under 1880-talet, att ingen av åttiotalisterna — vilka voro inriktade på socialt betonade tidsskildringar — synes ha tagit ställning till socialdemokratien.[78]

Den första motionen av mera allmän socialpolitisk syftning väcktes av E. Westin i andra kammaren år 1882.[79] Enligt densamma skulle utredning begäras om åtgärder för förbättrande av arbetarnas ställning och villkor. I första rummet avsågos industriarbetarna. Man

kunde vänta, anförde motionären, att jordbrukarklassens missnöje skulle undanröjas genom lösning av skatte- och försvarsfrågorna, men arbetarnas problem hade icke på samma sätt uppmärksammats. Det vore nödvändigt att tänka på hela samhällets intressen och "därvid i första rummet... på den fattige arbetaren, som mången gång får dragas med den tyngsta lotten i livet, och därtill saknar möjlighet att göra sig hörd". Frågorna om skydd för yrkesfara och ersättning för olycksfall i arbete nämndes såsom ämnen för utredningen. "Genom att klokt och ändamålsenligt reglera förhållandena mellan arbetsgivare och arbetstagare, mellan kapitalet och arbetet befrämjas en sund utveckling, och de socialistiska strömningar, som i andra länder ingiva berättigade farhågor och nödga till stränga lagstiftningsåtgärder, torde därigenom kunna undvikas." Motionären utgick alltså från två synpunkter, som sedermera ständigt återkomma i den socialpolitiska debatten: å ena sidan vore en förbättring av arbetarnas ställning i och för sig eftersträvansvärd, å andra sidan skulle man härigenom trygga samhällsfreden. Det tillfälliga utskott, som beredde frågan, underströk arbetarfrågans invecklade natur. "Hos oss har frågan först på senare tider blivit väckt, och någon bestämd uppfattning synes ännu icke hava gjort sig gällande rörande de två grundskiljaktiga åsikter i denna fråga, som utomlands häftigt bekämpa varandra och av vilka den ena strängt håller på den enskildes rätt och tillbakavisar all inblandning av staten i det fria avtalet, den andra åter, för att underhjälpa arbetarnas ställning, icke tvekar att på frihetens bekostnad tillerkänna statsmyndigheterna både rätt och skyldighet att ordna förhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare." Utskottet tog icke bestämd position i principfrågan men yrkade avslag på motionen under betonande av att statsmakterna borde "ingripa med bestämda lagstadganden... endast i de fall, då de kunna grundas på klart insedda och allmänt erkända behov". I den långa debatten i andra kammaren framträdde de huvudlinjer, som dominerade den icke-socialistiska diskussionen under de följande årtiondena. Den socialkonservativa tankegången klarlades av greve Sparre, som yrkade avslag å motionen men föreslog, att en statistik till ledning vid arbetarfrågans bedömande skulle uppgöras. Arbetarfrågan vore överallt föremål för strid. "Vi veta ju, att Tysklands

store statsman i detta ögonblick är betänkt på att föreslå en lag angående olycksfallsförsäkring för arbetarna, och man har icke underlåtit att genast emot honom utslunga beskyllningen för socialistiska tendenser . . . Då vi icke vårda oss om denna befolkning och i många avseenden utveckla en överdådig lyx, som faller densamma i ögonen, så är det icke att undra på att hos dessa människor alstras ett missmod, en avund och en obenägenhet mot de högre klasserna, som mången gång framträder i våldsamheter, varav de svåraste följder kunna vara att befara." Ett närmande mellan samhällsklasserna vore nödvändigt; "så har det skett i Amerika och därför reser den arbetande befolkningen dit". Vissa socialpolitiska åtgärder kunde ifrågasättas, såsom en kommunal olycksfallsförsäkring. Däremot vore en utsträckt rösträtt utan värde, ty härigenom vunne man icke bröd. Härtill komme, att arbetarna kunde "få övertaget inom representationen, som är så mycket farligare, då de icke hysa några konsiderationer". En mera principellt liberal talare, Granlund, ansåg däremot, att en förbättring av arbetarnas ställning kunde vinnas blott genom "upplysning, ökad arbetsskicklighet, sparsamhet, arbetsamhet och nykterhet". Om arbetsförhållanden och löner kunde man icke lagstifta; strejker vore skadliga för arbetarna själva. Nära denna ståndpunkt stod en talare, som förordade en lagstiftning om frivilligt sparande (von der Lancken). Friherre Nordenskiöld hänvisade till arbetarnas eget vapen, strejkerna, "ett nödvändigt medel för arbetarna att kunna tillkämpa sig en rättvis andel i den vinst, som industrien lämnar". Men han ansåg jämväl, "att den första och viktigaste åtgärd, som bör vidtagas för att förbättra arbetarens ställning, höja hans självkänsla och giva lagstiftningen för arbetarna en fast och praktisk grundval, är den att utvidga rösträtten så, att arbetarna kunna föra sin egen talan vid Sveriges riksdag". — Motionen avslogs utan votering.

Vid 1884 års riksdag motionerade S. A. Hedin om utredning rörande olycksfalls- och ålderdomsförsäkring.[80] Motionen är märklig framför allt genom sin principiella kritik av den ekonomiska liberalismen. Denna lära hade, erinrade Hedin, utbildats i reaktion mot en äldre tids statsförmyndarskap, men hade sedermera utvecklats till ett abstrakt system utan kontakt med det verkliga livet. "Hennes

anhängare hava haft för sed att från varandra söndra samfundslivets mångfaldigt i varandra ingripande förhållanden och behandla dem — behandla människorna, deras fördomar, deras lidelser, deras stridiga intressen — som räkneexempel på svarta tavlan, vilkas resultat, om man blott räknar rätt, skola överensstämma med facitboken. Vem har ej till leda hört hennes satser, t. ex. om 'det fria avtalets' obegränsade rätt och om 'tillgång och efterfrågan' såsom allena värdebestämmande element, förkunnas såsom orubbliga naturlagar." Hedin kritiserade vidare den oklara användningen av ordet socialism. "Definitionerna eller beskrivningarna på eller anklagelserna mot socialismen torde vara vid pass lika många, som antalet av dem, vilka begagnat ordet i en, åtminstone i någon mån, preciserad mening. Man har även — och detta är icke ovanligt — anlitat det blott som en beteckning för någonting obestämt fasansfullt, ett politiskt spöke, eller man har därmed velat göra en person misstänkt eller en sak förhatlig." I viss mening funnes redan mycket "socialism" i samhället, ty eljest skulle detta upplösas och gå under; Hedin nämnde fattigvården och till näringar beviljade understöd. Som motiv för sitt förslag anförde han arbetarnas behov av en tryggad ställning och statens skyldighet att inskrida till de eftersatta klassernas förmån. Han erinrade vidare om ett tyskt uttalande, enligt vilket "den säkraste garanti för ett reformatoriskt icke revolutionärt framåtskridande skulle vinnas, därest man kunde göra det stora flertalet av arbetarbefolkningen solidariskt i upprätthållandet av den bestående statsorganisationen." Statsutskottet tillstyrkte under reservation av blott en ledamot — Liss Olof Larsson — en skrivelse till Kungl. Maj:t i motionens syfte under betonande av att frågans vikt krävde en utredning. Båda kamrarna beslöto en skrivelse, första kammaren utan debatt. I andra kammaren motiverade flera talare sin anslutning till förslaget med behovet av att mildra missnöjet bland arbetarna; i andra länder, framhöll Sparre, hade arbetarrörelsen antagit "hotande och ledsamma dimensioner", varför man i Sverige så mycket hellre borde bidraga till arbetarfrågans lösning som den svenska arbetarrörelsen varit "den vackraste, den ädlaste, den mest tilldragande man kan tänka sig". På vissa håll anfördes statsfinansiella och allmänt liberala skäl för ett avstyrkande; "det kan ligga en

fara i att på förhand ingjuta den tanken hos folket, att det icke är så noga med att själv sörja för framtiden, utan att det är staten som drager försorg om dem, då de bliva gamla och orkeslösa" (Liss Olof Larsson). — Utan större motstånd vann sålunda den socialreformatoriska strömningen sin första stora framgång.[81]

Som ett led i striden kring tullarna framlade S. A. Hedlund två år senare ett än radikalare förslag.[82] En utredning skulle åvägabringas rörande lagbestämmelser, erforderliga för att giva arbetare i genom skyddstullar understödda näringar en betryggad ställning. Hedlund förordade en normalarbetsdag på högst nio timmar, genom förtroenderåd av arbetare och arbetsgivare fastställda minimilöner samt åtgärder för att skaffa arbetarklassen ordentliga bostäder. Förslaget tedde sig så extremt radikalt, att det av vissa talare betecknades som en ren demonstration mot protektionisterna och antyddes icke vara allvarligt menat. Lagutskottet avstyrkte; ingripanden av sådan natur som de här ifrågasatta skulle utöva ett "olycksbringande inflytande . . . icke blott på hela näringslivet och arbetsgivarnas ekonomi, utan ock på arbetarnas egen ställning . . ." Hedlund anförde i debatten allmänt humanitära skäl men han erinrade också om "den stora rörelse, som äger rum i vår världsdel och som uppenbarar sig i de farliga formerna av socialism, kommunism, anarkism, nihilism m. m."; man måste försöka lösa arbetarfrågan i godo "för att undgå hennes lösning under faror och våld". De få talare, som anslöto sig till Hedlund, sökte visa, att ett avvisande av socialpolitiska krav vore ägnat att försämra samhällsklassernas inbördes ställning. Man borde icke låta sig avskräckas av ordet statssocialism. "Lika visst som i slutet av förra århundradet de borgerliga elementen i Europas samhällen tillkämpade sig sin rätt och avkastade bördens förtryck, lika visst är också, att det fjärde ståndets frigörelse icke länge skall låta vänta på sig . . . Höra vi icke redan liksom ett avlägset dån från massorna, som ordna sig för att rycka fram? Må man ej giva dem vapen i händerna genom att, liksom utskottet här, kallt säga till dem: vi avlägsna all tanke på att hjälpa er; vi lämna edra fordringar utan allt avseende! . . . Det vore helt visst riktigare och klokare att genom goda reformer söka avväpna de missnöjda; ty goda reformer för arbetarna äro på samma gång också goda reformer för samhället."

(R. Gustafsson i andra kammaren.) — I båda kamrarna avslogs motionen utan votering.

De refererade debatterna visa, att förståelsen för de socialpolitiska problemen under detta skede växte och att reformkraven efter hand utvidgades. Förhållandet bör ses mot bakgrunden av de försämrade ekonomiska konjunkturerna, utan att denna synpunkt får tillmätas avgörande betydelse, ty i stort sett växer oavlåtligt det socialreformatoriska intresset oberoende av konjunkturernas växling. I debatten möter å ena sidan en gammalliberal inställning, som dock alltmera sällan preciseras i extrema formuleringar, å andra sidan en allmän socialreformism, som ännu icke fått prägeln av en fast uppbyggd åskådning. Två motiv stå i förgrunden: de humanitära synpunkterna och viljan att bevara samhällsfreden genom att tillfredsställa de missnöjda. I utformningen av detta motiv kunna urskiljas en mera patriarkalisk och socialkonservativ, en mera egalitär och demokratisk tendens; den senare betonar med styrka kravet på social och politisk jämlikhet vid sidan av de ekonomiska fordringarna. I vad mån oro för den uppspirande svenska socialdemokratien ligger bakom de ständigt återkommande hänvisningarna till socialismen och den nya arbetarrörelsen är svårt att bedöma; vid intet tillfälle synes någon direkt erinran om att en socialistisk riktning framträtt i Sverige ha gjorts. En stor och växande betydelse hade det tyska exemplet; genom Bismarck blev inom de konservativa kretsarna socialpolitiken respektabel.

Ordet socialism användes, såsom redan understrukits, i olika betydelser.[83] Ofta menades med statssocialism alldeles det samma som socialpolitik; stundom betecknades varje form av statsunderstöd eller statsingripande som socialism. Under debatten om Hedins motion i andra kammaren 1884 förklarade en utpräglat gammalliberal talare, att han icke skrämdes av ordet socialism, "ty socialism och ordnat statssamfund äro liktydiga begrepp" (von der Lancken). Dock är det tydligt, att som en underström vid användningen av ordet går tanken på den socialism eller kommunism, som företräddes av den första internationalen och andra revolutionärt inriktade rörelser. Med begreppets begagnande i skilda bemärkelser följde, att man utifrån samma uppfattning kunde tala om socialism både i förklenande och

erkännande mening; att en person sade sig vara socialist eller tvärtom häftigt angrep socialismen innebar därför i och för sig intet klart besked om hans åskådning. Först med socialdemokratiens framträngande i Sverige kom ordet efter hand att vinna en viss stadga såsom beteckning på denna rörelse.

Under åren omkring 1887 koncentrerades den politiska debatten till tullfrågan. Protektionismens seger innebar en depreciering av den ekonomiska liberalismen, vars klassiska huvudposition därmed erövrats. Det är sannolikt, att detta förhållande bidrog att försvaga det principiella motståndet mot socialpolitiken. Då grundsatsen om ekonomisk frihet och om statlig overksamhet var övergiven på en central punkt, blev det svårare att försvara dess tillämpning på andra punkter.[84]

Den politiskt och kulturellt ledande pressens inställning till socialdemokratien och arbetarrörelsen under 1880-talet överhuvud företer flera gemensamma drag.[85] Den på arbetarföreningarna byggda s. k. liberala arbetarrörelsen behandlades genomgående med sympati, även om varningar stundom gåvos mot radikala tendenser; likaledes ställde man sig, särskilt i de liberala organen, förstående och uppmuntrande till den fackföreningsrörelse, som under årtiondet gjorde snabba framsteg och som ännu icke i högre grad kommit under socialdemokratiskt inflytande. Den socialdemokratiska agitationen rönte till en början mycket ringa uppmärksamhet och då den berördes, var det ofta med en blandning av kritik och ironiskt överseende välvilja. Någon oro synes rörelsen till en början icke ha väckt; man torde ha räknat med att den antingen skulle bli utan betydelse eller utvecklas i moderat riktning. "Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning", som systematiskt propagerade för produktionsföreningar, synes ha hyst förhoppningar om att socialdemokratien skulle ansluta sig till denna linje, en tanke, som med hänsyn till Palms tidiga agitation var förklarlig. I det konservativa och protektionistiska "Nya Dagligt Allehanda" antyddes, att vissa beröringspunkter funnes mellan de konservativa och socialisterna, medan de gammalliberala icke förstode arbetarfrågan; man rekommenderade tullar men ansåg en utsträckt rösträtt vara utan värde för arbetarna. Efter några år blir stämningen en annan. Intresset för socialdemokratien ökas och kritiken skärpes.

Gång efter annan förklara tidningar, som till en början ansett socialdemokratien ofarlig och till och med visat den en viss förståelse, att dess revolutionära tendenser hota samhällsordningen, och att arbetarklassen, om den blir socialdemokratisk, förverkar de sympatier, den tidigare åtnjutit. I april 1889 uttalade "Dagens Nyheter", att socialismen givit den svenska arbetarrörelsen en opraktisk inriktning. "I stället för att hålla sig till genomförbara reformer och för dem samla alla de krafter, som arbeta på framåtskridande, nöjer sig socialismen med ingenting mindre än en total omstöpning av det nuvarande samhället och förkättrar allt och alla, som ej direkt syfta på detta mål." I England hade arbetarna uppträtt klokare och därför också haft större framgång. I november 1886 betonade "Stockholms Dagblad" socialdemokratiens revolutionära karaktär och fortsatte: "Det är solklart, att en anslutning av ett större antal bland våra svenska arbetare till en dylik rörelse måste å ena sidan göra dem misstänkta hos alla, vilka vilja värna om grunderna för det nuvarande samhället, å den andra beröva dem sympatier hos många, vilka nitälska för arbetarnas väl och för höjandet av deras ställning."[86]

Uttalanden av denna art, som under den följande tiden ständigt återkomma, stödja den stundom framförda uppfattningen, att socialdemokratien under sitt första skede i själva verket återhöll reformviljan i stället för att egga den. Något bestämt omdöme i denna punkt kan naturligtvis icke fällas. Klart är i varje fall, att sekelslutets socialpolitiska lagstiftning icke med skäl kan påstås vara framdriven av socialdemokratien. Den oro, rörelsen framkallade, torde hos somliga ha väckt benägenhet för eftergifter, hos andra ha försvagat medkänslan och skärpt den principiellt konservativa uppfattningen.

★

Den utredningsskrivelse, som riksdagen år 1884 beslutat i anledning av Hedins motion, föranledde regeringen att samma år tillsätta en kommitté under ordförandeskap av F. Hederstierna. Kommittén avlämnade under åren 1888 och 1889 en rad betänkanden med förslag till bland annat en skyddslag för arbetarna, en lag om olycksfallsförsäkring och en lag om ålderdomsförsäkring.[87] I sitt betän-

kande om skyddslagstiftning och olycksfallsförsäkring betonade kommittén den osäkra ställning, i vilken arbetarklassen befann sig. I den mån formerna för arbetet bleve mera invecklade och den enskilde arbetaren komme under inflytande av krafter, som han icke kunde överskåda eller kontrollera, vore en kraftigare medverkan från lagstiftningens sida nödvändig för hans skyddande. "Häremot kan icke med fog göras gällande den invändningen, att de intresserade parternas bästa säkrast befrämjas därigenom att åt dem överlämnas att sinsemellan med full och oinskränkt frihet själva bestämma de villkor, varunder arbetet bör försiggå. Den i socialt och ekonomiskt hänseende svaga ställning, kroppsarbetarna i allmänhet intaga, medför nämligen, att de icke sällan äro nödsakade att åtaga sig arbete även på villkor, som äro för dem, deras liv och hälsa i högsta grad ogynnsamma . . . Där en sådan olikhet i kontrahenternas villkor råder, måste, såsom erfarenheten ock nogsamt giver vid handen, en lagstiftning, som vill befordra det helas väl, söka att särskilt bevaka arbetstagarnas intressen." I betänkandet om ålderdomsförsäkring erinrades om att en obligatorisk försäkring påståtts innebära ett obehörigt ingrepp i den personliga friheten genom att betaga personer rätten att använda sina inkomster som de ville. Häremot anförde kommittén, att samhällslivet alltid nödvändiggjorde inskränkningar i en persons frihet att råda över sin egendom och att "allenast genom tvång kan ernås, att ålderdomsförsäkringen kommer ett större flertal till godo . . ." På denna punkt reserverade sig bland andra kommitténs ordförande, som höll före, att staten icke ägde någon rätt "att ingripa i den myndiges görande och låtande till hans egen förmenta förmån" och att ett tvång till försäkring för de flesta skulle te sig förhatligt.

De officiella utlåtanden, som avgåvos över kommitténs sistnämnda förslag, voro i regel avstyrkande, men den ekonomiska liberalismens ideologi intar icke någon framträdande plats i motiveringarna.[88] Landshövdingen i Örebro län (A. Bergström) uttalade att här vore fråga om ett slags statssocialism och framhöll, att socialagstiftningen i Tyskland varit ett medel att avlägsna socialismens orsaker. I och för sig vore åtgärder av denna art motiverade. "Framträda motsatserna mellan de kroppsarbetande klasserna å den ena

samt de burgna och bildade samhällsklasserna å den andra sidan i så bjärt dager, att de förra icke låta sig försonas, utan tvärtom ett utbrott av sociala strider mellan de båda klasserna, ja av revolution är att befara, då synes tiden vara inne att skrida till en lagstiftning, som kan åstadkomma försoningen och kväva de antagliga utbrotten av ett glödande klasshat." Landshövdingen i Kopparbergs län (Treffenberg) gav i sitt yttrande ett patetiskt uttryck för en på samma gång humanitär och principiellt konservativ ståndpunkt. Det vore statens skyldighet att verka för arbetarklassens höjande, och härigenom möjliggjordes också samhällsfredens bevarande. Treffenberg slutade med att anbefalla en utsträckt socialpolitik. "Först sedan detta skett, och om, det oaktat, arbetarrörelsen skulle hota att bliva övermäktig, så att samhällsfreden rubbas och alla goda medborgare uppkallas till värnandet av densamma, först då kunna dessa medborgare tillägna sig det tröstefulla medvetandet, i vilket furst Bismarck inför den tyska riksdagen rekommenderade sin ålderdomsförsäkring med utropet: 'Om vi måste kämpa, så låt oss kunna göra det med gott samvete'." Arbetarförsäkringskommitténs betänkande blev senare i vissa delar överarbetat av en ny kommitté, vars avgivna betänkande utgick från samma principiella ståndpunkt som den förstnämnda kommitténs.[89]

Det skulle föra för långt att här lämna ens den mest summariska redogörelse för de många socialpolitiska debatter, som under årtiondet efter arbetarförsäkringskommitténs framställningar ägde rum i riksdagen, och av vilka flertalet icke ledde till något positivt resultat. Till stor del kretsade diskussionen, särskilt i försäkringsfrågorna, kring mer eller mindre tekniska frågor utan ideologiskt intresse. Men fortfarande bröto sig mot varandra gammalliberalismens och socialreformismens principer. År 1889, då på regeringens initiativ en arbetarskyddslagstiftning genomfördes, förklarade flera talare, att statens ingripande vore obehövligt och olämpligt, att den föreslagna lagstiftningen innebure ett statligt förmyndarskap, och att regeringen i själva verket handlat blott av önskan att vinna popularitet bland arbetarna.[90] Å andra sidan anförde civilministern, att "teorien om avtalets frihet, som lär att statsmakterna i avseende å sådana förhållanden skola göra ingenting", vore ohållbar; "det är att leka kurra-

gömma med tiden om man vill vara blind för att även hos oss finnes en arbetarfråga".[91] Lagen betecknades som ett nödvändigt medel att stilla arbetarnas oro ("lagen blir ett hinder för socialismen", yttrade en talare) och även arbetsgivare betygade dess sakliga behövlighet.[92] Till dem, som i följande debatter hävdade socialreformatoriska synpunkter, hörde radikalen S. A. Hedin lika väl som biskop Billing och landshövding Treffenberg, på vilkas principiella konservatism ingen kunde tvivla.[93] I 1891 års debatt om olycksfallsförsäkring yttrade Billing: "Lika visst som det är, att arbetaren icke känner och icke kan sätta sig in i arbetsgivarens bekymmer, lika visst är, att vi, som blivit bättre ställda, icke kunna sätta oss in i arbetarnas bekymmer, i arbetarnas brödbekymmer, deras ständigt återkommande bekymmer för det dagliga brödet i detta ords egentliga mening. När de nu dag för dag tyngas av detta bekymmer, är det icke underligt, om de låna villiga öron och sinnen åt det tal, som, smekande det sämsta i deras inre människa, går ut på att lära dem säga: 'det är vi som arbeta, och en annan som får vinsten' . . . Gent emot detta gäller att sätta ett motgift, och här behövs ett starkt motgift . . . Det har aldrig funnits mer än ett sätt att stoppa till munnen på dem, som illa tala, och det är med goda gärningar."[94] I debatten om arbetarpensionering 1895 kritiserade Treffenberg statsutskottets uttalande om att en pensionering kunde leda till att arbetaren "upphör att lita till sin egen kraft och sitt eget förutseende".[95] "Erfarenheten från snart 19 sekler tillbaka borde hava lärt författaren, att just hopplösheten av arbetarklassens strävanden, även de allvarligaste, att betrygga sig mot nöd på ålderdomen, måste helt och hållet förkväva ansvarighetskänslan, vilken endast *då* kan vinna näring och styrka, om samhällsförhållandena bliva sådana, att varje arbetare med egen god vilja kan på ålderdomen förskaffa sig en någorlunda dräglig utkomst." Till de främsta försvararna av en — något modifierad — gammalliberalism hörde Hans Forssell. I den nyssnämnda debatten av år 1891 återgav han en av socialpolitikens motståndare ständigt framförd tankegång, då han yttrade, att statssocialismen "icke ökat försiktigheten, varsamheten och betänksamheten, utan ökat sorglösheten och vårdslösheten".[96]

I stort sett övervägde fortfarande den negativa linjen, som stödde

sig dels på allmänt liberala argument, dels på statsfinansiella skäl och detaljkritik av de framlagda förslagen. Resultatet av de socialpolitiska förslag, som framlades under 1890-talet — och som omfattade praktiskt taget alla frågor, vilka sedermera under trettio år debatterades, såsom, utom de förut nämnda, arbetstidsfrågan och bostadsfrågan — blev synnerligen obetydligt. Särskilt anmärkningsvärt är att flera propositioner — bland annat om olycksfallsförsäkring och ålderdomspensionering — avslogos av riksdagen. Första kammaren visade sig vid ett antal tillfällen mera konservativ än den andra, även om några av de talangfullaste företrädarna för socialreformismen tillhörde denna kammare. Likväl torde 1890-talet med större skäl än 1880-talet kunna betecknas som socialpolitikens genombrottsperiod. Antalet förslag i ämnet är ojämförligt större än tidigare, debatterna äro ofta ingående och klarläggande, och efter hand utbildas inom representationen en socialpolitisk ideologi, som principiellt bryter med gammalliberalismen, och som uppenbarligen, trots nederlagen, vinner allt flera övertygade anhängare. I partiprogrammen började frågan om sociala reformer vid denna tid uppmärksammas. I de båda lantmannapartiernas valprogram år 1893 vidrördes frågan, om också i obestämda ordalag; det mera framstegsvänliga partiet sade sig vilja lämna "en kraftig medverkan till varsamt genomförande jämväl av andra utav tidens krav påkallade reformer, vilka kunna bidraga till landets lugna utveckling samt folkets lycka och välstånd".[97] Det år 1896 bildade folkpartiet, som företrädde den sedermera i det liberala partiet samlade nyliberalismen, förklarade sig vilja verka för "verksamma åtgärder för att skydda arbetarens liv och hälsa, underlätta biläggandet av tvister mellan arbetare och arbetsgivare samt vid inträdande nöd och oförmåga till arbete bereda arbetaren en i ekonomiskt avseende tryggad existens".

I den offentliga diskussionen utanför riksdagen utformades i en rad skrifter en socialpolitisk ideologi. Bismarcks socialpolitik, den s. k. katedersocialismen, som till stor del innebar en motivering för denna, och den kristliga socialism, som förkunnats främst i den påvliga rundskrivelsen av år 1891, påverkade de svenska författarna. Den mest utförliga och innehållsrika framställningen gavs av Fahlbeck i hans år 1892 utgivna arbete "Stånd och klasser". Med en

skarp kritik av socialdemokratien och ett avståndstagande från demokratien förenades här en utpräglad socialreformism. Det moderna samhällets proletär, skrev Fahlbeck, "kan ej som Franciscus av Assisi välsigna fattigdomen eller ens med lugn finna sig däri, när han ser, hur hans lagliga jämlikar vältra sig uti all rikedomens härlighet. Det sociala lidandet får i ett samhälle, som uppställt jämlikheten som grundprincip, en udd, som det icke ägde under annat samfundsskick".[98] Den privata äganderätten och företagsamheten vore nödvändiga för framåtskridandet, men det allmänna borde ha stort inflytande över arbetsförhållandena. Målet vore, att var och en uppnådde en levnadsstandard, som svarade mot hans arbete, och att ingen ägde kapital utan att arbeta. Fahlbeck rekommenderade bland annat skyddslagstiftning, arbetarförsäkring av olika slag och andel i vinsten för arbetarna.[99]

Mellan de socialreformatoriska program, som framfördes inom och utanför riksdagen av inflytelserika, om än icke tongivande borgerliga grupper, och de socialpolitiska fordringar, som upptogos av socialdemokratien, förelåg utan tvivel, generellt sett, en betydande skillnad; på borgerligt håll uppställde man i regel långt mindre långtgående krav. Men den djupa skiljelinje, som vid denna tid gick mellan borgerlig och socialdemokratisk ideologi, berodde icke väsentligen på detta förhållande. Den förklaras huvudsakligen därav, att den marxistiskt orienterade socialdemokratien i socialpolitiken såg en vinning av begränsat värde eller ett av medlen att vinna det allt annat överskuggande målet: den sociala revolutionen. Partiet kunde i vissa fall, skrev Branting 1897, medverka till statssocialistiska åtgärder, trots att statssocialismen i princip vore konservativ, "medan vi eftersträva en fullständig omvälvning".[100] Samma tanke uttryckte Danielsson i en hårdare formulering; de borgerliga reformförslagen vore avsedda att "stoppa igen remnor eller förekomma nya skador i det bestående borgerliga samhällets byggnad", medan socialdemokratien ville ett "reformarbete efter vissa bestämda metoder, varigenom en social revolution förberedes och underlättas".[101]

Den borgerliga socialreformismen förenades alltså, såsom redan av det föregående framgår, med det bestämdaste avståndstagande till socialdemokratien. Klarast kom detta till synes, då regeringen 1889

framlade sitt förslag till s. k. socialistlag, innefattande straffbestämmelser för uppvigling till åtgärd, "som innebär hot mot samhällsordningen eller fara för dess bestånd". Denna bestämmelse uteslöts visserligen genom beslut av andra kammaren, men debatterna visa den utomordentligt starka reaktion, som socialdemokratiens revolutionära strävanden framkallade inom alla grupper.[102] En rad under 1890-talet framlagda, i regel avvisade förslag, som avsågo att begränsa strejkrätten, måste jämväl anses ha varit riktade mot den socialdemokratiska arbetarrörelsen.

★

Det återstår att erinra om den ideologiska utvecklingen inom vissa folkrörelser, som huvudsakligen eller till stor del hade sitt fäste i arbetarklassen, och vilkas åskådningar måste undersökas med stöd av annat material än det förut begagnade.

Innan den socialistiskt färgade fackföreningsrörelsen under 1890-talet och början av 1900-talet slog igenom, fanns ingen organisation eller rörelse, som kunde påstås med auktoritet företräda arbetarklassens uppfattning. Under årtiondena närmast efter representationsreformen uppträdde väsentligen blott den s. k. liberala arbetarrörelsen som talesman för arbetarna. I vad mån denna rörelse var representativ för den klass, vars talan den ville föra, undandrar sig emellertid bedömande. Exakta uppgifter om antalet arbetarföreningar saknas; på arbetarmötena 1879—1890 voro föreningar från 40—50 orter representerade, men föreningar funnos även på många andra platser.[103] Om föreningarnas medlemsantal finnas endast spridda uppgifter; Stockholmsföreningen räknade 1874 omkring 3,500 medlemmar, Göteborgsföreningen 1868, då maximiantalet nåddes, 3,450 medlemmar, Malmöföreningen 1868 2,400 medlemmar.[104] Härtill kommer, att i regel — Norrköping var exempelvis ett undantag — även personer, som icke voro hantverkare eller arbetare, mottogos i föreningarna.[105] Till deras ledande män hörde icke sällan personer inom utpräglat "borgerliga" yrken, såsom fabrikörer, journalister och lärare. På arbetarmötena utgjorde denna kategori ungefär hälften av representanterna, vilket kan antas bero på att de mera framskjutna och välsituerade medlemmarna utsågos till ombud.

Bland de medlemmar, som tillhörde arbetarklassen, torde hantverkarna ha bildat majoritet. De radikala krav, åt vilka arbetarföreningarna vid flera tillfällen gåvo uttryck, visa emellertid, att de icke, såsom stundom skett, få uppfattas som överklassorganisationer, verkande i arbetarnas namn.

Den liberala arbetarrörelsen anknöt till idéer, som sporadiskt framförts under tidigare skeden, och till äldre former av arbetarorganisationer, men den kan likväl med viss rätt kännetecknas som en självständig, i mitten av 1860-talet framträdande rörelse. Av särskild betydelse för rörelsens utveckling voro två år 1865 utgivna skrifter; dels den förut nämnda av Hamilton "Om arbetsklassen och arbetarföreningar", dels en broschyr av notarien Ljungberg i Stockholm, "Om associationsväsendet i främmande länder med särskilt hänseende till de Schultze-Delitzschska förskottsföreningarna". Här propagerades för arbetarföreningar av skilda slag: bostads- och kreditföreningar, råämnesföreningar för inköp av material till hantverkarna, konsumtionsföreningar och produktions- eller tillverkningsföreningar.[106] Ljungberg bildade år 1866 ett "sällskap för arbetarföreningars befrämjande".[107] Under de följande åren tillkommo ett stort antal arbetarföreningar och man bildade en rad organisationer av kooperativ typ, men denna sida av verksamheten blev av efemär betydelse. Efter några år gick flertalet kooperativa föreningar omkull, och det dröjde till slutet av 1890-talet, innan en mera bestående kooperativ rörelse av större format framträdde; denna, som icke var anknuten till de liberala arbetarföreningarna, skall behandlas i ett följande avsnitt.[108] En egendomlig form av kooperativ rörelse (den Smithska ringrörelsen) igångsattes visserligen år 1883 av brännvinsfabrikören L. O. Smith; den vann inom några månader stor anslutning, särskilt bland Stockholms arbetare, men dog sedan hastigt bort och torde inom stora arbetargrupper ha efterlämnat misstro mot kooperativa rörelser överhuvud.[109]

Till en början synas arbetarföreningarna helt ha behärskats av den liberala självhjälpsideologien. För den kooperativa verksamhet, som man förordade, begärdes icke stöd av det allmänna; staten och kommunerna borde, betonades ständigt, icke ingripa i näringslivet. Ofta kritiserades utlandets socialistiska rörelser såsom farliga och verklig-

hetsfrämmande; arbetarföreningarna kunde, heter det i ett uttalande, "med lugn och sans . . . uträtta mångdubbelt mera än Englands, Frankrikes och Tysklands stora internationella arbetarföreningar genom allt sitt buller och bråk och alla sina vildsinta och ofta lagstridiga demonstrationer . . ."[110] Till de ständigt hävdade kraven hörde social jämlikhet — medborgaren borde icke uppskattas och behandlas med hänsyn till förmögenhet, börd eller rang — och en höjning av arbetarnas bildning, som skulle leda till jämlikhetstankens förverkligande och överhuvud höja arbetarnas ställning; arbetarföreningarna tjänstgjorde genom föredrag och diskussioner som bildningsorganisationer.[111] Till medlen att förbättra arbetarnas läge hörde vidare nykterhet, sparsamhet och sedlighet. I religiöst och nationellt hänseende förfäktade föreningarna traditionella principer. Några satser ur förklaringar av programmatisk innebörd äro belysande för den allmänna ideologiska inställningen. "Hjälp dig själv så hjälper Gud dig", var underrubriken på "Stockholms Arbetareförenings tidning" (startad i juni 1870, från oktober detta år kallad "Tidning för folket", nedlagd i mars 1871). Motsvarande tidning i Malmö, "Bikupan", bar devisen "Bed och arbeta, Välmåga, bildning och nöje, Enighet ger styrka". Göteborgs arbetarförenings tidning innehöll i sitt första nummer en förklaring, enligt vilken arbetarföreningarna skulle genomföra social jämlikhet "genom att kraftigt sprida upplysningens förädlande frukter bland sina medlemmar, genom att giva dem lättad tillgång till arbete, genom att befordra deras materiella välstånd, genom att medels exemplet och den övervakande censur, som ligger i föreningsväsendet, höja sedernas renhet, genom att lära medlemmarna i kloka anordningar kristligt bispringa varandra i behovets stund, genom att lära dem sparsamhet och att leva efter sina tillgångar".[112] Till denna typiskt liberal-konservativa linje slöt sig emellertid ett radikalt krav: allmän rösträtt. "Stockholms Arbetareförenings tidning" krävde i ett programmatiskt uttalande i sitt första nummer "lika medborgerliga rättigheter för alla, som fullgöra sina skyldigheter till staten och kommunen", och år 1871 riktade arbetarföreningarna till konungen en petition med begäran om förslag angående "politisk rösträtt för alla självförsörjande medborgare över 21 år, som åtnjöte medborgerligt förtroende".[113] Till en

början torde detta krav ha stått i skuggan av de kooperativa planerna, men det framfördes sedan med allt större skärpa. Överhuvud blev den liberala arbetarrörelsen alltmera inriktad på politiska och sociala reformer och blir på detta sätt en föregångare till 1900-talets demokratiska och socialreformatoriska nyliberalism.

De allmänna utvecklingslinjerna kunna klarläggas genom en redogörelse för de arbetarmöten, som samlade representanter för arbetarföreningar. Det första mötet av denna karaktär ägde rum år 1870 och omfattade representanter även för danska och norska arbetarföreningar.[114] De kooperativa frågorna stodo helt i förgrunden och ett antal resolutioner med rekommendation av olika slag av kooperativa föreningar antogos. Vidare gjorde mötet allmänna uttalanden för upplysning, nykterhet och sedlighet. Då rösträttsfrågan upptogs av en talare, uppstod en stunds diskussion i denna fråga, men någon resolution antogs icke; det anfördes, att frågan icke hörde hemma på ett möte av representanter för skilda länder med olika förhållanden. Frågan "kunna arbetsinställelser vara för arbetarna och landets näringsverksamhet gagnande?", besvarades med nej; samma uppfattning möter vid denna tid i flera skrifter av representanter för den liberala arbetarrörelsen.[115]

I de följande arbetarmötena deltogo endast svenskar. Det första mötet av detta slag hölls år 1879. Den kooperativa frågan ägnades nu ringa uppmärksamhet.[116] En resolution antogs för allmän rösträtt; en stark minoritet röstade dock för att rösträtten skulle begränsas till skattebetalare. I en resolution rörande barnens ställning uttalades, "att den svenska arbetaren med kärleksfullt allvar bör uppfostra sina barn till sann gudsfruktan, villig laglydnad, aktning för föräldrar, lärare och överhet, klar uppfattning och arbetsamhet"; vidare krävdes smärre reformer i undervisningen och vissa begränsningar eller lättnader av ungdomsarbetet. Debatter inom särskilda arbetarföreningar giva vid handen, att man ställde sig tveksam till generell lagstiftning rörande minderårigas arbete.[117] Mötet betygade arbetarnas försvarsvilja men krävde en del mindre jämkningar i fråga om utbildningen. I fråga om strejkerna beslöts, efter ett anförande av Anton Nyström, en resolution av innehåll, att "fredliga arbetsinställelser eller strejker kunna icke anses oberättigade eller

olagliga, men avlöpa, om de icke äro särdeles väl förberedda och anordnade, vanligtvis vida mera till arbetarnas skada än gagn"; förslag om protest mot myndigheternas uppträdande under Sundsvallsstrejken avvisades, men flertalet talare i debatten härom synas ha ansett behandlingen av de strejkande orättfärdig. Mötet förklarade vidare, att "av andra lands socialistiska, kommunistiska och nihilistiska rörelser . . . torde vi för närvarande varken i politiskt eller socialt hänseende inom Sverige hava något att frukta eller hoppas". I olika sammanhang kom den nationella, religiösa, demokratiska och liberala ideologi, som omfattades av mötesdeltagarna, till uttryck. Det andra arbetarmötet, hållet 1882, framförde i huvudsak samma fordringar som det första.[118] Beaktansvärt är att man uttalade sig för kyrkans skiljande från staten, framhöll sitt gillande av 1881 års förordning om minderårigas arbete i fabrik och hantverk samt motsatte sig en ökning av försvarsutgifterna.

På det tredje arbetarmötet 1886 antogs ett program för arbetarföreningarna, som innebar ett bestämt steg i radikal riktning.[119] Bland programpunkterna märkas följande: "Fullständig religionsfrihet. Lika rösträtt vid alla politiska och kommunala val åt alla myndiga och välfrejdade medborgare, som fullgjort sina skyldigheter till stat och kommun . . . Förbättrad och kostnadsfri skolundervisning med en allmän medborgarskola såsom grundskola, från vilken man må kunna direkt övergå till skolor för högre utbildning. — Skolundervisningens fullständiga skiljande från kyrkan . . . Införande av direkt och progressiv inkomst- och arvsskatt . . . Införande av en normal arbetsdag å högst 10 timmar . . . Allmän olycksfalls- och ålderdomsförsäkring med bidrag av staten." I detta möte deltogo några socialdemokrater, bland dem Branting, och på mötesprogrammet uppställdes frågan: "kunna arbetarna hava något verkligt gagn av en tillslutning till den socialdemokratiska rörelsen?" Med knapp majoritet beslöt mötet att ej "inlåta sig på några närmare förbindelser med sådana samfund, vilkas syften ju kunna vara goda men vilkas vägar till målet kunna vara tvivel underkastade"; minoriteten röstade på ett förslag, enligt vilket frågan skulle förklaras icke vara tillräckligt utredd. År 1890 hölls det fjärde och sista arbetarmötet.[120] Några socialdemokrater deltogo även vid detta tillfälle och medverkade till

en del ändringar i programmet i radikal riktning. Sålunda godtogs nu i princip kravet på åtta timmars arbetsdag, i det att denna programpunkt fick följande lydelse: "lagstadgad arbetsdag på 10 timmar, som successivt sänkes till 8".

Det visade sig vid arbetarmötet, att intresset för ytterligare möten av detta slag var ringa. I själva verket kan den liberala arbetarrörelse, som byggde på arbetarföreningarna, sägas i huvudsak vara avslutad med 1890 års möte. Arbetarklassens utan jämförelse främsta organisationsform blev fackföreningarna, och dessa kommo i allt högre grad under socialistiskt inflytande.[121] Arbetarföreningar, som icke voro anslutna till något politiskt parti, fortlevde. Vissa arbetarföreningar blevo rena bildningsorganisationer, andra framträdde i speciella fall med politiska krav och manifestationer. I många fall samarbetade liberaler och socialdemokrater inom föreningarna, och de kunna därför antas ha spelat en viss roll för samverkan mellan dessa båda partier. Men någon politisk betydelse såsom självständig rörelse ha arbetarföreningarna sedermera icke haft.

Understrykas bör, att denna rörelse, såsom vår redogörelse visar, efter hand kom att uppta en rad radikala politiska, sociala, ekonomiska och kulturella krav. Den liberala arbetarrörelsens program var i huvudsak av samma innehåll som den unga socialdemokratiens aktuella arbetsprogram. Skillnaden låg väsentligen i den ideologi, som låg bakom programmen. Marxismen och hela det komplex av föreställningar, som härmed hörde samman, gav socialdemokratien dess särprägel.

Inom de frikyrkliga rörelserna, som under 1870- och 1880-talen snabbt ökade i betydelse, framträdde delvis samma synpunkter i den sociala frågan som inom den svenska statskyrkan.[122] Den traditionella kristna samhällsläran om de skilda samhällsklasserna såsom delar av en gudomligt sanktionerad harmonisk enhet kommer till uttryck även i den frikyrkliga förkunnelsen, och med stöd av densamma uppmanade man till lojalitet och förnöjsamhet. Äganderätten betraktades som en av Gud instiftad och för samhället nödvändig institution. De socialistiska teorierna avvisades såsom omoraliska och materialistiska. Men därjämte funnos inom frikyrkorna idéer, som

medförde en viss disposition för liberalism och demokrati. Arbetet idealiserades som av Gud påbjudet och som ett yttre tecken på sann fromhet. På arbete och sparsamhet grundad världslig framgång blev för den troende omgjuten av religiös helgd; förmögenheten fick ett andligt värde, blott den icke begagnades till timliga njutningar.[123] Det har sagts om metodismen, att den icke kom ur medelklassen men väl var ägnad att skapa medelklass; satsen kan i större eller mindre grad tillämpas på frikyrkorna överhuvud. På denna punkt är anknytningen till den ekonomiska liberalismen uppenbar. Genom sin individualism och sin frihetskänsla kommo de frikyrkliga riktningarna också att i stort sett anknyta till liberalismen i dess politiska och sociala gestaltning; på liberal grund krävdes minskning av statstvånget, bland annat av det religiösa tvång, som statskyrkan innebar. Så väl konservatismen som socialismen kritiserades såsom frihetsfientliga läror. Demokratien, i första hand den allmänna rösträtten, blev ett medel att realisera religiös och politisk frihet.

Denna karakteristik gäller i första rummet de metodistiska och baptistiska rörelserna. I dessa rörelsers huvudorgan, ("Lilla sändebudet", senare "Svenska sändebudet", respektive "Wecko-posten") förekomma under 1870- och 1880-talen icke sällan artiklar, som under principiell anslutning till den ekonomiska liberalismen kräva fördragsamhet i förhållandet mellan klasserna och förnöjsamhet hos de fattiga samt tala om arbetarklassens höjning genom nykterhet, sparsamhet och sedlighet. Socialismen utdömes såsom frihetsfientlig, materialistisk och revolutionär. Totalintrycket blir dock att man här visade större förståelse för de sociala kraven än inom de statskyrkliga kretsarna. Såsom exempel kunna nämnas några artiklar från år 1885, då de metodistiska och baptistiska huvudorganen relativt ofta behandlade hithörande frågor. I "Svenska sändebudet" betonades vid ett tillfälle, att arbetsgivarna icke syntes bry sig om huruvida deras arbetare finge en anständig bärgning eller ej; att arbetarna under sådana förhållanden tillgrepo strejk, kunde ej väcka förundran.[124] I en annan artikel beklagas de stora ekonomiska olikheterna och det säges vara underligt att lönen skall vara mindre ju mer man arbetar. Dessa förhållanden sägas "vittna om självviskhet hos dem som hava makten snarare än om kärlek till behövande". Då en arbetsgivare i anled-

ning härav ifrågasatte, om tidningen blivit socialistisk, förklarade man sig hålla på ordning och äganderätt. "Med dessa åsikter kunna vi naturligtvis ej gilla socialisternas våldsamma revolutionsplaner... men väl finnes det en kristlig socialism, åt vilken vi önska all framgång." Tidningen vände sig också mot den i en rad statskyrkliga publikationer hävdade uppfattningen, att fattigdom alltid måste finnas, eftersom Jesus talat om fattigdom utan ogillande; Jesus menade härmed, skrev tidningen, icke att sanktionera fattigdomen, utan utgick endast från ett faktiskt förefintligt bedrövligt förhållande. I det baptistiska huvudorganet uttalades liknande synpunkter.[125] Historien visade att klasskillnaderna kunde minskas och till en utveckling i denna riktning borde kristendomen medverka. Socialisternas agitation vore, antyddes det, förestavad av personlig vinnings- och maktlystnad, och innefattade angrepp på kristendomen.

Den Waldenströmska rörelsen, som i stort sett torde ha vunnit sina anhängare inom en något högre social kategori än metodismen och baptismen, företrädde åtminstone under detta skede avgjort en mera konservativ linje än de sistnämnda riktningarna. Intresset för politiska och sociala frågor är jämförelsevis ringa; i den mån dessa frågor beröras sker det merändels i en ton, som starkt erinrar om den inom statskyrkan anslagna. Waldenströms egna predikningar och uppbyggelseskrifter äro markerat konservativa med inslag av typiskt frikyrklig gammalliberalism. Överheten är av Gud och bör ovillkorligen lydas.[126] En god överhet är en Guds nåd mot folket, en dålig överhet är en Guds dom över folket. Lydnaden inför överheten, hurudan denna än är beskaffad, minskar icke den personliga friheten. "Den som villigt och av hela hjärtat lyder sin Gud samt även i de bittraste skickelser vördar uttrycken av Guds goda och nådiga vilja, han är fri även under de svåraste yttre förhållanden." Även klasskillnad är av Gud instiftad. "Detta livet har det med sig, att somliga måste vara jämförelsevis rika, andra däremot jämförelsevis fattiga. Sådant beror icke på en tillfällighet eller på den ena partens övergrepp utan det är en Guds anordning. Alla försök att ändra det äro fåfänga."[127] Om de rika arbetsgivarna förlorade sin egendom, skulle detta hårdast drabba de hos dem anställda arbetarna. Att arbeta är en plikt och att vinna rikedom genom arbete är natur-

ligt. Men varken den rike eller den fattige får fästa sitt hjärta vid pengar eller egendom. Den fattige har så mycket större anledning att vara förnöjsam, som rikedomen i själva verket icke ger lycka. "Det finnes kanske inga, som föra ett så tomt, fridlöst och oroligt liv som just de rika. Däremot kan ingen beskriva, hur rik och lycklig den är, som i gudsfruktan med ett förnöjt sinne äter sitt dagliga, genom ärligt arbete från Gud erhållna bröd samt lever och dör trygg för sig och de sina i Guds faderliga nåd.[128] I Missionsförbundets press riktades ofta skarpa angrepp mot socialismen; de allmänna uttalandena i den sociala frågan tenderade att utmynna i uppmaningar till förnöjsamhet och "trohet i det lilla". Men otvivelaktigt var den liberal-demokratiska linjen mera framträdande i denna press än i Waldenströms egen religiösa och politiska förkunnelse.[129]

Då de frikyrkliga rörelserna omkring sekelskiftet som en kader inom det nyliberala partiet blevo ytterligare politiskt aktiviserade, stod kravet på demokrati i förgrunden. Till de politiska mål, som man genom demokratien ville realisera, hörde statskyrkosystemets avskaffande eller begränsning, lagstiftning för ökande av folknykterheten och minskning av försvarsorganisationen. På alla dessa punkter var en samverkan med socialdemokratien till en viss gräns möjlig. Men vid denna tid förelåg även på det sociala området vissa möjligheter till en dylik samverkan, i det de frikyrkliga i allt högre grad godtagit den socialreformatoriska linjen och övergivit sin tidigare gammalliberalism.

Det förtjänar slutligen nämnas, att Frälsningsarméen, som på 1880-talet vann insteg i Sverige, representerade ett patos för välgörenhet och social verksamhet, som icke förbands med någon tanke på politiskt handlande eller statliga reformer. Rörelsen blev därför, såsom Thörnberg uttalat, "hos oss tills vidare ett konservatismens fäste inom de breda lagren"; icke sällan framstod frälsningsarmén som en farlig konkurrent till socialdemokratien.[130]

Den moderna nykterhetsrörelsen framträdde ungefär samtidigt som socialdemokratien och dess tidiga utveckling präglades ofta av tävlan med denna riktning. Rörelsens politiska inställning skall därför behandlas i ett annat sammanhang, i kapitlet om socialdemo-

kratiens ställning till nykterhetsfrågan. Här skall endast framhållas, att nykterismen i huvudsak genomgick samma utveckling som förut berörda folkrörelser. Den kom att allt bestämdare kräva, icke blott personlig nykterhet, utan politisk och social lagstiftning mot alkoholbruket, och blev i samband härmed inriktad på genomförandet av allmän rösträtt och andra demokratiska reformer som medel att nå de uppställda målen.

★

I den föregående framställningen har huvudsakligen den diskussion behandlats, som kan sägas vara mera direkt inriktad på den sociala frågan. Endast i förbigående har det välkända förhållandet betonats, att demokratiska och kulturradikala strömningar i slutet av 1800-talet gjorde sig allt starkare gällande. Den allmänna rösträtten krävdes dels av principiellt demokratiska skäl, dels som ett medel för socialreformatoriska, religiöst liberala, sekteristiska och nykteristiska riktningar. Förutsättningarna voro härmed givna för bildandet av det liberala parti, som under början av 1900-talet representerade den segrande medellinjen i svensk politik. Emot detta parti stod högern, som, utan att vara bunden vid den gammalliberala åskådningen, företrädde ett större mått av socialreformatorisk konservatism än nyliberalismen och som klart skilde sig från denna genom sin misstro mot den fullständiga demokratien och sitt starka fasthållande vid vissa traditionella institutioner; stärkandet av det nationella försvaret kom alltmera att te sig som detta partis positiva uppgift. I frontställning mot båda de borgerliga åskådningarna verkade socialdemokratien för en social omdaning, inför vilken dagspolitiska reformer tedde sig som ting av sekundär betydelse; i demokratien såg rörelsen främst ett medel att genomföra denna omdaning. De följande årtiondena kunna ur en viktig synpunkt ses som en successiv avveckling av de stora principiella motsättningarna. I kampen för folkstyrelsen enades liberaler och socialdemokrater i ett samarbete, som skärpte de förras sociala reformvilja och mildrade de senares socialrevolutionära krav. Då demokratien genomförts, blev den efterhand en grundval för en uppgörelse- och samförståndspolitik, från vilken intet av de stora partierna var uteslutet.

MARX OCH DEN MODERNA SOCIALDEMOKRATIEN

Grunddragen i den marxistiska åskådningen

De socialistiska åskådningar, som efter franska revolutionen vunno en alltmera framskjuten plats i den politiska debatten, utgingo i väsentliga hänseenden från samma värderingar och målsättningar som liberalismen och dess föregångare inom upplysningsfilosofien. Den lycka och den andliga utveckling för de enskilda, som söktes, ansågos möjliga att uppnå med hjälp av det från fördomar och tyngande traditioner frigjorda mänskliga förnuftet. Politiska, sociala och religiösa läror och institutioner betraktades som orsaken till svårigheter och missförhållanden; så till vida förutsatte man en naturlig godhet hos människorna, som det antogs, att de under vissa betingelser skulle kunna — nationellt och internationellt — leva i fri och fredlig samverkan. Inom liberalismen utformade principer om social jämlikhet, politisk självstyrelse och medborgerlig frihet godtogos. Framsteget, d. v. s. förverkligandet av de uppställda målen, framstod för många som ett slags naturlag, något på en gång ofrånkomligt och eftersträvansvärt.

Samtidigt som socialismen fullföljde liberalismens kritik av tidigare härskande föreställningar, angrep den de ekonomiska läror, som voro grundläggande för dåtida liberal politik. Den var härvid icke ensam; en verksam och för socialismens utformning betydelsefull kritik framställdes också av ideologer, som bruka räknas till de konservativa och liberala skolorna. Men de författare, som man kallar socialister, krävde mera genomgripande förändringar än andra. De talade om ett nytt samhälle, ett nytt system, en ny organisation av det ekonomiska livet, icke om reformer och förbättringar inom ramen för det bestående. Och allt mera bestämt framträdde socialismen som företrädare för den klass, industriarbetarklassen, vars bety-

delse ständigt ökades samtidigt som dess läge, enligt de socialistiska teoretikerna, försämrades, eller i varje fall icke förbättrades på samma sätt som andra folkgruppers. Mot adelns, prästerskapets, godsägarnas, överhuvud de före revolutionen obestritt härskande klassernas konservatism eller traditionalism, och mot företagarnas och affärsmännens liberalism, ställdes industriarbetarnas socialism, deras krav på ekonomisk trygghet och högre levnadsstandard genom en planmässig och kollektivistisk produktion.

Skilda metoder användes av de äldre socialisterna, som icke lämpligen, såsom ofta sker, kunna sammanföras under en gemensam beteckning ("utopister" eller "rationalister").[1] Vissa författare, såsom Saint-Simon och Fourier, insatte, enligt en vid denna tid vanlig metod, sin uppfattning i ett hisoriefilosofiskt schema; mänsklighetens utveckling indelades i en serie skeden och vederbörande författare ansåg sig skriva strax före inbrottet av ett nytt skede eller rent av ett sista, mera definitivt uvecklingsstadium. Andra, såsom Owen, sökte i första rummet genom vädjanden till missnöjet och medkänslan vinna understöd för sina syften; socialismen betraktades som en konsekvens av bestämda värderingar, och den historiska synpunkten beaktades föga. På vissa håll vände man sig främst till de högre klasserna och trodde sig hos dessa kunna vinna förståelse för tanken på en social omvälvning, på andra räknade man väsentligen med arbetarnas egna insatser och koncentrerade sin agitation till denna klass. Tron på ett våldsamt maktövertagande och en diktatur hade anhängare lika väl som tron på en småningom skeende förändring i legala former och med demokratiska institutioner som medel. Inom den praktiskt verksamma arbetarrörelsen, i vilken flera av de ledande teoretikerna icke togo någon direkt del, framträdde, särskilt i taktikfrågan, liknande motsättningar. Kartiströrelsen i England, den starkast organiserade rörelsen inom arbetarklassen under 1800-talets förra hälft, företer beträffande taktiken exempel på en rad uppfattningar; här tävlade riktningar, som motsvara socialdemokratien och syndikalismen under senare tid.

Några erinringar om huvudpunkterna i de främsta äldre socialistiska åskådningarna skola belysa deras överensstämmelser och skiljaktigheter. Saint-Simon föregrep på viktiga punkter den marxistiska

socialismen.[2] Under alla tider hade en viss samhällsklass utnyttjat andras arbete; industriarbetarna vore i det bestående samhället den främst exploaterade gruppen. Det gällde nu att i stället för "människans utnyttjande av människan" sätta "jordens utnyttjande av de förbundna människorna". Den privata förfoganderätten över produktionsmedlen ledde till planlöshet och slöseri. Produktionen skulle därför organiseras och ledas av staten, varigenom en till allmänt välstånd förande produktionsökning skulle uppnås. Arvsrätten borde avskaffas för att alla skulle få lika förutsättningar. Full jämlikhet skulle dock ej råda, ty den framstående förmågan måste belönas; staterna skulle ledas av en ur fri tävlan utgången elit. Utvecklingen till framtidsstaten skulle ske långsamt och fredligt, genom att alla övertygades om det förnuftiga i omdaningen. Fourier ville på frivillig väg bygga upp ett slags produktionsföreningar av relativt små persongrupper (på omkring 1,500 personer), vilka skulle verka inom lokalt avgränsade områden. Klasskillnaderna skulle icke helt avskaffas, ty "falangstärens" medlemmar skulle åtnjuta olika inkomster med hänsyn till förmågan, arbetet och det insatta kapitalet, men alla skulle ha rätt till ett minimum av förnödenheter. Genom en i minsta detalj uttänkt arbetsplan skulle man åstadkomma stor omväxling i arbetet. De små enheterna skulle ingå i större sammanslutningar och i sista hand skulle hela mänskligheten bilda en rättslig och ekonomisk enhet. Owen betonade framför allt uppfostringssynpunkten. Liksom Fourier verkade han för bildandet av små självstyrande samhällen, och i sitt sista arbete, "The revolution in the mind and practice of the human race" (1849), framlade han en fullständig författning för dylika "town-ships". Barnen skulle uppfostras av samhället enligt sådana grunder, att inom kort alla skulle tänka rationellt med utgångspunkt i viljan att främja det allmänna bästa. Fullständig jämlikhet skulle råda. Även Owen tänkte sig en utveckling till framtidens ordning på fredlig väg. Bland de efter Saint-Simon och Fourier verkande franska socialisterna framträdde däremot revolutionära tankegångar. Proudhon var den förste, som använde en hegeliansk metod som stöd för socialistiska teorier, främst i det arbete om äganderätten (1840), vari "egendom är stöld" var ledmotivet; i senare skrifter utvecklade han både i fråga om den politiska taktiken och det nya samhällets

organisation skiftande tankegångar och har kunnat åberopas både av socialister i mera egentlig mening och anarkister. Louis Blanc ville genomföra kollektivismen genom organiserandet av statliga fabriker, som efter hand skulle komma att behärska hela den industriella produktionen.

För dessa och andra riktningar, som krävde kollektiv äganderätt till produktionsmedlen eller åtminstone en kollektiv ledning av produktionen samt härmed förknippade tanken på fattigdomens avskaffande och en jämnare inkomstfördelning, blev det mot mitten av 1800-talet vanligt att använda beteckningen socialism; ordet socialdemokrati begagnades för en socialism, som ville vinna sitt mål inom demokratiens ram. Stundom användes ordet kommunism såsom liktydigt med socialism; ibland gjorde man en skillnad mellan de båda begreppen, som sedermera föll ur bruk (med kommunism förstods en samfälld äganderätt även till andra förnödenheter än produktionsmedlen). Mot slutet av 1800-talet tillbakaträngdes beteckningen kommunism för att sedermera ånyo, i modifierad betydelse, komma till användning efter oktoberrevolutionen i Ryssland 1917.

Marx' teorier, som utbildades under samarbete med Engels och sedermera kompletterades och utvecklades av denne[3], innebära till stor del en systematisering efter Hegel's metod och under användning av hegelianska begrepp av föreställningar, som tidigare varit av betydelse i socialistisk debatt. Varje försök att närmare bestämma de inflytelser, som påverkade Marx, och på vilka punkter hans idéer voro originella, måste emellertid här lämnas åsido. Endast de mest väsentliga momenten i hans åskådning kunna behandlas.[4]

För förståendet av Marx' lära och de skilda tydningar, som givits densamma, är det väsentligt att fasthålla, att Marx, liksom Hegel, i sina skrifter anlade olika, förnämligast två olika perspektiv. Sina viktigaste generalisationer utformade Marx utifrån vad man kan kalla det stora perspektivet; han sökte då giva en överblick av de huvudsakliga momenten i mänsklighetens utveckling samtidigt som han särskilt analyserade de faktorer, som enligt hans mening måste leda till en snar social omvandling. Här framträdde Marx som

historiefilosof. I andra sammanhang åter diskuterade han mera konkreta och speciella händelser och förhållanden, han sökte som politisk skriftställare och journalist fastställa huvudpunkterna i ett aktuellt skeende och på kort sikt förutsäga framtiden. Det stora schemat för utvecklingen kunde härvid icke helt och restlöst användas; Marx tvingades, då han ville fånga den närliggande politiska och sociala verkligheten, att använda sina termer i annan mening än eljest och gjorde överhuvud uttalanden, som icke låta sig förenas med grundtankarna i det stora perspektivet. En till stora delar från den allmänna historiefilosofien avvikande lära kan byggas upp på framställningarna ur det lilla perspektivet. I fråga om en rad grundläggande begrepp — t. ex. klass, revolution, proletariatets diktatur — kunna skilda definitioner och därmed skilda sakliga uppfattningar stödjas med klara citat ur Marx' skrifter. Till stor del ha tolkningsstriderna kring Marx' lära varit betingade av detta förhållande.

Det kan icke här komma i fråga att utifrån den nu betonade, till synes grundläggande synpunkten analysera Marx' arbeten. Blott de centrala dragen i de båda perspektiven — vilka naturligtvis icke äro bestämt avgränsade — kunna i största korthet angivas. Redogörelsen bygger på Marx' senare skrifter, och särskilt på dem, som varit av större betydelse i socialdemokratisk debatt; de ungdomsarbeten, som omedelbart utgå från Hegels lära eller innebära direkt kritik av denna, lämnas å sido. Då det gäller att framställa Marx som socialismens teoretiker, icke att bidraga till förståendet av hur hans lära växte fram, göres intet försök att klarlägga Marx' ståndpunkter vid olika tider.

Mänsklighetens utveckling försiggår enligt Marx — såsom redan framgår av det under medverkan av Engels 1845—46 skrivna arbetet "Deutsche Ideologie" — i tre epoker. Den förhistoriska epoken, som endast i korthet beröres, motsvarar naturtillståndet hos upplysningstidens ideologer. Människorna leva i ett slags primitiv kommunism, utan genomförd arbetsfördelning, utan klasskiktning och statsstyrelse. Frihet råder så till vida som någon samhällelig tvångsmakt icke finnes, men icke i den från Hegel hämtade meningen, att möjligheter till en rik individuell utveckling finnas; människorna ha icke lärt sig utnyttja naturens tillgångar och leva därför i fattigdom och

obildning. Under den andra epoken tillskapas medel att alltmer effektivt tillgodogöra sig naturen. Arbetsfördelning och social differentiering uppstå; med klasskiktningen följer uppbyggandet av en tvångsordning, en stat, som skyddar de bestående förhållandena, särskilt den successivt framträdande äganderätten. Under denna epok ändras gång efter annan produktionsordningen, varvid nya klasser, som äro bärare av ett modernare produktionssätt, komma till makten. Slutligen, då produktionsmöjligheterna nått en viss höjd och ett universellt varuutbyte kommit till stånd, inträder den tredje epoken. Mänskligheten har nu vunnit en fullständig seger över naturen, och det möter icke längre några svårigheter att tillfredsställa de materiella behoven. Klasskiktningen och därmed staten, som under den tidigare knapphetens dagar varit nödvändig, försvinna. Människorna frigöras från statstvånget, men de bli också fria i den meningen, att förutsättningar givas för en obegränsad andlig och materiell utveckling.

Denna epokindelning bildar bakgrunden till Marx' undersökningar, som främst gälla förhållandena under den andra epoken och övergången från denna till den tredje epoken. Den andra epoken sönderfaller i flera skeden; med ett nytt produktionssätt följer en ny arbetsfördelning, uppkomsten av en ny härskande klass och av en ny samhällsstruktur. Marx anser sig verka mot slutet av det sista skedet under den andra epoken; då detta skede, som han förutsäger, går under, innebär detta alltså, att mänskligheten övergår från den andra till den tredje epoken, att dess högre, egentliga tillvaro börjar.

"Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp". Denna sats inleder "Kommunistiska manifestet". Det är den andra epoken av mänsklighetens utveckling, som här avses. Marx vill emellertid med detta påstående icke göra gällande något så enligt vanligt språkbruk orimligt som att alla tilldragelser skulle härröra ur sociala konflikter. Vad han vill säga är att de avgörande stadierna i utvecklingen under den behandlade epoken betingas av en förändring i produktionsförhållandena, som medför, att ett nytt produktionssätt bryter igenom och därmed en ny klass blir härskande. Med härskande klass menar då Marx den sociala grupp, som under varje skede är ägare till de för skedet kännetecknande produktionsmedlen och i denna sin egenskap utsuger och förtrycker andra grupper; de

främsta exemplen på härskande klasser äro feodaladeln under medeltiden och början av nyare tiden och bourgeoisien (företagarna) under tiden efter franska revolutionen. Enligt vissa uttalanden av Marx bör endast denna härskande klass betecknas som klass i egentlig mening; de övriga, de undertryckta grupperna, bilda visserligen en klass gentemot de härskande, men de äga icke den samhörighet, att de bilda en klass "för sig själv".[5] Under varje skede uppkommer emellertid småningom ett motsatsförhållande mellan de bestående sociala förhållandena och produktionskrafterna; dessa senare ha utvecklats i sådan grad, att ett nytt produktionssätt och en ny social ordning bli nödvändiga. Då konstituera sig de undertryckta grupper, som skola uppbära den nya ordningen, till en klass, och en klasskamp, som till sin natur alltid är en politisk kamp, en kamp om herraväldet över staten, inträder. Klasskampen utmynnar i en revolution, varefter en ny härskande klass tar ledningen. Det ständigt åberopade exemplet på en sådan omvandling är bourgeoisiens maktövertagande, symboliserat genom franska revolutionen.

Det bör understrykas, att en klasskamp enligt Marx alltså kommer till stånd först då en viss produktionsordning och den klass, som uppbär densamma, spelat ut sin roll, d. v. s. icke längre är i stånd att rationellt utnyttja produktionskrafterna. "Varje samhällsform måste så att säga göra sitt bästa, innan försöket att revolutionera samhället kan vinna framgång genom organiserandet av en revolutionär klass"; på detta sätt tolkar Hägerström Marx' tankegång.[6] Då en revolutionär klass uppträder, verkar den icke blott i sitt eget utan i hela samhällets intresse, ty dess seger innebär en ökad produktion, ett mera rationellt utnyttjande av produktivkrafterna. En revolutionär klass får därför i sin kamp mot den härskande klassen stöd även av de grupper, gentemot vilka den i sin tur kommer att framträda som härskande.[7] Med Marx' uppfattning följer också, att de under varje skede härskande idéerna ur en viss synpunkt äro rationella. "De vid en viss tid härskande idéerna ha alltid varit endast den härskande klassens idéer", skriver Marx i "Kommunistiska manifestet". Ideologierna äro — även om de innehålla orimliga och motsägelsefulla föreställningar — i grunden ett riktigt uttryck för den härskande klassens och därmed ytterst för hela samhällets intresse, de äro

"ingenting annat än det ideella uttrycket för de rådande materiella förhållandena".[8] Då revolutionära tankar uppstå, visar detta, att en revolutionär klass håller på att bildas och att en omvälvning förestår. På detta sätt antas Marx' teorier bevisa sin egen riktighet; eftersom Marx kunnat förutsäga en social revolution måste en sådan vara förestående.[9]

Enligt Marx bli sålunda samhällsklasserna de sociala instrument, genom vilka ett framsteg kommer till stånd. Med varje ny härskande klass segrar en ny och bättre produktionsordning. Klasserna fylla hos Marx samma uppgift som enligt Hegel tillkommer nationerna, så till vida som de representera stadier i utvecklingen mot fulländning. Men det är att märka, att enligt Marx' stora perspektiv icke alla sociala grupper kunna betraktas på detta sätt. Bönderna ha exempelvis aldrig varit och kunna aldrig bli bärare av framsteget. Härav följer att de icke någonsin konstituera en klass i egentlig mening. Motsvarande förhållande föreligger enligt Hegel, för vilken de flesta samfälligheter, som enligt vanligt språkbruk betecknas som stater eller folk, icke spela någon roll i världsandens utveckling och alltså icke äro stater eller folk i Hegels särskilda mening. För att Marx' schema skall kunna uppställas, fordras vidare, att klasserna betraktas som naturliga enheter, som ett slags organismer. Icke så, att konflikter inom klassen äro uteslutna, men väl så att klassen gentemot andra sociala grupper bildar ett avgränsat helt. Klassens handlingar, intressen och avsikter skildras som om det vore fråga om en person. Det är till väsentlig del detta, som är det nya i Marx' klasslära. Såsom Marx själv framhöll, hade många författare före honom diskuterat klassbegreppet och betonat klasstridernas betydelse, men Marx insatte i sitt hegelianska schema klasserna som ett slags överindividuella, i historien verkande personligheter.[10] Detta var bakgrunden till tanken, att arbetarklassens frigörelse "måste bli dess eget verk".

Det kan synas egendomligt att Marx i de uttalanden, som äro gjorda utifrån det stora perspektivet, icke gav någon definition av klassbegreppet. Detta förhållande sammanhänger emellertid uppenbarligen med själva sättet att behandla klassernas insatser. Klassen blir i första rummet symbolen för en viss produktionsordning och

får härigenom sin bestämning. Många försök att i en formel fixera det marxska klassbegreppet ha emellertid senare gjorts.[11] Härvid har man icke alltid tillräckligt beaktat, att, såsom av det följande skall framgå, Marx begagnar ordet klass i skilda bemärkelser. Det klassbegrepp, som nu berörts, är grundläggande för det stora perspektivet och för klasskampsläran i egentlig mening. Enligt detsamma finnes i ett samhälle normalt endast en klass; blott under revolutionära perioder uppstår ytterligare en klass, framtidens härskande klass, och en klasskamp kommer till stånd. I andra sammanhang talar Marx om klassen på helt annat sätt, under nära anknytning till vanligt språkbruk; härtill skola vi återkomma.

Den sociala omvälvning, som Marx anser förestående, har emellertid väsentligen en annan karaktär än tidigare revolutioner. Orsakerna härtill kunna från Marx' utgångspunkter fastställas på olika sätt. Produktivkrafterna nå en sådan höjd, att en uppdelning i härskande och behärskande, utsugare och utsugna, icke längre behöver upprätthållas; den strid om produktionsmedlen, och därmed om produkterna, som ligger bakom denna uppdelning, är icke längre nödvändig. Den klass, proletariatet eller industriarbetarna, som skall genomföra den kommande revolutionen, har inga andra klasser under sig; den kommer icke, såsom tidigare segrande klasser, att i sin tur bli förtryckare av andra. "Alla hittillsvarande rörelser ha varit rörelser av minoriteter eller i minoritetens intresse", skriver Marx i "Kommunistiska manifestet". "Proletariatets rörelse är en självständig rörelse av det stora flertalet, i det stora flertalets intresse. Proletariatet, det understa lagret i det nuvarande samhället, kan icke höja sig, icke resa sig upp, utan att hela överbyggnaden av lager, som bilda det officiella samhället, spränges i luften." Efter proletariatets seger kommer därför all klasskillnad att övervinnas och därmed blir själva den offentliga makt, den stat, som varit betingad av klasskillnaden, överflödig. Marx skildrar, ävenledes i "Kommunistiska manifestet", slutskedet av den av honom förutsedda utvecklingen på följande sätt:

"När klasskillnaden väl försvunnit och hela produktionen koncentrerats i de sammanslutna individernas händer, så förlorar den offentliga makten sin politiska karaktär. Den politiska makten i egentlig mening är det organiserade våldet från en klass till förtryckande av en annan. Fast proletariatet under sin kamp mot bourgeoisien

nödvändigt måste förena sig till en klass, genom en revolution gör sig till härskande klass och som härskande klass med våld upphäver de gamla produktionsförhållandena, så upphäver det likväl med dessa produktionsförhållanden även villkoren för klassmotsatsen, det avskaffar klasserna över huvud och därmed sitt eget herravälde som klass.

I stället för det gamla borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar kommer ett samhälle, där varje enskilds fria utveckling är villkoret för allas fria utveckling."

Denna sista sociala omvälvning tänker sig Marx som universell, även om den icke behöver vara samtidig i alla länder. En generell tendens till likhet i produktionssättet gör sig gällande och härmed följer likhet i social uppdelning och samma förutsättningar för en social revolution. Särskilt proletariatet får överallt samma intressen och bildar alltmera en internationell klass, även om arbetet på dess frigörelse i första hand måste äga rum inom varje nation för sig. Industrialismen, skriver Marx i "Deutsche Ideologie", "har i det stora hela överallt skapat samma förhållanden mellan samhällsklasserna, och har därigenom förintat de olika nationernas säregenheter. Och vidare, medan varje nations borgarklass ännu bevarar speciella nationella intressen, har storindustrien skapat en klass, som inom alla nationer har samma intresse, och hos vilken nationaliteten redan är förintad . . ."[12] Och i "Kommunistiska manifestet" säges:

"Arbetarna ha intet fädernesland. Man kan icke frånta dem vad de icke ha. Men då proletariatet närmast måste erövra den politiska makten, upphöja sig till den nationella klassen samt konstituera sig själv som nation, så är det för övrigt ännu nationellt, om också ingalunda i samma mening som bourgeoisien.

De nationella avsöndringarna och motsatserna mellan folken försvinna allt mer och mer redan med bourgeoisiens egen utveckling, med utvecklingen av handelsfriheten, med världsmarknaden, med likformigheten i den industriella produktionen och de härav beroende levnadsförhållandena.

Proletariatets välde skall låta dem försvinna ännu mer. En gemensam kraftytttring, åtminstone i alla civiliserade länder, är det första villkoret för dess befrielse.

I samma mån som den ene individens exploatering genom den andre upphäves, upphäves även den ena nationens exploatering genom den andra.

Med klassmotsatsen inom nationerna upphör även den fientliga ställningen mellan nationerna."

Varför måste då, närmare bestämt, det kapitalistiska samhället efterträdas av det klasslösa, socialistiska samhället? Detta söker Marx klargöra genom en analys av den bestående ordningens natur och utvecklingstendenser. I sin värdelära utgick han från den klassiska nationalekonomiens uppfattning om arbetet som värdeskapare. En

saks värde berodde på det samhälleligt nödvändiga arbete, som nedlagts på densamma. Med "samhälleligt nödvändigt arbete" menades då ett arbete med för vederbörande tid normala tekniska hjälpmedel. Arbetskraftens värde berodde på de vid en viss tid nödvändiga kostnaderna för arbetskraftens produktion och reproduktion. Från denna utgångspunkt — och då Marx icke, såsom de liberala ekonomerna, sökte motivera kapitalräntan som ersättning för arbete eller försakelse — blev det en självklarhet, att skillnaden mellan det pris, en produkt betingade, och den lön, som betalts för dess framställande, utgjorde ett "mervärde", som företagaren erhöll utan prestation. En arbetare använde normalt vissa timmar av sin arbetstid för eget behov, d. v. s. för att skapa det värde, som motsvarade hans arbetskraft, och vissa timmar för att frambringa mervärde åt arbetsgivaren. I arbetsgivarens intresse låg att erhålla så mycket mervärde som möjligt, vilket kunde ske dels genom att höja priserna, dels genom att minska behovet av arbetskraft (genom maskiner och rationalisering av driften), dels genom att pressa ned arbetarnas levnadsstandard.

Med det sagda har värdeläran framställts i så knapp och schematisk form som möjligt. Marx utförde den i själva verket i skilda sammanhang på olika sätt; de modifikationer, motsägelser och oklarheter, som härvid uppstodo, kunna i detta sammanhang icke diskuteras; erinras bör blott, att Marx med värde i vissa fall menade pris, i andra fall åter något av priset oberoende.[13] Det väsentliga är, att Marx framställde arbetsgivarens vinst som beroende på en exploatering av arbetarna, medan man i tidigare värdeläror sökt uppvisa det naturliga och nödvändiga i denna vinst. Ytterst innebar Marx' teori ett moraliskt fördömande av kapitalräntan, medan hans motståndare sökte bevisa dess värde. Den lära om arbetet som enda värdeskapare, vilken var grundvalen för både Marx och de författare, som han vände sig emot, blev sedermera allmänt övergiven, även av socialdemokratiska teoretiker. Så till vida har emellertid grundtanken i densamma förblivit av betydelse, som föreställningen om en utsugning eller exploatering av lönearbetarna bildat ett viktigt inslag i socialistisk doktrin.

Då den väldiga produktion, som kännetecknar det kapitalistiska

samhället, på grund av den bestående ekonomiska ordningen icke kan avsättas inom det egna landet, tvingas kapitalisterna att söka sig ständigt nya marknader, och varuutbytet får en alltmera internationell karaktär. Trots detta uppstå med allt kortare mellanrum allt svårare kriser på grund av att avsättning icke vinnes för de producerade förnödenheterna. Kombinationen av enskild äganderätt till produktionsmedlen och stadigt stegrade produktionsmöjligheter leder till konsekvenser, som Marx i "Kommunistiska manifestet" skildrar på följande sätt:

"De borgerliga produktions- och samfärdselförhållandena, de borgerliga egendomsförhållandena, det moderna borgerliga samhället, som framkallat så mäktiga produktions- och samfärdsmedel, liknar häxmästaren, som icke förmådde behärska de underjordiska makter, han själv frambesvurit. Sedan årtionden är industriens och handelns historia blott en historia om de moderna produktionskrafternas resning mot de moderna produktionsförhållandena, mot egendomsförhållandena, vilka utgöra livsvillkoren för bourgeoisien och dess klassvälde. Det är tillräckligt att nämna handelskriserna, vilka i sin periodiska återkomst allt mera hotande ställa hela det storborgerliga samhällets existens i fråga. Under handelskriserna tillintetgöras icke blott en stor del av de frambragta produkterna utan även av de befintliga produktionskrafterna. Under kriserna utbryter en social epidemi, som under varje tidigare period skulle förefallit som en orimlighet — överproduktionens epidemi. Samhället finner sig plötsligt tillbakaflyttat i ett tillstånd av momentant barbari. Hungersnöd och allmänt förintelsekrig synas ha avskurit det från alla livsmedel; industrien och handeln synas förintade, och varför? Emedan det äger för mycken civilisation, för mycket livsmedel, för mycken industri och för mycken handel. De produktionskrafter, som stå till samhällets förfogande, tjäna icke mera till att befordra de storborgerliga egendomsförhållandena; tvärtom, de ha blivit alltför mäktiga för dessa förhållanden, de hämmas av dem, och så snart de övervunnit denna hämsko, bringa de hela det borgerliga samhället i oordning och hota den borgerliga egendomen. De borgerliga förhållandena ha blivit för trånga att kunna innefatta den av dem framalstrade rikedomen. Varigenom övervinner bourgeiosien kriserna? Å ena sidan genom en tvungen tillintetgörelse av en mängd produktionskrafter, å andra sidan genom erövring av nya marknader och en grundligare utplundring av de gamla. Varigenom alltså? Därigenom, att den förbereder mera omfattande och våldsamma kriser och minskar medlen till krisernas avböjande."

Anknutna till Marx' ekonomiska teori äro hans förutsägelser om samhällsklassernas utveckling. Genom utsugningen av arbetarna och den till monopolbildning ledande konkurrensen mellan företagarna tillväxa de i enskildas händer samlade rikedomarna och koncentreras hos allt färre personer. Antalet kapitalister minskas samtidigt som det av dem ägda kapitalet ökas. Dessa teorier om kapitalets koncentration och ackumulation kompletteras av teorierna om mellanklas-

sernas undergång och proletariatets utarmning. "Den nuvarande lägre medelklassen, d. v. s. småindustriidkarna, köpmännen och räntetagarna, hantverkarna och bönderna, alla dessa klasser sjunka ned till proletariatet, dels därigenom att deras lilla kapital icke är tillräckligt för att driva storindustri och går under i konkurrensen med de större kapitalen, dels därigenom att deras yrkesskicklighet blir värdelös genom nya produktionssätt" (Kommunistiska manifestet). Genom proletariseringen av dessa socialgrupper skärpes och förenklas motsättningen mellan kapitalister och proletärer. Proletariatets läge försämras. "Den moderna arbetaren . . . höjer sig icke samtidigt med industriens framsteg, utan sjunker allt djupare under levnadsvillkoren för sin egen klass. Arbetaren blir en fattiglapp, och fattigdomen utvecklar sig ännu raskare än befolkningen och rikedomen" (Kommunistiska manifestet). "Ackumulationen av rikedom vid den ena polen är alltså tillika ackumulation av elände, arbetstunga, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk degradation vid motpolen, det vill säga för den klass, som producerar kapital av sin egen produkt."[14] Genom svårigheterna att finna avsättning för de producerade varorna och de härmed sammanhängande kriserna uppstår en "reservarmé" av arbetslösa, som trycker ned arbetslönen. "Ju större den samhälleliga rikedomen är, det fungerande kapitalet, omfånget och energien i dess tillväxt, alltså också proletariatets absoluta storlek och produktivkraften hos dess arbete, desto större den relativa överbefolkningen eller den industriella reservarméen. Den förfogbara arbetskraften utvecklas genom samma orsaker som kapitalets expansivkraft. Den industriella reservarméens relativa storlek växer alltså med rikedomens potens. Men ju större reserven är i förhållande till den aktiva arbetarearmén, desto väldigare den ständiga överbefolkningen, vars elände står i omvänt förhållande till dess arbetstunga."[15]

Marx' i "Kapitalet" givna framställning av hur det kapitalistiska samhället går under genom expropriatörernas expropriation är så belysande för hela hans teori, att den i sina huvudpunkter bör återgivas.[16]

Expropriationen av kapitalet, skriver Marx, "fullbordas genom spelet av den kapitalistiska produktionens immanenta lagar, genom centralisationen av kapitalen. Var och en kapitalist slår nu flera ihjäl. Hand i hand med denna centralisation eller de

många kapitalisternas expropriation genom de få utvecklar sig i städse växande skala arbetsprocessens kooperativa form, den medvetna tekniska användningen av vetenskapen, det planmässiga utnyttjandet av jorden, förvandlingen av arbetsmedlen till allenast gemensamt användbara arbetsmedel, ekonomiseringen av alla produktionsmedel (genom deras bruk som produktionsmedel för kombinerat, samhälleligt arbete), sammanflätningen av alla folk i världsmarknadens nät och därmed den kapitalistiska regimens internationella karaktär. Med det beständigt avtagande antalet kapitalmagnater, som åtnjuta alla fördelarna av denna omvandlingsprocess, växer massan av elände, tryck, träldom, urartning, utsugning men också upproriskheten hos den städse svällande och genom den kapitalistiska produktionsprocessens mekanism skolade, förenade och organiserade arbetarklassen. Kapitalmonopolet blir till en boja för det produktionssätt, som uppblomstrar med och under detsamma. Produktionsmedlens centralisation och arbetets socialisering nå en punkt, vid vilken de icke kunna fördra sitt kapitalistiska hölje. Detta spränges. Den kapitalistiska privategendomens timma slår. Expropriatörerna bliva exproprierade.

Det ur det kapitalistiska produktionssättet framgående sättet att tillägna sig egendom, och därmed den kapitalistiska privategendomen, är den första negationen av den individuella, på eget arbete grundade privategendomen. Men den kapitalistiska produktionen frambringar med nödvändigheten hos en naturprocess sin egen negation. Det är negationens negation. Denna återställer icke arbetarens privategendom men väl den individuella egendomen på grundval av den kapitalistiska ærans resultat; kooperationen och gemensamhetsbesittningen av jord och de genom arbetet självt producerade produktionsmedlen.

Förvandlingen av den på individernas eget arbete beroende splittrade privategendomen i kapitalistisk egendom är naturligen en process, som är ojämförligt mer långsam, hård och förenad med svårigheter än förvandlingen av den faktiskt redan på samhällelig produktiv drift vilande kapitalistiska egendomen i samhällelig egendom. Då handlade det om folkmassans expropriation genom några få usurpatorer, nu om de få usurpatorernas expropriation genom folkets massa."

Marx koncentrerar genomgående sin uppmärksamhet på de klasser, som enligt hans utgångspunkter äro de väsentliga i det samtida samhället, bourgeoisien och proletariatet. Mera i förbigående hävdar han emellertid, att utvecklingen inom jordbruket skall gå i samma riktning som inom industrien. Stordriften blir regel, jorden samlas på allt färre händer, småbrukarna förvandlas till lantarbetare. Socialiseringen kommer även här som en konsekvens av motsättningen mellan kollektiv produktion och enskild äganderätt.

Enligt nu citerade och vissa andra uttalanden av Marx skulle den kapitalistiska perioden sluta med ett sammanbrott för den härskande produktionsordningen; denna tankegång, enligt vilken kapitalismen plötsligt skulle slå om i sin motsats, har man kallat katastrofteorien, ehuru Marx själv icke använder denna beteckning. Det behöver knappast understrykas, att här föreligger en mycket egendomlig föreställning: under det att rikedomen samlades hos några få, skulle

massorna utarmas, och en ändring i läget skulle först inträffa, då mot varandra stode, för att använda ett uttryck av Branting, ett fåtal millionärer och millioner svältande. Denna lära har i den socialistiska debatten spelat en utomordentlig roll som ett slags teoretisk grundval för tron på socialismens seger.

De teorier och förutsägelser, som ingå i Marx' stora perspektiv, måste ses i belysning av hans historiefilosofiska betraktelsesätt. Marx var, liksom Hegel och ett stort antal andra historietolkare under detta skede, övertygad om att han funnit ledmotivet i den mänskliga utvecklingen, han såg historien som ett successivt realiserande av bestämda avsikter. Utifrån den insikt, han sålunda trodde sig äga, var det möjligt att med säkerhet förutsäga framtidens väsentliga moment. Socialismen var för Marx icke något, som borde genomföras, utan något, som med nödvändighet skulle komma att genomföras. Detta förhållande var, enligt Marx och marxisterna, det nya i Marx' förkunnelse, och hans lära kallades därför vetenskaplig socialism, i motsats till den utopiska socialism, som påstods anse värderingen av det socialistiska samhället vara det avgörande för dess tillkomst. Marx hävdade ständigt, att önskningar och förhoppningar voro utan betydelse för hans framställning. "Kommunismen", skrev han vid ett tillfälle, "är för oss icke ett tillstånd, som bör åvägabringas, icke ett ideal, som verkligheten har att rätta sig efter. Vi kalla kommunism den *verkliga* rörelse, som upphäver det nuvarande tillståndet."[17] Och tjugo år senare skrev han med tanke på Pariskommunen 1871, att arbetarklassen "har inga ideal att förverkliga; den har endast att frigöra det nya samhällets element, som redan ha utvecklat sig i den sammanstörtande bourgeoisiens sköte. I fullt medvetande om sin historiska mission och med det heroiska beslutet att handla värdigt densamma, kan arbetareklassen le åt presslakejernas plumpa ovett..." Här, som på andra ställen, visar emellertid Marx, icke blott att han önskar, vad han anser ofrånkomligt, utan att han även hyser förakt för det, som enligt hans mening är dömt till undergång. Hela den marxistiska propagandan har kommit att präglas av denna motsättning. Marx ansåg frihandeln höra samman med det kapitalistiska systemet, men han pläderade samtidigt ivrigt för frihandel som ett villkor för att den utveckling, han förutsade, skulle komma till

stånd. Klasskampen betecknades som en historisk nödvändighet samtidigt som Marx ständigt eggade till klasskamp. Liksom andra "deterministiska" riktningar har marxismen varit ovillig att erkänna determinismen som en ursäkt för motståndarna. Borgarklassens välde måste visserligen enligt det allmänna schemat anses rationellt och nödvändigt, så länge det består, men detta har icke hindrat, att denna klass av Marx och hans anhängare utsatts för de hetsigaste angrepp.

Den metod, som Marx ansåg grundläggande för sina analyser och förutsägelser, har sedermera kommit att betecknas som den materialistiska historieuppfattningen. Någon mera ingående framställning av densamma har Marx aldrig givit. Som det klaraste uttrycket för dess innehåll brukar man anföra följande satser av Marx' år 1859 utgivna arbete "Kritik der politischen Ekonomie".[18]

"I den sociala produktionen av livsuppehället ingå människorna bestämda, av deras vilja oavhängiga förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvara ett bestämt utvecklingsstadium av deras materiella produktivkrafter. Totaliteten av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reala basis, på vilken reser sig en juridisk och politisk överbyggnad, och vilken motsvaras av bestämda sociala medvetenhetsformer. Sättet för det materiella livets produktion betingar den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvud. Det är icke människornas medvetande, som bestämmer deras tillvaro utan omvänt deras sociala tillvaro, som bestämmer deras medvetande. På ett visst stadium av sin utveckling råka samhällets materiella produktivkrafter i motsatsförhållande till de förhandenvarande produktionsförhållandena, eller, vad som blott är ett juridiskt uttryck härför, till de egendomsförhållanden, inom vilka de hittills hade rört sig. Dessa egendomsförhållanden förvandlas till utvecklingsformer för produktivkrafterna till fjättrar för dessa. Då inställer sig en period av social revolution. Men förändringen av den ekonomiska grundvalen omvälver sig långsammare eller fortare än hela den oerhörda överbyggnaden. Vid iakttagandet av sådana omvälvningar måste man städse urskilja mellan den materiella, naturvetenskapligt troget påvisbara omvälvningen i de ekonomiska produktionsbetingelserna och de juridiska, politiska, religiösa, konstnärliga eller filosofiska, d. v. s. ideologiska former, i vilka människorna komma till medvetande om denna konflikt och utkämpa den. Lika litet som man kan bedöma en individ i enlighet med hans egen uppfattning om sig själv, lika litet kan man bedöma en sådan omvälvningsperiod i enlighet med dess medvetenhetsyttringar; utan måste man snarare förklara dessa ur det materiella livets motsättningar, ur den förhandenvarande konflikten mellan sociala produktivkrafter och produktionsförhållanden. En samhällsbildning går aldrig under, förrän alla de produktivkrafter äro fullt utvecklade, för vilka samhällsbildningen är tillräckligt vid; och nya högre produktionsförhållanden träda aldrig i stället, förr än de materiella existensvillkoren för dessa alstrats uti det gamla samhällets sköte. Därför uppställer mänskligheten för sig blott uppgifter, som den kan lösa, ty noga betraktat skall det städse visa sig, att uppgiften själv uppstår först, då de materiella betingelserna för dess lösning redan äro förhanden eller åtminstone äro i begrepp att uppkomma. I det stora hela kunna de asiatiska, antika, feodala och moderna borgerliga produktionssätten betecknas som en progressiv serie av perioder i de sociala

produktionsprocessernas historia. De borgerliga produktionsförhållandena äro den sociala produktionsprocessens sista antagonistiska form — antagonistisk icke i betydelsen av individuell antagonism, utan i betydelsen av en ur individernas sociala livsvillkor framvuxen antagonism; men de i skötet av det borgerliga samhället sig utvecklande produktivkrafterna skapa på samma gång de materiella betingelserna för lösningen av denna antagonism. Med denna samhällsbildning avslutas således det mänskliga samhällets förhistoria."

De framställningar av den materialistiska historieuppfattningen, som utgå från dessa och andra uttalanden av Marx, kunna i huvudsak återföras på två tankegångar.[19] Enligt den ena är bland de otaliga faktorer, som ingå i samhällsutvecklingen, en viss begränsad faktor, produktivkrafterna, den egentligen bestämmande. Denna faktor blir den "yttersta orsaken" till allt, den motsvarar Gud i en religiös världsförklaring. Orimligheten i denna tankegång är uppenbar; ett visst något skulle vara orsaken till allt, både till ett givet förhållande och dess motsats. Om häremot invändes, att detta något förändrar sig, att produktivkrafterna utvecklas, uppstår den enligt teorien olösliga frågan, hur detta går till. Enligt den andra linjen uppmjukas resonemanget på ett av följande sätt. Antingen definieras produktivkrafterna så allmänt, att de i själva verket innefatta alla faktorer, som kunna tänkas vara av betydelse. Eller också säges, att produktivkrafterna eller de ekonomiska förhållandena eller dylikt icke äro ensamt verksamma. I båda dessa fall blir resonemanget rent tautologiskt. Man kommer icke till en orimlighet utan till en självklarhet: allt orsakar allt.

För att något närmare klargöra, på vilka linjer diskussionen gått, bör till en början tolkningarna av begreppet "produktivkrafter" uppmärksammas.[20] På vissa håll har man ansett, att detta begrepp omfattar blott de tekniska medlen för produktionen. Förändringarna i produktionssätt, samhällsform, ideologier o. s. v. skulle alltså bero på teknikens utveckling. En rad uttalanden hos Marx visa emellertid, att han åtminstone i vissa sammanhang gav ordet produktivkraft ett långt vidare innehåll; han talade exempelvis om den revolutionära klassen som den mäktigaste av alla produktivkrafter. Man har därför kunnat göra gällande, att även vetenskapen, religionerna, de politiska ideologierna äro produktivkrafter. Produktivkrafter blir då allt, som kan tänkas påverka utvecklingen ur vilken synpunkt som än an-

lägges. Därmed är det förutnämnda tautologiska resonemanget fullt utbildat: produktivkrafterna bestämma skeendet, eftersom allt, som bestämmer skeendet, är produktivkrafter. Till ett liknande resultat komma vissa författare genom att uppställa frågan, huru produktivkrafterna förändras, och besvara den med att detta sker genom människornas ingripande. Då människorna vid ett sådant ingripande måste vara gripna av idéer om förändringens värde och hur den skall tillgå, har man till och med kommit till slutsatsen, att den materialistiska historieuppfattningen innebär, att människornas tankar äro avgörande — en ståndpunkt, som är förvillande lik vad man brukar kalla den idealistiska historieuppfattningen.[21] — På samma sätt har man förfarit, då som utgångspunkt för framställningen valts, icke produktivkrafterna utan "det ekonomiska underlaget" eller den "materiella underbyggnaden" eller något annat av Marx eller Engels i dessa sammanhang använda uttryckssätt.

Uppmjukningen av teorien har också skett på annat sätt. De ekonomiska eller tekniska förhållandena ha förklarats ha den "största" betydelsen för utvecklingen, men de sägas icke ensamma vara utslagsgivande. Särskilt hävdade Engels i en rad uttalanden efter Marx' död, att den materialistiska historieuppfattningen borde tolkas så, att ekonomien "ytterst" eller "i sista hand" vore avgörande. Det har härigenom blivit möjligt att med Engels' auktoritet stödja en uppfattning, enligt vilken ekonomien blott tillerkännes en speciell betydelse vid sidan av andra faktorer. Det är i denna förtunnade mening, som den materialistiska historieuppfattningen sedermera i regel framförts; man har helt allmänt gjort gällande, att de ekonomiska faktorerna måste särskilt uppmärksammas, att de äro på ett specifikt sätt grundläggande o. s. v.[22] I många tydningar har den historiska materialismen därför, såsom det anmärkts, kommit att innebära blott en uppfattning, "att de ekonomiska förhållandena spela en mycket större roll i historien än historieforskarna före Marx vetat".[23]

Något försök att tolka Marx' egen uppfattning skall här icke göras; endast ett par erinringar, som bidraga till förståendet av densamma, skola tillfogas. Det är uppenbart, att Marx utformade sin ståndpunkt i reaktion mot Hegels idealistiska historieuppfattning, som tidigare varit hans egen. Materialistisk och idealistisk historie-

uppfattning ha en gemensam rot i den hegelianska metafysiken. Då Marx i det citerade stycket talade om förbindelsen mellan materiella och ideella faktorer, torde han, det bör vidare beaktas, ha avsett de väldiga skeden i den historiska utvecklingen, med vilka han i sitt system arbetade. Hans ord kunna, om man vill ge dem en enkel och rimlig mening, tolkas som ett fastställande av att ett sammanhang föreligger mellan materiell och ideell utveckling, att, exempelvis, rättsföreställningarna, statsskicket och de politiska idéerna, äro andra i en högt utvecklad industristat än hos ett primitivt jordbruksfolk. Synpunkter av denna art voro icke nya — de finnas redan hos Aristoteles — men de fingo ett sken av originalitet genom den överdrift och den tillspetsning, som följde med det dialektiska betraktelsesättet.

I Marx' skrifter möta ständigt försök att härleda juridiska och politiska förhållanden och ideologiska föreställningar från ekonomiska företeelser; denna strävan sammanhängde uppenbarligen med den materialistiska historieuppfattningen, men kan naturligtvis motiveras oberoende av denna. Typiskt är att Marx betraktade religionerna såsom en återspegling av samhällets ekonomiska struktur. "Den religiösa världen", skriver han, "är blott en reflex av den reella. För ett samhälle av varuproducenter, vilkas allmänna samhälleliga produktionsförhållande består i att förhålla sig till sina produkter som varor, alltså som värden, och i att hänföra sina privatarbeten till varandra i denna sakliga form, som likartat mänskligt arbete, är kristendomen med dess abstrakta människokult den mest passande religionsformen, särskilt i dess borgerliga form, som protestantism, deism o. s. v."[24] Men det bör också understrykas, att Marx gång efter annan i sina skrifter i dagspolitiska frågor framhöll ideologiernas betydelse såsom hämmande moment; en ideologi, som uppstått i anslutning till en viss ekonomisk ordning, kunde sedan leva kvar, även sedan denna ordning blivit föråldrad, och sålunda hindra en rationell utveckling. I sin skrift om Napoleon III:s statskupp sökte Marx till och med visa, att bönderna voro Napoleon III hängivna på grund av att Napoleon I:s idéer motsvarat böndernas dåvarande intressen. I vissa sammanhang synes han ha ansett religionen som ett medvetet använt medel för att hålla underklassen nere och han kallade den "ett opium för folket". Dessa uttalanden voro tydligen icke

förenliga med tanken, att idéerna alltid återspeglade välförstådda intressen.

Den materialistiska historieuppfattningen har för socialismens ideologiska utveckling varit av betydelse i två hänseenden. Dels har den framstått som den metod, med vilken socialismens nödvändighet bevisas, och därmed som en garanti för segern. Dels har den färgat diskussionen kring de särskilda politiska och sociala problemen; tanken, att ekonomien är det grundläggande och andra förhållanden följdföreteelser, har ständigt påverkat, eller åtminstone åberopats som skäl för, ställningstagandet till särskilda spörsmål.

Den i det föregående givna redogörelsen omfattar de huvudsakliga teorier, vilka kunna sägas ingå i Marx' stora perspektiv. Det är i första hand genom detta, som Marx blivit grundläggare av den länge härskande riktningen inom socialdemokratien, som han blivit skapare av vad hans anhängare betecknat som den vetenskapliga socialismen. Då Marx diskuterade mera konkreta och närliggande historiska och politiska frågor, kunde han emellertid icke inskränka sig till en tillämpning av det schema, som det stora perspektivet innehöll. Han kunde härvid icke, för att nämna ett par exempel, resonera som om endast två klasser funnes, då det var uppenbart, att en viss situation bestämdes av ett maktspel mellan en rad tävlande eller samverkande sociala grupper, eller helt allmänt förklara, att proletariatets slutliga seger vore ofrånkomlig, då frågan gällde, om en revolutionär rörelse i ett visst land vid en viss tid skulle lyckas. Följden blev, att många av Marx' mest kända skrifter och uttalanden innehålla en egendomlig blandning av synpunkter från det stora perspektivet och tankegångar, som icke låta sig förenas med detta. Detta förhållande utgör, såsom redan erinrats, en av de väsentliga orsakerna till att det på en rad punkter är möjligt att belägga oförenliga ståndpunkter med Marx-citat.

Marx sökte, även då han uttalade sig på kort sikt, hävda den historiska determinism, som präglade hans överblick över mänsklighetens utveckling, d. v. s. han trodde sig utifrån de "lagar", som han formulerat för skeendet i stort, kunna förutsäga även vad som skulle inträffa i mycket speciella fall. Hans teleologiska grundinställning hindrade honom från att erkänna eller förstå, att utifrån de stora

linjer, som han uppdragit, diskuterade politiska händelser kunde framstå som rena tillfälligheter, som beroende på förhållanden, vilka ej alls tagits i betraktande vid det stora perspektivets utarbetande, eller, med andra ord, att dessa händelser kunde vara av samma art som tilldragelser under äldre tid, vilka icke kunde anses som "historiska" i Marx' mening. Under hela sitt liv gjorde Marx därför gång efter annan med den största bestämdhet förutsägelser, som inom kort vederlades av verkligheten. Avgörande klasstrider, kriser och revolutioner påstodos vara för handen, då det senare visade sig, att ur Marx' perspektiv endast "tillfälliga" och betydelselösa händelser inträffat. Särskilt erbjuda hans skilda uttalanden rörande utvecklingen i Frankrike en rad exempel på misslyckade spådomar.[25]

Detta förhållande är i och för sig i detta sammanhang av mindre intresse. Det viktiga är att Marx ofta, framför allt i sina dagspolitiska skrifter, gjorde med det stora perspektivet oförenliga uttalanden. Beträffande hans modifikationer av den materialistiska historieuppfattningen har redan talats. Ordet klass användes i skilda sammanhang på helt olika sätt. Då Marx i "Kapitalet" skulle ge en framställning av "Klasserna", frångick han sitt allmänna schema och skilde på tre klasser, ägarna av blott arbetskraft, ägarna av kapital och jordägarna; detta kapitel blev icke avslutat och någon närmare motivering för denna Marx' ståndpunkt kom därför icke att givas.[26] I flera samtidshistoriska skrifter talar Marx om ett stort antal klasser, såsom godsägararistokrati och finansaristokrati, storborgare, småborgare, storbönder och småbönder, obesuttna jordbrukare och industriarbetare. I "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte" definierar han klassen som en grupp personer, vilkas levnadsförhållanden, intressen, traditioner och kultur skilja dem från andra grupper. Här och i andra skrifter utgår han från att proletärerna böra och kunna samverka med andra klasser för att genomföra den sociala revolutionen. Hela den stränga uppdelning i borgare och proletärer, som kännetecknar det stora perspektivet, saknas. Det har därför kunnat påstås, att Marx i grunden krävde, att proletariatet systematiskt skulle söka samarbete med andra för att genomdriva gemensamma fordringar.[27] Med korrekta Marx-referat har man kunnat stödja både uppfattningen om nödvändigheten av en oförsonlig klasskamp

från arbetarnas sida, och åsikten, att arbetarna endast genom koalition med andra klasser kunna vinna segern.

Enligt Marx' stora perspektiv måste socialpolitik, fackföreningsrörelse, kooperation och andra försök att höja arbetarnas ekonomiska ställning i stort sett bli fruktlösa. Utarmnings- och katastrofteorierna kunna ju icke förenas med tanken, att arbetarna inom det bestående kapitalistiska samhället skulle kunna vinna väsentliga fördelar. I flera sammanhang hävdade likväl Marx värdet av socialpolitiska reformer samt kooperationens och fackföreningarnas möjlighet att göra betydelsefulla insatser.[28] Särskilt framhöll han i "Kapitalet" och annorstädes vikten av arbetstidslagstiftningen i England, som betecknades som ett uttryck för "arbetareklassens nationalekonomi", d. v. s. för ett slags socialism. Vid sidan av Marx' katastrofteori stå sålunda uttalanden, som kunna åberopas som stöd för socialreformism. Här, som på andra punkter, kan man visserligen, såsom ofta skett, söka häva motsättningen hos Marx genom att i sådana förutsägelser som katastrof- och utarmningsteorierna blott se klarlägganden av tendenser, som kunna motverkas av andra tendenser och alltså icke med nödvändighet måste bli bestämmande. Men det är uppenbart att man då frångår det centrala i det stora perspektivet, som påstår sig giva en bild av oundviklig utveckling.

De i det föregående citerade satserna om arbetarklassens ställning till nationen i "Kommunistiska manifestet" äro ägnade att giva intrycket, att den nationella samhörigheten saknar värde för arbetarna; hela klasskampsteorien måste för övrigt verka i samma riktning. Hithörande uttalanden ha också oavlåtligt framställts som bevis för att marxismen icke kan godtaga värderingen av den nationella gemenskapen och måste vara fientlig mot försvaret i det kapitalistiska samhället. Men andra uttalanden av Marx visa, att han med vissa inskränkningar erkände nationalitetsprincipen — ehuru han efter Hegel skilde mellan värdefulla och värdelösa folk — att han erkände vissa krig som berättigade och att han själv lidelsefullt tog position till de väpnade konflikter, som under hans tid utkämpades.[29] Visserligen motiverade Marx ofta sitt ställningstagande med att en viss utgång av ett krig skulle vara av värde ur den sociala revolutionens synpunkt; därmed måste han emellertid anses ha tagit ställning mot

den principiella försvarsnihilism, som så ofta och på så starka skäl ansett sig stödd av hans allmänna satser om klassernas väsentlighet och den nationella enhetens föråldrade karaktär.

Hur tänkte sig då Marx själva sättet för proletariatets maktövertagande och den därpå följande utvecklingen? Denna fråga har, särskilt i samband med den kommunistiska revolutionen i Ryssland, under senare tid bildat en knutpunkt i den marxistiska debatten. Enligt vår mening är det icke möjligt att giva ett bestämt och entydigt svar; mer än på någon annan punkt bryta sig här Marx' uttalanden, gjorda från olika perspektiv och vid skilda tidpunkter, mot varandra.[30]

Läser man de förut citerade satser i "Kapitalet", där Marx talar om "expropriatörernas expropriation", måste intrycket bli, att proletariatets maktövertagande skulle få karaktären av en snabb och våldsam omvälvning, som i sitt fullständiga beroende av de yttre, ekonomiska förhållandena närmast kunde liknas vid en naturkatastrof. Det synes icke gärna möjligt att förena den skildring av den sociala revolutionen, som här gives, med tanken på en successiv, under demokratiska former genomförd förändring av samhället från kapitalistiskt till socialistiskt. Och det synes uppenbart, att Marx här tänkte sig socialismens seger som möjlig först sedan det kapitalistiska systemet blivit helt dominerande och därjämte utvecklats till en punkt, då de inre motsättningar, som det enligt Marx företedde, fullt utbildats. Särskilt denna senare linje har spelat en central roll i socialistisk debatt. Man har ofta utgått från, att kapitalismen måste vara "mogen", att massan av befolkningen måste ha förvandlats till proletärer, innan den sociala revolutionen kan inträda; denna har betraktats som väsentligen ett resultat av de ekonomiska krafternas spel.

Andra uttalanden hos Marx giva en helt annan bild av hans uppfattning. Dels uppmanade han arbetarna att söka genomdriva socialpolitiska reformer inom det (i huvudsak) kapitalistiska systemets ram, dels verkade han för en social omvälvning i länder, som icke rimligen kunde anses ha nått den grad av kapitalistisk utveckling, varom han talade i "Kapitalet". I samband med de revolutionära försöken 1848 arbetade han sålunda för att arbetarna i samverkan med andra grupper skulle erövra makten för att sedan som den ledande

klassen inom den segrande majoriteten förverkliga sina syften. Ofta synes han ha förutsatt, att borgerliga demokrater och socialister tillsammans skulle, vare sig med fredliga eller våldsamma medel, tillkämpa sig demokratien; inom denna skulle sedermera socialisterna vinna majoritet och börja socialiseringsarbetet. I "Kommunistiska manifestet" sägs, att "det första steget i arbetarerevolutionen är proletariatets höjande till härskande klass, tillkämpandet av demokratien". Proletariatet, som alltså, egendomligt nog, ansågs skola bli härskande i och med demokratiens genomförande — Marx använde här uppenbarligen begreppet proletariatet i en annan mening än i vissa andra anförda sammanhang — skulle begagna sin makt "till att småningom undanrycka bourgeoisien allt kapital, centralisera alla produktionsmedel i statens, d. v. s. det till härskande klass organiserade proletariatets händer, samt fortast möjligt öka antalet produktivkrafter". Marx måste till och med här ha menat, att den enskilda äganderätten till viktiga produktionsmedel till en tid skulle bestå trots proletariatets välde; han krävde icke omedelbar expropriation av alla produktionsmedel utan endast en successiv expansion av den kollektiva verksamheten. I vissa sammanhang förklarade Marx uttryckligen, att i en del demokratier socialiseringen borde kunna ske utan våld, d. v. s. utan revolution i mera egentlig mening. Men i andra skrifter fällde Marx (och än mera Engels) uttalanden, som tydde på att även efter demokratiens införande en våldsam konflikt måste föregå proletariatets upphöjande till härskande klass, och det demokratiska statsskicket behandlades då med en viss ringaktning.[31] Med "proletariatets diktatur" avsågs i vissa sammanhang otvivelaktigt en demokrati, där proletariatet hade makten. Andra uttalanden ha emellertid kunnat tydas så, att härmed menades en diktatur i mera egentlig mening.[32] Socialdemokratiska och kommunistiska författare ha här framlagt diametralt skilda tolkningar, särskilt i fråga om Marx' karakteristik av Paris-kommunen 1871.

Generellt torde det kunna sägas, att Marx' och Engels' uttalanden i hithörande frågor, liksom det Marxska systemet överhuvud, äro ägnade att giva det intrycket, att det socialistiska maktövertagandet måste vara totalt. Antingen härskar bourgeoisien eller proletariatet, antingen är en stat kapitalistisk eller är den på väg att under prole-

tariatets ledning bli socialistisk. Det är denna med den dialektiska metoden sammanhängande lära, som genomgående varit av betydelse för den socialistiska rörelsen. I övrigt är det möjligt att ur Marx' skrifter utläsa de mest skilda tankegångar. Maktövertagandet kan ske endast då tiden är "mogen", då den ekonomiska processen nått en viss given punkt, men den kan också ske i föga utvecklade länder, där en socialistisk framstöt på grund av speciella konjunkturer är tänkbar; enligt den sistnämnda linjen får socialismen så att säga slutföra den utveckling av produktionskrafterna, som enligt det förstnämnda perspektivet måste vara kapitalismens verk. Segern kan vinnas i två etapper: först demokrati, vunnen med våldsamma eller fredliga medel, sedan socialism, likaså vunnen med våldsamma eller fredliga medel; men den kan också erövras i ett sammanhang, genom en kombinerad politisk och social revolution. Proletariatets diktatur kan betyda ett socialistiskt majoritetsstyre, men också en diktatur i vanlig mening, vare sig av majoritets- eller minoritetskaraktär. Demokrati kan betyda borgerligt klassvälde men också proletär diktatur, revolution kan betyda både våldsam omvälvning och fredlig evolution. Genom att på olika sätt kombinera de angivna tankegångarna och uttryckssätten blir det möjligt att såsom marxistisk beteckna vilken åsikt som helst på detta område; det är svårt att tänka ut någon ståndpunkt till problemet "socialism och demokrati", som icke kan smyckas med korrekta Marx-citat.

Enligt Marx skulle, såsom förut framhållits, den andra epoken i mänsklighetens historia avslutas med statens avskaffande; samhället, som Marx uppfattade som en fri sammanslutning i motsats till den statliga tvångsordningen, skulle bilda den mänskliga gemenskapen. Denna tanke kan synas egendomlig. Hur skulle den fullständiga planering av det ekonomiska livet, som Marx ville sätta i stället för kapitalismens planlöshet, kunna realiseras utan en organisation av den karaktär, som benämnes stat?[33] Enligt Marx' begreppsschema var emellertid denna tanke nödvändig, i grunden tautologisk. Staten beskrevs ju som ett organiserat klassförtryck, med klassernas försvinnande måste alltså staten försvinna. I själva verket kan Marx ha utgått från att en ordning, som enligt vanligt språkbruk skulle betecknas som stat, måste fortbestå. Typiskt är att han i sin framställ-

ning av Paris-kommunen skiljer mellan denna organisationsform och stat i egentlig mening; kommunen synes, trots den starka maktkoncentrationen inom densamma, icke ha betraktats som en "verklig" stat.[34] Tanken på statens avskaffande synes ej heller ha spelat någon central roll i Marx' föreställningar om framtiden; den ter sig närmast som ett slags formellt nödvändigt bihang till hans klasskampsideologi. Engels drev däremot denna tanke med stor energi och hans uttalanden ha blivit av grundläggande betydelse för den kommunistiska läran, i vilken diktaturen ständigt motiveras som ett på lång sikt inställt försök att avskaffa själva den statliga tvångsordningen.[35]

Marx vägrade att giva någon mera ingående framställning av det socialistiska samhällets organisation. Förutsägelser just av denna art ansåg han ovetenskapliga. Detta förhållande, som blivit av den största betydelse för socialistisk debatt, måste ses mot bakgrunden av de tankegångar i det stora perspektivet, enligt vilka socialismens seger sågs väsentligen som ett så att säga passivt resultat av kapitalismens ofrånkomliga sammanbrott. I en framställning, där Marx relativt utförligt gick in på denna fråga, hävdade han, att i ett första stadium av det nya samhället lön eller ersättning skulle utgå efter arbetsprestation; jämlikhet skulle bestå i den meningen, att man med lika måttstock mätte arbetet.[36] "I en högre fas av det kommunistiska samhället, sedan individernas förslavande underordning under arbetsfördelningen, och därmed även motsättningen mellan andligt och kroppsligt arbete, försvunnit; sedan arbetet blivit inte bara ett medel att leva utan själva det främsta livsbehovet; sedan med individernas allsidiga utveckling även produktionskrafterna vuxit och alla den samfällda rikedomens källflöden flyta rikare — först då kan den borgerliga rättens gränser helt överskridas och samhället skriva på sina fanor: Envar efter sin förmåga, åt envar efter hans behov."[37]

Till den moderna socialdemokratiens föregångare hör också Ferdinand Lassalle, som under en kort tid (1863—1864) ledde den spirande tyska arbetarrörelsen och härvid framförde idéer, som på väsentliga punkter avveko från marxismen. Lassalle var liksom Marx starkt påverkad av Hegel, men han rönte också stort inflytande av

Marx' omläggning av det Hegelska utvecklingsschemat. Liksom Marx och Hegel såg han historien som stadier i en mot fulländningen gående utveckling. Liksom Marx betonade han de materiella momentens betydelse och betraktade bourgeoisiens välde som en nödvändig etapp på vägen till det socialistiska samhället, i vilket produktionen skulle vara kollektivistisk.[38] Hans avvikelser från marxismen torde kunna sägas vara väsentligen betingade av dels att han direkt påverkades av Hegel och andra för-marxistiska teoretiker, dels att han kom att inrikta sitt politiska arbete på omedelbara praktiska resultat.

Som ledare för "allmänna tyska arbetareföreningen", Tysklands första socialdemokratiska parti, sökte Lassalle begagna sig av den tillspetsade motsättning mellan de konservativa, Bismarcks anhängare, och det liberala framstegspartiet, som vid denna tid kännetecknade läget i Preussen. Det liberala programmet i arbetarfrågan, som rekommenderade bildandet av föreningar för sparande och ömsesidig hjälp, förklarades vara utan större betydelse för förbättring av arbetarklassens ställning; detsamma gällde kooperativa föreningar. Lassalle stödde sig härvid på den av Malthus och Ricardo utbildade "järnhårda lönelagen".[39] Denna lag, "som under nuvarande förhållanden, då tillgång och efterfrågan på arbete är avgörande, bestämmer arbetslönen, innebär, att den genomsnittliga arbetslönen alltid begränsas till vad som är oundgängligen nödvändigt för livsuppehället, d. v. s. vad som i ett folk enligt levnadsvanorna behöves för existens och fortplantning". Om arbetslönen stege högre, skulle nativiteten stegras, antalet arbetare ökas och lönen därför återgå till det gamla, om lönen bleve lägre, skulle nativiteten sjunka, arbetarna utvandra och genom nöden bli färre till antalet och lagen om tillgång och efterfrågan alltså leda till en lönehöjning. Det enda sättet att höja lönerna vore att göra arbetarna själva till företagare genom bildande av produktionsföreningar. Medel att upprätta sådana borde erhållas genom statsunderstöd, och staten skulle tillika reglera föreningarnas verksamhet. "Arbetarnas fria och individuella association, men denna fria och individuella association möjliggjord genom statens stödjande och främjande ingripande — det är den enda vägen ut ur den öken, där arbetareståndet nu dväljes", skrev Lassalle.[40] För detta ändamål krävdes emellertid att arbetarna finge makt i

staten och medlet härtill vore den allmänna rösträtten. Lassalle räknade med att den konservativa preussiska regeringen skulle vara villig att bevilja arbetarna rösträtt och även att medverka till upprättande av produktionsföreningar, och han vände nästan uteslutande sin agitation mot framstegspartiet i hopp om att härigenom vinna de konservativas stöd. I grunden tänkte sig visserligen icke Lassalle, att den sociala frågan helt skulle lösas genom rösträtt och produktionföreningar — målet vore en socialisering av produktionen — men dessa närliggande krav voro de enda, som energiskt framhävdes i hans politiska tal och skrifter.[41]

Till detta program slöt sig en uppfattning om staten, som anknöt till Hegels statslära. Staten betecknades som det stora medlet att nå kultur och frihet för de enskilda människorna. Ehuru Lassalle i fråga om sina sociala målsättningar stod marxismen nära, hade han alltså intet av den principiella ovilja mot staten, som hos Marx blev en konsekvens av omkastningen av Hegels schema. "Den enda räddningen för arbetarna går alltså", skrev Lassalle, "genom den institution, inom vilken de ännu gälla som människor: genom staten, men genom en sådan stat, som gör det till sin uppgift att genomföra vad som i längden är oundvikligt."[42] Och i ett annat sammanhang betecknade han staten som "de fattiga klassernas stora association".[43] Härmed kom han även ideologiskt på en väsentlig punkt de konservativa nära. Med denna uppfattning hörde samman, att Lassalle icke — eller åtminstone icke under sin korta i mera egentlig mening politiska verksamhet — godtog klasskampsläran. Han ville, yttrade han i ett tal till arbetarna, icke framkalla en konflikt mellan besittande och egendomslösa. "Det vore ett storartat kulturfaktum, det vore en triumf för det tyska namnet och för den tyska nationen, om i Tyskland initiativet i den sociala frågan utginge från de besittande, om denna lösning komme som ett resultat av vetenskapen och kärleken, icke som en explosion av hatet och det vilda revolutionära ursinnet"; detta skulle innebära "en storartad klassförsoning".[44] Redan av detta citat framgår även, att en kritik av de nationella värdena i marxistisk anda var Lassalle främmande.

Lassalles uppfattning blev, som i det följande skall visas, endast under kort tid bestämmande för den tyska arbetarrörelsen. Hans

tanke på produktionsföreningar med statshjälp har skymtat i debatten i olika länder, men ingenstädes fått större betydelse.[45] På grund av sin statsuppfattning och sin inriktning på närliggande reformer har emellertid Lassalle påverkat rörelser inom socialdemokratien, som velat driva en mera "reformistisk" politik än den, som Marx ansetts anbefalla. Det har till och med stundom sagts, att den praktiskt arbetande socialdemokratien under senare tid snarare verkat i Lassalles än i Marx' anda.

Till en början som en riktning inom socialdemokratien och därefter som dennas fiende och medtävlare framträdde anarkismen. Inom denna kunna i sin tur olika riktningar urskiljas. Vi bortse här från den s. k. individualanarkismen, vars teori utformades av hegelianen Max Stirner i det egendomliga arbetet "Der Einzige und sein Eigentum" (1845). Stirners arbete, som gick ut på att den enskilde skulle förverkliga sin individualitet genom frigörelse från alla ideologiska föreställningar — och såsom sådana betraktades alla moraliska och politiska principer — har visserligen stundom åberopats av den politiska anarkismen, men har för dennas utbildning varit av ringa betydelse.[46] Som politisk lära innebär anarkismen i första rummet, att den statliga tvångsordningen skall avskaffas och ersättas av fria sammanslutningar och att detta skall ske utan användning av i vanlig mening politiska medel. Målet kan alltså sägas vara detsamma som hos Marx — vilken på denna punkt torde ha påverkats av anarkismen — men till skillnad från marxismen avvisar anarkismen allt politiskt-parlamentariskt arbete. "Vi tillbakavisa", skrev Bakunin, som starkt påverkats av Hegel och sedermera under inflytande av Proudhon och andra på 1860-talet framträdde som anarkismens främste representant, "all privilegierad, patenterad, officiell och legal lagstiftning, auktoritet och påverkan, även om den framgår ur den allmänna rösträtten, och detta sker i övertygelse om att den alltid är till nytta blott för en härskande och utsugande minoritet, icke för den väldiga förslavade majoriteten."[47] I motsats till vad Bakunin kallade de auktoritära kommunisterna (marxisterna) ville man icke nå målet genom politiska organisationer utan endast "genom utveckling och organisation av stads- och lantarbetarmassornas icke politiska utan sociala och följaktligen antipolitiska makt".[48]

Genom en revolutionär aktion, som i regel beskrevs som "spontan", skulle arbetarna slå sönder statsapparaten och därefter leva i fria associationer eller kommuner. Staten eller dess institutioner skulle alltså överhuvud icke användas för omvälvningen; varje beröring med staten ansågs medföra fara för besmittelse. På den anarkistiska kongressen i Saint-Irvin antogs en resolution av innehåll "1) att proletariatets första plikt är förstörandet av all politisk makt; 2) att varje upprättande av en s. k. provisorisk och revolutionär politisk makt för att genomföra denna förstöring blott kan innebära ett ytterligare bedrägeri och för proletariatet skulle medföra samma faror som alla för närvarande bestående regeringar."[49]

Beträffande det nya samhällets organisation uttryckte man sig i regel lika obestämt som Marx och hans lärjungar; ofta hävdades, att förstörandet av de bestående institutionerna vore det enda mål, som kunde klarläggas, och att det vore ovetenskapligt att söka förutsäga den framtid, som därefter skulle byggas upp.[50] Under inga förhållanden finge någon tvångsmakt finnas. De kommunala organisationerna, liksom de högre sammanslutningar, i vilka de skulle ingå, måste grunda sig på individernas fria självbestämmanderätt. Bakunin framlade emellertid i en skrift ett utkast till organisationsplan för det nya samhället.[51] Enligt detta skulle visserligen staten och allt vad därtill hörde — statsdomstolar, förvaltning, stående här och statspolis — försvinna, men det förutsattes, att ett slags folkvald styrelse skulle finnas. Var och en skulle få leva som han ville, vara "lat eller flitig, omoralisk eller moralisk". Samhället kunde dock icke vara alldeles vapenlöst "mot parasiterande, ondskefulla och skadliga personer". Den, som icke uppfyllde frivilligt ingångna förpliktelser eller förbröt sig mot annans person eller egendom skulle kunna ådömas straff. Detta innebure intet avsteg från de uppställda grundsatserna, ty den brottslige kunde i stället förklara sig vilja utträda ur samhället. I så fall finge varje samhällsmedlem saklöst döda honom!

Inom anarkismen framträdde också uppfattningen, att det härskande systemets undergång kunde påskyndas genom våldshandlingar mot enskilda representanter för detta system. Småningom blev denna form av anarkism den mest betydande, eller åtminstone

mest kända. Mot slutet av 1800-talet kom beteckningen anarkism att brukas närmast i denna mening. Som en riktning inom socialismen hade anarkismen då förlorat all betydelse, men dess läror hade i vissa punkter övertagits av syndikalismen.

Internationalen före världskriget

Organisationer, som förklarade sig företräda arbetarnas intressen och voro påverkade av socialistiska idéer, sammanslöto sig år 1864 till den Internationella arbetarassociationen, vanligen kallad Första Internationalen.[52] Inom denna spelade Marx från början en betydande, tidvis en bestämmande roll, och flera av de uttalanden, som Internationalen gjorde, äro alltigenom präglade av en marxistisk tankegång. Redan tidigt framträdde emellertid skarpa motsättningar mellan olika teoretiska riktningar, och de programmatiska resolutionerna fingo ofta en oklar och kompromissbetonad karaktär. I början av 1870-talet utbröt strid mellan marxisterna och de av Bakunin ledda anarkisterna, delvis på grund av ideologiska brytningar, delvis av andra orsaker. År 1872 lyckades Marx genomdriva ett beslut om uteslutning av Bakunin och hans anhängare. Under de följande åren gjorde sig Internationalen föga gällande och år 1876 blev den upplöst.

Detta första försök till en internationell socialistisk organisation hade gjorts, innan något socialistiskt parti av större betydelse fanns. Under 1870- och 1880-talen kom ett genombrott för socialismen så tillvida som partier med socialistiskt program och med växande tillslutning bildades i ett stort antal länder. I förgrunden stod från början det tyska socialdemokratiska partiet, som kom till stånd år 1875 genom sammanslagning av två konkurrerande arbetarorganisationer, av vilka den ena utgick från Lassalle, den andra från Marx. I partiets första program, Gotha-programmet, sammanfördes från Lassalle och Marx hämtade tankegångar, men sedermera utvecklade

sig partiet i klart marxistisk riktning. Trots undertryckningsförsök enligt den s. k. socialistlagen (1878—1890) växte partiet. År 1891 antogs ett nytt program — Erfurt-programmet — som alltigenom anknöt till Marx och kom att utöva ett utomordentligt inflytande på den programmatiska utvecklingen i andra länder. Marxismen syntes särskilt anpassad efter tyska förhållanden. Partiet kunde under den monarkiska, aristokratiska och byråkratiska regimen icke tänka på att vinna andel i eller större inflytande på statsmakten, varför lockelsen att bedriva kompromisspolitik var ringa; de borgerliga partier, som stödde den bestående ordningen, ägde länge så stor majoritet, att socialdemokraterna kunde driva en systematisk oppositionspolitik utan att lagstiftningsarbetet alltför mycket försvårades; den allmänna rösträtten i Tyska riket och de relativt goda levnadsvillkor, som voro en följd av landets snabba uppsving och de i samhällsbevarande anda genomförda socialpolitiska reformerna, voro gynnsamma för en riktning, som tog avstånd från revolutionära kupper och av utvecklingens oberörda fortgång väntade sig segern. Det tyska partiet kom i högre grad än något annat att bygga på tanken, att man efter en period av organisation och lugn frammarsch skulle skrida till det totala maktövertagandet med fredliga medel. De politiker och teoretiker, som personifierade dessa föreställningar — främst Bebel och Kautsky — voro länge partiets obestridda ledare. Under starkt inflytande av den tyska debatten stodo de socialdemokratiska partierna i flertalet mindre stater i Nord- och Mellaneuropa. I flera av de romanska länderna spelade politiskt revolutionära och anarkistiska riktningar länge en jämförelsevis stor roll, men även här uppträdde marxistiska partier. Inom den franska arbetarrörelsen förekommo starka brytningar, särskilt på grund av olika meningar om lämpligheten av att samarbeta med radikala borgerliga riktningar, ett problem, som i det republikanska och parlamentariska Frankrike snart fick aktualitet. Marx' lära godtogs visserligen av de ledande socialistiska riktningarna och av det förenade socialistiska parti, som kom till stånd år 1904. Men den främst av Guesde företrädda uppfattningen att en socialistisk seger ytterst kunde vinnas blott genom en väpnad aktion och att det politiska och fackliga arbetet väsentligen vore en förberedelse härför, förblev länge av betydelse i tävlan med

den mera principiellt reformistiska ståndpunkt, som Jaurès representerade.

Inom de anglosachsiska länderna blev marxismen däremot aldrig tongivande. I Förenta staterna blevo de socialistiska partier, som bildades, överhuvud icke företrädare för någon större del av arbetarklassen; de fackförbund, som voro arbetarnas främsta organisationsform, sökte i huvudsak få sina på kort sikt ställda reformkrav realiserade genom de redan existerande stora partierna. I England bildades redan år 1883 en klart marxistisk förening, Socialdemokratiska federationen, men denna blev icke bestämmande för det socialistiska arbetarparti, som i olika stadier växte fram omkring sekelskiftet. Den starka fackföreningsrörelse, som uppstått redan före de marxistiska idéernas propagerande, var inriktad på att höja arbetarnas levnadsstandard och att genomdriva socialpolitiska reformer; bland de intellektuella radikalerna motsvarades den av "Fabian society" (S. Webb, Shaw, Wallas), som visserligen uppställde en kollektiv produktion som mål, men systematiskt inriktade sig på upptagande av närliggande frågor och uttryckligen förkastade det marxistiska systemet. Medan kontinentens socialister varierade Marx' allmänna tema, utarbetade de engelska socialisterna konkreta historiska och sociologiska undersökningar. Arbetarpartiet antog till en början icke något program, men betecknande för dess ståndpunkt är att från Socialdemokratiska federationen kommande marxistiska programförslag avvisades och att år 1901 beslöts, att partiets parlamentsgrupp skulle "vara redo att samarbeta med varje parti, som vid ett visst tillfälle verkar för att främja lagstiftning i arbetarklassens direkta intresse . . ."[53] År 1908 beslöt partiet att fastslå sina socialistiska syften; målet vore "socialiseringen av alla medel för produktion, distribution och kreditgivning; dessa skola förvaltas av den demokratiska staten i hela samhällets intresse . . ." Vid samma tillfälle avslogs med överväldigande majoritet ett förslag, enligt vilket socialiseringskravet skulle få en marxistiskt färgad formulering.

Som den andra Internationalen brukar man beteckna den samverkan mellan socialistiska partier, som inleddes med den internationella kongressen i Paris år 1889 och sedermera fullföljdes dels genom regelbundna kongresser, dels genom en internationell socialistisk byrå.

Den nya Internationalen stod från början på marxistisk grund; anarkisterna voro, såsom av flera resolutioner markerades, uteslängda. Men det är sannolikt, att Internationalen, inom vilken tyskarna gång efter annan framträdde som ledande, jämväl bidrog till att utbreda och konsolidera den marxistiska läran. Denna fick alltmera karaktären av den auktoritativa, "officiella" socialismen. För de särskilda socialistiska partiernas politik torde de av Internationalen beslutade resolutionerna ha varit av icke ringa betydelse; de åberopades ständigt i dessa partiers inre debatter.[54]

Internationalens marxistiska principer klarlades genom en serie vid de skilda kongresserna antagna uttalanden; något program i mera egentlig mening utformades däremot icke. Till 1900 års kongress i Paris inbjödos, enligt tidigare beslut "1) alla föreningar som ansluta sig till socialismens grundläggande principer: socialisering av produktions- och bytesmedeln; arbetarnas internationella organisation och handlande; socialistisk erövring av den offentliga makten genom proletariatet, organiserat till klassparti; 2) alla övriga sammanslutningar, som, även om de icke direkt deltaga i den politiska rörelsen, ställa sig på klasskampens grund och förklara sig erkänna nödvändigheten av politisk, d. v. s. av legislativ och parlamentarisk verksamhet."[55] I en vid samma kongress antagen resolution preciserades ytterligare klasskampsläran efter Marx' mönster. Proletariatet förklarades vara den nödvändiga produkten av det kapitalistiska produktionssättet, som medfört "arbetets politiska och ekonomiska expropriation genom kapitalet". För att frigöra sig måste proletariatet "uppträda som kämpande klass"; "socialismen, som ställt sig uppgiften att organisera proletariatet till armé i denna klasskamp, är framför allt skyldig att . . . förena det i medvetenhet om dess intressen och dess styrka . . ." Typiskt för klasskampstankens centrala betydelse är formen för det engelska arbetarpartiets intagande i Internationalen.[56] Detta skedde år 1908, sedan arbetarpartiet framfört begäran härom, med motiveringen att "det engelska arbetarpartiet bör erhålla tillträde till de internationella socialistiska kongresserna emedan det, ehuru det icke uttryckligen erkänner klasskampen, i realiteten för en sådan kamp och emedan arbetarpartiets organisa-

tion är oberoende av de borgerliga partierna och sålunda är grundad på klasskampen".

Beträffande sättet för klasskampens förande och erövringen av den politiska makten betraktades, såsom av flera resolutioner framgår, verksamhet inom den borgerliga demokratiens ram såsom den normala vägen. Enligt beslut vid 1889 års kongress borde proletärerna i alla länder, där de ägde valrätt, ansluta sig till det socialistiska partiet och "medelst sina röstsedlar... under den bestående statsförvaltningen, verka för erövring av den politiska makten".[57] Om ej allmän rösträtt funnes eller beviljades, ansågos emellertid revolutionära metoder icke uteslutna; enligt den citerade resolutionen skulle valrätten erövras "med alla användbara medel". Vid flera följande kongresser gjordes likväl uttalanden för den allmänna rösträtten utan att någon antydan gavs om hur man skulle förfara, om den icke beviljades.[58] Många medlemmar av partier, som voro anslutna till Internationalen, ansågo utan tvivel en våldsam omvälvning för att genomföra socialismen ofrånkomlig, men denna tanke framfördes icke med någon styrka under Internationalens debatter.[59]

Såsom i den föregående redogörelsen för Marx' lära antytts, måste ett godtagande av hans stora politiska perspektiv leda till svårigheter, då det gällde handlande på kort sikt; detta framgår redan av de modifikationer, till vilka Marx tvangs i sina undersökningar av politiska dagsfrågor. En erinran om några punkter i den internationella socialistiska debatten under årtiondena före världskriget skall ytterligare klargöra detta förhållande.

Klarast framträdde svårigheterna i fråga om den politiska taktiken. Skulle socialdemokratiska partier kunna samverka med borgerliga, vare sig vid val, i representationen eller i regeringen? Enligt Marx' stora perspektiv och enligt Engels' framställning av detta måste en sådan samverkan vara utesluten. Alla borgerliga riktningar verkade i grunden för att upprätthålla det kapitalistiska systemet, varje regering vore, så länge detta system härskade, i grunden ett borgarklassens förvaltningsutskott. Slutsatsen måste bliva den, som Guesde i en fransk kongressdebatt formulerade i orden, att "arbetarna ur synpunkten av statens styrelse äro intet, då de icke äro allt",

d. v. s. den totala makten, och ingenting annat, vore värd att eftersträva.[60]

Frågan kom inom Internationalen till behandling huvudsakligen som en fråga om ministersocialism — skulle socialdemokrater kunna ingå i samregering med borgerliga eller överhuvud motta regeringsuppdrag i ett borgerligt samhälle, d. v. s. utan avsikt att omedelbart börja förvandla detta till ett socialistiskt samhälle? Under socialdemokratiens tidigare skede var denna tanke en orimlighet. Den tyska socialdemokratien var den ledande inom Internationalen och att den skulle bli erbjuden plats i den kejserliga tyska regeringen var naturligtvis otänkbart. Helt oförmodat blev emellertid ministersocialismen ett aktuellt problem år 1899. I anslutning till den skärpning av de politiska motsättningarna, som Dreyfus-affären framkallat, bildades i Frankrike en demokratisk samlingsregering under Waldeck-Rousseau, och i denna ingick en socialist, Millerand. Inom den franska socialdemokratien rådde skilda uppfattningar om lämpligheten härav och stridiga resolutioner antogos vid en gemensam kongress av de socialistiska partierna. Jaurès hörde till dem, som ansågo, att medverkan i en borgerlig regering i undantagsfall borde kunna äga rum, då det gällde att försvara folkets politiska rättigheter eller att genomföra någon för arbetarklassen betydelsefull reform.

Följande år kom frågan före på Internationalens kongress i Paris.[61] En resolution antogs, enligt vilken "klasskampen förbjuder varje slags allians med någon riktning inom kapitalistklassen". Tillfälliga koalitioner kunde dock tänkas komma i fråga. Enligt ett annat beslut kunde en socialists inträde i en borgerlig regering icke betraktas "som den normala inledningen till den politiska maktens erövring utan endast som en av nödtvång använd, tillfällig och exceptionell åtgärd". Beslutet fattades med 29 röster mot 9; minoriteten röstade för ett förslag, enligt vilket socialister icke finge äga någon del av den utövande makten förrän partiet vunnit majoritet i representationen. De svenska representanterna tillhörde majoriteten. I debatten anfördes å ena sidan, att de socialistiska partierna borde ha taktisk frihet för att kunna utnyttja sina parlamentariska möjligheter (Jaurès), å andra sidan, att man icke kunde tjäna två klasser på en

gång, samt att ställningen som minister med nödvändighet försvagade känslan för den sociala revolutionen (Guesde, Ferri).

Majoritetsresolutionen hade formulerats av Kautsky och var avsedd att tjäna som plattform för de grupper, vilka i princip voro motståndare till ministersocialism men ej ville helt förkasta det franska experimentet. På 1903 års tyska partikongress i Dresden genomdrev Kautsky en resolution, som gick längre än Paris-beslutet i avståndstagandet från samverkan med andra riktningar. Här anfördes bland annat i en oklar sats, att socialdemokratien i enlighet med Paris-beslutet icke kunde "eftersträva en del av regeringsmakten inom det borgerliga samhället".[62] Med denna sats menades, som av debatten framgår, att socialdemokratien icke skulle delta i en borgerlig regering; "eftersträva" (erstreben) innebar ungefär detsamma som "mottaga". Dresdenresolutionen framfördes sedermera på den internationella kongressen i Amsterdam år 1904 och antogs där med 25 röster mot 5; 12 representanter, bland dem svenskarna, avstodo från att rösta.[63] Satsen om ministersocialismen fick enligt den franska texten alldeles klart innebörden, att socialdemokratien icke skulle kunna motta regeringsposter i det borgerliga samhället ("ne saurait accepter aucune participation au gouvernement dans la societé bourgeoise"). Därmed var alltså fastslaget, att socialdemokratien finge ta regeringsmakten endast då det var möjligt att genomföra socialismen, d. v. s. då samhället icke längre var "borgerligt"; icke endast samregeringen utan också den rent socialdemokratiska regeringen i "det borgerliga samhället" vore förkastlig. Rimligen kan därmed icke förstås annat än att socialdemokratien måste äga majoritet inom representationen för att bilda regering.

Meningarna på kongressen voro i själva verket än mera motstridiga än omröstningssiffrorna ge vid handen. Sedan den refererade resolutionen antagits, avslogs med 21 röster mot 21 ett förslag, som var mindre långtgående; i fråga om ministersocialismen hänvisades här blott till Paris-beslutet. Kongressdebatten, som till stor del formade sig till en duell mellan Jaurès och Bebel, var utomordentligt skarp. Jaurès betonade, att samverkan med de radikala i vissa fall varit av största värde för den franska socialismen. Därigenom hade bland annat kulturkampen kunnat föras med framgång. De tyska soci-

aldemokraternas ställningstagande i den föreliggande frågan sammanhängde med att de saknade alla möjligheter att driva en framgångsrik praktisk politik. "Att denna internationella kongress antar Dresdenresolutionen innebär att den internationella socialismen . . . identifierar sig med den tillfälliga, men fullständiga maktlöshet, den övergående men nödtvungna passivitet, som utmärker den tyska demokratien." Engels hade trott på en snar revolution och "därför ha socialisterna levat i denna illusion; de ha trott att de i ett utomordentligt krisläge skulle kunna erövra hela makten utan att ha medverkat till reformarbetet". Bebel förklarade att den borgerliga republiken liksom den borgerliga monarkien vore klassregimer, vilkas väsentliga syften vore den kapitalistiska ordningens upprätthållande. Han citerade ett äldre uttalande av Jaurès: "Socialismen kan icke motta en del av makten, den måste vänta tills den får hela makten . . . Om den bara har en del, har den ingenting."[64]

Den hållning, som Amsterdamresolutionen krävde, medförde, såsom debatten och utvecklingen i olika länder visade, utomordentliga svårigheter. Då socialdemokratien nådde en viss styrka, måste samverkan med andra partier, eventuellt i regeringsställning, bli en konsekvens av parlamentarismen och framför allt ett nödvändigt medel för att genomföra reformer till arbetarklassens fördel. Vid en konferens mellan socialdemokratiska parlamentariker, som hölls i samband med den internationella kongressen i Stuttgart 1907, upptogs problemet till behandling på ett sakligt sätt, som skarpt kontrasterade mot de allmänna deklarationer, som fyllde de stora kongressdebatterna.[65] Den holländska socialdemokratiens ledare, Troelstra, höll ett klarläggande anförande om "socialdemokratiens politiska system". Så länge ett socialdemokratiskt parti var litet, yttrade Troelstra, uppstå inga svårigheter beträffande taktiken, ty partiet kan intet uträtta. Då partiet blir stort, kräva däremot arbetarna direkta fördelar av den parlamentariska verksamheten. Om intet blir gjort, är man missnöjd, men om socialdemokrater ingå i en regering, anses de ansvariga för det borgerliga politiska systemet överhuvud. Socialdemokratien har i själva verket icke klargjort sin ställning, den har blott med en viss tvekan glidit in i parlamentariskt arbete. Man vill medverka till reformer samtidigt som man framför revolutionära fordringar. Man är

tvungen att söka få fram så stora fördelar för arbetarna som möjligt i det parlamentariska arbetet, ty eljest drivas arbetarna över till den borgerliga radikalismen. Därför är man också tvungen att understödja den borgerliga radikalismen, som vill uträtta något för arbetarna, mot de reaktionära partierna. "Man kan ställa revolutionära krav, men då det är fråga om ett slutligt avgörande, blir man tvungen att nöja sig med de halvreformer eller kvartsreformer, som kunna utgå ur den parlamentariska smältdegeln. Parlamentarismen har sina egna lagar, vilka intet parti, som vill utnyttja detta system, kan frigöra sig från." Under det borgerliga systemet "står med nödvändighet varje socialdemokratisk verksamhet mer eller mindre i strid med våra principer och är mer eller mindre präglad av opportunism". Troelstra's anförande var i sin helhet ett klart bevis på hur oklar och verklighetsfrämmande en stor del av den tidigare debatten varit. Han visade, ehuru han icke direkt utsade det, att ministersocialismen var en ofrånkomlig konsekvens av den parlamentariska taktiken. Något förslag rörande socialdemokratiens hållning till denna fråga framlades emellertid icke vare sig i Stuttgart eller vid senare kongresser före världskriget. Amsterdamsresolutionen förblev alltså gällande.

Enligt Marx' stora perspektiv måste förutsättas, att ingen socialpolitik, avsedd att höja arbetarnas ställning, komme till stånd, eller att en dylik politik icke bleve verksam. I annat fall vore utarmningsterorien icke hållbar. I andra sammanhang uttalade sig Marx, som förut erinrats, positivt för socialt reformarbete och för värdet av social politik; han betonade exempelvis betydelsen av den engelska lagstiftningen om tio timmars arbetsdag.

Inom socialdemokratien finner man ständigt spår av den motsättning, som här förelåg. Sociala reformer krävdes visserligen; ett parti, som verkade i arbetarklassens tjänst, kunde icke ställa sig utanför arbetet för lägets förbättring inom det bestående systemets ram, kunde icke mot borgerliga socialreformister hävda en extremt liberal linje för att möjliggöra den marxistiska prognosens realiserande. Men sociala reformförslag, väckta av de borgerliga, behandlas med misstro och avvisas gärna såsom icke tillräckligt långtgående; det betonas ständigt, att inga sociala reformer äro tillräckliga för att med-

föra en mildring av klasskampen utan att de tvärtom äro ägnade att egga arbetarklassens stridslust; ofta säges, att hela socialpolitiken är av underordnad vikt. Vid andra Internationalens första kongress i Paris 1889 antogs en resolution, vari en rad fordringar på arbetarskydd uppställdes: åtta timmars arbetsdag — sedermera det främsta och som en symbol för hela socialpolitiken framförda kravet — principiellt förbud för nattarbete, speciella inskränkningar av arbetet i fråga om kvinnor och barn, offentlig arbetsförmedling, fabriksinspektion.[66] Vid följande kongresser antogs en rad liknande beslut; bland annat begärdes åtgärder mot arbetslösheten, ehuru denna samtidigt betecknades som en ofrånkomlig följd av det kapitalistiska systemet och enligt Marx' stora perspektiv var ett bevis på kapitalismens förestående undergång.[67] Det är emellertid betecknande, att 1889 års kongress i en annan resolution förklarade de socialpolitiska reformerna vara medel "att väcka arbetarnas klassmedvetande, vilket är en nödvändig förutsättning för arbetarklassens frigörelse genom egna ansträngningar". Samma tankegång, enligt vilken reformer skola eftersträvas icke huvudsakligen på grund av att de medföra förbättringar utan därför att de stärka sammanhållningen och klasskampskänslan, återkommer ständigt. "Reformer är mycket mera skal än kärna", skrev den norske socialdemokraten Oscar Nissen 1895. "Är socialdemokratien med på reformer, är det mera för övningens skull än för vinstens." [68] I en debatt med Clemenceau fällde Guesde ett yttrande, som är typiskt för otaliga inlägg: "Giv oss reformer, giv oss så mycket reformer som Ni kunna, Ni komma aldrig att ge oss så mycket som vi begära. Resultatet blir: antingen ge Ni oss reformer, och då egga Ni arbetarklassens lystnad och aptit och stegra dess behov, eller vägra Ni oss dem, och då nagla vi fast Er som bankruttörer. Alltså, vare sig ni ge oss reformer eller vägra dem, så verka Ni för höjandet av arbetarklassens stridslust."[69] På detta sätt blev det möjligt att ideologiskt kombinera socialreformism och klasskampslära; även representanter för den revolutionära flygeln kunde ansluta sig till de kortfristiga fordringarna. Emellertid är det uppenbart, att med socialdemokratiens ökade makt och den framgångsrika socialpolitik, som kom till stånd i den borgerliga staten, inställningen successivt ändras; de närliggande frågorna te sig mera

väsentliga medan omvälvningstanken förbleknar. Men därmed begynner upplösningen av den ursprungliga doktrinära marxismen.

I försvarsfrågan ledde den marxistiska doktrinen till svårigheter särskilt i två hänseenden. Enligt den rena klasskampsteorien måste proletariatet betrakta den av bourgeoisien styrda staten som sin egentliga motståndare. Ur denna synpunkt var det orimligt att medverka till försvaret, till det kapitalistiska samhällets försvar. Men en vägran att försvara staten kunde leda till dels att demokratiska stater, i vilka socialismen hade möjligheter att göra sig gällande och kanske redan förvärvat en viss styrka, besegrades av mera reaktionärt styrda stater, dels att principen om nationernas självbestämningsrätt, som socialismen godtog, sattes i fara. Och vidare. Enligt marxismen var kapitalismen orsaken till krigen; så länge kapitalismen härskade, måste krig alltså förekomma. Ur denna synpunkt föraktade socialismen den borgerliga fredsrörelsen som utopisk. Fred kunde vinnas blott med socialismen. Men ett strängt fasthållande vid denna tanke måste leda till att allt fredsarbete inom det bestående systemets ram avvisades. Fredens bevarande framstod emellertid för arbetarklassen som ett självklart intresse. Här uppstod alltså samma fråga som beträffande det socialdemokratiska reformarbetet. Kunde man ställa sig utanför allt arbete för förbättringar under det existerande systemet därför att man räknade med att detta system måste avlösas av ett annat? Denna vävnad av inre motsägelser kom att trycka sin prägel på hela den socialdemokratiska debatten i försvarsfrågan.

På Internationalens kongress i Paris 1889 antogs en resolution i militärfrågan, som indirekt ger uttryck åt socialismens ideologiska oklarhet på denna punkt.[70] Kongressen förklarade "att kriget, den sorgliga produkten av de bestående ekonomiska förhållandena, först kommer att försvinna, då det kapitalistiska produktionssättet trätt tillbaka för arbetets emancipation och socialismens internationella triumf". Samtidigt uttalades likväl, att kongressen betraktade "freden som det främsta och ofrånkomliga villkoret för arbetarnas frigörelse". Alltså: fred kunde komma först med arbetarnas frigörelse, men denna frigörelse kunde blott vinnas under fred. Vidare kritiserades systemet med stående härar och man anbefallde ett milissystem efter schweiziskt mönster; här tog man alltså ståndpunkt till förmån

för en viss typ av försvarsorganisation inom den borgerliga staten. På de närmast följande kongresserna, i Brüssel 1891 och i Zürich 1893, avvisades från halvt anarkistiska riktningar kommande förslag, enligt vilka socialisterna vid krigsutsbrott skulle verka för allmän arbetsinställelse i de berörda länderna och på detta sätt hindra kriget. Emot förslagen anfördes dels att de icke kunde realiseras, dels att de vore ägnade att försvaga just de länder, i vilka socialismen hade en stark ställning. Däremot antogs 1893 en resolution, vari socialistiska folkrepresentanter sades vara förpliktade att rösta mot alla militära anslag och att verka för allmän avrustning. De socialistiska partierna skulle tillika understödja alla organisationer, som arbetade för världsfred. I överensstämmelse med detta beslut röstade exempelvis de tyska och franska socialisterna under en följd av år mot alla försvarsanslag. Samma allmänna uppfattning rörande försvarsfrågan präglade de följande kongresserna. År 1896 uttalade man sig bland annat för de stående härarnas ersättande med ett milissystem, skiljedomstolar mellan staterna, folkomröstning vid avgörande om krig eller fred.[71]

I debatterna inom de skilda socialdemokratiska partierna framträder det ideologiska dilemmat än tydligare, ty här kunde man icke gärna tala om ett samlat världsproletariat utan måste starkare beakta de konkreta förhållandena inom respektive stater. Konflikter mellan relativt försvarsvänliga och rent försvarsnihilistiska riktningar inom partiet framträda överallt. Försvarsnihilisterna anknöto i regel till Marx' stora klasskampsperspektiv, medan försvarsvännerna hävdade mera närliggande synpunkter. De sistnämnda framförde stundom öppet nationella motiv, men särskilt betonade de, att ett försvar mot anfall oberoende av den nationella inställningen vore en plikt och att det vore nödvändigt att även internationellt försvara demokratien och socialismen mot reaktionen. I Tyskland yttrade Bebel, att socialdemokraterna i än högre grad än de härskande klasserna hade intresse av att ett ryskt angrepp avvisades; det framgår av hans uttalanden, att han i själva verket ansåg ett tyskt försvar nödvändigt, även om han och partiet systematiskt voterade mot alla militära anslag — i visshet om att de ändå skulle beviljas.[72] Noske förklarade i riksdagen, att om Tyskland anfölles, skulle socialdemokraterna gå

samman med de borgerliga. I Frankrike talade man i stället om den tyska faran. På 1907 års partikongress fastslog Jaurès, att om försvarsnihilismen skulle bli bestämmande för socialisterna, komme de mest aggressiva och chauvinistiska nationerna att undertrycka de andra.[73] Det vore meningslöst att vägra militäranslag, då partiet utgjorde endast en minoritet, och om partiet nådde majoritet, skulle det självt kräva anslag. Det gällde enligt Jaurès att skapa en demokratisk milisarmé, som vore oemotståndlig vid försvar, men icke kunde brukas som anfallsvapen (L'armée nouvelle, 1911); tron på folkuppbådets oövervinnelighet stimulerades av erfarenheterna från den stora franska revolutionen. Guesde motiverade sin försvarsvilja därmed, att en armé, som segerrikt avvisat ett fientligt anfall, därefter skulle genomföra den sociala revolutionen.[74] Överallt framträdde inom socialdemokratien synpunkter och stämningar, som stodo i ett latent motsatsförhållande till Internationalens resolutioner.

På de sista internationella kongresserna före världskriget ställdes emellertid frågan om medlen att förhindra ett sådant krig i förgrunden. I Stuttgart 1907 uppstodo skarpa konflikter mellan olika riktningar.[75] Hervè, försvarsnihilismens mest stridbare representant inom det franska partiet, yrkade på ett uttalande, enligt vilket det vore likgiltigt för proletariatet, under vilken nationell etikett den kapitalistiska utsugningen skedde; man borde gripa till vapen blott för att genomföra socialismen eller för att försvara den, sedan den genomförts; varje krigsförklaring, varifrån den än komme, borde besvaras med militärstrejk och uppror. I detta förslag drogos alltså de yttersta konsekvenserna av den stränga klasskampsläran. Majoriteten av fransmännen, ledd av Jaurès, föreslog en resolution om att ett krigsutbrott skulle förhindras med alla medel, eventuellt också generalstrejk och uppror; plikten till försvar mot angrepp betonades dock. Från tyskt håll förklarades, att nämnda medel icke kunde tänkas komma till användning i Tyskland och att ett misslyckat försök att använda dem vore ytterst farligt för arbetarrörelsen. Kongressen antog en resolution, som närmast anknöt till den tyska ståndpunkten: arbetarklassen borde med alla lämpliga medel söka förekomma krig, och om ett krig utbröt skulle den verka för en snar fred och för utnyttjande av kriget till en socialistisk omdaning av samhället. På 1910

års kongress i Köpenhamn beslutades ett uttalande av i huvudsak samma innehåll.[76] År 1912 hölls med anledning av den ökade internationella spänningen en extra kongress i Basel för överläggning om utrikesläget och arbetet för freden.[77] Härvid antogs en omfattande resolution, vari de skilda socialistiska partierna uppmanades att verka för internationell avspänning. Man hyste stora förhoppningar om socialdemokratiens förmåga att påverka utvecklingen. I resolutionen uttalades, att "de härskande klassernas fruktan för en proletär revolution som följd av ett världskrig har visat sig vara en väsentlig garanti för freden".

Den marxistiska riktning, som var tongivande inom Internationalen, blev från olika håll föremål för kritik. För socialdemokratiens ideologiska utveckling blev främst den s. k. revisionistiska oppositionen av betydelse. I Tyskland framträdde redan under 1890- talet en rörelse, som i väsentliga hänseenden tog avstånd från den marxistiska doktrinen och krävde en nyorientering i partiets praktiska verksamhet. En klar sammanfattning av denna ståndpunkt gavs av Bernstein, som under många års vistelse i England påverkats av dess arbetarrörelse; Bernsteins viktigaste skrift "Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie" (översatt till svenska under titeln "Socialismens förutsättningar och socialdemokratiens uppgifter") utkom 1899.[78] Efter att i vissa hänseenden ha kritiserat den materialistiska historieuppfattningen (i dess mera tillspetsade form) och den dialektiska metoden, ingår Bernstein här på Marx' ekonomiska teori och sociala prognoser. I fråga om mervärdesläran gör Bernstein, efter en mera principiell analys, bland annat påpekandet, att den icke kan utgöra en måttstock för "utsugningen" av arbetarna; det är uppenbart, skriver han, att enligt densamma den största utsugningen måste anses äga rum i fråga om välbetalda arbetare — som arbeta i framgångsrika företag — medan de lägst betalda arbetarna äro föremål för ringa utsugning. De marxska socialteorierna analyseras i detalj. Koncentrationsteorien har så till vida visat sig vara oriktig, som aktiebolagsformen möjliggör, att stora företag grundas på en på många händer delad för-

mögenhet. Förutsägelserna om medelklassens försvinnande och arbetarklassens utarmning ha icke slagit in. Enligt statistiska uppgifter från skilda länder har antalet småföretag ökat — om också icke i samma proportion som de stora företagen — och arbetslönerna ha stigit. Kriserna ha blivit mindre svåra och allmänna än tidigare; fruktansvärda kriser kunna icke väntas uppstå på grund av den ekonomiska utvecklingen, möjligen däremot som följd av politiska förhållanden. Bernsteins slutsats blir att en socialistisk seger i överensstämmelse med Marx' prognoser icke är att vänta. Enligt hans mening bör socialdemokratien verka för sociala reformer inom demokratiens ram och uppgiva sin extrema inställning till försvaret och de nationella värdena. Kooperationen tillerkännes stor betydelse. I huvudsak vore det emellertid enligt Bernstein endast fråga om att anpassa ideologien efter handlandet. Rörelsens "inflytande skulle vara mycket större än det nu är, om socialdemokratien ägde mod att frigöra sig från en fraseologi, som faktiskt har överlevt sig själv, och att synas vara vad den redan i verkligheten är: ett demokratiskt-socialistiskt reformparti". Det är det dagliga arbetet, de successiva reformerna, som äro väsentliga, icke det utopiska målet. "Det, som man i allmänhet kallar socialismens slutmål, betyder för mig ingenting, rörelsen är allt."

Bernstein utsattes för skarp kritik från de mera ortodoxa marxisterna. Betecknande är att Kautsky hävdade, att ett godtagande av den Bernsteinska uppfattningen innebure ett underkännande av socialdemokratiens möjligheter; om Marx' prognoser icke i stort sett vore riktiga, förlorade rörelsen sin teoretiska grundval.[79] Man ansåg att Bernstein generaliserat på grundval av ett relativt kort skede av internationellt lugn och goda konjunkturer. Vid den på utgivandet av Bernsteins skrift följande tyska partikongressen tog partiet avstånd från revisionismen, dock i sådan form, att många, som i väsentliga punkter delade Bernsteins uppfattning, kunde rösta för resolutionen.[80] Liknande uttalanden, enligt vilka man sade sig vilja fasthålla vid den beprövade taktiken, beslutades sedermera på såväl tyska som internationella kongresser. Revisionismen växte likväl i betydelse och genomsyrade efter hand socialdemokratien i en rad länder, även Tyskland. Dess väsentliga innebörd kan sägas vara att demokratien

oförbehållsamt godtogs som form för handlandet, att verksamheten alltmer inriktades på närliggande politiska och sociala reformer och att de marxistiska socialteorierna icke längre tillerkändes full giltighet.

Uppmjukningen av dessa teorier i debatterna kring sekelskiftet har icke fått den fullständiga behandling, som ämnets intresse fordrar. Som exempel på de använda metoderna skall här blott erinras om hur den kanske mest diskuterade och propagerade förutsägelsen, utarmningsteorien, behandlades. Bernstein hade, i anslutning till tidigare författare, hävdat, att något absolut tilltagande elände hos arbetarklassen i varje fall icke förelåge. Detta erkändes efter hand, under trycket av statistikens överväldigande vittnesbörd. Men i stället framfördes en rad nya varianter av utarmningsteorien, i regel med anspråk på att tyda Marx' egentliga mening.[81] Följande utarmningsteorier utbildades: 1) Arbetarna ha fått det relativt sämre, nämligen i förhållande till kapitalisterna (den relativa utarmningsteorien i egentlig mening). 2) Arbetarnas reallöner ha sjunkit i förhållande till arbetsintensitetens och arbetsproduktionens stegring. 3) Antalet arbetare har växt, varför "massan av elände ökats". 4) Antalet arbetslösa har växt, varför arbetarklassen i sin helhet fått det sämre. 5) Kvinnorna ha i allt större utsträckning indragits i arbete, vilket innebär en totalt ökad proletarisering. 6) Känslan av fattigdom har ökats, bland annat genom att bildningsskillnaderna minskats, men ej klasskillnaderna (den psykologiska utarmningsteorien). 7) Den västerländska arbetarklassens standard har stigit men med tanke på utplundringen av kolonialfolken måste dock sägas, att arbetarklassens elände ökats.[82] 8) Arbetarklassens läge har förbättrats men det kommer att starkt försämras, då det kapitalistiska systemets upplösning närmar sig. En liknande flora av tolkningar uppstod kring andra punkter i den marxska läran. När det gällde något mera invecklade frågor, såsom den materialistiska historieuppfattningen och "proletariatets diktatur", kunde detta slags djupsinne fira verkliga triumfer.

Den inom Internationalen härskande socialdemokratien mötte också kritik och opposition från utgångspunkter, som voro rakt motsatta

revisionismens. Av största betydelsen var härvid under tiden kring sekelskiftet den syndikalistiska rörelsen. Denna uppstod i sin moderna form i Frankrike på 1890-talet och vann sedermera en betydande anslutning, främst i de romanska länderna.[83] Syndikalismen, vars anknytning till anarkismen var uppenbar, avvisade det politiska arbetet, som ansågs icke kunna leda till målet utan tvärtom sades vara ägnat att försvaga klasskampskänslan och demoralisera arbetarna och deras ledare. Icke heller en revolutionär aktion i vanlig mening troddes vara möjlig att genomföra. Socialismen skulle förberedas genom fackföreningarnas verksamhet och den slutliga segern skulle vinnas genom en allmän strejk, en generalstrejk, varefter ledningen av produktionen skulle övergå till associationer, bildade av de inom vederbörande företag verksamma. Generalstrejkstanken är det för syndikalismen mest utmärkande. I en år 1892 av en fackföreningskongress antagen resolution förklarades "att bland de fredliga och legala medel, som oavsiktligt skänkts arbetarna för att föra deras rättvisa kamp till triumf, är ett, som bör kunna påskynda den ekonomiska omvandlingen och, utan möjlighet till reaktion, tillförsäkra det fjärde ståndet segern; att detta medel är det allmänna och samtidiga inställandet av det produktiva arbetet, d. v. s. generalstrejken, som, även begränsad till en relativt kort tidrymd, osvikligt skall föra arbetarpartiet till förverkligande av de i dess program formulerade kraven . . ." Flera framstående socialdemokrater anslöto sig till generalstrejkstanken, bland dem Jaurès och Briand; den förre övergick efter några år till syndikalismens motståndare, den senare, som småningom avlägsnade sig från socialdemokratien, kom år 1910 att som konseljpresident bryta en väldig järnvägsstrejk genom de strejkandes inkallande i militärtjänst. Vid 1896, 1900 och 1904 års internationella kongresser uppstod strid i frågan.[84] Med betydande majoritet avslogos förslagen om anbefallande av den revolutionära generalstrejken. Allmänna strejker ansågos visserligen kunna vara lämpliga för att driva igenom bestämda ekonomiska krav och även för att tvinga till eftergifter i författningspolitiska frågor, men en generalstrejk för att störta kapitalismen vore, hävdade man, omöjlig att genomföra och strede därjämte mot principen om att socialismen skulle segra först då det kapitalistiska samhället nått en

given utvecklingsgrad. Syndikalismen anklagades för att vara en moderniserad form av anarkismen.

Under den följande tiden gjorde sig syndikalismen icke starkare gällande inom de socialdemokratiska partierna; rörelsens anhängare verkade i enlighet med sina programmatiska förklaringar inom fackföreningarna. För skillnaden mellan fransk och tysk arbetarrörelse är betecknande, att de tyska fackföreningarna år 1905 bestämt uttalade sig mot den revolutionära generalstrejken, medan den franska landsorganisationen år 1906 lika bestämt förklarade sig för densamma.[85] Under ledning av originella tänkare, främst Georges Sorel, utformades i de romanska länderna en märklig syndikalistisk ideologi. Med sin antiintellektualism och pragmatism, sitt hävdande av idealbildningens värde och självständiga betydelse, sin lära om den moraliska eliten och sin tro på kampens stimulerande och renande kraft kom denna syndikalistiska teori att öva inflytande på den moderna fascismen.[86]

Syndikalismen i mera egentlig mening vann icke större inflytande i England, även om några fackföreningsledare påverkades av de franska maningarna till direkt aktion.[87] I viss mån spåras dock syndikalistiska idéer inom den egendomliga socialistiska riktning, som under beteckningen "guild-socialism" (gillesocialism eller skrå-socialism) under 1910-talet förkunnades av en grupp unga engelska intellektuella.[88] De teorier om en skärpt klasskamp och en revolutionär generalstrejk, som utmärkte syndikalismen, voro gillesocialismen främmande. Tanken på yrkesorganisationer såsom bärare av ett nytt samhälle var gemensam för de båda rörelserna. Enligt gillesocialismen skulle redan under den bestående ordningen gillen bildas av alla inom en viss yrkesgren verksamma personer. Dessa gillen, som på en gång erinrade om de medeltida skråna och de av äldre socialister propagerade produktionsföreningarna, skulle bilda enheter, utrustade med stor självstyrelse. Inom gillena skulle ledningen handhas av representanter för de i yrket arbetande i samverkan med företrädare för andra intressen (staten, konsumenterna). Efter hand skulle hela produktionen omhändertas av gillen; en översta äganderätt till produktionsmedlen torde i regel ha tillämnats staten. Kommunala och statliga representationer skulle bildas enligt

intresseprincipen, varvid särskilt konsumenter och producenter men även ur andra synpunkter sammanhörande persongrupper skulle vara företrädda. De gillesocialistiska teoretikerna äro beryktade för sin oklarhet; någon enhetlig och någorlunda preciserad åskådning blev aldrig utbildad. Efter några år dog hela den gillesocialistiska propagandan bort; efter världskriget spelade rörelsen knappast någon roll.[89] Den påverkade emellertid vissa socialdemokratiska partier utanför England. Kravet på industriell självstyrelse med ett slags "intressenas" representation som högsta samhällsorgan blev under några år omkring 1920 en av linjerna i den socialistiska debatten.[90]

Socialismen efter världskriget

Internationalen bröts sönder genom världskriget; de socialdemokratiska partierna i skilda länder ställde sig, med undantag för vissa grupper, solidariska med den nationella uppfattningen. Efter krigets slut upprättades efter hand ånyo en internationell socialdemokratisk samanslutning, som betraktade sig som en fortsättning på förkrigstidens International. Denna blev emellertid icke den socialistiska arbetarrörelsens enda företrädare. Som dess medtävlare och fiende framträdde den tredje, kommunistiska Internationalen.

Endast ett par korta erinringar om kommunismens ideologi, sådan denna utformades i samband med maktövertagandet i Ryssland, äro här nödvändiga. Kommunismen anser sig stå på marxistisk grund. På många av de punkter, kring vilka de teoretiska striderna mellan socialdemokrater och kommunister kretsat, är det i själva verket omöjligt att med bestämdhet fastslå, att den ena eller den andra riktningen har rätt i sin Marx-tolkning; Marx har gjort tillräckligt många oklara eller motsägande uttalanden för att kunna förse båda de kämpande lärorna med argument. Ofta utgår man från den motsättning, som föreligger mellan Marx' stora och lilla perspektiv. Säkert är endast, att varken socialdemokrater eller kommunister

kunna sägas ha verkat i enlighet med Marx' stora perspektiv, eftersom detta överhuvud icke kan användas som riktlinje för någon politisk rörelse.

Kommunismens grundläggande tanke är att det socialistiska maktövertagandet icke behöver ske först då den kapitalistiska ordningen i ett land nått sin "fulländning".[91] Det kapitalistiska systemet i världen betraktas som en enhet, och det gäller för socialismen att erövra makten i vilket land som helst, där gynnsamma omständigheter erbjuda sig, med andra ord att inrikta sig på att krossa "kapitalismens svagaste länk". Sedan seger i ett land vunnits, kan utvecklingen mot industrialism fortsättas och aktiviseras under socialistisk ledning. Under det att socialdemokratien varit benägen att, i överensstämmelse med vissa uttalanden hos Marx, se industrialiseringen som ett verk, vilket med nödvändighet i huvudsak måste utföras i kapitalistisk regi, gör kommunismen en klar skillnad mellan industrialism och kapitalism; den senare, som kännetecknas av den enskilda äganderätten till produktionsmedlen, kan störtas innan den nått ett framskridet industrialistiskt skede, och industrialiseringsprocessen kan fortgå under socialistisk ledning. Sedan seger vunnits i ett land, kan arbetet på en socialistisk omvälvning i andra länder med större utsikter fullföljas. I vad mån en i ett land segrande kommunistisk rörelse skall direkt inrikta sig på en "världsrevolution", har utgjort en av tvistepunkterna i den kommunistiska debatten.

I omedelbart samband med denna uppfattning står den kommunistiska teorien om revolutionen och om "proletariatets diktatur". Om maktövertagandet skall ske i ett land utan utvecklad industrikapitalism, kan icke en majoritet av socialistiska proletärer väntas stå bakom detsamma. Kommunismen tillägger emellertid, att socialismen under inga förhållanden kan vinna makten med fredliga medel. I en borgerlig demokrati kan kapitalismen genom propaganda och påtryckning korrumpera arbetarnas ledare och hindra arbetarna själva att förstå sina intressen eller att handla i överensstämmelse med desamma; om mot förmodan en verkligt socialistisk riktning skulle nå majoritet, kommer borgarklassen att använda våldsamma medel för att trygga sitt välde. Den borgerliga demokratien är därför

i realiteten en borgerlig diktatur. För att socialismen skall vinna makten, måste den alltså använda i egentlig mening revolutionära metoder. Och dessa måste tillgripas av det klassmedvetna proletariatet, d. v. s. av den del av proletariatet, som är medveten om den egna klassens sanna intressen. Denna grupp, som i praktiken blir liktydig med det kommunistiska partiet, skall även efter segern bevara ledningen för att genomföra det socialistiska programmet. Proletariatets diktatur innebär proletärernas välde över den kvarlevande borgarklassen, men också en diktatur inom eller över proletariatet av de klassmedvetna, kommunisterna. Sedan socialisering genomförts, de fördomar mot en socialistisk ordning, som inympats under den borgerliga tiden, utrotats, och produktionen nått tillräcklig höjd, skall hela det statliga tvångssystemet successivt avvecklas och övergången ske från revolutionens första, socialistiska, till dess andra, kommunistiska skede.

Detta schema utformades främst med tanke på Ryssland, där det knappast beslöjade enväldet förhindrade uppkomsten av en demokratisk arbetarrörelse av västerländsk typ och där förutsättningar funnos för en framgångsrik revolutionär rörelse, trots att — eller kanske snarare just därför att — kapitalismen i meningen av industrikapitalism var jämförelsevis svagt utvecklad. I samband med revolutionen i Ryssland uppstodo emellertid i en rad länder kommunistiska partier, som på vissa håll starkt hotade socialdemokratiens ställning inom arbetarklassen. Den kommunistiska internationalens uppträdande kom på grund av den ryska ledningen att utmärkas av stor ideologisk enhetlighet, även om de åsikter, man förfäktade, i väsentliga hänseenden undergingo snabba och talrika förändringar.

Inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen ha skillnaderna mellan de olika partiernas ideologi och taktik varit mera betydande efter världskriget än tidigare. Detta torde huvudsakligen bero på två sinsemellan nära sammanhängande omständigheter. Å ena sidan har marxismen uppmjukats, den revisionistiska linjen har blivit av allt större betydelse, och därmed har anpassningen efter förhållandena i vederbörande stat teoretiskt motiverats. Å andra sidan har socialdemokratien, som före världskriget så gott som genomgående var ett rent oppositionsparti, i land efter land fått en maktställning,

som fört till medverkan i regeringsbildningen eller i varje fall till andel i det politiska ansvaret. Då det i de enskilda staterna gällt att utforma konstruktiva arbetsprogram, icke blott att kritisera en bestående ordning, ha bestämmande hänsyn måst tagas till politisk och social tradition och miljö.[92]

Härmed har följt att den socialdemokratiska Internationalen kommit att spela en än mera blygsam roll än tidigare. Schematiskt kan det till och med sägas att den tenderat att bli ett slags reservat för stora ideologiska perspektiv, som i många av de anslutna partierna äro övergivna eller åtminstone icke helt godtagna eller användbara, och för energiska uttalanden och protester, som i de särskilda staterna av olika skäl te sig olämpliga. Med en viss oansvarighet har man i Internationalen kunnat utforma marxistiska prognoser och göra aggressiva inlägg i dagsfrågorna samtidigt som man i den inomstatliga politiken handlat realistiskt och oppurtunistiskt. En redogörelse för Internationalens resolutioner, som blivit allt talrikare och mera omfattande samtidigt som de blivit mindre uppmärksammade, är därför icke påkallad.

Internationalen ställer sig fortfarande på klasskampens grund. I densamma äro, heter det i statuterna av år 1923, "sammanslutna socialistiska arbetarpartier, som i det kapitalistiska produktionssättets ersättande av det socialistiska se målet, och i klasskampen, som finner sitt uttryck i den politiska och ekonomiska aktionen, medlet för arbetarklassens frigörelse".[93] Man torde allmänt ha utgått från att klasskampen inom demokratien skall föras med demokratiska medel och tänkt sig en användning av revolutionära metoder endast i diktaturstaterna.[94] Demokratiens värde har med än större skärpa än tidigare framhållits, och tidens antidemokratiska statsform, diktaturen, har utdömts.

Att emellertid klasskampsteorien givit en annan mening än tidigare, framgår av den förändrade inställningen till ministersocialism och samarbete med andra partier. Inom det tyska partiet framstod efter den demokratiska revolutionen den förut i en rad resolutioner fastslagna taktiken som en orimlighet, och i flera andra länder var förhållandet likartat.[95] Socialdemokratien kunde icke vägra att samverka med andra grupper för att upprätthålla den folkstyrelse, som

tillkommit till stor del genom dess egna ansträngningar; en rent socialdemokratisk styrelse var omöjlig, då partiet trots den allmänna rösträtten icke nådde majoritet. Internationalen har icke beslutat någon ny resolution på denna punkt, men vid 1925 års kongress betonade ordföranden, att frågan om regeringsbildning och inträde i regering vore en ren lämplighetsfråga, och 1931 års kongress vägrade att upptaga ett resolutionsförslag, i vilket koalitioner med borgerliga partier förklarades olämpliga.[96] I försvarsfrågan kan en liknande svängning konstateras. Internationalen har gång efter annan diskuterat möjligheten av att förhindra krig. Internationell avrustning och effektivisering av Nationernas förbund som fredsinstrument ha genomgående krävts; man har till och med rekommenderat generalstrejk och påtryckning av revolutionär natur inom stater, som vid konflikt vägra att underkasta sig mellanfolklig skiljedom.[97] Men de socialdemokratiska partierna ha icke ålagts att rösta mot militära anslag, och förslag, som gått ut på ett sådant åläggande, ha avvisats.[98]

Inom de skilda socialdemokratiska partierna har arbetet för demokratiens utbyggande och bevarande kommit att träda alltmer i förgrunden, delvis som en följd av reaktionen mot de kommunistiska och nationella diktaturerna. Därmed har följt ett närmande till andra på demokratisk grund stående partier och ett stärkande av den nationella samhörighetskänslan överhuvud. Allt efter som i det ena landet efter det andra makten vunnits av diktaturrörelser, som undertryckt socialdemokratien, ha i de återstående länder, där socialdemokratien fritt kunnat verka, de nämnda tendenserna blivit starkare. Länge ha dock bestämda skillnader i fråga om taktiken inom den parlamentariska demokratien förelegat inom socialdemokratien. På vissa håll ha de parlamentariska reglerna helt godtagits, och socialdemokratien har i fråga om koalitioner och regeringsbildning intagit alldeles samma position som andra demokratiska partier. På andra håll har tanken på det totala maktövertagandet i förtunnad form förblivit av betydelse och hindrat eller försvårat en reservationslös anslutning till parlamentarismens principer. I Frankrike vägrade socialdemokratien ända till år 1936 att ingå i regering, och det gjordes ofta gällande, att partiet skulle gripa regeringsmakten endast under förutsättning att det kunde genomföra sitt socialis-

tiska program; för detta ändamål skulle makten under en viss tid genom en vidsträckt fullmakt läggas i regeringens hand.[99] I England framfördes efter de föga framgångsrika regeringsförsöken 1924 och 1929—1931 liknande tankegångar; om en ny socialdemokratisk regering bildades, skulle den inleda en socialiseringsaktion med stöd av en av parlamentet beslutad fullmaktslag.[100] Anslutningen till de parlamentariska konventionerna har helt naturligt i stort sett varit mest obetingad i de länder, där den fullständiga demokratien realiserades först i samband med världskriget, ty här framstod socialdemokratien som den främst ansvarige för folkstyrelsen och dess medverkan var nödvändig för dennas bevarande.

Med den revisionistiska riktningens seger har diskussionen inom socialdemokratien fått en vidare ram än tidigare.[101] Det schema, enligt vilket på ett visst stadium produktionsmedlen skola överföras från ett fåtal till samhället, har fått vika för mera nyanserade tankegångar. För många har frågan om äganderätten till produktionsmedlen synts underordnad; socialismen har ansetts framför allt innebära en organisation av produktionen, en planhushållning, avsedd att säkra ett så effektivt utnyttjande av produktionsmedlen som möjligt. Även en omfattande socialpolitik, kombinerad med en viss statlig kontroll över näringslivet, har stundom betecknats som socialism. Den kooperativa rörelsen har allt allmännare kommit att betraktas som ett viktigt led i den socialistiska omdaningsprocessen. Förslag om industriell demokrati, om medinflytande för arbetarna vid företagens skötsel — oberoende av om företagen äro socialiserade eller ej — ha under vissa tider energiskt framförts som ett slags förberedelse till eller ersättning för socialiseringen i mera egentlig mening. Motiveringen för de åtgärder, som man betecknar som socialistiska, har allt mindre anknutit till Marx' ekonomiska teori och sociala prognoser. Den kapitalistiska ordningen har påståtts genom planlöshet och konkurrens medföra ett slöseri med arbetskraft och produktionsmedel, som skulle försvinna med socialiseringens eller planhushållningens genomförande. Å andra sidan har utjämningssynpunkten framförts såsom väsentlig; en så jämn fördelning som möjligt har i och för sig efter utilitaristiskt mönster ansetts vara ägnad att skapa största möjliga tillfredsställelse. I det kanske mest kända socialdemokratiska

arbete, som utkommit efter världskriget, de Man's "Socialismens psykologi", är den marxistiska teorien helt ersatt av på vissa moderna filosofiska och socialpsykologiska teorier byggda tankegångar; socialismen framstår väsentligen som en metod att befria arbetarna från en social olust- och mindervärdeskänsla, som innebär en fara för hela samhället.

På den internationella diskussion, som sålunda ägt rum, skola vi icke ingå. Den är alltför omfattande och innehåller alltför många skiftande tankelinjer för att här kunna sammanfattas. Dess resultat skola i det följande beaktas i den mån de varit av betydelse för den ideologiska utvecklingen i Sverige.

SAMHÄLLET OCH SOCIALISMEN

Den marxistiska ideologien och dess begynnande upplösning

Som det första svenska socialdemokratiska programmet brukar man beteckna ett av Palm i hans tidning "Folkviljan" i november 1882 publicerat aktstycke.[1] Det förklarades vara antaget av den lilla organisation, som Palm då upprättat i Malmö, "Svenska socialdemokratiska arbetareförbundet". I själva verket utgjorde programmet så gott som genomgående en översättning av det är 1876 antagna danska Gimleprogrammet, som i sin tur gick tillbaka på det tyska Gothaprogrammet av år 1875. Palms översättning var dålig, på flera punkter direkt oriktig, och det finnes icke anledning att i detaljer i utformningen se uttryck för preciserade tankegångar.[2] I den följande summariska redogörelsen tas ingen hänsyn till ord och fraser, som uppenbarligen bero på okunnighet eller missförstånd. Programmet inleddes med satsen: "Arbetet är den egentliga källan till all rikedom och kultur, och bör hela vinsten därav tillfalla den som arbetar." Arbetsmedlen äro kapitalisternas monopol; överskottet av arbetet måste återgå till arbetarna. Lönearbetet skall avskaffas. För att förbereda lösningen av den sociala frågan skola produktionsföreningar med statsunderstöd inrättas; dessa skola ordnas på sådant sätt, "att den socialistiska organisationen kan uppstå av gemensamhetsarbetet". Vidare uppställas en rad krav, som böra förverkligas redan "under det nuvarande kapitalistiska herraväldet": arvsskatt med stigande skala, avskaffande av indirekta skatter, som trycka massan av folket, upphävande av förordningen om lösdrivares och försvarslösas behandling, införande av normalarbetsdag, förbud mot barns användning i fabriker, där deras hälsa äventyras, sanitetskontroll över arbetarbostäder samt fabriker och andra arbetsplatser, rätt för arbetarna att "utan

regeringens inblandning" förvalta sjuk- och understödskassor, statlig omvårdnad om sjuka, gamla och genom olycksfall i arbete invalidiserade personer.

På hösten 1885 utarbetade Socialdemokratiska föreningen i Stockholm ett program, som i februari 1886 publicerades i "Social-Demokraten". De första principuttalandena i detta program böra ordagrant återgivas:

"Arbetet är källan till all rikedom och all kultur, och hela vinsten därav bör sålunda tillfalla dem som arbeta.

I det nuvarande samhället äro arbetsmedlen monopol för en viss klass, för kapitalisterna. Att arbetsklassen hålles i beroende av dessa är den yttersta grunden till eländet och förtrycket i alla former. Det socialdemokratiska arbetarepartiets mål är därför att avskaffa det nuvarande produktionssättet (lönesystemet), och låta arbetsmedlen, det nuvarande privatkapitalet, övergå till att bliva samhällets gemensamma egendom, det enda sättet att tillförsäkra arbetaren full ersättning för hans arbete. Som första steg i denna riktning fordrar partiet bildandet av produktionsföreningar med statsunderstöd, under arbetarnas verksamma kontroll, och i tillräckligt stor skala, för att kunna med framgång upptaga tävlan med den storkapitalistiska produktionen.

Socialismens yttersta mål kan ingalunda med ett slag förverkligas. Men socialismen bör heller icke vara blott en teori, en spekulation över det framtida samhällets sannolika organisation, utan den bör vara en levande verklighet, den bör sysselsätta sig med arbetsklassens faktiska strävanden, dess närvarande behov, dess dagliga strider mot dem, som monopoliserat samhällets kapital och därmed på samma gång den sociala och politiska makten i samhället.

Kampen för arbetarklassens befrielse från dess närvarande, fria människor ovärdiga, ställning är icke en kamp för nya klassprivilegier och företrädesrättigheter, utan för allas lika rättigheter och lika plikter och för avskaffande av allt klassherravälde."

I programmet infördes vidare "fordringar, vilka med det snaraste även i det nuvarande samhället kunna och böra förverkligas"; bland annat krävdes de indirekta skatternas avskaffande och ersättande med en enda, direkt progressiv inkomst- och arvsskatt, införande av en maximalarbetsdag i industrin på, "att börja med", 10 timmar, inskränkning av arbetstiden för kvinnor, förbud mot arbete av barn under 14 år, skyddslagstiftning för arbetarnas liv och hälsa, sundhetskontroll i fråga om bostäder och arbetsplatser, statlig omvårdnad "om arbetarna vid sjukdom eller olycksfall, samt på deras ålderdom".

På hösten 1886 beslöts att i "Social-Demokratens" vinjett införa några programpunkter. Ur den nyss citerade principmotiveringen intogs första punkten, om arbetet som källan till all rikedom och kultur och den härav dragna slutsatsen att all vinst borde tillfalla dem som

arbeta. De socialpolitiska krav, som framhävdes, voro "normalarbetsdag på 8 timmar", skyddslagstiftning, statens skyldighet att inskrida till hjälp vid sjukdom, ålderdom och olycksfall. Den sista punkten i vinjettprogrammet fick lydelsen: "Staten övertager produktionen, d. v. s. jorden och alla övriga produktionsmedel skola bliva allas gemensamma egendom". Dessa satser kvarstodo på "Social-Demokratens" första sida till 1907, då de ersattes av en annan, mera principiell framställning av partiets syften.[3]

Bland de många program, som av skilda organisationer ytterligare utgåvos före partiets bildande år 1889, märkes det av Axel Danielsson utformade, som antogs på första sydsvenska arbetarkongressen i januari 1888. Programmet inleddes med en principframställning av följande lydelse:

"Det borgerliga samhället i Sverige uppstod så småningom ur den gamla krigarstaten, där feodalklassen hade härskat socialt, politiskt och andligt, genom en rad av våldshandlingar från den borgerligt sinnade suveräna kungamakten (Karl X:s och Karl XI:s expropriering av adelsgodsen, Gustav III:s systematiska inskränkning av adelns makt m. fl.) samt på grund av den moderna industrins utveckling och borgarklassens därigenom förvärvade inflytande på lagstiftningen, vilken sedan lång tid legat uteslutande i dess händer.

På våldsamt eller annat sätt har i detta samhälle en minoritet, borgarklassen, kommit i besittning av alla de produktionsmedel (maskiner, redskap och fabriker), utan vilka den industriella produktionen i samhället ej längre kan drivas. Denna besittning berättigar klassen, enligt samhällets lagar, att tillägna sig hela avkastningen av produktionen med frånrdrag av den s. k. arbetslönen, vilken i bästa fall utgöres av ett existensminimum. Detta är urkällan till fattigdomen, arbetslösheten, slaveriet och förtrycket i alla dess former.

Men då arbetets hela avkastning rättvisligen bör tillfalla dem som arbeta, och då detta ej är möjligt förr än arbetsmedlen exproprieras från den härskande klassen, så uppställer kongressen såsom arbetarrörelsens slutliga mål *kapitalets socialisering* eller de industriella produktionsmedlens förvandling till samhällelig (gemensam) egendom.

Då vidare även jorden med alla för dess moderna bearbetande nödiga arbetsmedel befinner sig i en minoritets händer och då den fordom så talrika bondeklassen alltmera skuldsättes och upplöses eller förvandlas till en lönarbetarklass åt storkapitalet, samt då slutligen jordegendomen är att betrakta som ett produktionsmedel, vilket utan den levande arbetskraften icke lämnar någon avkastning,

så beslutar kongressen att den klassmedvetna arbetarrörelsen även måste åsyfta *jordens socialisering* eller förvandling till gemensam egendom, varigenom massornas beroende av godsägarklassen för alltid upphör."

Till denna framställning fogades ett politiskt program, som tydligen var avsett att förverkligas inom det bestående samhällets ram. Här återfinnas de vanliga fordringarna, så t. ex. på progressiv inkomst-

och arvsskatt, "en samhällsbehoven motsvarande normalmarbetsdag, för närvarande 8 timmar", förbud mot barnarbete och skyddslagar för arbetarna.

De här refererade programmen skola, i de punkter som äro av särskilt intresse, kommenteras i det följande. Redan i detta sammanhang bör dock betonas, att det Danielssonska programmet innehöll en egendomlig tankegång, som icke synes äga motsvarighet på annat håll. Han talade om en rad konungars maktstrider mot adeln som en av orsakerna till det borgerliga samhällets uppkomst och gjorde till och med gällande, att den suveräna kungamakten varit borgerligt sinnad. Det är tydligt, att han här använde ordet borgerlig i en annan mening än då han i det följande skildrade borgarklassens ställning i det bestående samhället. I förra fallet betydde borgerlig blott en motsättning till adeln, i senare fallet menades härmed kapitalism.

Vid den första, konstituerande partikongressen antogs intet särskilt program men man utgick under den följande tiden från att det tyska Gotha-programmet gällde för det svenska partiet. Vi skola därför citera de mest principiella, i detta sammanhang betydelsefulla punkterna i detta program:

"I. Arbetet är all rikedoms och all kulturs källa, och då allmännyttigt arbete endast är möjligt i och genom samhället, så tillhör den samlade arbetsprodukten samhället, det vill säga alla dess medlemmar, med allmän arbetsplikt och lika rätt åt var och en att fylla sina förnuftsmässiga behov.

I det nuvarande samhället äro arbetsmedlen kapitalistklassens monopol; arbetarklassens härav betingade beroende är orsaken till eländet och förtrycket i alla former.

Arbetets befrielse kräver att arbetsmedlen förvandlas till samhällets gemensamma nyttighet och det gemensamma arbetet samhälleligt regleras med allmännyttigt användande och rättvis fördelning av arbetets avkastning.

— — —

II. Utgående från dessa grundsatser, eftersträvar Tysklands socialistiska arbetarparti med alla lagliga medel den fria staten och det socialistiska samhället, den järnhårda lönelagens sönderbrytande genom avskaffande av lönearbetets system, upphävandet av exploateringen i varje form, borttagande av all social och politisk olikhet.

— — —

Tysklands socialistiska arbetarparti kräver, för att bana väg för den sociala frågans lösning, upprättandet av socialistiska produktionsföreningar med statshjälp under det arbetande folkets demokratiska kontroll. Produktionsföreningarna skola inom industrin och jordbruket skapas i sådant omfång, att ur dem uppstår det samlade arbetets socialistiska organisation."

Först år 1897, vid den fjärde partikongresen, fick det svenska partiet ett eget program. Detta program, som utgick från Erfurt-program-

met av år 1891 men innehöll en del självständiga formuleringar, var utarbetat av Danielsson. Det har sedermera ändrats, men icke ersatts av ett helt nytt program. Ungefär halva programmet innehöll en redogörelse för partiets ideologi, "Allmänna grundsatser". Dessa återges nedan, med undantag för det sista stycket, som behandlar partiets internationalism.

"Socialdemokratien skiljer sig från andra politiska partier därigenom, att den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra arbetarklassens sociala frigörelse, till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen.

Huvudorsaken till de lyten, som vidhäfta våra dagars civilisation, är nämligen det privatkapitalistiska produktionssättet, som upplöst de gamla småborgerliga samhällsförhållandena, samlat förmögenheten i ett mindretals händer och delat samhället i arbetare och kapitalister, med mellanliggande lager av dels försvinnande äldre samhällsklasser — småbönder, hantverkare och småhandlare — dels uppkommande nya.

Den privata äganderätten till produktionsmedlet var i forna tider en naturlig betingelse för produktion, i det den tillförsäkrade producenten hans produkt. Men i samma mån stordriften undantränger hantverket, arbetsmaskinen verktyget, världshandeln och massproduktionen nedbryta alla marknadsgränser, i samma mån bliva de verkliga producenterna förvandlade i en klass lönarbetare, som i sig upptager den gamla medelklassens nedsjunkande rester och har till sitt sociala kännemärke egendomslöshet med därav följande beroende och förtryck.

Arbetsprocessens utomordentliga tekniska utveckling, den oerhört stegrade produktiviteten hos det mänskliga arbetet, det ständigt pågående öppnandet av nya produktionsfält, allt detta, varigenom nationalförmögenheten mångdubblats, medför blott å ena sidan ett onaturligt hopande av rikedomar, å andra sidan en kolossal tillväxt av arbetarklassen.

Men samtidigt tvinga dessa förhållanden och denna ödesdigra tendens i samhällets utveckling arbetarna till en motverkande rörelse. De organisera sig som klass för att av arbetsprodukten tilltvinga sig så stor del som möjligt i arbetslön. Sålunda uppstå fackföreningarna och den alltjämt fortgående, allt väldigare former antagande kampen på den nationella och internationella arbetsmarknaden mellan arbetare och arbetsköpare, en kamp, som aldrig skall upphöra, förrän arbetarklassen upphört att vara en klass av lönarbetare.

Detta åter kan endast ske genom upphävandet av det privatkapitalistiska monopolet på produktionsmedlen och dessas förvandling till gemensam, hela samhället tillhörande egendom, samt den planlösa varuproduktionens ersättande med en socialistisk, samhällets verkliga behov motsvarande produktion.

Socialdemokratien vill därför genomföra även arbetarklassens politiska organisation, sätta sig i besittning av den offentliga makten och efter hand förvandla till samhällelig egendom alla produktionsmedlen — transportmedlen, skogarna, gruvorna, bruken, maskinerna, fabrikerna, jorden."

Dessa grundsatser, liksom programmet i övrigt, diskuterades endast i största korthet på kongressen.[5] Den enda ändring, som vidtogs i

Danielssons förslag, var att i första stycket orden "helt omdana" insattes i stället för "ingripa förändrande i".

Efter de allmänna grundsatserna följde ett "politiskt program", vilket uppenbarligen var avsett att omfatta de fordringar, som ansågos möjliga att realisera inom det bestående, kapitalistiska samhällets ram. De sex sista punkterna i denna avdelning (VI—XI) voro av följande lydelse:

"VI. Gradvis stigande (progressiv) inkomst- och förmögenhetsskatt samt arvskatt.

Avskaffande av alla indirekta skatter, som förnämligast trycka de produktiva klasserna.

Till fyllande av allmänna budgetbehov stark utveckling av statens och kommunernas verksamhet som producenter och ledare av samfärdsel och distribution.

Självdeklaration med laga ansvar vid taxeringen.

VII. Den allmänna krediten organiseras genom staten.

Jordbrukskreditens direkta reglering genom staten. Lag som, under garantier för ett rationellt jordbruk, hindrar den mindre jordbrukarens expropriation utan vederlag eller brukningsrätt.

VIII. En verksam arbetarskyddslagstiftning, i främsta rummet:

a) Normalarbetsdag på högst 8 timmar;

b) Förbud mot användande i industrin av barn under 14 år;

c) Förbud mot nattarbete i alla andra fall, än då det nödvändiggöres av arbetsprocessens tekniska natur eller det allmännas bästa;

d) Förbud mot trucksystemet.

IX. Övervakande av yrkes- och industriarbetet i alla dess grenar genom ett tidsenligt fabriksinspektorat.

X. Skyldighet för samhället att på ett humant sätt draga försorg om alla sina medlemmar vid sjukdom eller olycksfall samt på ålderdomen.

XI. Rättslig jämlikhet mellan industriarbetare, lantarbetare, sjöfolk och tjänstefolk, bl. a. genom legostadgans avskaffande och sjölagens omarbetning.

Grundlagsenligt betryggande av fullständig förenings-, församlings-, tryck- och yttranderätt."

En jämförelse i detalj mellan detta program och Erfurt-programmet visar, att de allmänna grundsatserna i det svenska programmet på en rad punkter äro mindre skarpt formulerade, programmet har en allmänt reformistisk karaktär. I det tyska programmet påstods, att kapitalismen skapade allt flera arbetslösa, allt större utarmning bland arbetarna och allt mera förhärjande kriser; motsvarigheter till dessa satser finnas icke i det svenska programmet. Nya formuleringar eller tankar möta i det svenska programmet i det första styckets definition av socialismens mål, i det andra styckets ord om uppkommande nya mellanklasser, i det femte styckets satser om den "motverkande rörelsen" och om fackföreningarnas betydelse, i det sjunde styckets tal om socia-

lisering "efter hand". Till dessa punkter återkomma vi i det följande. Tillsammans ge de det svenska programmet ett visst mått av originalitet. De särskilda krav, som upptagas i programmets andra del, äro däremot nästan genomgående, ofta ordagrant, hämtade från Erfurtprogrammet. Flertalet av dem hade emellertid också framförts i Sverige på borgerligt håll. Av de citerade delarna innehålla tredje stycket i art. VI (om samhällelig produktion för budgetära behov) och art. VII (om jordbruket) nyheter i förhållande till Erfurtprogrammet.

För att förstå den ideologiska utvecklingen inom den unga socialdemokratien är det nödvändigt att känna de väsentliga dragen i rörelsens karaktär. Först och främst: rörelsen var under lång tid kvantitativt obetydlig. Vid partiets bildande år 1889 beräknades medlemsantalet till något över 3,000. Under de följande åren steg det sakta; 1892 var det något över 5,600, 1895 över 10,000. Omkring sekelskiftet började den stora frammarschen i och med fackföreningsrörelsens växt och fackföreningarnas anslutning. Först år 1897 blev partiet genom Branting representerat i riksdagen. Det dröjde sex år, innan Branting fick några partikamrater vid sin sida. Under 1800-talets sista år och början av 1900-talet förvandlades partiet från en rörelse, som omfattade blott en ringa del av landets arbetare och hantverkare, till ett betydande parti, som med fog kunde säga sig företräda större delen av den snabbt växande arbetarklassen.

Man kan utgå från att de personer, som under den första tiden anslöto sig till socialdemokratien, i viss mån utgjorde ett av karaktärsegenskaper och individuella förhållanden bestämt urval. Det fordrades en särskild kombination av missnöje över bestående förhållanden och av optimism i fråga om framtiden för att gå in i det obetydliga men med väldiga anspråk och förhoppningar framträdande partiet. Socialdemokratien liknade härutinnan andra spirande, mer eller mindre revolutionärt inriktade rörelser. Medlemmarna voro säkerligen i relativt hög grad bestämda av idealism, om härmed menas förmåga att entusiastiskt omfatta fjärrliggande mål, som för den mera klentrogne synas omöjliga att uppnå. De voro säkerligen också känslomänniskor

i den meningen, att de i högre grad än flertalet upprördes över olyckor och orättvisor. Men de personliga förutsättningarna för denna attityd kunde vara skiftande — stark medkänsla, dogmatisk tro på några marxistiska förutsägelser, naivt framtidshopp, bitterhet över personliga misslyckanden.

Det kan också antagas, att rörelsens medlemsstock under den första tiden hastigt växlade. De arbetare, som voro verksamma inom partiet, blevo ofta utsatta för påtryckningar och trakasserier från sina arbetsgivare och torde av detta skäl i många fall ha lämnat rörelsen. Uppgifter om att partimedlemmar emigrerat äro vanliga. Striderna inom partiet torde i många fall ha lett till utträde av missnöjda. Representationen vid partiets kongresser var, såsom strax skall visas, i hög grad skiftande. Det är sannolikt, ehuru det icke kan bevisas, att partiet, långt ifrån att vara någon fast sammansvetsad grupp, till stor del bestod av personer, som endast under kort tid anslöto sig. Man kan våga påståendet, att ett heterogent och skiftande klientel i regel utmärker små rörelser, som genom sina stora och optimistiska planer dra till sig emotionella och labila personer, men som ännu icke lyckats vinna en social förankring, som ger fasthet.[6] De små partierna, vid vilkas rekrytering psykologiska moment äro bestämmande, och vilkas medlemmar icke sammanhållas av önskan att bevara en uppnådd maktposition, uppvisa ständigt splittring och utbrytningar.

Det sagda förklarar vissa drag i den socialdemokratiska idédebatten under denna tid. De utopiska och på lång sikt ställda synpunkterna voro starkt framträdande, då möjligheter till praktiskt handlande icke funnos. Inom den gemensamma idéramen, som bestod i tro på arbetarklassens seger och på en framtid av fri samverkan mellan jämlika medborgare, kunde vitt skilda motiv, argument och taktiska linjer rymmas. En viss uppfattning kunde snabbt få ett betydande inflytande för att sedan lika hastigt försvinna ur debatten; det främsta exemplet härpå är den anarkiserande riktningens kortvariga framgångar i början av 1890-talet. En åsiktsförändring hos en av de ledande männen kunde, såsom Brantings uppträdande i försvarsfrågan år 1900 visar, bli bestämmande för partiets ställningstagande. Stabiliseringen av ideologi och aktionslinjer ökas med partiets växt.

Det egentliga organet för partiet var partikongressen; en partisty-

relse tillkom först år 1894. Växlingen av kongressrepresentationen hör till de mest karakteristiska dragen i partiets äldre historia. Antalet kongressmedlemmar var vid 1889 års kongress 48, vid 1891 års kongress 52, vid 1894 års kongress 61, vid 1897 års kongress 92. Av medlemmarna deltogo tolv i mer än två kongresser och tre i samtliga fyra kongresser. Bristen på kontinuitet var sålunda mycket stor. Endast några få personer hörde under längre tid till den ledande kretsen. De tre på alla de fyra första kongresserna verksamma voro Branting, Sterky och Thorsson. Bland dem, som voro närvarande på tre kongresser, märkas Danielsson och Palm; den förre satt i fängelse under 1889 års kongress och den senare blev 1894 icke vald till ombud. På kongressen år 1900 voro Branting och Thorsson de enda, som deltagit i samtliga kongresser.

Av kongressrepresentanterna var det stora flertalet arbetare och hantverkare. Särskilt hantverkarna voro under de första årtiondena jämförelsevis starkt företrädda; de torde överhuvud ha utgjort en proportionsvis större del av partiets medlemmar än industriarbetarna. Den teoretiserande, diskuterande och ideologiskt ledande gruppen bestod emellertid både på kongresserna och i partiets verksamhet i övrigt till övervägande del av intellektuella, d. v. s. av personer, som avlagt studentexamen eller eljest bedrivit organiserade studier och som ägnade sig åt journalistiskt eller annat litterärt arbete. Hit hörde i första rummet Branting, Danielsson och Sterky. Den mera teoretiska debatten inom socialdemokratien under detta skede är i själva verket övervägande knuten till deras namn. Under långa tider voro de ledare av partiets tre huvudtidningar, Branting av "Social-Demokraten" i Stockholm (från 1887 med undantag för tiden 1892—1896), Danielsson av "Arbetet" i Malmö (1887—1899), Sterky av "Ny Tid" i Göteborg (1892—1898). Till denna grupp kunna också räknas C. N. Carleson, under en följd av år medarbetare i och under åren 1892—1896 redaktör för "Social-Demokraten", Hinke Bergegren, som var den anarkiserande riktningens främste representant, A. Wermelin, som gav ut ett par socialistiska broschyrer men redan år 1887 utvandrade till Amerika, A. F. Åkerberg, som till i början av 1890-talet var livligt verksam inom rörelsen. Bland de män ur arbetarklassen, som under denna tid intogo en framträdande plats, voro August Palm, som

introducerade socialdemokratien i Sverige och under flera perioder utgav "Folkviljan", K. J. Gabrielsson, redaktör för "Folkbladet" 1894—1901, Pehr Eriksson, som redigerade "Folkets Röst" 1887—1889, J. M. Engström, utgivare av "Nya Samhället" 1886, G. A. Rydgren, som under en tid utgav "Proletären", A. C. Lindblad, som blev ledare för "Ny Tid" efter Sterky, Axel Rylander och F. V. Thorsson.

Vad som i detta sammanhang främst bör betonas är att den ideologiska debatten så gott som genomgående fördes av unga män, som icke ägnat djupare studier åt vare sig de sociala frågorna eller samhällsvetenskapens teori. Branting hade studerat astronomi i Uppsala, då han vid några och tjugo års ålder blev journalist och agitator, Danielsson blev utan akademiska studier först medarbetare i "Social-Demokraten" och sedan, tjugofyra år gammal, redaktör för "Arbetet", Sterky började vid ungefär samma ålder sitt arbete inom partiet. Dessa och andra representanter för teorien inom partiet fängslades helt av de socialistiska läror, som de funno i ett antal utländska, företrädesvis tyska arbeten. Ingen av dem visade markerad teoretisk självständighet. För dem alla blev den socialistiska doktrinen ett evangelium, tillräckligt för att fylla deras behov av en livsåskådning. Sedan den avgörande trosvissheten vunnits tog man ringa hänsyn till allmän kritik; angreppen mot socialismen betraktades à priori som obefogade och illasinnade. Den politiska åskådningen ägde något av den religiösa trons färg; även då man efterhand övergav en del satser och faktiskt i hög grad modifierade sin ståndpunkt, kvarstod ett slags principiellt och intensivt försanthållande, en passionerad tro på något obestämt, som ständigt kallades den vetenskapliga socialismen. Härmed sammanhänger, att de socialistiska ledarna, trots att de uppträdde med anspråk på att företräda hård realism och kylig historieanalys och som föraktare av metafysik och romantik, ägnade ringa intresse åt klarläggandet av förhållandena i det egna landet. Knappast i någon socialdemokratisk skrift från denna tid finnes en grundlig ekonomisk eller politisk undersökning. Samlandet och analyserandet av sakliga uppgifter ersattes av studium av ett fåtal utländska skrifter. Diskussionen kretsade till stor del kring av Marx' utformade, som moment i hans slutna system ingående begrepp.

Det har diskuterats, huruvida Marx eller Lassalle övade det största inflytandet på den unga svenska socialdemokratien. Efter en systematisk genomgång av det föreliggande materialet kan på denna punkt ingen tvekan råda. Det är på Marx' idéer man huvudsakligen bygger. Ja, det kan till och med sägas, att de ledande svenska teoretikernas mera samlade framställningar närmast utgöra omskrivningar av och kommentarer till grundtankarna i "Kommunistiska manifestet". Marx' stora perspektiv är grundvalen för alla försök till analys av större format.

Detta förhållande har i viss mån undanskymts av två omständigheter. Å ena sidan var Palms uppfattning under de första åren präglad av en om också ytlig bekantskap med Lassalle's lära. Men Palm framlade i själva verket ingen mera utformad doktrin; blott i enstaka satser kan man spåra något mera än en allmän ovilja mot de sociala olikheterna och det rådande politiska systemet.[7] Efter några år stiftade Palm tydligen, direkt eller indirekt, bekantskap med Marx och börjar använda för denne karakteristiska tankegångar; Palm själv torde ha varit alltför teoretiskt oreflekterad för att medvetet genomföra eller överhuvud observera denna förändring i sin egen ståndpunkt. Å andra sidan finner man tidigt inom svensk socialdemokrati starkt intresse för sociala reformer inom den bestående statens ram. I viss mån kan detta ha berott på inflytande från Lassalle. Men det är, med tanke på debattens allmänt marxistiska karaktär, naturligare att häri se dels och främst en anpassning efter det politiska läget, dels ett successivt upptagande av Marx' lilla perspektiv, som i socialpolitisk lagstiftning inom det kapitalistiska samhället såg en viktig vinst för arbetarklassen. Det är alltså oriktigt att i varje uppskattning av socialreformism och av staten som politiskt instrument se en influens från Lassalle. Skillnaden mellan Marx och Lassalle låg förnämligast däri, att, på kort sikt, den förre avvisade medan den senare förordade produktionsföreningar med statshjälp som väg till socialismen, och att, på lång sikt, den förre tänkte sig statens avskaffande som slutmålet, medan den senare talade om det socialistiska samhället som den fulländade staten.

Såsom utgångspunkt för framställningen av tidens socialdemokra-

tiska debatt tjänar bäst Brantings tal i Gävle den 24 oktober 1886 över ämnet "Varför arbetarrörelsen måste bli socialistisk".[8] Detta tal kan såsom Höglund anmärker, "sägas utgöra den svenska arbetarrörelsens självständighetsförklaring och den svenska socialismens första programskrift". I ingen annan framställning under detta skede utformas de för rörelsens åskådning grundläggande tankegångarna med tillnärmelsevis samma klarhet.

Genom de tekniska hjälpmedlens utveckling har, skriver Branting, storproduktionen uppstått och därmed har arbetarfrågan i sin moderna form uppkommit. Ideologiskt motsvaras det samtida produktionssystemet av Manchesterliberalismens lära om den fria konkurrensen. En högre grundsats håller nu på att bryta sig fram till seger, "den ordnade, samfällda, samhälleliga produktionen, vilken lika väl som frikonkurrensen passar för varutillverkningen i stor skala, men som icke har dennas ohjälpliga brister i avseende på arbetsvinstens fördelning".

Branting ingick därefter i detalj på verkningarna av den fria konkurrensens system. Under detta söker man att göra tillverkningskostnaderna och därför också lönerna så låga som möjligt. "Arbetslönerna ... sträva att hålla sig på den lägsta nivå, som ännu medger livets uppehälle och uppfödandet av nästa generation löneslavar ..." Hantverket ställer sig dyrare än storproduktionen och ersättes därför successivt av denna. Arbetarna bli i de stora företagen sammanförda till grupper, som icke ha personlig beröring med arbetsgivarna. De senares egoistiska klassintresse träder ohöljt i dagen. Därmed "väckes emellertid hos den nutida arbetaren den känsla, som en dag skall bliva medlet till hans frigörelse, hans *klassmedvetande*". Även på ett annat och än viktigare sätt skärper storproduktionen klassmotsatserna och höjer klassmedvetandet. Ojämnheten i rikedomens fördelning stegras.

Som bevis härför har Branting ett tänkt fall: i en stad med tjugo hembagerier inrättas ett enda, modernt och effektivt ordnat storbageri, som kräver mindre arbetskraft för att producera lika mycket som hembagerierna och ändå är i stånd att sälja bröd något billigare än dessa. Resultatet av detta blir "ett faktiskt monopol för den store bagarmagnaten på nästan hela stadens brödförsäljning, varigenom han kan grundligare uppskörta allmänheten; att hela vinsten på affären går i en ficka i stället för 20; att några medlemmar av stadens solida

medelklass trängts ned i proletariatet och andras ställning betydligt skakats; och slutligen att ett antal arbetare blivit arbetslösa och därigenom ökat konkurrensen om de få återstående platserna, vilka sålunda arbetsgivarna kunna få besatta för mindre lön än de förut givit". Till den i detta exempel inlagda tesen om medelklassens försvinnande fogade Branting en del tyska siffror, som tydde på en sådan utveckling. Satsen om arbetarklassens utarmning försåg Branting däremot med ett slags reservation; även om levnadsstandarden i någon ringa mån höjdes vore därmed ej bevisat, att icke klyftan mellan rika och fattiga ökades.

Till denna historiska framställning knöts slutsatsen, att socialismen låge i utvecklingens linje. "Förstår man då icke, att *om* de föregående resonemangen äro riktiga, *om* den ekonomiska utvecklingen allt mer driver oss mot det framtidsmål jag nyss nämnt, då medelklassens sista kvarlevor försvunnit och miljonärerna stå ensamma mot de hungrande massorna — att i så fall inga undantagslagar som i Tyskland, inga massavrättningar som i Frankrike efter kommunen skola kunna hejda utvecklingens gång?" Socialismens genomförande kommer i själva verket att bli enkelt i jämförelse med småhantverkets förstöring och ersättande med storindustri. Ty svårigheterna minskas med det antal personer, som har intresse av det gamlas uppehållande. "Att göra vad ett fåtal miljonärer kallar 'sin' egendom till hela samhällets tillhörighet måste ju möta långt mindre motstånd än exproprierandet av en talrik och mäktig samhällsklass, sådan som den småborgerliga en gång varit." Socialismen fordrar i själva verket ingenting annat "än att vi skola öppna ögonen för den samhällsprocess, som försiggår omkring oss, och då vi övertygat oss om, i vilken riktning den går, avpassa våra samhällsinrättningar därefter, icke låta dem stå kvar sådana de voro, då samhällets inre byggnad var en helt annan".

Med stöd av exemplet om bagerierna sökte Branting därefter uppvisa socialismens rationella karaktär. Om storbageriet övertoges av samhället, skulle dess ägare förlora sin arbetsfria vinst men alla andra skulle vinna; brödpriset kunde sänkas och arbetarna få högre lön och kortare arbetstid. Den enskilde kapitalisten är en onödig och skadlig utväxt i produktionssystemet. "I hans händer, som enskild egendom,

tjänar kapitalet blott till att förstöra honom själv i en vanvettig och brottslig lyx, medan det i samhällets besittning skulle användas till att lindra *allas* nödvändiga arbetsbörda och sålunda göra livet lyckligare för den stora massan av människor." Socialismens seger innebär, att allt klassvälde brytes, att klassmotsatserna upphävas, att verklig jämlikhet blir rådande.

Det är, fortsätter Branting, den moderna arbetarklassens "stora historiska uppgift" att bereda övergången till det socialistiska samhället. Arbetarrörelsen måste vila på erkännandet av storproduktionens företräde — "därmed är på samma gång dess ställning given till alla reaktionära svindelförsök att söka skruva utvecklingen tillbaka till hantverk och småproduktion, med ty åtföljande tullskrankor o. a. dylikt". Den måste se som den enda utvägen "att expropriera miljonärernas kapital, göra kapitalet även privaträttsligt till vad det redan ekonomiskt blivit, samhällets gemensamma egendom". Framtidsidealet vore ett "jämlikhetens samhälle, där all möjlighet till klassskillnad är uppryckt med rötterna, där arbetet icke blott är utan även erkännes som grundvalen för all både materiell och andlig kultur, där det ordnade, samfällda arbetet till både enskilt och gemensamt bästa trätt i stället för den hänsynslösa, mordiska konkurrensen människorna emellan, där kampen om tillvaron föres gemensamt av hela samhället mot de naturhinder, som stå i vägen för dess lycka, icke inom samhället mellan de enskilda individerna — detta är det nya, tillkommande rike, som för oss fritänkare och materialister trätt som säker, bevislig förhoppning i stället för sagan om en himmel på andra sidan graven, vilken ännu utgör så många olyckligas sista räddningsankare i livets stormar."

Detta mål kunde icke vinnas under den levande generationens tid. Men det borde förberedas dels genom fackliga organisationer, dels genom ett politiskt parti. Fackföreningarna, som hade att bevaka arbetarklassens intressen på arbetsmarknaden, borde omsluta arbetarna oberoende av deras politiska tänkesätt; på denna punkt ändrade Branting snart åsikt. Det politiska partiets mål vore "att erövra åt arbetarna den politiska makten i samhället, och innan detta hunnit fullständigt ske, verka för en så god lagstiftning som möjligt till arbetarnas bästa". I det följande ingick Branting på frågan, om makten

skulle vinnas genom revolution eller reformer; hans uppfattning på denna punkt skall refereras i annat sammanhang (jfr del II). Slutligen kritiserade han liberalismen och särskilt den liberala arbetarrörelsen. Även om det liberala programmet med allmän rösträtt, republik, endast direkta skatter realiserades och man därtill lade sociala reformer, såsom normalarbetsdag och statsförsäkring för alla, vore detta otillräckligt. Själva huvudfrågan, rikedomens ojämna fördelning, förelåge fortfarande; massfattigdom och arbetslöshet skulle finnas kvar. Liberalismen ledde till formell men icke reell frihet för arbetarna. Den svenske arbetaren kan, slutade Branting, "först genom att med hänförelse och uthållighet sluta sig till socialdemokratien... visa sig värdig den stora uppgift utvecklingen givit honom: att bliva klassamhällets baneman och jämlikhetssamhällets grundläggare".

Det behöver knappast påvisas, att detta föredrag i allt väsentligt byggde på marxismens grund. Klasskampstanken genomgår framställningen. Den materialistiska historieuppfattningen definieras icke, men är den självfallna utgångspunkten. Detsamma kan sägas om Marx' värdeteori. De moment hos marxismen, som Branting mest energiskt framhäver, äro koncentrations- och utarmningsteorierna och den till dessa anknutna föreställningen om mellanklassernas undergång. Socialiseringen är en konsekvens av den ekonomiska utvecklingen och ses i första rummet som sådan, icke som ett rättfärdighetskrav. Arbetarklassen har att bliva medveten om sin historiska uppgift, det är fråga om insikt, icke om värdering — även om värdeföreställningarna klart framlysa.

Vissa moment i Marx' teori har Branting här icke, eller endast i förbigående, upptagit. I andra sammanhang har han emellertid starkt betonat desamma, så t. ex. i den av klarhet och knapphet kännetecknade artikeln om "Socialism" i första upplagan av "Nordisk familjebok" (1890). Här talar han om arbetslösheten och kriserna i det kapitalistiska samhället. "De oupphörligt förbättrade maskinerna göra allt flera arbetare arbetslösa och skapa därigenom en arbetets reservarmé, som icke blott själv är försänkt i elände, utan därtill även nedtrycker lönerna för dem, som ännu hava arbete. Produktionens planlöshet och ofantliga ökning, utan att köpförmågan hos folkets breda lager i jämförlig grad tilltager, skapa det egendomliga fenomen, som intet

föregående utvecklingsskede känt; *krisen på grund av överproduktion* (n. b. relativt till köpförmågan). Förut återkommande med perioder av omkring 10 år, tyckas kriserna på senare tider tendera att bliva kroniska, då ett behov efter en vara knappt hinner uppstå, förrän det genast blir fyllt och mer än fyllt. Samtidigt fortgår den ekonomiska utvecklingen, företagens omfång växa i det jättelika, hela arméer av arbetare skapa överskottsvärde åt några få mångmiljonärer, hela produktionsprocessen antager sådana dimensioner att det blir uppenbart, att bourgeoisien icke längre är i stånd att leda de krafter, som växt upp under dess hägn, och att motsättningen mellan social produktion och anarkisk distribution icke kan få fortgå." I fortsättningen av denna artikel uttalar Branting, att proletariatet, då tiden är inne, skall expropriera kapitalisternas egendom och övertaga ledningen av produktionen. Därmed är "den sociala revolutionen fullbordad". Det är sålunda den ekonomiska utvecklingen själv, som skall framtvinga en socialistisk samhällsorganisation; vad vi kunna göra är blott att "söka lära känna lagarna för den pågående evolutionen och sedan begagna vår kunskap till att söka minska födslovåndorna för det nya samhälle, varmed detta går havande."

Dessa båda framställningar av Branting innehålla det huvudsakliga i den ideologi, som den socialdemokratiska rörelsen frambar. I det följande skola vi referera debatten kring de viktigaste momenten. Men det bör genast betonas, att Branting på ett även ur internationell synpunkt märkligt sätt ställde mot varandra Marx' stora och lilla perspektiv och därmed blottade, utan att fastslå, två av marxismens grundläggande — ur samma källa framsprungna — svårigheter. I sitt allmänna resonemang utgick Branting från att den ekonomiska utvecklingen med nödvändighet framkallade socialismen. Vid en tidpunkt, som bestäms av produktivkrafternas eller teknikens läge, måste samhället bli socialistiskt. Samtidigt uppmanade han arbetarna att bilda ett socialdemokratiskt parti och till och med att "med hänförelse och uthållighet" verka för detta. Varför denna lidelsefulla kamp för det, som vid ett visst stadium var ofrånkomligt? I sin historisk-sociologiska överblick hävdade Branting, att kapitalismen skulle medföra rikedomskoncentration å ena sidan, utarmning å den andra. Miljonärerna skulle stå ensamma mot de hungrande massorna.

Just därför skulle det bli lätt att genomföra socialismen. Men senare uppmanade Branting, med stöd av det perspektiv han upprullat, arbetarna att ansluta sig till det parti, som med vetenskaplig visshet var framtidens, och att genom detta successivt förbättra sin ställning. Hur skulle den stora förutsägelsen kunna slå in, om maningen till politiskt arbete blev framgångsrikt följd?

Den marxistiska historietolkningen och dess komplement, den materialistiska historieuppfattningen, bilda den atmosfär, i vilken de socialdemokratiska teoretikerna verka. De anse sig i historieuppfattningen äga den nyckel, som leder till kunskap om utvecklingens drivkrafter och kunna därför fastställa huvuddragen i det framtida händelseförloppet. Det är socialismens vetenskaplighet, dess förmåga att förutse, som betraktas som dess storhet i förhållande till alla andra riktningar. Gång efter annan sammanföres, liksom i Brantings föredrag i Gävle, tanken att utvecklingen fortskrider oberoende av människornas önskningar, med tanken att socialismen med hänförelse skall omfattas av arbetarklassen. Det går, skriver Sterky, icke att vare sig hejda eller påskynda utvecklingen.[9] "Livet . . . går sin majestätiska gång utan att ta hänsyn till att några personer vilja påskynda utvecklingen . . . Denna kunskap skall . . . verksamt bidraga till att skapa ett arbetarparti . . ." Arbetarnas passion skall eggas av tanken att verka i utvecklingens, livets, egen tjänst.

Innebörden av den materialistiska historieuppfattningen framställdes i nära anslutning till Marx och Engels. Marx har lärt oss, skriver Branting, att se historien som en historia om klassstrider och att bakom den politiska eller religiösa formen finna den ekonomiska kärnan.[10] Han har pekat på, "hur själva nyckeln till dessa skilda klassers uppstigande, kulmen och förfall, ytterst är att söka i de fortgående förändringarna i samhällets produktions- och bytesförhållanden. De *ekonomiska* revolutionerna äro de avgörande; med och av dem följa, ehuru för visso under ständig växelverkan mellan samhällsorganismens ideologiska överbyggnader och dess materiella grundvalar, alla övriga omgestaltningar i samhällenas utseende". Branting betonade likväl, som redan av detta citat framgår, att den ekonomiska synpunkten måste kompletteras med andra, och hans uttalanden närmade sig därför stundom, liksom Engels' bekanta de-

finitioner under senare år, det självklara eller meningslösa. Alla frågor rörande staternas inre konflikter, skrev Branting vid ett tillfälle, kunna icke besvaras med en hänvisning till den ekonomiska utvecklingen.[11] Politiska, religiösa, materiella och vetenskapliga traditioner spela in, ehuru visserligen som faktorer av andra rangen, vilkas "kraft brytes, där de verka i rakt motsatt riktning mot de ekonomiska impulserna". Danielsson uttryckte sig som vanligt mera extremt. Produktionssättet — i första rummet — och familjeformen, förklarade han under inflytande av Engels, äro "urkällorna till ett samhälles skaplynne. Hela den politiska, litterära och vetenskapliga utbyggnaden rör sig kring denna axel och mottager endast från denna varaktiga impulser till framsteg och utveckling. Detta är den materialistiska historieuppfattningen".[12]

Den allmänna uppfattningen om utvecklingens gång mot socialismen, som klarlägges i Brantings Gävle-föredrag, möter genomgående i de representativa socialdemokratiska framställningarna.[13] En ständigt stegrad motsättning i intressen föreligger mellan de två klasser, som representera den bestående och den framtida ordningen, bourgeoisien och proletariatet. Klasskampen är alltså objektivt grundad i förhållandena, men socialismen har att väcka och skärpa proletariatets klassmedvetande genom att sprida insikt om den utveckling, som med förändringarna i produktivkrafter och produktionssätt framdrives. Proletariatets kamp gäller dess eget men tillka hela samhällets intresse.[14] Då produktionen faktiskt blivit social, måste produktionsmedlen socialiseras. Härigenom försvinna för alltid de klassmotsättningar, som kännetecknat historien, klassamhället upphäves, och fria och jämlika fortsätta människorna sitt arbete på att bli herrar över naturen och fullt utnyttja dess rikedomar.

Detta historiskt-evolutionistiska betraktelsesätt kombineras ofta med tankegångar av helt annan art. Liksom hos Marx och andra teoretiker framträder en naturrättslig linje, som stödjes särskilt av föreställningen, att värde uppstår blott genom arbete och att kapitalistens vinst innebär en utsugning av, en stöld från arbetarna. "Socialismen vill skaffa de stora massor, som genom monopolet blivit egendomslösa, den egendomsrätt, som efter naturens lagar tillkomma dem", skriver Palm.[15] Den fria konkurrensen betecknas icke blott

som irrationell på ett visst utvecklingsstadium utan även som fördärvlig ur moralisk synpunkt.[16] Ehuru kapitalismen principiellt anses vara ett nödvändigt genomgångsskede och de enskilda personerna sägas vara bestämda av sin klasställning, förkunnas klasshat lika väl som klasskamp. I sin broschyr "Flugorna och spindlarna" (1889), ser Danielsson klasskampen som en strid mellan gemenhet och oskuld. "Spindlarna, de äro herrarna, de rika penningmännen, utplundrarna, spekulanterna, kapitalisterna, förförarna . . . Spindlarna, det är alla de, som leva på vår, folkets bekostnad, som trampa oss under fötterna och hånleende bespotta våra lidanden och våra fruktlösa bemödanden."[17] Ständigt begagnas de värdebetonade uttrycken utsugare och utsugna, plundrare och utplundrade.

Den aktion, genom vilken socialismen skall genomföras, betecknas som en social revolution. Med detta uttryck avses icke (jfr del II) med nödvändighet en våldsam eller ens en snabb omvälvning. Ofta tänkes den sociala revolutionen som en fredlig och successiv omdaning, som en evolution. Genom 1897 års program blev denna mening auktoriserad: "Socialdemokratien vill . . . genomföra även arbetarklassens politiska organisation, sätta sig i besittning av den offentliga makten och *efter hand* förvandla till samhällelig egendom alla produktionsmedlen . . ." Men det är att märka, att den sociala revolutionen vid denna tid — såsom i de citerade orden — alltid fattas som ett under socialdemokratiens-arbetarklassens ledning systematiskt och målmedvetet bedrivet socialiseringsarbete. Denna revolution börjar alltså med arbetarklassens maktövertagande. Arbetarnas inflytande på den borgerliga staten under vägen till makten betecknas icke som social revolution. Det är tanken på vinnandet av den totala makten och dennas utnyttjande för socialistiska syften, som här är den centrala. Liksom Marx i "Kommunistiska manifestet" förutser man mer eller mindre bestämt en övergångsperiod, under vilken arbetarna skola inneha hela den politiska makten, innan den ekonomiska och sociala omgestaltningen genomförts. Maktkampen och därmed kampen för den allmänna rösträtten blir alltså den primära aktionslinjen.

På vad sätt och i vilken ordning socialiseringen efter maktövertagandet skulle ske diskuterades föga. I överensstämmelse med Marx'

principer undvek man att uppgöra detaljerade planer; det gällde att anknyta till "utvecklingen". Som lämpliga objekt för en tidig socialisering nämndes emellertid stundom banker, gruvor, skogar, transportmedel och de näringsgrenar, inom vilka storproduktionen var mest framträdande.[18]

Icke heller ingingo de socialdemokratiska teoretikerna närmare på det framtida socialistiska samhällets organisation. Endast en i den utopiska romanens stil, uppenbarligen av Bellamy påverkad skildring av detta samhälle finnes, Danielssons år 1891 publicerade "Främlingen". Men man var ense om de egenskaper, som skulle utmärka detta samhälle, de syften det skulle förverkliga. Enligt 1897 års program ville socialdemokratien omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra arbetarklassens sociala frigörelse "till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen". Den planlösa produktionen under kapitalismen skulle ersättas "med en socialistisk, samhällets verkliga behov motsvarande produktion". Dessa allmänna värderingar och målsättningar utvecklas närmare i den socialdemokratiska litteraturen och pressen. Klasserna skola försvinna och klasstriderna avlösas av social harmoni. Socialismen skall införa "arbetets republik, där det skall finnas möda och lidande som det alltid funnits sedan livet kom till ... men där icke konstlade samhällsförhållanden, klassvälde och politisk makt skola låta den ene individen njuta frukterna av andras möda ..."[19] Människorna skola frigöras ur det beroende, som det borgerliga samhället med sin klassdelning och sin privata äganderätt till produktionsmedlen medför.[20] Jämlikhet skall råda, då ingen på grund av ekonomiskt och socialt utgångsläge har större möjligheter än den andre. Huruvida jämlikheten skulle innebära även absolut ekonomisk likhet, diskuterades icke; att utjämning skulle äga rum, framstod som självklart. Men detta problem var av underordnat intresse, ty socialismen skulle leda till en väldig ökning av produktionen. "Det finnes", heter det i "Social-Demokraten", "intet skäl för det antagandet, att framtidens socialistiska samhälle icke skulle vara i stånd att producera förnödenheter och njutningsmedel åt alla ... ty genom den harmoni, som då nödvändigtvis måste uppstå i såväl produktionen som distributionen, skola nyttigheter och njutningsmedel bliva

lika tillgängliga som nu luft och vatten."[21] Denna formulering är extrem, men samma tankegång återkommer ständigt; strid om produktionens avkastning anses därför otänkbar under en socialistisk ordning.[22] Jämsides med produktionsökningen skulle gå en minskning av arbetstiden ned till fem eller sex timmar om dagen.[23] Då Pontus Fahlbeck i sitt arbete "Stånd och klasser" sökte visa, att en uppdelning av nationalinkomsten skulle leda till små inkomster för alla, svarade Danielsson, att socialismens genomförande skulle leda till en oerhörd stegring av nationalinkomsten och till allmän behovstillfredsställelse; "om också icke naturens resurser och arbetets krafter räcka till för ett allas liv i överdådig lyx, skall dock envar kunna garanteras välstånd och komfort efter förnuftiga anspråk".[24] Ty med socialismen skulle storproduktionen ytterligare ökas, det improduktiva arbetet begränsas och den improduktiva klassen försvinna. Med det stegrade materiella välståndet och den ökade fritiden kunde man också, ansågo socialdemokraterna, räkna med en förut oanad utveckling av den andliga kulturen.

I resonemang av denna art beaktade man ofta icke att socialismen enligt det marxistiska schemat var möjlig och eftersträvansvärd först då industrialiseringen fortskridit mycket långt. I exempelvis Danielssons nyss refererade uttalande förutsättes, att socialismen, även om den genomfördes i det föreliggande läget, skulle medföra en väldig produktionsökning. Man förbisåg, att Sverige enligt Marx' lära först helt nyligen kommit in i det skede, som kunde betecknas som kapitalistiskt och under vilket kapitalismen ansågs vara den lämpligaste produktionsformen.

I det föregående ha vi angivit huvuddragen i den åskådning, som kännetecknar den svenska socialdemokratien under detta skede. Det återstår att något närmare ingå på de tankelinjer, som rymdes inom denna åskådning, och att klarlägga den utveckling, som socialdemokratien i dessa punkter undergick.

Vad menades i den socialdemokratiska debatten med de ständigt använda, för hela den ideologiska propagandan centrala orden *bourgeoisie* och *proletariat?* För att förstå den grundläggande tve-

tydighet, som här förelåg, måste man erinra sig det system för klassindelningen, från vilket Marx utgick i sitt stora perspektiv. Klasstrider uppstodo enligt hans schema, då produktionskrafternas utveckling framkallade en ny produktionsordning; klasserna bestämdes av sin ställning i den produktionsordning, som genom klasstriden likviderades. I det borgerliga samhälle, som skulle avlösas av socialismen, bestod den härskande klassen av produktionsmedlens ägare, den undertryckta och revolterande klassen av dem, som arbetade i produktionen till profit för dessa ägare. Enligt Marx' sociala prognos, som i det följande närmare skall behandlas, voro de grupper, som icke kunde räknas till någondera av dessa klasser, dömda att försvinna. Marx räknade alltså väsentligen med å ena sidan verkliga kapitalister, som levde på utsugning utan att arbeta, å andra sidan arbetare, som mot en betalning, motsvarande deras nödvändiga behov, producerade mervärde åt de rika. De, som ägde en ringa inkomst av kapital, respektive de, som ägde en hög inkomst av arbete, uteslötos ur ekvationen genom teorien om mellanklassernas upplösning. Socialismens-proletariatets seger skulle betyda en vinning för det stora flertalet, enklare uttryckt för hela folket.

I den svenska, liksom i den utländska debatten blandade man ständigt samman det faktiskt existerande med det enligt Marx' teori i framtiden liggande. I de flesta framställningar menas med proletariatet uppenbarligen industriarbetarna, d. v. s. arbetarna i det i egentlig mening kapitalistiska produktionssystemet. Stundom medräknades också, ehuru detta i regel icke fastslogs, lantarbetarna. Enligt detta uttryckssätt skulle alltså proletariatet omfatta en mycket liten del eller i varje fall en minoritet av befolkningen. Men samtidigt sade man sig ständigt representera majoriteten, till och med den överväldigande massan av folket. Förhållandena, sådana de skulle bli enligt Marx' prognos, blevo på detta sätt anteciperade. Då emellertid de grupper, som icke kunde räknas som vare sig bourgeoisie eller proletariat, i realiteten utgjorde den största delen av befolkningen, måste svårigheter uppstå vid terminologiens användning. På skilda sätt sökte man inlägga en i den föreliggande situationen rimlig mening i de använda uttrycken. Sålunda hävdades, att bourgeoisien eller storborgarna utgjorde blott en liten del,

10 eller 15 procent, av folket (härvid räknades överhuvud de mera förmögna till denna klass).[25] Av detta förhållande drogs sedan slutsatsen, att de arbetande och obesuttna, som skulle profitera av socialismens seger, utgjorde flertalet. Genom att undvika ordet proletariat, som icke gärna kunde sägas omfatta t. ex. bönderna och hantverkarna, och fixera uppmärksamheten på de förmögnare, blev det sålunda möjligt att framställa socialdemokratien, vilken i andra sammanhang sades representera proletärerna, som det stora folkpartiet. Det förekom likväl också, att själva proletariatet förklarades omfatta alla, som icke ägde annan inkomstkälla än sin arbetskraft; det funnes alltså t. ex. ett ämbetsmanna- och ett lärdomsproletariatet lika väl som ett industriproletariat.[26] Enligt ett sådant resonemang, som anknöt till Marx' system för klassindelningen och utvecklade detta in absurdum, skulle det vara möjligt att beteckna t. ex. bankdirektörer, statsråd och professorer med stora inkomster men utan förmögenhet såsom tillhörande proletariatet; å andra sidan ställdes fattiga bönder och innehavare av små hantverk utanför proletärklassen.

Uppfattningen på denna punkt färgade även debatten i taktikfrågorna. Ansåg man att socialdemokratien redan under bestående förhållanden motsvarade majoritetens intresse, dess innersta vilja, eller rent av att folkets flertal utgjorde ett för socialistisk åskådning förutbestämt proletariat, var det naturligt att avböja samverkan med andra partier och anse en systematisk propaganda, eller riktigare, ett systematiskt upplysningsarbete, vara det enda väsentliga. Det gällde då framför allt att få massan av folket att förstå sitt eget bästa. Den radikala hållning i taktikfrågan, som särskilt Danielsson och Sterky till en tid intogo, var därför betingad av åsikten, att partiet ägde en potentiell majoritet i det dåvarande Sverige.

Frågan blev på hösten 1889 debatterad av Danielsson och Branting. Kautsky hade i en uppsats i "Sozialdemokratische Monatsschrift" gjort gällande, att man måste särhålla begreppen folk och proletariat. Det egentliga proletariatet omfattade utom i England endast en minoritet av befolkningen, måhända 30 procent. Mellanklasserna kunde icke räknas till proletariatet men skulle småningom genom kapitalismens utveckling bli proletärer och då skulle partiet

bli ett folk- eller majoritetsparti. Häremot opponerade Danielsson.[27] Till proletariatet måste räknas hela den egendomslösa massan — särskilt nämndes lantarbetare, grovarbetare och arbetslösa jämte industriarbetarna — och denna vore en majoritet av folket. Vore det verkligen så att proletariatet blott utgjorde en minoritet, kunde man arbeta på förbättringar för denna, men icke med rätt fordra en social omvälvning. Kautskys åsikt vore ett gott stöd för en politik av kompromisser och samverkan med andra partier. "I motsats till honom anse vi det vara ett faktum, *att* proletariatet är samhällets flertal, *att* den sociala revolutionen är i våra dagar mera en propagandafråga än en 'utvecklingsfråga', och att motsatserna inom den härskande klassen egentligen icke komma arbetarklassen vid... Slutligen tro vi ... att litet var bland oss skulle överge den *revolutionära* ståndpunkten, om han bleve övertygad om att det kapitalistiska samhället efter 300—400 års tillvaro endast hunnit avsätta omkring tre tiondelar lönearbetare." Branting gick på ett slags medlande linje.[28] Småbönder och småborgare, som utgjorde en stor del av folket, kunde icke kallas vare sig kapitalister eller proletärer. Det vore icke av större intresse, om proletariatet i egentlig mening vore ett mindretal eller ett flertal. Det viktiga vore, att 95 procent av folket levde i torftiga omständigheter och att ur denna synpunkt en socialistisk ordning kunde anses ligga i hela folkets intresse. En annan sak vore hur stor del av de 95 procenten, som "genom omständigheternas egen makt" måste drivas över till socialismen; detta vore icke avgörande för frågan om den sociala omvälvningens berättigande. "Om det så rätt finns i ett samhälle blott 30 procent, vilkas direkta klassintresse gör dem till socialismens bärare, så blir det, påstå vi, lika fullt en dag just dessa 30 procent, som få samhällets ledning i sin hand för att ombilda det till allas sannskyldiga bästa. Varför? Helt enkelt därför, att dessa bäras upp av utvecklingen, medan de övriga 65 procenten underklass förspilla sina bästa krafter i fåfänga försök att spjärna emot samhällets ekonomiska rörelse framåt... Bakom den moderna arbetarklassen, den må sedan vara mer eller mindre än hälften av samhällets medlemmar, stå utvecklingens makter, mångdubblande dess krafter; arbetarna bilda den moderna underklassens

kärna, och medan övriga underklasselement draga åt olika håll, bör den gå, ledd av socialismens principer, utan avvikelser sin väg framåt mot det mål, då genom dess övertagande för samhällets räkning av produktionsmedlen allt klassvälde definitivt kan avskaffas."

De refererade inläggen äro goda exempel på den oklarhet, som kännetecknade den mera konkreta, på detaljer inriktade debatten. Man synes plötsligt glömma den eljest alltid framförda marxistiska tankegången, enligt vilket socialismen nödvändiggöres av det moderna samhällets struktur, av kapitalkoncentrationen, medelklassernas försvinnande och proletariatets växt och stegrade elände. Socialismen motiveras med att endast ett fåtal lever i överflöd; på samma sätt hade socialismen kunnat motiveras under feodalismen eller överhuvud när som helst. Danielsson kallar massan av befolkningen för proletärer i meningen av egendomslösa trots att enligt Marx proletariatet är utmärkande för det moderna samhället, är en beteckning för just den särpräglade underklass, som uppstår i detta samhälle. Branting talar på ett sätt, som erinrar om den kommunistiska teorien om proletariatets diktatur, om att en mindre del av folket inser majoritetens sanna intresse och därför skall bli ledande. Ett underkännande av demokratien synes dock ej härmed ha avsetts. Mindretalet säges vara buret av utvecklingen, få sina krafter mångdubblade av utvecklingen, och skall därför — liksom fört av en gud eller en mystisk kraft — segra. Det är att märka, att Branting icke med utvecklingen i detta sammanhang kan ha menat en social förändring, som skulle göra proletariatet till majoritet, ty han förutsätter, att en minoritet i flertalets intresse skulle få makten.

Dessa besynnerligheter te sig i viss mån som psykologiskt naturliga resultat av försöket att tillämpa den marxistiska tankegången på ett samhälle av det dåtida Sveriges karaktär. Hur skulle socialismen, som sades vara proletariatets samhällsform, kunna propageras såsom en aktuell angelägenhet, då uppenbarligen proletariatet utgjorde ett fåtal? Det rimliga var från den givna utgångspunkten att förklara socialismen nödvändig först i en framtid, då genom industrialiseringen proletariatet fått den ställning, som Marx förespådde. Men huru bygga en politisk propaganda blott på förutsä-

gelsen, att något skall inträffa om femtio eller hundra år? Kombinationen av en långsiktig historiefilosofi och omedelbar politisk aktion måste avsätta egendomliga intellektuella produkter.

Småningom vann en mera realistisk uppfattning insteg. Marx' sociala prognoser godtogos icke lika oreserverat som tidigare, den komplicerade samhälleliga strukturen erkändes, fixeringen på kampen mellan bourgeoisie och proletariat blev mindre utpräglad. Till de nya tankelinjer, som sålunda utbildades, skola vi återkomma.

Det är påtagligt, att Marx' jämförelsevis invecklade rent *ekonomiska teorier* spelade en underordnad roll i den ideologiska propagandan. Särskilt gäller detta *värdeläran* i mera egentlig mening. Beträffande denna kan vidare en successiv uppmjukning av den från början dogmatiska ståndpunkten konstateras. I de under 1880-talet antagna programmen säges i regel, att arbetet är källan till all rikedom och all kultur. I det av Danielsson utarbetade programmet av år 1888 angavs mera försiktigt, att värden frambragtes endast genom arbetet. I tidigare socialdemokratiska skrifter godtages Marx' värdelära utan varje inskränkning. En relativt ingående framställning av densamma gavs av Danielsson år 1889 i en broschyr med den betecknande titeln "Socialismens hörnsten, historisk och teoretisk framställning av läran om värdet". Även i andra översättningar och svenska bearbetningar behandlades frågan.[29] Branting synes, att döma av hans föredrag i Gävle, till en början ha utgått från Marx' värdelära.

Inom kort blev kritiken av den marxistiska värdeläran uppmärksammad inom den svenska socialdemokratien. I sin år 1892 utgivna broschyr om socialismen redogjorde Branting för Marx' teori om att en varas värde bestämmes av den för dess frambringande samhälleligt nödvändiga arbetstiden.[30] Men han erinrade om de angrepp, för vilka denna teori blivit utsatt och förnekade icke, att de kunde vara riktiga. Hela striden om värdeläran, förklarade Branting under åberopande av Engels, är icke alls avgörande för frågan om privatkapitalism eller socialism. Huvudfrågan för eller mot den vetenskapliga socialismen vore om Marx' åsikter rörande samhällsutvecklingens allmänna tendenser vore riktiga eller falska. I det av Danielsson utarbetade partiprogrammet av år 1897 uteslöts icke blott Gotha-programmets sats om arbetet såsom källa till all rikedom

och kultur utan överhuvud varje påstående om arbetet såsom den egentliga värdeskaparen.[31]

I det sistnämnda programmet talades egendomligt nog icke ens om mer- eller överskottsvärde eller om utsugning, ett ord, som gång efter annan återkom i Erfurt-programmet. Det kan likväl utan tvekan påstås, att tanken på ett av arbetarna utöver arbetslönen skapat mervärde, som av kapitalisterna-utsugarna exproprierades, upprätthölls, även sedan dess utgångspunkt, Marx' lära om arbetet såsom värdeskapare, övergivits eller i varje fall icke längre allmänt godtogs. Man resonerade uppenbarligen ofta som Branting i ett föredrag år 1900 om revisionismen och andra nyare strömningar inom socialdemokratien.[32] Branting erinrade här om Bernsteins kritik av Marx' värdelära och om Kautskys antikritik samt fortsatte: "Till detta är emellertid att märka att socialismen lyckligtvis ingalunda står eller faller med Marx' från många håll så hårt kritiserade värdeteori. Ty att de besittande klasserna i det nuvarande samhället rikta sig, som *helhet* betraktade, på de andras arbete, det är ingen teori, utan ett *statistiskt påvisbart faktum,* och hur än värdeteorien kan komma att omformas i en framtid, detta samhällsfaktum kommer man ej förbi, och det kommer att driva den klass, som nu orättmätigt får för litet, att sträva till en omgestaltning, som ger den *dess rätt,* d. v. s. till en socialistisk organisation av samhället." Här använder alltså Branting som motivering för socialismen en naturrättslig tankegång, som blir riktig blott om Marx' värdeteori erkännes, samtidigt som han säger sin uppfattning vara oberoende av denna teori. Liknande allmänna uttalanden om utsugning eller utplundring av proletariatet och om bourgeoisiens på arbetarnas bekostnad vunna rikedom ingå nästan genomgående i de socialdemokratiska publikationerna.[33]

Teorien om de regelbundet återkommande, allt svårare *kriserna* inom det kapitalistiska samhället torde allmänt ha godtagits av de socialdemokratiska teoretikerna.[34] Men även denna teori intog i debatten en undanskjuten plats, vilket delvis kan förklaras av att Sverige under denna tid icke genomgick kriser av tillnärmelsevis sådan svårighetsgrad som de, vilka bildat den reella bakgrunden till Marx' framställning. Alldeles detsamma kan sägas om teorien om *den in-*

dustriella reservarmén; denna tanke erkändes allmänt, men framhävdes sällan. *Katastrofteorien,* som direkt anknöt till läran om kriserna, bildade en stundom i erinran bragt bakgrund för den socialdemokratiska diskussionen, men den framfördes sällan såsom en aktuell och väsentlig synpunkt. Om denna teori helt godtogs, skulle ju hela det på konkreta uppgifter inriktade arbetet bli meningslöst; även tanken på en successiv socialisering skulle då ha varit orimlig. Det synes ha varit möjligt för de ledande att erkänna teorier, som i själva verket stodo i nära sammanhang med katastrofteorien, utan att likväl ta denna senare på fullt allvar; den stod i alltför kraftig motsättning till de idéer, som ledde till praktisk politisk verksamhet, för att bli ett led i agitationen. Icke sällan betonades dock, att det kapitalistiska samhället enligt sin tendens gick mot en katastrofal kris men att denna kunde förebyggas genom en successiv socialisering.[35]

Den sida av Marx' slutna system, som behandlade *samhällsklassernas framtid,* var av ojämförligt större betydelse i den svenska socialdemokratiens ideologi.

Marx' förutsägelser om den sociala utvecklingen under tiden mellan den borgerliga och den socialistiska revolutionen kunna, såsom i föregående kapitel framhållits, uppdelas i fyra huvudteorier: *koncentrations- och ackumulationsteorierna* (vilka kunna sammanfattas i en koncentrationsteori), *teorien om medelklassens försvinnande* och *utarmningsteorien.*[36] Såväl hos Marx som i den tidigare socialdemokratiska diskussionen framstodo emellertid dessa teorier som en helhet, i det att varje teori så att säga förutsatte de andra. Kapitalkoncentrationen skulle gå jämsides med och möjliggöras av mellanklassernas undergång och det växande proletariatets ökade elände.

Denna tankegång är icke upptagen i Gotha-programmet och kom sannolikt på grund därav icke att inflyta i något av de svenska programmen. Erfurtprogrammet av år 1891 är däremot på denna punkt klart marxistiskt. Då den svenska socialdemokratien år 1897 antog sitt första självständiga partiprogram, voro Marx' teser redan i viss mån diskrediterade även inom socialismen, och de spåras därför i detta program endast såsom antydningar.

Förhållandet, att Marx' sociala förutsägelser icke återfinnas i pro-

grammen, får emellertid icke ses som ett tecken på att de spelat ringa roll inom svensk socialdemokrati. Tvärtom kan det utan tvekan påstås, att de inta en central plats i den socialdemokratiska debatten i dess tidiga skede. En fast tro på riktigheten av den marxistiska prognosen är den grund, på vilken de socialdemokratiska teoretikerna bygga upp sin argumentation. Den bittra kritiken av den liberala arbetarrörelsen och vad därmed sammanhänger kan förstås blott ur denna synpunkt. Diskussionen om sättet för socialismens genomförande är, såsom redan betonats, intimt anknuten till det sociala perspektivet.

I press och broschyrer från 1880-talet återkommer man ständigt till tanken, att den sociala utvecklingen i den av Marx företecknade formen av sig själv skall leda fram till socialismen. "Vad som skall driva fram utvecklingen i denna riktning" (till socialisering), skriver "Social-Demokraten" i början av år 1886, "är å ena sidan arbetarklassens alltmer vaknande självmedvetande och allt större sammanslutning och förenande, å andra sidan mellanklassernas, hantverkarnas, de små jordbrukarnas, småhandlarnas, de små kapitalisternas, småningom skeende försvinnande och kapitalets hopande på allt färre händer med därav följande avtagande konsumtionsförmåga inom samhället på samma gång produktionen ökas, varigenom man slutligen kommer in i en återvändsgränd, där kapitalet bliver värdelöst för sina innehavare."[37] Enligt denna uppfattning blir socialiseringen, ehuru principiellt en katastrofal omvälvning, i själva verket en teknisk åtgärd av ringa svårighet: några få kapitalister, som samlat alla produktionsmedel, men icke längre finna konsumenter bland de svältande massorna, försvinna för att åt dessa massor i arv lämna ett överflöd. Ännu tio år senare kunde Carleson i samma tidning framlägga alldeles samma tankegång; socialismen bleve en följd av "motsägelsen mellan *en stadigt fortgående massutarmning och en medelst en högt driven maskinteknik stegrad rikedomsalstring*".[38] Hos mindre skolade författare får läran en komiskt tillspetsad form I en artikel i "Proletären" år 1888 skrives, att arbetarna endast ha att organisera sig för att vara redo för maktövertagandet.[39] "Store tänkares påstående, att våra moderna storindustriidkande samhällens värsta försvarare och stödjepelare göra alldeles som våra präster,

då de arbeta för den ruttnande kyrkans bestånd, är påtagligen fullkomligt riktigt. Ju flitigare liberalerna arbeta, ju fortare komma *vi* till målet, som, om icke förr, skall inträffa då all jord, alla maskiner och allt kapital hunnit samlas på några få händer. Proletärerna skulle då, för att komma till makten, endast behöva låsa in sina tyranner och sätta sig i besittning av de från dem och deras förfäder tagna ägodelarna."

Denna uppfattning, som i mer eller mindre nyanserade formuleringar genomgår hela den tidiga debatten, innesluter uppenbarligen en speciell svårighet: arbetarna tänkas skola bli alltmera självmedvetna och bättre organiserade samtidigt som deras elände och beroende ökas. Med självmedvetenhet och organisation måste rimligen följa ett framgångsrikt arbete redan inom det bestående samhällets ram. I sammanhang med denna inre motsägelse står att man med utgångspunkt i de gjorda förutsägelserna ibland tänkte sig en väldig omkastning, en katastrof (expropriatörerna exproprieras), ibland åter, att arbetarklassen genom sin politiska verksamhet skulle hindra, att prognosen helt besannades, att den vid en viss tidpunkt skulle stävja utvecklingstendenserna i det kapitalistiska samhället.

En närmare analys av frågan om de marxistiska teoriernas riktighet kan här ej komma i fråga; endast ett par erinringar skola göras. Koncentrations- och ackumulationsteorierna kunna, åtminstone till en tid och i viss utsträckning, sägas ha verifierats så till vida som storföretagen tenderade att växa i omfattning och betydelse; som bevis härpå åberopades ofta i slutet av 1800-talet det särskilt i Amerika uppspirande trustväsendet. Men dels var denna utveckling icke så markerad som man föreställt sig, dels och framför allt medförde den icke den upplösning av medelklassen och den utarmning av proletariatet, som Marx förutsatt. Det blev tydligt, att Marx godtyckligt schematiserat och generaliserat ett skede i den engelska industrialismens historia. Det kunde, och kan fortfarande diskuteras, om och i vad mån mellanklasserna eller medelklassen försvagats — svaret beror på hur dessa begrepp definieras — men det blev snart uppenbart, att Marx' prognos i varje fall var så överdriven att den icke kunde utnyttjas på det sätt som till en början varit vanligt. Även om man exempelvis ur vissa länders statistik

kunde utläsa, att hantverkarna under ett decennium med några procent sjunkit i antal, var detta icke tillräckligt för att underbygga allmänna uttalanden om medelklassens upplösning. Vidare var tydligt, att även om de av Marx, som lade förhållandet till produktionsmedlen till grund för sitt klassystem, särskilt uppmärksammade mellanklasserna — småhandlande, småbönder, hantverkare — minskade i betydelse, ökades i stället andra grupper, som enligt det vanliga språkbruket voro typiska mellanklasser, såsom medlemmar av fria yrken, lärare, tjänstemän och affärsanställda. Än viktigare var att utarmningsteorien visade sig ohållbar. Arbetarna växte i en rad länder i antal — en självklar följd av industrialismen — men de proletariserades icke; tvärtom stego reallönerna enligt ojäviga undersökningar. Utarmningsteorien, som betraktades som ett huvudbevis för att arbetarklassen skulle sluta sig till socialismen, måste därför småningom ges ett nytt innehåll. I stället för en absolut pauperisering, som Marx utan tvivel åsyftade i "Kommunistiska manifestet", började man tala om en relativt sjunkande levnadsstandard; även en rad andra formler användes, såsom i det föregående nämnts, för att betäcka reträtten.

I Sverige börjar redan under 1890-talet uppmjukningen eller avskrivningen av de marxistiska teorierna. Delvis torde erfarenheter inom det egna landet ha spelat in, men sannolikt voro inflytelser från den tyska debatten mera väsentliga. De svenska socialdemokraterna hade okritiskt godtagit den rena marxismen, men de visade sig kunna snabbt tillgodogöra sig den utländska kritiken av Marx. Det bör observeras, att denna kritik framträtt långt innan dess innehåll systematiserades och preciserades av Bernstein år 1899.

Klart markerad är den ändring, som Danielssons och Brantings åsikter undergå. I en rad uttalanden från slutet av 1880-talet framlägger Danielsson, om också i föga utformat skick, de marxistiska satserna. Med det industriella framåtskridandet följer ökad kapitalkoncentration och tillväxande fattigdom; blott socialismen kan häva denna motsättning.[40] Med siffror från utlandet göres sannolikt, att denna process tillika medför medelklassens proletarisering.[41] Även i fråga om Sverige kan det, skriver Danielsson, konstateras, att hantverket avtager, medan storproduktionen tilltager och de stora produ-

centernas antal ökas. "Vår mångdubblade 'nationalrikedom' — så kallas överklassens förmögenheter sammanlagda — motsvaras av en mångdubblad arbetarklass, vilken numera omfattar nationens flertal och snart uppsugit i sig allt vad vårt folk äger av andlig och fysisk styrka, av frihetssinne och framtidshopp."[42] Under de följande åren uppmjukades Danielssons uppfattning på denna punkt liksom i andra hänseenden; detta framgår, ehuru han icke direkt behandlar koncentrations- och utarmningsteorierna, av hans uttalanden rörande samhällsklassernas inbördes ställning, socialpolitikens värde och andra härmed sammanhängande frågor. Det klara beviset på åsiktsändringen är det av honom utarbetade, 1897 antagna programmet.

Detta program är just genom sina satser om kapitalismens sociala följder av stort intresse. Här snuddar man vid alla de marxistiska teorierna utan att helt godtaga någon. Koncentrationsteorien erkännes så till vida som det talas om att privatkapitalismen "samlat förmögenheten i ett mindretals händer" och medfört "ett onaturligt hopande av rikedomar". Utarmningsteorien har fått en svagare återklang. De verkliga producenterna, säges det, förvandlas i en klass av lönarbetare, som "har till sitt sociala kännemärke egendomslöshet med därav följande beroende och förtryck". Vidare betonas arbetarklassens kolossala tillväxt. Däremot finnes ingen antydan om utarmning i mera egentlig mening, om stigande elände för arbetarna; tvärtom säges, att den ödesdigra tendensen i samhällets utveckling lett arbetarna till "en motverkande rörelse". Medelklassens problem beröres i lika vaga ordalag. De småborgerliga samhällsförhållandena ha upplösts. Samhället delas i arbetare och kapitalister, förklarar programmet, men omedelbart därefter negeras denna sats genom tillägget "med mellanliggande lager av dels försvinnande äldre samhällsklasser — småbönder, hantverkare och småhandlande — dels uppkommande nya". Genom de sista orden, varmed Danielsson särskilt torde ha åsyftat affärs- och fabriksanställda utanför arbetarklassen, lämnas öppet, huruvida medelklassen överhuvud håller på att gå tillbaka. Jämförd med denna sats är av ringa betydelse, att det sedan talas om att lönarbetarklassen "i sig upptager den gamla medelklassens nedsjunkande rester".

En jämförelse i detalj mellan detta program och Erfurt-program-

met med dess extremt marxistiska formuleringar skulle föra för långt. Men det förtjänar framhävas, att det senare programmet med sina fantastiska men konsekvent genomförda tankegångar är helgjutet på ett helt annat sätt än 1897 års program. Detta ger intrycket av en ideologi i begynnande upplösning. De stora ansatserna följas av reservationer och tillägg; totalbilden blir en allmän obestämdhet. Det ter sig som meningslöst eller i varje fall stilvidrigt att tala om samhällets delning i arbetare och kapitalister för att omedelbart därefter erkänna uppkomsten av nya mellanklasser eller att kontrastera anhopningen av rikedom mot arbetarklassens tillväxt — utan att hävda, att arbetarnas läge blir sämre eller förblir stationärt. Marx' uttryck begagnas, men de tankar, med vilka de äro förknippade, fullföljas icke.

Att Branting till en början trodde på de marxska förutsägelsernas bokstavliga sanning och att han tillerkände dem en central plats i den socialistiska läran framgår av Gävle-talet. Miljonärerna skulle stå ensamma mot de hungrande massorna — längre kunde icke koncentrations- och utarmningsteorierna drivas. I fråga om utarmningen tillade Branting visserligen, att även om en ringa höjning av massornas levnadsstandard inträdde, kunde klyftan mellan rika och fattiga ändå ökas, därest de rikas rikedom ökades hastigare än den allmänna höjningen av behoven. Men detta var en reservation, som uppställdes som värn mot kritik; Branting själv utgick från att eländet bland arbetarna växte. Alldeles samma resonemang återkommer i en artikel från år 1888.[43] "All falsk tendensstatistik i överklassens intresse kan icke ljuga bort det faktum, att i bredd med nationalförmögenheten har *eländet* stigit", skriver Branting. Han tillägger, att enligt gjorda undersökningar arbetarklassens läge försämrats sedan tiden för kapitalismens uppkomst på 1500- och 1600-talen. Men även om denna uppfattning vore oriktig, behölle påståendet, att klyftan mellan klasserna blivit djupare, sin giltighet. "Så kolossal är i vår tid av utvecklad kapitalism ökningen i rikedom, att även en jämförelsevis betydande, hastig och säker förbättring i arbetarnas ställning ändå vore förenlig med att parasitklassen lade beslag på den långt övervägande delen av samhällets förmögenhet." I sin förut citerade artikel i "Nordisk Familjebok" 1890 synes Branting fasthålla vid utarm-

ningsteorien i mera egentlig mening. Ännu i en artikel av år 1893 sökte han reservationslöst bevisa tesen om medelklassens upplösning.[44]

Några år senare kan emellertid en förändring spåras. I en serie tidningsartiklar av år 1895 gjorde Branting vissa reservationer mot Marx' prognos.[45] Tack vare arbetarklassens stigande makt hade man på vissa håll lyckats "stävja den fria verksamheten hos de förstörande krafter, som kapitalismen föder" och genom social skyddslagstiftning vore det möjligt att "i ännu mycket högre grad förebygga de värsta formerna av det masselände, som Marx visat logiskt härflyta ur själva kapitalismens samhälleliga mekanik". Detta bevisade dock ej att socialismens grundläggare sett kapitalismen i för mörka färger utan att denna ordning icke längre vore helt dominerande. "Det fläktar redan en smula morgonluft från arbetarklassens gryende dag in i våra gamla samhällen!" Enligt denna tankegång skulle alltså redan vid denna tid socialdemokratien ha förändrat kapitalismen och utarmningsteorien därför upphört att vara riktig. Något senare skrev Branting, att satsen "de rika bli allt rikare, de fattiga allt fattigare" vore "alldeles tillräckligt nära riktig för att motivera en fullständig omläggning av samhällets grundvalar, så att en klass icke längre kan leva på en annans arbete".[46] Men han tillade, att ökad beskattning av de rika och socialpolitiska åtgärder kunde förbättra arbetarklassens läge. Detta vore dock intet skäl att anta, att socialismen ej skulle genomföras. "Nog vore det bra underligt, om en något bättre situerad arbetarklass, som klart ser sammanhanget i det sociala maskineriet, skulle stanna i evighet vid privatkapitalism, dämpad så gott det går av social lagstiftning, i stället för att gå det olycksbringande systemet till roten och överföra i hela samhällets besittning och drift de grenar av det nationella arbetet, som undan för undan bli mogna för en dylik anordning." I ett föredrag om "Nyare riktningar inom socialdemokratien" godtog Branting på flera punkter Bernsteins kritik av Marx.[47] I en uppsats om 1897 års program, skriven några år efter dettas antagande, anförde Branting som en av programmets största förtjänster "frånvaron av den eljest överallt spökande åskådningen om massornas växande elände".[48] Att denna teori i den absoluta form, i vilken den ursprungligen fattats, var oriktig, synes Branting nu ha ansett självklart. Han framhöll,

att teorien numera omtolkades och blott försvarades såsom relativt giltig, d. v. s. så till vida som bourgeoisiens ställning förbättrats mer än massornas och klyftan mellan klasserna sålunda ökats. Men även denna uppfattning ansåg Branting tydligen tvivelaktig. Branting såg jämväl i programmets försiktiga uttalanden om mellanklasserna ett stort framsteg; det vore klart, "att man icke kan innesluta ett så sammansatt fenomen som förändringarna i nutidssamhällets mellanlager i en enda simplistisk formel". Därmed hade Branting i väsentliga punkter helt frångått sin tidiga uppfattning.

Vid tiden kring sekelskiftet hade alltså den svenska socialdemokratien kommit fram till en ståndpunkt, som stod i skarp motsättning till de 10—15 år tidigare utan reservation godtagna satserna. Koncentrationsteorien torde väl i huvudsak fortfarande ha ansetts giltig; att storföretagen i Sverige ökades i antal var också obestridligt, en självklar konsekvens av den fortskridande industrialiseringen. Men teorien om medelklassens försvinnande upprätthölls ej och teorien om massutarmningens växt var i sin absoluta form övergiven och i sin relativa form betvivlad. Den utomordentliga betydelsen härav för socialdemokratiens allmänna inställning är uppenbar. Tanken på en social katastrof försvann, samverkan med andra grupper blev naturlig, då man icke längre kunde räkna med deras snara försvinnande, socialreformismen blev nu en central linje i stället för ett palliativ utan stor betydelse, socialiseringstanken förlorade något av sin eggande kraft.

En jämförelse mellan Brantings uttalanden i första och andra upplagan av hans Verdandi-broschyr "Socialism" (1892, respektive 1906) är i detta hänseende belysande.[49] I första upplagan skrev Branting, efter att ha talat om Marx' sats "om den allt mer hopade rikedomen vid samhällets ena pol och den växande nöden bland det växande proletariatet," att "här står i själva verket den stora striden mellan de vetenskapliga socialisterna och deras ortodoxt-liberala eller socialreformatoriska motståndare". Att arbetarklassens ställning absolut förbättrats under det senaste halvseklet vore en del socialister villiga att medge, men "de framhålla å andra sidan dels den numera kroniska arbetslösheten och i allmänhet osäkrare ställningen, dels att arbetarklassens andel i det nationella arbetets av-

kastning dock knappast hållit jämna steg med denna avkastnings egen starka ökning . . ." Branting slutade med att säga sig vilja lämna åt läsaren att med ledning av detta referat besvara frågan, "huruvida med bibehållande av det nuvarande samhällets grundförutsättningar massornas nöd skall kunna icke alltför långsamt efterträdas av allmän bärgning, den tvungna arbetslösheten försvinna och en rask utjämning av nu existerande samhällsmotsatser åvägabringas, eller om härtill kräves, som socialismen profeterar, att produktionsmedlen bliva samhällelig egendom och produktionen samhälleligt regleras". I andra upplagan refererade Branting koncentrations- och utarmningsteorierna på samma sätt som förut. Men nu tillfogade han, att, om dessa teorier, och särskilt den sistnämnda, vore riktiga "skulle vi oundvikligt driva mot den samhällskatastrof, som anarkisterna vilja påskynda, men som socialdemokratiens hela uppbyggande arbete går ut på att göra överflödig". I fortsättningen följde Branting i huvudsak första upplagan; dock avslutade han framställningen på ett sådant sätt, att icke, såsom förut, svaret på frågan om socialismens nödvändighet skulle bli beroende av om utarmningsteorien ansågs riktig eller icke.

Alltså: 1892 ansåg Branting, att "den stora striden" stod om dessa Marx' teorier; han utgick från att de, som angrepo dem, voro "ortodoxt-liberala" eller socialreformister; på ställningstagandet till dem berodde, om man blev socialist eller icke. År 1906 åter förutsätter Branting, att teorierna innebära ett stöd för anarkismen och att en socialdemokrat icke kan godtaga utarmningsteorien. Vad som 1892 framstod som ortodoxt liberalt kunde alltså 1906 betecknas som socialdemokratisk uppfattning, och vad som vid den förra tidpunkten var socialistiskt, tedde sig vid den senare som ett anarkistiskt motiv. Även om Branting uttryckte sig på ett tillspetsat sätt, som icke helt svarade mot hans verkliga mening, är det en märklig allmän ändring i attityden, som här kommer till synes.

Under socialdemokratiens första år framfördes sida vid sida med utarmningsteorien läran om den *järnhårda lönelagen*. Denna omnämnes i Gotha-programmet, där det talas om lagens upphävande som en följd av lönesystemets avskaffande. Den skymtar också i det Danielssonska programmet av år 1888 med dess sats om att lönen "i

bästa fall utgöres av ett existensminimum". I Brantings Gävle-föredrag anföres som argument mot tron på sparsamhetens och nykterhetens värde för arbetarklassen, att arbetslönen strävar att sjunka till lägsta möjliga nivå, till existensminimum. Danielsson sökte något närmare klarlägga lagens innebörd.[50] Arbetaren får, skriver han, icke betalt för värdet av sitt arbete utan blott för värdet av sin arbetskraft, "d. v. s. värdet av de allra nödvändigaste livsmedlen." Detta beror på att arbetarklassen är en undertryckt klass. Denna lag "verkar oberoende av både arbetarorganisationer och kapitalistringar. Den kallas också *lönens järnlag* och själva lönen existensminimum eller — hungerlön". Danielsson anförde denna "lag", som han och andra socialdemokrater tydligen ansågo vara en obestridlig vetenskaplig sanning, som argument mot överdrivna förhoppningar om fackföreningars och särskilt strejkers betydelse. I en skrift av Wermelin tjänar läran om den järnhårda lönelagen, liksom hos Branting, som skäl mot försök till sparande inom arbetarklassen.[51] Om arbetarna sparade "skulle lönernas aldrig slumrande järnlag komma i verksamhet. Hur lågt massan lyckades nedbringa gränsstrecket för de oundgängligaste levnadsbehoven, skulle arbetslönernas streck vara i ett oavbrutet sjunkande, till dess de båda sammanfölle".

Denna närmast från Lassalle hämtade föreställning passade tydligen icke väl samman med utarmningsteorien i dess ursprungliga form; om arbetarna levde på existensminimum, var ju ytterligare utarmning omöjlig. Däremot var lönelagen ett gott vapen mot den liberala arbetarrörelsen och dess tro på självhjälpens betydelse. Överhuvud kunde teorien, ehuru detta knappast skedde, begagnas som argument mot varje socialpolitik i ett kapitalistiskt samhälle; om arbetarna fingo fördelar av staten, kunde ju arbetsgivarna sätta ned deras löner. Inom kort upptäckte emellertid de socialdemokratiska ledarna, att Marx icke godtagit den järnhårda lönelagen och att den i själva verket var allmänt övergiven. Redan i början av 1890-talet hävdade Danielsson, att den järnhårda lönelagen visserligen en gång varit giltig, men nu ersatts av vad han kallade arbetslönens kulturlag.[52] I viss, men ingalunda fullständig anslutning till Marx påstod han nu, att arbetslönen bestämdes av arbetskraftens produktionskostnader, d. v. s. av arbetarnas genomsnittsbehov; han synes

närmast ha tänkt sig, att arbetarna till en viss grad kunde höja sina löner genom att öka sina behov, d. v. s. utgifter. Under den följande tiden spelar lönelagsteorien ingen roll i debatten; i 1897 års program blir den icke berörd.[53] Med övergivandet av denna teori öppnades möjlighet för socialdemokraterna att uppta idéer, som förut kännetecknat den liberala arbetarrörelsen, såsom främst nykterhetstanken.

Huru ställde sig den unga socialdemokratien till *reformer och åtgärder, som icke inneburo eller syftade till socialisering av produktionsmedlen?*

Frågan om inrättandet av *produktionsföreningar med statshjälp* intar i detta sammanhang en särställning. Av Lassalle framfördes denna tanke med sådan styrka, att den kom att framstå som en självständig socialistisk doktrin; socialiseringen skulle successivt äga rum på denna väg. Men producentkooperationen kan också ha karaktären av en bland många metoder att förbättra arbetarnas ställning; man utgår då från att denna kooperation, lika väl som konsumentkooperationen, skall förekomma vid sidan av i mera egentlig mening privat näringsverksamhet. I Gotha-programmet godtogs på denna punkt Lassalles linje, i det att med statligt stöd inrättade produktionsföreningar fordrades som en början till arbetets socialistiska organisation. I Palms program av år 1882 återkom detta krav; det ingår också i något modifierad form i Socialdemokratiska föreningens program av år 1885. I senare program talas däremot överhuvud ej om produktionsföreningar utan blott om det samhälleliga övertagandet av produktionsmedlen.

Med tanke på att frågan upptogs i flera av den svenska socialdemokratiens tidiga program skulle man ha kunnat vänta sig, att den spelat en viss roll i debatten under de första åren. Så var emellertid icke fallet. Med all sannolikhet har denna punkt i Gotha-programmet översatts eller upptagits i något ändrad lydelse utan att något större avseende fästs vid densamma. Icke ens Palm, som var relativt starkt influerad av Lassalle, ägnade något intresse åt saken. I sitt första föredrag nämnde han visserligen som medel att avskaffa den fria konkurrensen dels statens övertagande av produktionen, dels statslån åt arbetarassociationerna.[54] Men medan han under den följande tiden ofta yrkade på det förra alternativets för-

verkligande, återkom han icke, eller i varje fall blott i förbigående, till det senare. Överhuvud ha vi i den socialdemokratiska pressen och broschyrlitteraturen påträffat endast enstaka exempel på att man drivit denna ståndpunkt.[54 a] Det konstaterades snart, att tanken på produktionsföreningar som lösning av den sociala frågan vore en övervunnen uppfattning. "Ingen tror numera på möjligheten att nå fram till det nya samhället på den vägen", skrev Danielsson år 1891.[55] Och i en något senare framställning förklarade han, att arbetarna icke behövde gå till staten för att be om hjälp till produktionsföreningar, då de genom att erövra den politiska makten skulle bemäktiga sig hela produktionsmaskineriet.[56] Danielsson tillfogar en egendomlig reflexion: "Hade Lassalle lyckats förverkliga sin plan, skulle en mördande konkurrens uppstått mellan associationerna och de återstående privata producenterna och därigenom den för ett socialistiskt samhälle nödvändiga kapitalkoncentreringen försenats." Även sedan de socialdemokratiska ledarna övergått från kritik till uppskattning av konsumentkooperationen — som skall behandlas i ett särskilt kapitel — bevarade de länge sin avvisande eller likgiltiga hållning mot producentkooperation. På partikongresserna under detta skede blev frågan icke berörd.[57]

Socialdemokratien förespådde det bestående samhällets undergång på grund av klassmotsättningens skärpning och såg i anslutning härtill socialismen som en ofrånkomlig nödvändighet, men den fordrade likväl *reformer till arbetarklassens fördel inom kapitalismens ram.* I de på 1880-talet antagna eller erkända programmen framfördes huvudsakligen två grupper av ekonomiskt-sociala krav, dels en reform av skatteväsendet (avskaffande av indirekta skatter, progressiv inkomst-, förmögenhets- och arvsskatt), dels socialpolitiska lagstiftningsåtgärder (normalarbetsdag, förbud mot barnarbete, skyddslagstiftning, statlig försorg om sjuka och gamla). Från slutet av 1880-talet stod principen om åtta timmars arbetsdag i förgrunden av agitationen.[58]

Det låg en uppenbar problematik över dessa — för att använda ett sammanfattande ord — socialpolitiska fordringar. Deras förverkligande, hoppades man, skulle förbättra arbetarnas ställning. Redan detta innebar ett potentiellt underkännande av utarmnings-

teorien. Under alla förhållanden måste man utgå från att förbättringen icke kunde bliva så stor, att arbetarna bleve tillfredsställda, ty i så fall vore själva klasskampen uppgiven. Här som på andra håll spåras därför ett drag av dubbelhet i den socialdemokratiska argumentationen. Reformerna begärdes med mycken skärpa, under hänvisning till sociala missförhållanden och appeller till den allmänna rättskänslan, men samtidigt talade man om dem utan större uppskattning, icke sällan med ironi. Det är Er självklara plikt att ge oss detta, men tro ej att vi äro tillfredsställda därmed; litet senare skola vi krossa Er och ärva Ert välde — detta var den anda, i vilken rörelsen vände sig till de borgerliga makthavarna. Kontrasten var stor mot den liberala arbetarrörelsen, som hade blygsammare anspråk och lovade tacksamhet och belåtenhet, om de tillfredsställdes.

Vid den konstituerande kongressen 1889 antogs en resolution, som klarlade partiets principiella ställning till socialpolitiken och därjämte innehöll ett omfattande reformprogram.[59] Resolutionen anknöt till arbetareförsäkringskommitténs betänkanden och riksdagsbeslutet 1889 om skyddslagstiftning. Den var av följande lydelse:

"Kongressen anser att t. o. m. den förfuskade skyddslagstiftning, på vilken de svenska arbetarna börjat bjudas, huvudsakligen antagits i beräkning att de egendomsbesittande klasserna därigenom skulle kunna övertyga arbetarna om sina välvilliga tänkesätt och besvärja proletariatets växande missnöje. En viktig bidragande omständighet är också deras önskan att så mycket som möjligt vältra fattigvårdens stigande bördor direkt över på arbetarna själva. Arbetareförsäkringen berör dock icke alls själva kärnpunkten i det sociala problemet. En institution, som i bästa fall skulle ge den arbetsoduglige proletären en mager, av honom själv dyrt betald allmosa, förtjänar alls icke namnet 'socialreform'. En *verklig* sådan måste direkt gripa in i den arbetande arbetarens ställning och ha till slutmål avskaffandet av arbetarklassens systematiska utplundring. Men något sådant kan endast bliva de nu utplundrades eget verk.

Så länge kapitalismens produktionssätt består, kunna dock delvis utplundringssystemets följder något inskränkas genom en verklig, ärlig skyddslagstiftning, som energiskt genomföres. Att en sådan är något vida skilt från den parodi på skyddslagstiftning och på dess kontroll, som nyss av riksdagen antagits, ligger i öppen dag. En verksam skyddslagstiftning måste åtminstone upptaga:

1) 8 timmars maximalarbetsdag.
2) Minimilön, fastställd efter lokala förhållanden, tillförsäkrande åtminstone en dräglig existens åt dem som frambringa allt i samhället.
3) Förbud mot natt- och söndagsarbete, utom i särskilda, lagbestämda undantagsfall.
4) Förbud mot allt arbete av barn under 14 år.
5) Skyddslagens utsträckning även till hantverk och s. k. hemindustri.
6) Fängelsestraff för arbetsköpares förbrytelser mot skyddslagen.
7) Inspektörernas val av arbetarna själva genom deras organisationer.

8) Sunda och under kontroll stående arbetslokaler samt slutligen en punkt, vars behövlighet senaste händelser visat:

9) Erkännande i grundlagen av arbetarnas förenings- och församlingsrätt.

Därjämte uttalar sig kongressen för en internationell utveckling av skyddslagstiftningen."

Denna resolution är typisk för en stor del av debatten om socialpolitik. De reformer, som den härskande regimen var villig att genomföra, betecknades som fullkomligt otillräckliga, såsom skenreformer, avsedda att lura arbetarna att godtaga det bestående. I stället krävdes en genomgripande social lagstiftning. Men även dessa begärda reformer förklarades vara halvmesyrer; en *verklig* reform måste vara inriktad på socialiseringens genomförande.

Vid denna och följande kongresser antogos också andra socialpolitiska resolutioner. Särskilt märkes beslutet vid 1894 års kongress om åtgärder mot arbetslöshet.[60] De rådande planlösa produktionsförhållandena sades medföra en ständig stegring av arbetslösheten. Det vore arbetarklassens uppgift "att väcka de styrande till insikt om den humanitära plikten att skapa resurser för nyttiga arbetens igångsättande". Men det framhävdes även, att här vore fråga om ett provisorium; de krävda åtgärderna vore nödvändiga "till dess arbetsklassen övertager sin naturliga uppgift att själv ordna samhällsproduktionen".

I den tidiga debatten stod socialiseringstanken alltså i förgrunden, medan de sociala reformer, som begärdes, ofta förklarades vara av jämförelsevis ringa omedelbart värde. Särskilt starkt framträdde denna uppfattning hos Danielsson, som ständigt framhävde den sociala revolutionen som det enda väsentliga (jfr följande kapitel). Så länge produktionsmedlen äro avstängda från arbetarna, yttrade Danielsson vid sydsvenska kongressen år 1888, existera de nuvarande missförhållandena.[61] "Genom småreformer förlänges endast det borgerliga samhällets dödskamp." Branting var långt mera inriktad på sociala reformer, men han såg i dem främst en förberedelse till socialismen. "Just de bäst ställda arbetarna", skrev han 1886, "de som så småningom tilltvungit sig normalarbetsdag, skyddslagar, minimilön, de skola bli de främsta att fordra genomförandet av den fullständiga frigörelse, som endast kan vinnas med själva lönesystemets avskaffande och förverkligandet av socialismens prin-

ciper."[62] I en artikel i "Social-Demokraten" år 1889 diskuterades "statssocialism", en term, som vid detta tillfälle användes såsom liktydig med socialpolitik.[63] Statssocialismens idé vore "att klassstaten för att i den egendomsbesittande klassens intresse få ha lönesystemet kvar, för att de härskande således fortfarande skola få inkassera skillnaden mellan värdet av arbetarens arbete och av hans arbetskraft, vilken senare framträder i lönen, går in på att avstå något på sin vinst för att hindra några av systemets mest upprörande följder..."

Efter hand förmärkes en viss skiftning i argumentationen. Anslutningen till de socialpolitiska kraven blir mera principiell och medveten — frånsett den anarkiserande rörelsen, som skall behandlas senare. Danielsson blev i början av 1890-talet alltmera socialreformatoriskt intresserad; "ingenting, som är praktiskt gagneligt för arbetarna, utan att vara ovärdigt deras grundsatser som en kämpande underklass, ingen praktisk verksamhet med syfte att lindra nöd eller göra fattigdomen drägligare bör av socialdemokrater försmås", skrev han vid ett tillfälle.[64] Det förekommer, vilket med hänsyn till rörelsens ideologiska utgångspunkter ter sig egendomligt, att socialpolitiska åtgärder, främst normalarbetsdagen, motiveras såsom liggande i arbetsgivarnas lika väl som arbetarnas intresse.[65] Men samtidigt spåras oro för att socialpolitiken skall minska socialdemokratiens slagkraft. Skola de borgerliga, med sina reformer i konservativ anda, lyckas dämpa arbetarnas missnöje och därmed försvaga socialdemokratien? Skall alltså socialismen, genom att egga de styrande till socialreformism, undergräva sina egna möjligheter? Hithörande frågor hade sedan länge uppmärksammats i Tyskland, och den där förda debatten övade inflytande på den svenska.

I huvudsak besvarade den svenska socialdemokratien, i överensstämmelse med Brantings nyss citerade uttalande från 1886, dessa frågor med påståendet, att socialpolitiken vore ägnad att stärka i stället för att försvaga rörelsen, om klasskampstankens betydelse ständigt skötes i förgrunden. Skilda nyanser rymdes inom svaret. Särskilt Sterky, som i början av 1890-talet var den radikalaste av de ledande männen, såg i socialpolitiken väsentligen ett medel att stärka

arbetarnas makt och att övertyga dem om värdet av socialdemokratiens insatser. Det funnes, skrev han i en artikel år 1892, en viss risk för "att arbetarklassen kommer att fästa för stor vikt vid en mängd småförbättringar så att den, då den kommer till makten, ej är duglig att använda denna till att snarast möjligt genomföra ett fullt socialistiskt samhälle".[66] Man måste därför se till att klassmotsatsen icke avtrubbades under arbetet för mindre förbättringar; de direkta ekonomiska fördelar, som dessa medförde, finge ej skattas alltför högt. Arbetarna hade ännu alltför stort förtroende för statsmakterna och förstode icke att deras beslut om reform alltid fattades i den härskande klassens intresse.[67] Samma tankegång framträder stundom i "Social-Demokraten".[68] Den sociala frågan, säges i en artikel, får icke slås sönder i en mängd sociala småfrågor, "vilka man sysslar med så i detalj att man totalt glömmer de gemensamma, sammanbindande synpunkterna..." Dock finge man icke förakta "detta knåpande med småstycken av den sociala frågan"; allt som vunnes på lagstiftningens väg bidroge "att stärka arbetarklassens kampduglighet för nytt framryckande". Branting och Danielsson synas i det hela vid denna tid starkare än Sterky ha framhävt socialreformernas omedelbara värde. Men därjämte sökte de visa, att socialpolitiken, om den betraktades ur riktigt perspektiv, skulle egga arbetarna till nya ansträngningar. Branting resonerar här på samma sätt som då han hävdade socialismens nödvändighet även för det fall, att utarmningsteorien vore ohållbar. En genom sociala reformer höjd arbetarklass skulle ha kraft att genomföra socialismen. De socialreformatorer, som trodde sig kunna avväpna socialdemokratien genom eftergifter, begrepe icke, yttrade han vid ett tillfälle, rörelsens väsen.[69] "Om man ock finge alla dessa, för övrigt nyttiga och nödvändiga sociala reformer genomförda, så står likväl klassmotsättningen kvar, så länge privatäganderätten till produktionsmedlen står orubbad. Och denna avgörande motsats tror man sig med jämkningar på klassamhällets grund kunna eskamotera bort ur människors sinnen!" Danielsson förklarade, att enligt Marx proletariatet skulle erövra makten "efter att först ha politiskt uppfostrats och fysiskt stärkts genom en sträng arbetarskyddslagstiftning".[70]

I nödvändigt sammanhang med denna uppfattning står, att man

avvisade eller reducerade värdet av reformer, som påstodos mera omedelbart kunna åstadkomma social utjämning och samhällsfred utan socialism. I anledning av en artikel i en utländsk tidskrift vände sig Branting år 1894 med ytterlig skärpa mot tanken att ge arbetarna del i företagens vinst.[71] Detta vore "ett raffinerat system att för löftet om en liten drickspenning pressa ut så mycket profit som på något vis står till att få ur arbetarna"; man ville härigenom binda arbetarnas självständighet och åstadkomma splittring inom arbetarklassen. Mot förslag om skiljedom i arbetstvister riktade Branting icke blott anmärkningar i detaljer utan en principiell kritik.[72] Skiljedom vore i vissa fall ett lämpligt institut, men man finge ej tänka sig att härmed nå fram till samhällsfred. "Låt oss ... icke vagga oss in i några förväntningar på en omöjlig klassfred i ett genom skiljedomstolar el. dyl. humaniserat och förevigat kapitalistsamhälle!" Danielsson ironiserade över tanken, att en progressiv arvsskatt skulle kunna leda till social utjämning.[73]

Hur skulle då socialdemokratien ställa sig till förslag, som just åsyftade socialisering ehuru icke socialism, d. v. s. till socialiseringsåtgärder, som påyrkades av icke-socialistiska grupper och som uppenbarligen icke siktade till vad socialisterna kallade klassamhällets avskaffande? Dylika åtgärder voro uppenbarligen icke förutsedda i Marx' stora perspektiv. Enligt detta var den borgerliga staten kapitalisternas tvångsmedel; skulle då denna stat hämma eller inskränka privatkapitalismen? Hur skulle Marx' sociala förutsägelser kunna besannas, om de viktigaste produktionsmedlen förstatligades, den privata konkurrensen begränsades till att omfatta blott en del av näringslivet och en stor del av proletariatet förvandlades till statsanställda? Å andra sidan: hur skulle socialdemokratien kunna vägra att medverka till enskilda socialiseringsåtgärder, då den fordrade generell socialisering?

Inför detta dilemma hade den tyska socialdemokratien ställts redan i början av 1880-talet, då Bismarck framlade förslag om tobaksmonopol; partiet hade då röstat mot förslaget under motiveringen att den härskande regimen icke borde erhålla ökade maktmedel. Tio år senare blev frågan föremål för livlig debatt i anledning av en skrift av Vollmar. Denne gjorde gällande, att med statssocialism

menades i inskränkt mening statsdrift, i vidsträckt mening även socialpolitik; denna innebure visserligen icke under bestående förhållanden något i egentlig mening socialistiskt, men förslag härom borde dock prövas från fall till fall, ty statssocialistiska åtgärder kunde innebära direkta ekonomiska fördelar och därjämte förbereda den allmänna socialiseringsaktion, som skulle följa på socialdemokratiens maktövertagande.[74] Vollmar angreps starkt för sina uttalanden, särskilt av Liebknecht. 1892 års tyska partikongress antog emellertid under Vollmars medverkan en resolution, som utan att ta avstånd från alla former av statssocialism stämplade själva principen som konservativ; de borgerliga sökte, heter det i beslutet, genom små eftergifter avlägsna arbetarna från socialdemokratien och på detta sätt förlama rörelsen.[75]

I Sverige blev statssocialismen principiellt diskuterad i anslutning dels till partistriden i Tyskland, dels till Pontus Fahlbecks år 1892 utgivna arbete "Stånd och klasser", som under kritik av socialdemokratien framlade ett reformprogram, innefattande bland annat krav på statsdrift inom vissa områden. Redan ett år tidigare hade emellertid Danielsson — för övrigt i motsättning till några månader förut gjorda uttalanden — diskuterat vad han kallade den monarkiska statssocialismen (i motsats till den demokratiska socialismen).[76] Han tog härvid klart ståndpunkt för utvidgning av den borgerliga statens funktioner. Redan som oppositionsparti borde socialdemokratien tvinga staten in på en politik i rätt riktning, "även om den är blott en nödfallsutväg för att hålla den härskande klassen uppe en tid ännu . . . Så snart en industrigren eller en transportaffär eller en kommunalförrättning av sig själv växt de privata entreprenörerna över huvudet, yrkar följaktligen det socialdemokratiska partiet på *statens* mellankomst. Den eftersträvar koncentration i statens händer av så stor del som möjligt av arbetet, emedan detta underlättar samhällets rörelse och förenklar den sociala striden mellan arbete och kapital". Efter den tyska debatten i ämnet upprepade Danielsson dessa synpunkter och anslöt sig till Vollmars mening.[77] Branting gick däremot i en serie artiklar under sommaren 1892 på en mellanlinje.[78] Statssocialismen, skrev han, ville utsträcka den ekonomiska befogenheten hos den nuvarande staten, klasstaten, ut-

sugarnas stat. Socialdemokratien åter ville anförtro motsvarande uppgifter först åt det kommande samhället utan klasser, åt det fullt demokratiserade arbetarsamhället. Statssocialismen hade från den äkta socialismen lånat sin form, men den sökte anpassa denna form icke efter hela samhällets, utan efter de härskande klassernas behov. Principiellt vore den därför en karikatyr av socialismen. Att allmänt ta ståndpunkt vare sig för eller emot statssocialismen vore icke befogat. I varje särskilt fall måste man uppställa frågan, om ett reformförslag vore ägnat att gagna arbetarklassens utveckling och självständighet eller icke. "I ena vågskålen väger vid ett sådant avgörande fördelen att få den socialistiska formen införd; samhällelig ordning i stället för individernas inbördeskrig om brödbiten, och därtill ej att glömma den *andliga* återverkan av varje sådant steg för att förbereda hjärnorna på än vidare socialistisk ordning. Men i andra vågskålen ligger faran att stärka vår fiende överklasstaten, detta de härskande klassernas redskap, att måhända göra stora arbetargrupper ännu mera direkt beroende och sålunda försvåra deras nödiga rörelser för sin frigörelse."

Några veckor efter Brantings och Danielssons artiklar upptogs frågan på skandinaviska arbetarkongressen.[79] Härvid beslöts en resolution, som nära anslöt till Brantings ståndpunkt: "Statssocialismen anser kongressen tills vidare beteckna en mycket olikartad socialpolitisk verksamhet från den nuvarande statens sida och vill däri se ett framsteg för de socialistiska principerna endast så till vida, att de härskande klasserna i dessa sina politiska experiment erkänna samhällets rätt att ingripa i den privatkapitalistiska produktionsanarkin, samt anbefalla de olika ländernas arbetarpartier att noga pröva varje under statssocialistisk etikett utbjudet medgivande, innan de mottaga detsamma." I detta användes, såsom synes, ordet statssocialism i något vidare betydelse än i de tyska och svenska debatterna år 1892.

Under de närmast följande åren synes frågan om den borgerliga statens övertagande av uppgifter inom produktionen icke ha berörts i den socialdemokratiska pressen. Men då Danielsson utarbetade det nya programmet år 1897 införde han här en sats, som icke kan fattas annat än som ett allmänt krav på statssocialistiska ingripan-

den i den av Vollmar avsedda meningen. Tredje stycket i punkt VI löd: "Till fyllande av allmänna budgetbehov stark utveckling av statens och kommunernas verksamhet som producenter och ledare av samfärdsel och distribution." Här talades visserligen blott om statsdrift för tillfredsställande av budgetära behov, men tydligen kunde varje expansion av statens verksamhet motiveras ur denna synpunkt. Ett gott bevis på den flyktighet, som utmärker den socialdemokratiska debatten vid denna tid, är att det nya kravet icke ens omnämndes i tidningarnas kommentarer till programmet.

Några av Brantings uttalanden i riksdagen under de sista åren av 1890-talet utgöra de första tecknen på den förändring, socialdemokratien skulle och måste genomgå som parlamentariskt verksamt parti. I en debatt 1897 om kronans och den enskildes rätt i fråga om gruvors exploatering ställde sig Branting helt på statens sida.[80] I hans inlägg finnes intet spår av tvekan om lämpligheten av statlig äganderätt under det bestående sociala systemet, ingen antydan om den problemställning, som varit aktuell under 1892 års debatt. Tvärtom sökte Branting — utan att använda ordet socialisering — visa, att på skilda områden samhällelig kontroll stode i god överensstämmelse med svensk tradition. Han erinrade om att hans partikamrater i Frankrike ansågo en dylik kontroll särskilt påkallad i fråga om banker, kommunikationsföretag och gruvor. Vad bankerna beträffar hade i Sverige redan, främst i andra kammaren, uppställts målet, att riksbanken skulle bli en centralbank, som dominerade hela penningmarknaden. Kommunikationsväsendet vore sedan länge till stor del — järnvägarna — i statens hand. Även i fråga om gruvdriften tillerkändes kronan av gammalt vidsträckta rättigheter. På alla dessa punkter gällde det alltså, antydde Branting, att befästa och utveckla svensk praxis.

Vid 1898 års riksdag yttrade Branting sig över regeringens förslag om ålderdoms- och invaliditetspensionering.[81] Han tillstyrkte förslaget, ehuru han ansåg det otillfredsställande i flera punkter. Av intresse i anförandet är dock främst den principiella inledningen. Här erinrade Branting om att då samma fråga varit före i Tyskland, hade socialdemokraterna framhållit att det sociala missnöjet icke, som förslagets tillskyndare hoppades, kunde dämpas av en så-

dan reform. Detsamma gällde situationen i Sverige. En försäkringslagstiftning kan, yttrade Branting, icke "uppfylla ändamålet att verka socialt utjämnande, om den icke kompletteras med åtgärder, som mera direkt och mera allmänt verka till arbetarklassens fromma och bästa". Såsom dylika åtgärder nämndes införandet av normalarbetsdag och en fullständig skyddslagstiftning samt tryggandet av arbetarnas föreningsrätt. Det märkliga är att Branting talade om dessa likväl jämförelsevis begränsade socialpolitiska åtgärder som medel till social utjämning. Han hävdade icke, som han ständigt gjort i sin tidning, att klasskampen kunde biläggas först genom arbetarklassens seger, eller att socialpolitik blott kunde stärka arbetarnas vilja att genomföra en socialisering. För riksdagsledamoten Branting var det uppenbart, att han skulle ha påverkat representationen i en riktning, rakt motsatt den åsyftade, om han frånkänt den socialpolitik, som låg inom möjligheternas gräns, värde ur samhällsfredens synpunkt. Önskade han vinna ett direkt positivt resultat, måste han ställa sig på samma grundval som sina motståndare och alltså icke utgå från den marxistiska ideologien.

Socialdemokratiens ståndpunkt i *tullfrågan* angives i de skilda programmen genom kravet på att alla de indirekta skatterna — eller i varje fall de, som voro betungande för de breda lagren — skulle avskaffas. Såsom framtidslinje stod detta krav utom varje debatt; i det av internationellt broderskap kännetecknade socialistiska samhället kunde inga tullskrankor mellan folken tänkas. Men frihandelsprincipen hävdades också som en aktuell linje, dels ur allmänt internationalistisk synpunkt, dels med hänsyn till att tullarna och särskilt livsmedelstullarna ansågos starkast drabba de fattiga konsumenterna.

Frågan blev emellertid under denna tid föga debatterad. Av intresse är att man även på denna punkt kan förmärka en utveckling från en ideologisk-långfristig till en realpolitisk-kortfristig synpunkt. I några av de tidigaste artiklarna i tullfrågan ställde man sig på den linjen, att hela saken vore av ringa betydelse för arbetarklassen i det bestående samhället. Danielsson skrev år 1887, att fabrikanterna, grosshandlarna och jorddrottarna bildade en "utplundrarklass, som lever av att suga livskraften ur nationens flertal".[82] Inom denna klass stred man om rovet. För arbetarna vore denna strid utan

intresse, om ej någon av de stridande lovade utsträckta politiska rättigheter åt arbetarklassen. "Han må vara godsägare eller kapitalist, den rike plundraren, så tillhör han *överklassen,* ligan, som står med foten på nationens bröst, exploaterar arbetskraften och kväver varje upprorsförsök mot klassamhällets tvångslagar ... Om arbetaren på en viss tid frambringar produkter till ett värde av två brödkakor, men lagarna som inom detta samhälle regera arbetslönen endast låta honom behålla den ena, så kan det sedan kvitta honom lika om fabrikören och godsägaren komma i luven på varandra om den stulna kakans delning. Vad det gäller för arbetaren är att taga hela avkastningen av sitt arbete." På samma sätt resonerade man i "Social-Demokraten": "Tullstriden är en strid mellan tvenne klasser, jordägarna och den industriella bourgeoisien, som båda äro fientliga till proletariatet och ha till klassintresse bibehållandet av privategendomen till jorden och arbetsmedlen samt förhindrandet av en social revolution".[83] Redan något år senare är synpukten, sannolikt under inflytande av arbetarnas reaktion mot de höjda brödpriserna, en annan. Med utomordentlig skärpa angripa partiets båda huvudtidningar "svälttullarna", betona att arbetarnas läge försämrats och kräva politisk representation för arbetarklassen som ett medel att förekomma en ökad utsugning under statens hägn.[84] Under den följande tiden är, då tullfrågan beröres, frihandelsprincipen godtagen såsom aktuell handlingslinje.[85]

Den socialdemokratiska inställningen till *fackföreningarna* skall icke närmare behandlas i detta arbete. Det må dock erinras om att Brantings i Gävle-talet framförda mening, enligt vilken fackföreningarna skulle vara opolitiska, snart blev allmänt övergiven. Socialdemokraterna strävade efter att göra fackföreningsrörelsen socialistisk och lyckades vinna sitt mål; under tiden 1898—1900 krävdes till och med anslutning till partiet som villkor för inträde i landsorganisationen. Fackföreningarna betraktades, liksom partiet, som vapen i maktkampen men tillika som medel att förbättra arbetarklassens ställning inom det bestående samhället. I 1897 års program anföras fackföreningarna som bevis på den motverkande rörelse, till vilken utvecklingstendensen i det kapitalistiska samhället tvingat arbetarklassen. De äro arbetarnas organ i "den alltjämt fortgående, allt väldi-

gare former antagande kampen på den nationella och internationella arbetsmarknaden mellan arbetare och arbetsköpare, en kamp, som aldrig skall upphöra, förrän arbetarklassen upphört att vara en klass av lönearbetare".

Socialdemokratiens behandling av *jordbruksfrågan* uppvisar viktiga särdrag. Den marxistiska teorien byggde väsentligen på den industriella utvecklingen. Det var tendenserna inom denna, som Marx i första rummet undersökte, och de i hans stora perspektiv ingående klasserna voro kapitalisterna-företagarna och proletariatet-industriarbetarna. Även i den svenska debatten stod industrialismen och dess konsekvenser helt i förgrunden. I flera av de för rörelsen mest representativa broschyrerna omnämnes icke böndernas existens. Det är betecknande, att Branting i sitt Gävle-tal endast uppehöll sig vid industrien; ehuru jordbrukarna omfattade två tredjedelar av den svenska befolkningen, berördes icke deras problem. Överhuvud torde i den socialdemokratiska pressen i det agrara Sverige tjugo artiklar ha ägnats åt industrien mot en åt jordbruket. Detta betraktades enligt Marx' schema som ett slags bihang till det samhälle, vars mest framträdande egenskap man såg i motsättningen mellan storproduktion och enskild äganderätt.

Emellertid överflyttades — liksom hos Marx — de synpunkter, som utformats med tanke på industrien, i regel utan vidare på jordbruket. I programmen talades om socialisering av jorden lika väl som av övriga produktionsmedel. I det Danielssonska programmet av år 1888 blev denna fordran särskilt motiverad. Det påstods bland annat, att bondeklassen blev allt mera skuldsatt och att den befann sig i upplösning eller förvandling till lönearbetarklass. Jorden skulle socialiseras för att massornas beroende av godsägarklassen skulle upphöra. Även 1897 års program innehöll fordran på jordens förvandling till samhällets egendom.

De socialdemokratiska teoretikerna sökte också under de första åren tillämpa alldeles samma schema på jordbruket som på industrien. Belysande är framför allt en större uppsats av Branting om "En undergrävd maktställning", publicerad 1886.[86] Branting sökte här visa, att den svenska bondeklassens politiska maktställning icke svarade mot ekonomisk styrka utan utgjorde ett arv från ett tidigare

skede, d. v. s. var ett sådant traditionsmoment, som till en tid kan leva kvar utan fäste i den ekonomiska ordningen. (Möjligt är att Branting direkt påverkats av Marx' framställning i "Den adertonde Brumaire".) Böndernas ställning höll i själva verket på att undergrävas, icke av några tillfälliga svårigheter (jordbrukskrisen vid denna tid), utan av de ändrade produktionsförhållandena. Då jordbruket producerade blott för hemmamarknaden var produktion i liten skala och utan stark tendens till stegring naturlig. Då världsmarknaden uppstod blev läget ett annat; det gällde att producera mycket och billigt och härför krävdes storproduktion med genomförd uppdelning av arbetet och moderna tekniska hjälpmedel. Bonden har ingen plats i detta skede. "Hans arbetsmetod är föråldrad, hans ekonomiska hjälpmedel måste alltid bli otillräckliga, själva hans enskilda dispositionsrätt över jorden står i strid mot vad det nya systemet för sitt genomförande kräver ... Bonden som jordbrukare motsvaras fulkomligt av *hantverkaren* som industriidkare. Bägge ha de samma ursprung, som produkter av medeltidens samhälle, och bägge stå de, därför att de äro det *lilla* kapitalets män, som gengångare i ett utvecklat storkapitalistiskt samhälle, sådant som den nutida civiliserade världens mer och mer bliver." Med en del siffror både från Sverige och främmande länder sökte Branting visa, att koncentrations- och utarmningstendenserna framträdde även inom jordbruket. Det lilla självständiga jordbruket vore dömt till undergång och att söka rädda det innebure ett försök att vrida utvecklingen tillbaka. Bonden "tryckes ned i proletariatets klass; antingen stannar han på landet som arbetare vid det i större skala drivna jordbruket, eller vandrar han till staden och förstärker industriproletariernas leder. Det uppstår sålunda även i jordbruket alldeles samma skillnad mellan en kapitalistklass och en egendomslös arbetarklass, som den moderna industrien på sitt fält håller på att frambringa". Slutsatsen blev att bondefrågan i grunden vore en del av arbetarfrågan; de andra klasserna stode i relation till förgångna historiska perioder, dessas behov och produktionsformer — "men arbetarståndet ensamt tillhör framtiden".

Dessa synpunkter gå, om också sällan så klart formulerade, igen i den socialdemokratiska pressen överhuvud. I en år 1889 publicerad

artikel ifrågasatte Danielsson, delvis under inflytande av Henry Georges's teorier, att socialiseringen skulle försiggå i två etapper, av vilka den första skulle gälla jorden, den andra övriga produktionsmedel; han ansåg det dock sannolikt, att jordfrågan skulle bli löst först i samband med en allmän socialisering.[87] Som bevis på jordbrukets svårigheter anförde han emigrationen och inflyttningen till städerna. Jorden övergick, trodde han, till godsägare och storbönder, medan de mindre jordbrukarna förvandlades till industriproletariat. "Vad är väl detta annat än en av kapitalet åstadkommen *mobilisering* av landets befolkning i den stundande revolutionens tjänst." Danielsson slutade med att förklara, att en social omgestaltning inom jordbruket vore oundviklig — en omgestaltning, "som återger folket dess jord genom att upphäva dess karaktär av privategendom". I flera artiklar under åren omkring 1890 återkom "Arbetet" till denna tanke.[88] På den skandinaviska arbetarkongressen år 1890 genomdrev Danielsson en resolution, vari uttalades, "att alla försök att upprätthålla småbondeklassen — vare sig genom lån på goda villkor eller jordstyckning eller utarrendering av statsjord — ur socialistisk synpunkt äro förkastliga, då dessa strävanden, om de icke helt misslyckas, blott bidraga till att förlänga existensen av den medelklass, som segast och mest fördomsfullt håller fast vid den privata äganderätten och därför har blivit bärare av reaktionen mot den revolutionära arbetarrörelsen".[89] Resolutionen beslöts med 44 röster mot 14 och 36 icke röstande; nästan alla svenska representanter, bland dem Danielsson och Sterky — Branting deltog ej i kongressen — hörde till de ja-röstande.

I sin agitation inom jordbrukarklassen vid denna tid torde socialdemokratien så gott som uteslutande ha vänt sig till lantarbetarna, varvid man särskilt betonade kraven på förkortad arbetstid och andra socialpolitiska reformer.[90] Detta stämde väl överens med partiets radikala ideologi. Godsägarna och storbönderna ansågos som de givna motståndarna; småbrukarna kunde icke väntas ha sinne för socialiseringsprincipen och antogos, liksom hantverkare och annan medelklass, vara på väg att försvinna såsom socialgrupp.

På denna punkt, liksom i fråga om industrien, insågo socialdemokraterna efter hand sitt misstag. De hade ansett bondeklassen stadd i

upplösning, icke, eller i varje fall icke i första rummet, på grund av iakttagelser av svenska förhållanden, utan emedan Marx förklarat denna upplösning ofrånkomlig. Ett schema, som var oriktigt även i fråga om de relativt industrialiserade länder, för vilka det var utarbetat, kunde icke i längden användas för Sverige, som ännu övervägande var ett jordbrukarland och i vilket större delen av jorden var uppdelad i små gårdar; det var omöjligt att låtsas, som om de självvägande bönderna, till antalet långt flera än industriarbetarna, i realiteten knappast funnes eller i varje fall inom en nära framtid icke skulle finnas. Till en verklig revision av den socialdemokratiska ideologien på denna punkt kom man först senare, i början av 1900-talet. Men redan i mitten av 1890-talet framträder en tendens till uppmjukning. Impulsen kom från Tyskland, där man vid 1894 och 1895 års partikongresser diskuterade lämpligheten av att bevara den rena socialiseringslinjen i jordbruksfrågan; Bebel höll fast vid det gamla, under det att Vollmar ansåg att hänsyn skulle tagas till böndernas känsla för den privata äganderätten. I Sverige gick Danielsson även i denna fråga över från den ena extrema ståndpunkten till den andra. Han anslöt sig redan 1894 till den av Vollmar framförda tanken, att de små lotterna skulle undantagas från den tilltänkta jordexproriationen; genom denna programmatiska ändring skulle småbönderna vinnas för socialdemokratien.[91] Socialdemokratiens "klarhet", d. v. s. dess visshet om att de stora egendomarna hastigt skulle uppsluka småbruken, "hotar att grumlas, icke av kompromisser med bönderna, utan av utvecklingen själv. Under sådana förhållanden beror snabbheten i vårt partis framsteg av en förståndig och förståelig propaganda bland småbönderna . . ." Man skulle lova småbönderna, att de skulle få behålla sin jord, om de i gengäld hjälpte socialdemokraterna i den gemensamma kampen mot kapitalismen. Branting ställde sig mera reserverad.[92] Kapitalismen hölle i själva verket på att expropriera bondeklassen och socialdemokratien kunde härvid knappast göra annat än att söka mildra lidandena. Massan av bönderna var fast knuten till den konservativa sidan. Det vore också, anförde Branting, farligt att på klarhetens bekostnad göra socialdemokratien till ett blandat bonde- och arbetarparti. Men även i "Social-Demokraten" framhölls i en osignerad ledare att partiet ville värna småbön-

derna mot kapitalismen och icke vore angeläget att avskaffa deras äganderätt; socialismen vore ej motståndare till privategendomen i och för sig utan till all utsugning av mänsklig arbetskraft.[93] "Men på samma gång vi säga detta, sticka vi ingalunda under stol med vår mening om den bästa produktionsformen. Vi säga till småbönderna: Varen förvissade om, att I en dag skolen finna med Er fördel förenligt att borttaga Edra rågångar och odla jorden i sambruk. Med Edra krafter förenade kunnen I tillgodogöra Er det stora jordbrukets tekniska hjälpmedel. I skolen en gång ha allt att vinna på att låta Er egendom *socialiseras,* vilket i detta fall *icke* är likbetydande med att exproprieras, d. v. s. med avhändande av ett orättmätigt fånget gods, utan likbetydande med egendomens omgestaltning i och för en ändamålsenligare användning av produktionsmedlet — jorden . . ." Vid 1895 års tyska partikongress antogs en resolution, som tog avstånd från tanken på bondeklassens höjande inom det privatkapitalistiska samhällets ram, ty om bondeklassens rättigheter stärktes, innebure detta också ett stärkande av den kapitalistiska staten. Branting kritiserade denna resolution och betonade, att socialdemokratien borde söka hjälpa både bönder och arbetare redan inom den bestående staten.[94] Man kunde ej underlåta att bekämpa arbetslösheten, även om den hörde ihop med kapitalismen. På samma sätt vore det naturligt att tänka på åtgärder till fördel för bönderna, även om den befintliga staten härigenom tillfälligt stärktes. Ännu vid denna tid synes dock Branting ha tänkt sig, att småbrukarna i eget intresse skulle gå med på en socialisering.[95] I en senare skriven artikel erinrade Branting om att bonden intoge en mellanställning som på en gång arbetsgivare och kroppsarbetare.[96] Småbönderna vore övervägande arbetare, och man kunde hoppas på att de skulle vinnas för partiet.

Det är förvånande, att efter den debatt, som ägde rum i anslutning till de tyska kongresserna 1894 och 1895, partikongressen år 1897 utan några meningsskiljaktigheter antog ett program, där krav restes på socialisering av jorden. Men detta krav kompletterades på ett betydelsefullt sätt genom punkten VII, där man fordrade dels jordbrukskreditens direkta reglering genom staten, dels en lag, som under garantier för ett rationellt jordbruk hindrade den mindre

jordbrukarens expropriation utan vederlag eller brukningsrätt. Här ansågs tydligen, att det mindre jordbruket skulle skyddas mot vad man kallade privat expropriation, d. v. s. man ville säkra småbrukarna mot godsägarna, bolagen och bankerna. Formuleringen blev underlig, eftersom man icke gärna i det aktuella handlingsprogrammet kunde direkt säga sig värdera den privata jordäganderätten, då det i principprogrammet generellt talades om socialisering av jorden. Men punktens innebörd är dock klar. Socialdemokratien tog här parti för en av de mellanklasser, vilkas försvinnande tidigare sagts vara en förutsättning för rörelsens seger. Man ville på ett område, åtminstone provisoriskt, stärka skyddet för det privata ägandet till produktionsmedel, under det att man för framtiden krävde allmän socialisering. Den nya linje, på vilken man här slog in, blev senare, särskilt genom 1911 års programrevision, utbyggd och preciserad. Någon kommentar till programmet i denna del finnes icke i den socialdemokratiska pressen. Under de närmast följande åren blev jordfrågan, såvitt bekant, icke principiellt diskuterad; den upptogs icke på 1900 års kongress.

Vid sidan av socialdemokratiens i det föregående framställda allmänna idéutveckling ligger den halvt *anarkistiska rörelse,* som gjorde sig gällande under en kort tid i början av 1890-talet för att sedan under omkring ett årtionde helt träda i bakgrunden. Den främste företrädaren för denna riktning var Hinke Bergegren, som i veckotidningen "Under röd flagg" (mars—juni 1891) samt på en rad möten 1890—1891 utvecklade rörelsens uppfattning.[97] Denna gick till väsentlig del ut på en ändring av partiets taktik och skall i detta hänseende behandlas i följande avsnitt. I anslutning till den radikala taktiska linjen kritiserades emellertid partiets arbete för socialpolitiska reformer; dylika reformer förklarades i det bestående samhället sakna värde och dessutom vara ägnade att minska partiets kraft. Stundom propagerades stöldens moraliska tillåtlighet i den kapitalistiska staten. I fråga om om målen för partiets verksamhet hävdades, att produktionen skulle skötas av fria föreningar, vilka även skulle reglera konsumtionen; någon egentlig samhällsmakt skulle icke finnas.[98]

De socialdemokratiska ledarna inskredo emellertid skarpt mot den

nya riktningen; taktikfrågan stod härvid helt i förgrunden. På 1891 års kongress uppstod en allmän strid mellan de båda riktningarna.[99] Bergegren och andra kritiserade partiets på kompromisser inriktade verksamhet och utvecklade nödvändigheten av att avskaffa allt statstvång och genomföra största möjliga frihet; han sökte visa, att socialdemokrater och anarkister i grunden strävade till samma mål. Danielsson, understödd av Branting och Sterky, angrep häftigt anarkismen, tillsynes utan kännedom om att Marx' målsättning kunde påstås sammanfalla med den i vanlig mening anarkistiska riktningens. Då anarkisterna ville överlämna produktionen åt fria grupper, ville de i själva verket bibehålla den rådande ekonomiska anarkien och hade alltså samma ideal som liberalismen. Socialdemokraterna krävde däremot en planmässig produktion under samhällets ledning och en förnuftig begränsning av friheten. Socialism och anarkism vore två skilda världsåskådningar.

Debatten följdes av ett beslut om en resolution av följande lydelse:

"Det socialdemokratiska arbetarpartiet suger sin ideella styrka ur den vetenskapliga kännedomen om lagarna för det kapitalistiska samhällets uppkomst, utveckling och förfall. Kapitalets koncentrering och den allt ödesdigrare anarkien inom produktionen i förening med storindustriens successiva utveckling äro de orsaker, som nödvändiggöra en social revolution i riktning av det samhälleliga arbetets organisation i enlighet med socialismens principer, vilka gå ut på gemensam nyttjanderätt till produktionsmedlen och samhällelig kontroll över produktionen.

I betraktande av, att dessa socialismens internationella grundtankar äro absolut oförenliga med de oklara tankeriktningar och försök till partibildningar, som under namn av anarkism framträtt och i de flesta länder spelat en övergående, bullersam roll i den praktiska agitationen, åsyftande att uppoffra den socialistiska organisationen av arbetet för den absoluta eller orimligt överdrivna individuella självbestämningsrätten, förklarar partikongressen denna anarkistiska samhällsteori för antidemokratisk. Den är ingenting annat än en ensidig utveckling av den borgerliga liberalismens grundtankar, om den också i sin kritik av den nuvarande samhällsordningen utgår från socialistiska synpunkter. Framför allt är den oförenlig med socialismens fordran, att produktionsmedlen skola övergå i hela samhällets hand och samhället reglera produktionen, och den löper ut i en olöslig motsägelse, därest icke produktionen skulle föras tillbaka till det lilla hantverkets dvärgmåttstock.

På grund av denna principiella skillnad mellan socialdemokrati och anarkism beslutar kongressen att det socialdemokratiska arbetarpartiet bör bestämt taga avstånd från de anarkistiska partibildningarna och vid lämpliga tillfällen sakligt bemöta de anarkiserande teorierna."

Voteringen visar, att den anarkiserande riktningen på kort tid vunnit icke ringa styrka. Resolutionen antogs med 28 röster mot 11;

12 förklarade sig neutrala och en medlem var frånvarande. Minoriteten röstade för följande förslag: "Då socialismens mål är att avskaffa klassamhället och lönesystemet, anser kongressen att alla personer, som ärligt hava samma närmaste uppgift, böra anses som goda medhjälpare, vare sig de kallas anarkister eller något annat."

Kongressen hade också att behandla en av Socialdemokratiska förbundet i Stockholm på Bergegrens initiativ framförd fråga: "Äro stölder och andra handlingar, stridande mot klasssamhällets lagar, moraliskt riktiga, då nöd eller andra sociala orsaker driva härtill? Och böra icke partiorganen erkänna dessa handlingars moraliska riktighet?" Kongressen svarade: "Ur nuvarande klassamhälles synpunkt skulle såväl stölder som en del bedrägerier vara moraliskt riktiga, då ju en klass har moralisk rättighet att bestjäla och utplundra den andra. Men ur socialdemokratisk synpunkt äro sådana handlingar absolut förkastliga, så mycket mer som partiets uppgift är att avskaffa det nuvarande samhället och uppbygga ett nytt, där stöld blir ett okänt begrepp."

De anarkiserande uteslötos icke ur partiet, trots den klara motsättningen. 1891 års strid var emellertid på denna punkt en episod utan betydelse för partiets utveckling i det hela.

Under de femton åren mellan den teoretiska debattens början omkring år 1885 och sekelskiftet undergick den socialdemokratiska ideologien, sådan den framträder i program, press, broschyrer och föredrag, en märklig utveckling. På punkt efter punkt uppmjukas eller avskrivas trosformler, de dogmatiska sakerna ersättas av obestämda utalanden eller med viktiga reservationer omgivna påståenden, frågor, som enligt det stora perspektivet voro enkla och oväsentliga, bli invecklade och väsentliga. Det är knappast möjligt att nämna någon teoretiskt betydelsefull punkt, i vilken de båda främsta männen, Branting och Danielsson, under denna tid icke ändrade mening. Uppfattningen om klasskampens innebörd, värdeläran, teorierna om samhällsstrukturens utveckling, den järnhårda lönelagen, inställningen till socialpolitiken och jordbruksfrågan — överallt möter samma bild av övergivna eller modifierade ståndpunkter. Målet, och de

föreställningar som omgåvo detta, ändrades icke, men hela det tankesystem, i vilket målet ingick, hade gradvis och nästan omärkligt blivit ett annat.

Många orsaker samverkade härtill. Den marxistiska ideologiens inneboende motsägelser och orimligheter ledde med nödvändighet till nya ståndpunkter, vare sig dessa togo sig uttryck i en medveten revision eller i omformuleringar och förvanskningar. Det blev i längden icke möjligt att stanna vid den blandning av stor metafysik och rimliga anvisningar, som Marx' i skilda etapper utarbetade satser innebar. De socialdemokratiska ledarna hade vid några och tjugo års ålder fängslats av de mest storvulet utformade teserna och de förblevo alltid Marx trogna i den meningen, att de åberopade honom, men de kunde icke vid fyrtio års ålder, efter fortsatta studier och praktisk verksamhet, stå fast vid ungdomsårens onyanserade och totala erkännande. Den marxkritik, som framställdes av såväl borgerliga som socialdemokratiska författare i utlandet, övade efter hand inflytande även på den svenska debatten. Under det politiska arbetet förändrades synvinkeln, svårigheter i det godtagna systemet uppenbarades, problemen fingo annat innehåll och annan betydelse. Det obetydliga partiet växte ut till en stor folkrörelse, och de arbetargrupper, som anslöto sig, krävde lösning av konkreta och närliggande frågor. Det stora teoretiska perspektivet blev mera avlägset och mindre väsentligt, då samlingspunkten blev den allmänna rösträtten.

Även om de socialdemokratiska ledarna ofta synas ha varit omedvetna om hur deras uppfattning förskjutits i de olika frågorna, visa uttalanden från omkring år 1900, att de ägde en bestämd känsla av en allmän förändring. Branting betonade i ett föredrag år 1900, hur med partiets växt nya synpunkter blevo bestämmande: "Så länge partiet består allenast av några få personer, som sakna möjlighet att utöva något egentligt politiskt inflytande, ligger det i sakens natur att dess satser skola få en mera abstrakt form och att huvudvikten skall läggas på framtidsmålen. Blir det däremot så, att arbetarklassen börjar att få fingrarna med vid samhällsmaskineriet, komma en del närliggande mål till förbättring av dess ställning att framställa sig med så bjudande makt och taga så stort utrymme av tid och intresse, att de mer avlägsna komma att relativt skjutas å sido."[100] Daniels-

son erinrade i en artikel år 1897 om att socialdemokratien övergivit en rad tidigare med fanatisk iver försvarade dogmer.[101] Detta vore ett bevis på rörelsens livsduglighet. I ord, som erinra om nutidens antiintellektualistiska vitalism, förhärligade Danielsson den socialdemokratiska teoriens förmåga av förändring och anpassning. Teorien "utmärker sig för stor elasticitet och visar just sin sanning och praktiska fruktbarhet därigenom, att den icke uttömmer sin kraft i fåfänga försök att våldföra sig på verkligheten, utan sluter sig naturligt och otvunget kring alla skiftande folkrörelser i olika land med syftemål att på historiskt öppnade och farbara vägar leda de arbetande klasserna framåt till en högre grad av kultur och en friare social ställning".

Den socialistiska debatten i början av 1900-talet och socialiseringsfrågans aktualisering efter världskriget

Tiden mellan slutet av 1890-talet och världskriget är det socialdemokratiska partiets stora genombrottsskede. Antalet partimedlemmar steg från 10,000 år 1895 till 67,000 år 1905 och 86,000 år 1915; mellan de båda sistnämnda åren låg en uppgångsperiod 1906—1908 och en härpå följande tid av tillbakagång, ett förhållande, som dock icke är signifikativt för utvecklingen av partiets politiska styrka. De anslutna arbetarkommunernas antal växte stadigt, från 22 år 1895 till 137 år 1905 och 784 år 1915. I andra kammaren erövrade partiet år 1902 fyra, år 1905 tretton, år 1908 trettiofyra, år 1911 sextiofyra, vid vårvalen 1914 sjuttiotre och vid höstvalen samma år åttiosju platser; med sistnämnda val blev partiet landets största, en position, som det sedermera bevarat. De politiska framgångarna berodde dels på att partiet vann ständigt ökad anslutning, dels på att författningsreformen 1907—1909 gav rösträtt åt större delen av arbetarklassen.

Dessa segrar inneburo, att socialdemokratien blev företrädare för massan av industriarbetarklassen och för en växande, om också pro-

centuellt icke betydande del av de fattiga jordbrukarna. Ett allt fastare stöd fick partiet i den snabbt växande fackföreningsrörelsen, år 1899 sammansluten i en landsorganisation. Partiets ledande krets blev efter hand stabiliserad. Under lång tid finner man till stor del samma personer i partistyrelsen, i riksdagsgruppen och på partikongresserna. Den ledande gruppen blir tillika i icke ringa utsträckning en funktionärsgrupp, den omfattar personer, som äro verksamma i tjänst hos till partiet anknutna organisationer eller företag, eller som inneha med partitillhörigheten förknippade uppdrag — förtroendemän i fackföreningar, partiredaktörer, riksdagsmän. Dessa förhållanden voro ägnade att öka partiledningens makt och att skapa stabilitet och enhetlighet i förkunnelse och handlande. Denna tendens avsatte dock mera påtagliga resultat först under ett senare skede. Under den nu berörda perioden framträdde starka motsättningar. Till en början gjorde sig den anarkiserande ungsocialistiska oppositionen gällande; den försvann emellertid ur partiet, sedan dess ledare uteslutits (1905, definitivt 1908). Sedermera utgjorde Socialdemokratiska ungdomsförbundet, som bildades år 1903, en stridbar radikal falang, som i vissa frågor drev en betydelsefull särpolitik; först år 1917 utgick denna riktning ur partiet och det vänstersocialistiska partiet organiserades.

På grund av partiets snabba växt kom ungdomen att under detta skede spela en utomordentligt framträdande roll inom socialdemokratien. Alldeles särskilt gällde detta den mera ideologiska debatten. De äldre arbetare, som anslöto sig, kunde av naturliga skäl här icke göra sig gällande. Av de tidigare inom partiet verksamma voro knappast andra än Branting och Carleson teoretiskt intresserade och skolade. Steffen och Lindhagen, som tillhörde samma generation, inträdde först omkring 1910 i partiet. Dessa män, som voro födda mellan 1860 och 1865, hörde med tanke på den allmänna åldersnivån till de gamla. En mellanställning, med födelseår omkring 1870, intogo partiets båda främsta kultur- och litteraturkritiker, Lidforss och Hedén, och den självbildade arbetaren Fabian Månsson. Sedan kommer raden av unga män, som i början av 1900-talet ingingo i partiet och snabbt vunno en ställning i debatten: Rydén, Palmstierna, Sandler, Örne, Hallén, Vennerström, Wigforss, P. A. och Sigfrid Hansson, Möller, Ström, Höglund, Nerman, Kilbom, Norling, Åkerberg. Av

dessa voro de förstnämnda födda år 1878, respektive 1877, de övriga mellan 1880 och 1885. Omkring 1915 var flertalet av partiets i idé- och programfrågor aktiva debattörer i trettioårsåldern. I stor utsträckning följde med generationsskillnaden en politisk motsättning. Beträffande de unga ledarnas utbildning bör erinras, att de flesta avlagt studentexamen och att många under någon tid bedrivit akademiska studier; andra, såsom bröderna Hansson och Möller, hade efter några år som arbetare vunnit positioner inom partiet och genom självstudier tidigt tillägnat sig politiska kunskaper. Efterhand ökades möjligheterna för begåvade arbetare att förvärva kunskaper och intellektuell träning; särskilt folkhögskolan i Brunnsvik blev härutinnan av betydelse. Den allmänna nivån i pressen och i den muntliga debatten företer en stadig stegring.

De socialdemokratiska principfrågorna intogo likväl under detta skede en jämförelsevis undanskjuten plats i partiets debatter. Det kan till och med sägas, att de sociala och ekonomiska frågorna i mera egentlig mening överhuvud stodo i bakgrunden. Partiets yttre arbete gällde till väsentlig del demokratiens genomförande; i de inre tvisterna framträdde särskilt försvarsfrågan och skilda taktikfrågor. I striderna mellan de ledande grupperna inom partiet å ena sidan, ungsocialismen och Socialdemokratiska ungdomsförbundet å den andra, spelade de ekonomiskt-sociala frågorna en märkligt ringa roll. Ungdomsrörelserna voro icke inriktade på dessa spörsmål. Det är betecknande att på Socialdemokratiska ungdomsförbundets fem kongresser 1905—1914 ingen enda större debatt ägde rum i sådana frågor; socialiseringsproblemet och med detta sammanhängande frågor behandlades icke vid något tillfälle. Icke heller partikongresserna ägnade större intresse åt det för socialdemokratien centrala. Blott vid en av kongresserna före 1920 dryftades mera ingående partiets ekonomiska politik; detta var år 1911, då en genomgripande revision av de allmänna grundsatserna och programmet i jordfrågan kom till stånd. Frågor, som måste anses sekundära ur allmänt socialistisk synpunkt — religionsfrågan, republikfrågan och nykterhetsfrågan — inta större utrymme i kongressprotokollen än socialpolitik och socialisering.

Till en del kan detta förklaras av att den sociala omvälvning, till

vilken partiet syftade, på grund av maktförhållandena måste ställas på framtiden och att andra mera närliggande mål blevo aktuella och provisoriskt dominerande. Framför allt måste demokratien erövras som en utgångspunkt för den framtida verksamheten. Försvarsfrågan och andra frågor trängde sig i förgrunden av svensk inrikespolitik och erbjödo ett lockande fält för en propaganda, som avsåg att underblåsa missnöjet med det bestående. Men möjligen bidrog också det marxistiska perspektiv, som fortfarande präglade partiets ideologi, till att skapa ett slags fatalism inför utvecklingen i stort och därmed till att minska intresset för frågan om det socialistiska samhällets uppbyggande. Socialismen skulle komma, då tiden var mogen; att mognadsprocessen var långvarigare än man från början tänkt sig hade redan blivit tydligt för alla. Marx själv hade vägrat att ge närmare anvisningar för socialismens förverkligande och det sades därför ofta innebära en ovetenskaplig utopism att utforma framtidsplaner. Menger, vars år 1903 utgivna "Neue Staatslehre" var tidens främsta försök till en dylik planritning, blev hårt kritiserad såsom dilettant, ehuru han var en av de få professionella vetenskapsmän, som utgingo från Marx. Det bör också beaktas, att de problem, som voro förknippade med socialiseringen, erbjödo ojämförligt större svårigheter än t. ex. författnings- och försvarsfrågorna. Ingen kvalificerad ekonom, som kunnat leda eller stimulera en debatt kring dessa problem, anslöt sig till partiet. Detta bidrar också att förklara, varför intet arbete av någon betydelse skrevs om socialismens genomförande och det socialistiska samhället och varför dessa frågor föga berördes i pressen, i broschyrlitteraturen och på partiets möten och kongresser. I den mån en mera principiell socialistisk debatt ägde rum, avspeglade den i huvudsak meningsbrytningar i utlandet, främst Tyskland.

I förhållande till de av Marx uppdragna allmänna utvecklingslinjerna fortsatte i det stora hela den uppmjukning av ståndpunkterna, som i det föregående skildrats. Den principiella anknytningen till Marx blev upprätthållen, marxismen betecknades ständigt såsom grundvalen för partiets verksamhet. I denna mening voro de unga män, som under 1900-talets första årtionde började göra sig gällande inom partiet, lika Marx-trogna som den äldre generationen. I

de inre striderna, t. ex. i försvarsfrågan, sökte båda parterna stöd i Marx' auktoritet. Att vara socialist men icke marxist framstod fortfarande i teoretisk debatt nära nog som en orimlighet. Likväl förlorade marxismen alltmer sin riktningsgivande betydelse. Man trodde helt allmänt på Marx men fann det svårt att i detalj fastställa, vari denna tro egentligen bestod. Marxismen blev småningom mera en symbol än en lära.

Två väsentliga moment i den marxska teorien blevo så gott som genomgående med energi framhävda, dels den materialistiska historieuppfattningen och den ekonomiska determinismen, dels klasskampsläran. "Antingen förnekar man den materialistiska historieuppfattningen och tror att ett nytt samhälle efter behag kan konstrueras fram på samma sätt som man bygger ett nytt hus, eller också är man övertygad om denna uppfattnings sanning och vet, att man måste avvakta samhällets ekonomiska mognad under omsorgsfull vård av alla de socialistiska tendenserna inom detsamma, innan man går till den revolutionära striden", detta är ett typiskt uttalande, vari säkerligen alla partiets teoretiker kunde instämma.[102] Men i framställningar av historieuppfattningen betonades, att idéerna kunde spela en väsentlig roll vid sidan av produktionsförhållandena, och man kom fram till satser av den förut berörda typen, enligt vilka produktivkrafterna "ytterst" eller "i sista hand" vore bestämmande. En idealbildning förklarades vara nödvändig för att nå det socialistiska målet, vare sig nu denna idealbildning ansågs med säkerhet följa av de ekonomiska förändringarna eller den antogs kunna framkallas av en till en viss grad av ekonomien obunden reflexion. Den oklarhet, som här förelåg, tog sig uttryck exempelvis i Brantings uttalande, att "socialismens historiska nödvändighet ... aldrig bör fattas så fatalistiskt, att vi för den glömma att *arbete för ett socialistiskt ideal* nog är ett nödvändigt moment för att denna nödvändighet skall bli verklighet ..."[103] En av partiets främsta yngre teoretiker, Wigforss, sökte i en uppmärksammad artikel visa, att arbetarklassens känsla av att vara bärare av ett moraliskt högre samhällsideal vore väsentlig för socialismens framgång.[104] "Kunde den övertygelsen riktigt fatta rot inom arbetarklassen, att det i främsta rummet är på dess strävan våra moderna samhällens framtid beror, skulle detta

betyda ett sådant höjande av ansvarskänslan och hela den moraliska känslan, att endast vissa religionsformer under sina första tider framkallat något liknande." Wigforss ansåg sig likväl utgå från den materialistiska historieuppfattningen. Stundom ansågs vissheten om den på ekonomiens autonoma utveckling beroende segern vara en förutsättning för den socialistiska idealbildningen, stundom åter ansågs denna idealbildning vara en förutsättning för segern, stundom slutligen påstods, i nära anslutning till vissa satser hos Marx, en idealbildning vara överflödig — den vetenskapliga vissheten om utvecklingens gång vore tillräcklig.[105]

Det finnes icke skäl att närmare ingå på uttalandena i denna fråga, där helt naturligt orden användas i så skiftande och så oklara betydelser, att en analys tar stort utrymme utan att lämna resultat av större intresse. Det väsentliga är att framhålla, att den materialistiska historieuppfattningen ständigt åberopades och att den ansågs innefatta, dels mera allmänt att de ekonomiska faktorerna vore de "grundläggande" eller "utslagsgivande", dels mera speciellt, att utvecklingen förr eller senare måste resultera i socialism.[106]

Klasskampsprincipen spelade fortfarande en central roll i debatten. Någon tendens till uppmjukning på denna punkt, någon spirande folkhemsideologi kan knappast förmärkas. De sociala reformer som genomfördes kunde, hävdade man, icke leda till social harmoni, denna kunde vinnas blott med socialismen.[107] I den folkliga agitationen voro hänvisningar till de ekonomiska och sociala olikheterna och vädjanden till missnöjet hos de sämre ställda folkgrupperna en huvudsak. En sammanfattning av argumenten i denna agitationslinje gavs år 1911 av Sandler i skriften "Samhället sådant det är", i vilken skillnaden i inkomst- och förmögenhetsfördelning på ett drastiskt sätt belystes; broschyren var i sin grova schematisering ägnad att ge intrycket, att en jämn inkomstfördelning skulle medföra en väsentlig höjning av det allmänna välståndet.[108] I fråga om aktörerna i den klasskamp, som i andra sammanhang sades vara ofrånkomlig och som partiet endast ansåg sig fastställa, rådde liksom tidigare en viss osäkerhet. I regel talades om proletärer och kapitalister, men ofta hävdades, att striden egentligen stode mellan ett fåtal

utsugare och en majoritet av utsugna. Med socialismens seger skulle följa allmänt välstånd och social harmoni.

Belysande för den ställning, som socialdemokratien under detta skede intog till marxismen och särskilt till de marxistiska socialteorierna äro flera inlägg i en debatt, som hölls den 7 februari 1908 i Stockholm över ämnet "Socialismens grundvalar" (sedermera utgiven som broschyr). Denna debatt, som tillkom i anledning av en av dåvarande docenten Eli Heckscher framförd kritik av socialismen och som inleddes av Heckscher och Carleson, är egendomligt nog såvitt bekant det enda mera ingående offentliga och fullständigt refererade meningsutbyte om socialismens teoretiska utgångspunkter, som förekommit i vårt land; det förtjänar särskilt understrykas, att någon liknande debatt aldrig ägt rum i riksdagen. En linje i Heckschers anförande gick ut på att fastslå, att tesen om socialismens nödvändighet vilade på de av Marx gjorda förutsägelserna om den sociala utvecklingen och att dessa förutsägelser — utom då det gällde koncentrationstendensen inom industrien — visat sig felaktiga. De socialdemokratiska talarna vidhöllo den kritiserade tesen, men erkände i regel att Marx' prognoser i vissa hänseenden icke visat sig vara riktiga. Carleson berörde dessa frågor mera i förbigående; han ägnade sig särskilt åt att försvara mervärdesläran — en ståndpunkt, som han torde ha varit nästan ensam om i partiet — och den materialistiska historieuppfattningen. Han slutade med uttalandet, att socialismen vore "till sin ändamålsenlighet ekonomiskt motiverad, till sin ädelhet och rättvisa moraliskt motiverad och till sin roll av kulturbringare och kulturfrämjare intellektuellt motiverad". Branting förklarade, att teorierna om att kapitalisterna skulle bli allt färre (icke blott att kapitalet skulle koncentreras) och om medelklassens försvinnande visat sig vara ohållbara. Men han tillade i anslutning till Bernstein, att detta "i själva verket ingalunda är till någon fördel för det stora arbetande folket, vilket således måste uppbära icke blott ett litet fåtal miljonärer, utan även hela den sociala pyramiden, som drager sin merinkomst ur folkets arbete". Att en eller annan formel förändrades betydde intet; det viktiga vore, "att arbetarklassen allt mera samlar sig omkring de socialistiska idealen, vilka de med fullt förtroende till utvecklingen och till

dessa ideals rättvisa och höghet kunna sluta sig omkring... att arbetarklassen samlar sig och beslutar att medvetet sträva mot en sådan samhällsordning, som icke låter ett litet fåtal av nationen skörda en lejonpart av frukten utav allt arbete". Dessa uttryckssätt inneburo, väl att märka, icke, att Branting anslöt sig till Marx' värdelära och mervärdesteori; tvärtom förklarade han i andra sammanhang, att dessa läror icke kunde upprätthållas. Höglund uttalade, att utarmningsteorien och katastrofteorien icke vore hållbara; detta hindrade dock icke, "att de arbetande klasserna fortfarande utsugas av ägarna till produktionsmedlen och att denna utsugning icke heller kommer att helt upphöra, förrän produktionsmedlen hava blivit samhällets egendom". Christiernsson däremot ansåg det obevisat, att vare sig utarmnings- eller katastrofteorierna vore felaktiga. Slutligen förklarade den ende i debatten deltagande socialdemokratiska fackföreningsmannen, E. Söderberg, att man visserligen i Sverige uppskattade Marx som banbrytare men att socialismen icke vore beroende av marxismen. "Jag tror bestämt, att den övervägande meningen bland oss nu är den: om Marx' teorier på något sätt skulle ramla, så ramlar väl icke socialismen för det!"

Denna debatt är i flera hänseenden typisk. Marx' sociala förutsägelser diskuterades var för sig, såsom från varandra isolerade spörsmål; den eller den teorien förklarades vara riktig, medan andra vore ohållbara. Åsikterna om vilka teorier som fortfarande kunde upprätthållas och i vilken omfattning detta kunde ske växlade. I vissa sammanhang syntes Branting helt vilja överge utarmningsteorien, i andra gjorde han under inflytande av en nyutkommen skrift gällande, att den så till vida vore riktig, som proletariatets levnadsstandard relativt, i förhållande till andra samhällsklasser, försämrades.[109] Beträffande de andra socialteorierna framfördes också skiljaktiga meningar. Detta är i och för sig av ringa intresse. Det väsentliga är, att socialteorierna i denna debatt fingo en helt annan innebörd än hos Marx. Enligt Marx var det fråga om väldiga, hela samhällskulturen omdanande tendenser; hans kommentatorer diskuterade jämkningar i yrkes- och inkomstfördelning, vilkas betydelse kunde bedömas olika alltefter de statistiska metoder, som användes. Och framför allt: de sociala prognoserna uppfattades icke som

olika sidor av en enhetlig teori om samhällsutvecklingen. Men det var just på grund av sin totalbild av framtiden, som Marx ansett sig kunna förutse socialismens seger. Det innebar i själva verket, för att taga ett exempel, en orimlighet att hävda att en viss företagskoncentration, som var oskiljaktigt förknippad med industrialiseringen, utgjorde en bekräftelse på Marx' teorier; att en sådan koncentration följde med industrialismen, var en självklarhet långt före Marx.

Trots den kritiska eller reserverade inställningen till vissa av Marx' teorier vidhöllo emellertid partiets teoretiker — även på denna punkt är 1908 års debatt karakteristisk — att socialismen med nödvändighet följde av utvecklingen. Bevisen godkändes icke, men slutsatsen ansågs lika fullt bindande. Med stor energi upprätthöll man satsen om socialismens vetenskaplighet, d. v. s. att socialismens seger kunde vetenskapligt bevisas. Detta förhållande synes fortfarande av de flesta ha betraktats som det för socialismen utmärkande; andra politiska åskådningar sades i motsats till socialismen vara byggda endast på klassintressen och klassfördomar eller subjektiva etiska föreställningar.

Men även en annan tendens började framträda. Den kommer klart till synes i Söderbergs inlägg i den refererade debatten. Socialismen kunde hävdas oberoende av Marx och oberoende av dess vetenskapliga nödvändighet. Den kunde motiveras etiskt, med utgångspunkt främst i jämlikhetsprincipen, och utilitaristiskt, såsom ett medel att höja produktionen och det allmänna välståndet. Det är sannolikt, att dessa argumentationslinjer, och särskilt den vaga, men ständigt framförda uppfattningen om det bestående samhällets orättvisor, mera påverkade arbetarklassens ställningstagande än den s. k. vetenskapliga socialismen.

Även inom partiets intellektuella elit höjdes likväl försiktigt röster, som togo avstånd från den marxistiska doktrinens allenastyre. Det är naturligt att de första inläggen av denna art kommo från personer, som i medelåldern anslöto sig till socialdemokratien främst på grund av att deras praktiskt-politiska syften i huvudsak sammanföllo med partiets. Borgmästare Carl Lindhagen, som efter att ha hört till liberalismens radikala flygel år 1909 övergick till socialdemokratien, skrev i 1910 års årgång av "Tiden" en uppsats, "Kätterier",

vari han under tydliga, om också milda reservationer mot marxismen hävdade vad han kallade förnuftets och rättskänslans betydelse; hans uppfattning framlades och diskuterades följande år på partikongressen. Sociologen professor Gustaf Steffen, som år 1910 ingick i partiet, skrev samtidigt i "Tiden" en artikel, "Min ställning till socialdemokratien" för att klarlägga motiven till sitt ställningstagande. Han deklarerade från Marx avvikande uppfattningar och kritiserade vad han kallade den radikala socialismen, som uteslutande eller huvudsakligen intresserade sig för en total socialisering i framtiden och med denna utopiska inställning förenade en viss likgiltighet för reformerna på kort sikt. Själv såg han det väsentliga i massfattigdomens avskaffande och en demokratisering av anda och institutioner; om värdet av en genomförd socialisering var han icke övertygad. "Den socialekonomiska radikalismen" — som Steffen kallade sin egen åskådning — "är alltså, negativt uttryckt, ett utrotningskrig mot fattigdomen och, positivt uttryckt, nationens medvetna, planmässiga strävan att, nedifrån botten av samhället räknat, steg för steg utan gräns uppåt höja sin egen kroppsliga och själsliga kvalitet ..." Det vore alltså — i detta hänseende stod Steffen på samma linje som Lindhagen — nödvändigt att precisera och medvetet verka för bestämda syften; "den sociala och kulturella utvecklingsfatalismen" vore ohållbar.

Det marxistiska grundperspektivet — vad Steffen kallade utvecklingsfatalismen — var emellertid, såsom redan tillräckligt betonats, förhärskande.

Innan vi ingå på partiprogrammets utveckling och på några ideologiskt väsentliga punkter i partiets riksdagspolitik, skola vi ytterligare stanna vid vissa ur det allmänna sociala perspektivets synpunkt viktiga frågor, som i början av 1900-talet kommo i ett delvis nytt läge.

De speciella former av industriell och kommersiell koncentration, som betecknas som trust- och kartellväsen, blevo först i slutet av 1800-talet av större betydelse; i Sverige uppstodo de första större monopolistiska sammanslutningarna i början av 1900-talet (socker, sprit, tobak, vissa livsmedel).[110] I socialistisk debatt var man benägen att hälsa trusterna (för att använda detta sammanfattande ord) som ett bevis på riktigheten av Marx' teorier; trusterna förebådade den

väldiga koncentration, som skulle föregå och möjliggöra socialiseringen. På de internationella socialistiska kongresserna i Paris år 1900 och Amsterdam år 1904 antogos enhälligt resolutioner i denna riktning.[111] Trusterna innebära en rationalisering, även om denna under bestående förhållanden kommer endast kapitalisterna till godo, framhålles i Amsterdam-resolutionen. Lagstiftning mot trusterna vore fåfäng, då deras tillkomst innebure "en oundviklig följd av konkurrensen". Kongressen uttalade därför, att "de socialistiska partierna i alla länder böra avhålla sig från att medverka till alla försök att förekomma bildande av truster och att begränsa deras utveckling". Till denna uppfattning anslöt sig Branting som ledamot av kongressen och den kan utan tvivel betecknas som den svenska socialdemokratiens officiella ståndpunkt, även om den icke fastslogs i någon programpunkt eller någon auktoritativ resolution. Verkliga hyllningar till trustväsendet förekommo. Socialdemokratien borde, skrev Sandler 1908, "befrämja den industriella kapitalkoncentreringen och därmed produktiviteten. Bort med de naiva och oskolade ropen över just storkapitalismens framgångar! Den som trustifierar t. ex. vår sågverksindustri gör sig nästan förtjänt av en staty i socialismens Sverige".[112] Vid samma tid skrev P. A. Hansson på tal om trustväsendet i Amerika, att "förmögenheternas hopande ... massornas utplundring och utarmning och mellanlagrens proletarisering är tydligen ägnat att väsentligt minska motståndet mot (den socialistiska) expropriationen".[113] Men lika väl som kapitalismen överhuvud angreps, trots att den ansågs beteckna ett nödvändigt utvecklingsstadium, angrepos med alldeles särskild energi trusterna som en apparat för fulländning av utsugningen.

Aktiebolagsväsendet fick överhuvud under tiden kring sekelskiftet en alltmera betydelsefull plats inom näringslivet. Det är tillräckligt att erinra om att det inbetalda aktiekapitalet mellan år 1881 och år 1908 steg från 455 till 2,034 miljoner och att den del av industrien, som ägdes av aktiebolag, mellan åren 1896 och 1905 ökades från 24 till 35 procent.[114] Särskilt framträdande var bankaktiebolagens expansion; dessa bolags kapital var år 1881 23, år 1908 260 miljoner. Dessa förhållanden, liksom tendenserna till trustväsen, förklara att — såsom av den följande redogörelsen framgår — de social-

demokratiska framställningarna av kapitalismen i allt högre grad kommo att ta sikte på de finansiella och industriella sammanslutningarna, medan man tidigare, efter Marx' mönster, företrädesvis talat om kapitalismen såsom uppburen av "företagarna", d. v. s. en avgränsad klass av enskilda personer.

Av större omedelbar betydelse för socialdemokratiens idéutveckling under detta skede var emellertid jordbruksfrågans läge. Först och främst blev ständigt tydligare, att den seger för stordriften och koncentrationen, som man dels under inflytande av Marx, dels på grund av den svenska jordbrukskrisen räknat med på 1880-talet, icke var att vänta. Den svenska jorden förblev i huvudsak i de självägande, mindre jordbrukarnas händer; i det hela förblev inom jordbrukarklassen antalet självägande stationärt i förhållande till grupperna av osjälvständiga brukare och jordbruksarbetare. Men en rad andra frågor framträdde eller aktualiserades. Bolagens förvärv av jord, särskilt för skogsavverkning, kom i vissa delar av landet — Norrland och Dalarna — alltmera att framstå som en fara för den självständiga jordbrukarklassen och för själva utnyttjandet av jorden. År 1900 hade bolagen — enligt Norrlandskommitténs år 1904 avgivna betänkande — förvärvat över en tredjedel av den i enskild ägo befintliga jorden i Norrland; i hela Sverige tredubblades värdet av bolagsegendomen mellan 1890 och 1905. Detta innebar ingen koncentration i Marx' mening, ty bolagen ersatte icke smådrift med stordrift utan läto jorden ligga öde eller utarrenderade den i små lotter. Genom dessa förhållanden blev den s. k. Norrlandsfrågan brännande. Som initiativtagare till reformer framträdde i riksdagen främst Lindhagen, som för vissa av sina idéer vann understöd inom alla partier, i första rummet dock hos vänstern. År 1901 igångsattes en stor utredning och åren 1906—1909 antogos en rad lagar, som beskuro bolagens möjligheter att förvärva fast egendom, förbättrade arrendatorernas villkor, införde bestämmelser mot vanhävd och reglerade ägostyckningen till förmån för jordbrukarnas självförsörjning. Vidare uppstod frågan om hur befolkningsöverskottet på landsbygden — som bland annat tog sig uttryck i den fortfarande starka emigrationen — skulle inordnas i näringslivet. Av betydelse blev här en genom statslån möjliggjord verksamhet för bildande av nya min-

dre jordbruk, egna hem, och en lagstiftning, som i skilda hänseenden stärkte de på statens jord verksamma jordbrukarnas ställning. Andra problem, som tilldrogo sig uppmärksamhet och ledde till statliga ingripanden, voro den ökade skuldsättningen inom jordbruket och jordägarnas härav följande beroende av bankerna, samt ansatserna till kooperation inom jordbruket för anskaffande av maskiner och försäljning av produkter.

Allt detta drev socialdemokratien att fortsätta den revision av partiets jordbruksideologi, som redan tidigare inletts. Det blev allt svårare att upprätthålla påståendet om en generell tendens till stordrift. En viss koncentration kunde visserligen sägas försiggå — dels genom bolagens jordförvärv, dels genom jordbrukarnas ökade skuldsättning — men denna innebar icke en framgång för stordriften och icke ens en allmän ackumulationstendens i fråga om jordegendomen. Det kunde icke komma i fråga att framställa bolagens rovdrift i de norrländska skogsområdena, ofta kombinerad med vanhävd och minskning av jordbruksarealen, som en rationalisering av jordbruket enligt Marx' schema. Och det bör tilläggas, att det för ett politiskt inflytelserikt parti, som framträdde som förespråkare för de fattigare folkgrupperna, var svårt att stödja eller godtaga även en "äkta" koncentration inom jordbruket, d. v. s. en med stordrift förenad koncentration av äganderätten till jorden. Inom industrien var en tolerant eller välvillig inställning till koncentrationen till en viss grad möjlig helt enkelt emedan koncentrationen icke — i motsats till vad Marx trott — medförde vare sig medelklassens proletarisering eller proletärernas utarmning; vad som kallades koncentration innebar i själva verket i huvudsak uppkomsten av nya företag, nya industrigrenar, vilkas verksamhet framkallade en allmän ökning av välståndet; endast i ringa mån kunde industrialiseringen betecknas som ett uppslukande eller förintande av mindre företag. En koncentration av den marxska typen inom jordbruket måste däremot i ett land, som icke hade stora ouppodlade landområden, med nödvändighet vara liktydig med att de mindre jordbruken uppsögos av stora koncerner; på detta område, där Marx' förutsägelse om koncentration icke slog in, var den så att säga rent principiellt rimlig. Skulle, därest en "äkta" koncentration ägt rum inom jordbruket, socialdemokratien ha kun-

nat gilla och uppmuntra densamma, d. v. s. tagit bolagens och storgodsägarnas parti mot småbrukarna?

Som läget nu var kunde socialdemokratiens idéutveckling försiggå tämligen oberoende av marxismen; Marx' schema var uppenbarligen icke tillämpligt. De motiv som anfördes i debatten voro huvudsakligen hänsynen till den fattigare jordbrukarbefolkningens omedelbara fördel och behovet av att vinna politiskt stöd av denna klass; det framstod som omöjligt, att partiet skulle kunna vinna majoritet utan medverkan av en stor del av jordbrukarna. Den åsiktsändring, som faktiskt försiggick, skedde emellertid i stor utsträckning under användning av marxistisk terminologi och under anknytning till vissa uttalanden hos Marx.

Den ideologi i jordbruksfrågan, som i början av 1900-talet definitivt slog igenom — ehuru den anknöt till redan under 1890-talet framträdande tendenser — innebar till stor del att de från borgerligt radikalt håll framställda reformkraven godtogos, samtidigt som socialiseringskravet i viss omfattning vidhölls.[115] Man erkände, att utvecklingen icke gick mot stordrift och att smådriften var den rationella formen inom stora delar av jordbruket. Det gällde därför att skydda och stärka småbrukarklassen genom att begränsa bolagens möjligheter, reglera köp och arrenden, upplåta jord på betryggande villkor, utjämna jordfördelningen och organisera statskredit åt jordbrukarna. Den i det allmännas ägo befintliga jorden skulle brukas på det sätt, som i varje fall vore lämpligast. Vissa med stordrift förenade fördelar skulle vinnas genom kooperation; stundom tänkte man sig, att jordbruket överhuvud skulle drivas kooperativt och i denna mening bli socialiserat (Örne). Förslag framställdes även om jordvärdebeskattning efter georgistiskt mönster, men dessa vunno icke allmännare anslutning.

Representativ för en utbredd uppfattning är en artikel av Branting från år 1907, tillkommen i anledning av att en borgerlig tidning erinrat om Brantings förutsägelser om det självständiga jordbrukets undergång i "En undergrävd maktställning" tjugo år tidigare.[116] Branting förklarade sig egendomligt nog vara förvånad över att hans år 1886 framförda uppfattning till så stor del bekräftats av erfarenheten. Han sade sig dock icke längre kunna underskriva alla

de uttalanden han då gjort. Utvecklingen hade icke bekräftat alla Marx' generaliseringar; "därför ser också flertalet nutida socialistiska skriftställare på detta område i det lilla jordbruket med dess möjlighet till intensiv kultur en driftform, som har stor framtid för sig". Branting utgick emellertid från att småbrukarna i framtiden skulle ha en helt annan ställning och samhällsuppfattning än tidigare. "Det blir icke som jordbesittare, utan i egenskap av arbetare på jorden som den nya småbrukarklassen får sin betydelse. Dess ställning kan ordnas fullt betryggande med erkännande av samhällets övervägande rätt till jorden, och kooperationen med alla dess konsekvenser bidrager kraftigt att skapa en väsentligt olika samhällstyp än den gammaldags självägande bonden." Småbrukarklassen skulle därför känna sig solidarisk med arbetarna och liksom de verka för att "ombilda samhället från att tjäna ett besittande fåtals kapitalistiska intressen till att bli ett ordnat system av planmässigt samarbetande producent- och konsumentgrupper". I likhet med många andra i jorddebattens tidigare stadium utgick Branting här från att jorden icke skulle vara föremål för privat äganderätt i egentlig mening; vad han kallade överäganderätten skulle tillkomma samhället eller staten. Med uttryckssätt som dessa skapades ett slags formell kompromiss mellan erkännandet av de självständiga jordbrukarna och socialiseringskravet. Småningom frånföll man emellertid denna distinktion och godtog principen, att de småbrukare, som voro självägande, skulle få förbli i denna ställning. Det påpekades energiskt, att Marx aldrig talat om att småbruket skulle indras till staten — helt naturligt, eftersom han förutsatte, att det skulle uppslukas av storgodsägare och kapitalister.

De ändrade linjerna i jordfrågan godtogos emellertid, såsom särskilt debatten vid 1911 års kongress visar, icke utan strid. På en del håll inom partiet bevarade man tron på Marx' förutsägelser om stordriftens ofrånkomlighet. Ungsocialisterna sågo i erkännandet av jordäganderätten ett förräderi mot socialismen.[117]

I debatterna på partiets kongresser under detta skede stod jordfrågan i förgrunden bland de ekonomiskt-sociala spörsmålen.

Vid 1905 års partikongress föreslog partistyrelsen i anledning av väckta motioner om uttalanden i jordfrågan, att punkt VIII i programmet — som på grund av ändringar i andra sammanhang motsvarade den tidigare punkt VII — skulle erhålla följande lydelse:

"Den allmänna krediten organiseras genom staten.

Jordbrukskreditens direkta reglering genom staten.

Kraftiga åtgärder för skogens, gruvornas och malmfältens återförvärvande samt vattenfallens bevarande åt staten och för arbetares och små jordbrukares skyddande mot bolagens övervälde. Staten utvidgar sina jordbruksdomäner, stöder strävandena för jordbrukets höjande bland småbönderna, särskilt för kooperation, samt utarrenderar sin egen jord, under garantier för rationellt jordbruk, med trygghet för arrendatorernas självständighet och brukningsrätt."

Förslaget antogs av partikongressen efter en debatt, som synes ha varit tämligen kort och som är ytterst knapphändigt refererad i kongressprotokollet.[118] Den nya paragrafen är främst intressant ur synpunkten, att krav på socialiseringsåtgärder inom flera områden nu infördes i det politiska programmet. Att så skedde var uppenbarligen beroende på reaktion mot bolagens förvärv och verksamhet i Norrland. Kongressen synes ha varit ense om kravet på statsingripande; en talare nämnde emellertid, att inom det norrländska proletariatet funnes två riktningar, en som ville "låta bolagen husera som de vilja, ty dess fortare bli Norrlands bönder proletariserade", och en, som ville motarbeta bolagens framfart. En medlem av kongressen (Lindley) föreslog att krav skulle ställas på statens övertagande av bank- och försäkringsverksamheten. Detta förslag avslogs med 67 röster mot 42. Mot detsamma anfördes (A. C. Lindblad), att det vore olämpligt "att kapitalstaten under nuvarande förhållanden finge för stor makt, vilket skulle ske genom statens övertagande av penninginstituten". Här framkom alltså tanken, att socialisering i ett borgerligt samhälle kunde betyda en fara för socialismen.

Den nya formuleringen av riktlinjerna för jordbrukspolitiken är föga stringent. Den visar emellertid, att man nu icke hade någon tanke på en allmän socialisering av jorden utan främst ville skydda småbrukarna mot bolagen. Partistyrelsens referent, Lindblad, anförde,

att "jordbrukets drift tenderar mot småbruk och därför måste vi se till att dessa småbrukare ej bliva trälar under godsägarna".

Vid 1908 års kongress väcktes flera motioner i jordfrågan; bland dem voro två förslag från norrländska arbetarkommuner (Söderhamn och Sundsvall) som särskilt togo sikte på Norrlandsfrågan.[119] Som exempel på de egendomliga och extrema önskemål, som på vissa håll yppades, kan nämnas, att den av Söderhamns arbetarkommun väckta motionen gick ut på bland annat, att jord icke skulle få köpas, säljas eller ärvas och att all jord vid ägarens död skulle tillfalla staten utan lösen. Partistyrelsen föreslog emellertid, att jordbrukspunkten i programmet skulle bibehållas oförändrad; efter förslag av ett särskilt redaktionsutskott beslöts den av formella hänsyn motiverade ändringen, att ordet "småbönderna" i tredje styckets andra mening ersattes med "småbrukarna". Debatten i jordbruksfrågan var även denna gång av ringa intresse. Från olika håll betonades, att partiet av de borgerliga anklagades för att vilja ta jorden från bönderna och att det vore nödvändigt att energiskt tillbakavisa dessa anklagelser. Det hävdades å ena sidan, att allt tal om jordägaderättens upphävande borde undvikas, å den andra, att bönderna måste upplysas om att samhällelig äganderätt innebure större trygghet än det bestående tillståndet, under vilket bönderna blevo slavar under bolagen. Socialdemokratien måste söka vinna småbrukarna och lantarbetarna genom att framföra deras önskemål; särskilt viktigt vore detta efter den beslutade rösträttsutvidgningen. Beträffande den närmare utformningen av partiets jordbrukspolitik framträdde icke någon klarhet. Man var dock ense om att småbrukarna, särskilt i Norrland, vore i behov av en lagstiftning, som hindrade bolagens jordförvärv och tryggade besittningsrätten.

I lantarbetarfrågan antogs en särskild resolution: "Kongressen uttalar sina varmaste sympatier för lantarbetarnas sociala frigörelsesträvanden och utlovar dem det socialdemokratiska partiets kraftigaste stöd". Vidare beslöts, att partistyrelsen skulle verkställa utredningar i jordbruksfrågan.

De jämkningar i programmet, som vidtagits på kongresserna 1905 och 1908, voro enligt en inom partiet spridd uppfattning icke tillfyllest. Särskilt de förutvarande liberalerna Lindhagen och Palm-

stierna verkade för en mera systematisk och ingående programmatisk behandling av jordfrågan.[120] Vid 1911 års partikongress kom en omfattande revision till stånd av såväl de allmänna grundsatserna som jordprogrammet. Den huvudsakliga utgångspunkten för densamma var ett förslag från en av partistyrelsen tillsatt jordkommitté om ändringar i de allmänna grundsatserna och i jordprogrammet; detta förslag var väsentligen ett verk av Lindhagen, som två år tidigare inträtt i partiet och som tjänstgjort som kommitténs ordförande. Vidare förelåg en av Lindhagen utarbetad, av Stockholms arbetarkommun i princip godkänd motion rörande ändring av de allmänna grundsatserna.[121]

Lindhagen framställde i sina förslag och inlägg en åskådning, som vid denna kongress och även senare kom att spela en viss roll i debatten. Själv betecknade han sin uppfattning som humanism. I densamma spelade marxistiska tankeelement knappast någon roll. Socialismen betraktades som samtidens försök att förverkliga de etiska grundsatser, som ingingo i humanismen. Enligt Lindhagen voro "de allmänt mänskliga utgångspunkterna" för socialismen icke tillräckligt betonade, de ansågos, skrev han, så självklara, att man icke talade om dem. Dessa utgångspunkter borde emellertid med styrka hävdas; de utgjorde socialismens verkliga ideella kraftkälla och endast de kunde samla massan av folket. Några satser ur de nyss nämnda förslagen äro ägnade att belysa vad som menades. I sin motion skrev Lindhagen bland annat: "Socialismens utsikter att genomföra sina innersta tankar bero av dess förmåga att vara dessa tankar trogen. Den bör således alltid minnas att den blott är nutidens främsta namn på de i alla tider framträdande strävandena för det evigt mänskliga, humanismen. Den får vidare aldrig förlora ur sikte, att det ej är enbart arbetarklassens frigörelsekamp det gäller, utan rättare sagt en strid för allas rätt, 'den sista striden'. Man vill någon gång komma till botten med det onda, som mest satt upp människorna emot varandra, kampen om ägodelarna ... *Lära och teori.* Humanismen vill bereda verklig andlig och ekonomisk frihet åt alla. Den vill följaktligen avskaffa fattigdomen, ty den vet att denna är orättfärdig och tror att vad som är rätt kan bli verklighet... *Metodik.* Humanismen vill göra allt för att den levande generationens människor

i stort och smått må anordna så bra de kunna under för handen varande förhållanden. Men i det samtidigt pågående arbetet för målet gillar den ej småreformer utan endast omdaningar... *Nutidsprogram.* Humanismen vill riva de privata privilegierna och giva samhällsvärdena åt alla. Den vill särskilt bryta ned den olösliga motsatsen mellan högsta vinst och högsta lön samt bygga upp samförstånd mellan arbete och produktionsmedel. Den vill därför sikta mot att sammanföra dessa faktorer på en hand, det må nu ske genom att samhället, det vill säga alla, medelst sina organer övertaga sådana samhällsvärden eller produktionsmedel som för närvarande befinna sig i andra händer än arbetets eller ock, vilket kanske blir framtidens lösen, genom att i större utsträckning åt envar utportionera hans behöriga andel i produktionsmedel såsom redan i viss grad är händelsen med småbrukare och hantverkare. Den vill följaktligen utplåna förmögenhetsklasserna samt skapa en enda medelklass, där varje människa känner sig arbeta för egen och allas räkning... Med dessa och andra omdaningar vill den begynna att höja individens skapande kraft att nå fram till bröd, frihet och självansvar." Delvis upptogos dessa satser i jordprogramkommitténs förslag. För Lindhagens åsikter typiska äro också flera av denna kommittés principuttalanden i jordfrågan, exempelvis den grundläggande satsen: "I jordspörsmålen gäller det som i allt annat att finna vad som mänskligt sett är riktigt i och för sig för vår tid och för vårt land. Det program, som framgår ur ett sådant övervägande, är socialistiskt, ty socialismens uppgift är att förverkliga det förnuftiga."

Denna åskådning stod i sin helhet i klaraste motsättning till partiets allmänt marxistiska ideologi. Lindhagen utgick från redovisade värderingar, som antogos äga objektiv giltighet, icke från en historietolkning med till denna knutna förutsägelser. Klasskampstanken var icke väsentlig i hans resonemang. I sin framställning av socialismens mål i den refererade motionen framskymtade sympatier för vad marxisterna kallade ett småborgerligt produktionssystem.

Humanismen kom att kombineras med jordfrågan på grund av Lindhagens ställning som jordbruksexpert och initiativtagare till reformer inom jordlagstiftningen. Kongressens beslut innebar emeller-

tid, att Lindhagens förslag i jordfrågan i huvudsak godtogs, om också den av honom såsom ordförande i jordprogramkommittén utarbetade programtexten omformulerades, medan däremot de från den speciellt humanistiska synpunkten framförda förslagen endast i vissa detaljer accepterades. Till grund för beslutet låg av partistyrelsen och av en på kongressen tillsatt särskild jordkommitté avgivna utlåtanden.

De allmänna grundsatserna fingo, bortsett från sista stycket om partiets internationella syften, följande ändrade lydelse (ändringar och viktigare tillägg kursiveras):

"Socialdemokratin skiljer sig från andra politiska partier därigenom, att den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra *de undertryckta klassernas* sociala frigörelse, till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen.

Huvudorsaken till de lyten, som vidhäfta våra dagars civilisation, är nämligen det privatkapitalistiska produktionssättet, som upplöst de gamla småborgerliga samhällsförhållandena, samlat förmögenheten i ett mindretals händer och *gjort motsättningen mellan arbetare och kapitalister till det nutida samhällets mest utmärkande drag.*

Den privata äganderätten till produktionsmedlet var i förra tider en naturlig betingelse för produktionen, i det den tillförsäkrade producenten hans produkt. Men i samma mån stordriften undantränger hantverket, arbetsmaskinen verktyget, världshandeln och massproduktionen nedbryta alla marknadsgränser, i samma mån bliva de verkliga producenterna förvandlade i en klass av lönarbetare, som i *sig upptager talrika elementer från de under kapitalismens utveckling nedtryckta mellanlagren* och har till sitt sociala kännemärke egendomslöshet och *otrygghet* med därav följande beroende och förtryck.

Kapitalismen fordrar emellertid icke blott lönearbetarnas underkastelse. Även där den låter de gamla mellanklasserna — småbönder, hantverkare, småhandlande — formellt bestå, undergräver den deras självständighet. Vad särskilt jordbruket angår får småbonden ofta hårt känna sin skattskyldighet till privatkapitalet, och den beroende småbrukaren är föga mindre betryckt än den egendomslöse lantarbetaren på andras jord.

Arbetsprocessens utomordentliga tekniska framsteg, den oerhört stegrade produktiviteten hos det mänskliga arbetet, det ständigt pågående öppnandet av nya produktionsfält, hela denna kapitalistiska utveckling, varigenom nationalförmögenheten mångdubblats, medför blott å ena sidan ett onaturligt hopande av rikedomar, å andra sidan en kolossal tillväxt av arbetarklassen.

Men samtidigt tvinga dessa förhållanden och denna ödesdigra tendens i samhällets utveckling arbetarna till en motverkande rörelse. De organisera sig som klass *i fackföreningar* för att av arbetsprodukten tilltvinga sig så stor del som möjligt i arbetslön, *samt som konsumenter i kooperation för levnadskostnadernas nedbringande.* Sålunda uppstår den alltjämt fortgående, allt väldigare former antagande kampen på den nationella och internationella arbetsmarknaden mellan arbetare och arbetsköpare, *och på varumarknaden börjar en motsvarande kamp mellan de olika intressegrupperna att framträda. Hela denna klasskamp skall aldrig upphöra förrän samhället blivit så ordnat, att arbetets frukter tillfalla dem som arbeta.*

Där produktionsmedlet och arbetet ännu finnas förenade på en och samma hand (självständigt småbruk eller småhantverk) är detta krav fyllt. Men därutöver måste fordras att i den moderna produktionen, där stordriften härskar, de privatkapitalistiska monopolen överföras till samhällelig kontroll och besittning för att ersätta den nuvarande planlösa produktionen med en efter samhällets verkliga behov planlagd produktion, i vilken produktionsmedlen brukas så, som är för deras ekonomiska utnyttjande mest fördelaktigt.

Detta mål kan blott förverkligas genom organisation och politisk kamp av arbetarklassen och övriga grupper i samhället, som lida av den kapitalistiska utsugningen. Socialdemokratin, vars uppgift är att klargöra målet och vägarna för denna kamp och samla massorna till densamma, strävar därför till att erövra den politiska makten för att, på den väg och i den ordning utvecklingen själv anvisar, genomföra samhällets socialistiska organisation.

Socialdemokratien vill alltså avskaffa klassväldet och skapa ett fast underlag för allas ekonomiska och andliga frihet. Den vill avskaffa fattigdomen och införa ett samhällsskick, som öppnar vägarna för alla fram till bröd, frihet och självansvar."

En närmare redogörelse för ändringarna skall här icke givas; till vissa väsentliga punkter skola vi återkomma i framställningen av 1920 års programrevision, som delvis innebar ett fullföljande av i 1911 års text framträdande tendenser. En erinran om de viktigaste nyheterna är i detta sammanhang tillräcklig.

I fråga om själva målsättningen för socialdemokratien anknöt programmet i en punkt till Lindhagens motion. Jämte den gamla förklaringen om målet i första stycket insattes i det sista av de citerade styckena ett uttalande, enligt vilket socialdemokratien ville "avskaffa fattigdomen och införa ett samhällsskick, som öppnar vägarna för alla fram till bröd, frihet och självansvar".

I programmet framträder en tendens att likställa mellanklasserna — småbönder, hantverkare, småhandlare — med arbetarklassen. I första stycket talas ej längre om "arbetarklassens" utan om "de undertryckta klassernas" sociala frigörelse. I andra stycket äro de ord strukna, som förklara samhället delat mellan arbetare och kapitalister och beteckna andra klasser som ett "mellanliggande lager". I det nya fjärde stycket, som uppenbarligen bryter framställningens logiska linje, säges kapitalismen undergräva mellanklassernas självständighet. Denna tankegång ter sig som en konsekvens av den för programrevisionen grundläggande synpunkten, att småbrukarens äganderätt vore legitim. Man bevisar detta genom att karakterisera småbrukaren som undertryckt av kapitalismen, genom att bestämt och definitivt överföra honom i proletärernas klass. Om de marxis-

tiska utgångspunkterna någorlunda skulle bevaras, fanns ingen annan möjlighet än att fastslå, att en person på en gång kunde vara ägare och undertryckt; hänfördes småbrukarna icke till de undertryckta klasserna måste de bekämpas. Wicksell hade några år tidigare skrivit, att socialdemokratien tvekade, om den skulle betrakta de små jordbrukarna "som utsugare eller utsugna", om den skulle "hota dem som kapitalister eller trösta dem som proletärer"; denna tvekan var nu hävd.[122] Med nödvändighet drog emellertid småbrukaren med sig hantverkaren och småhandlaren; hörde den förre till de undertryckta klasserna, måste även de senare höra dit. Den glidning, som här påbörjades, fortsattes år 1920 och ledde till en ideologiskt märklig omläggning av programmets centrala tankegång.

Ändringarna i sjätte stycket avse delvis att inställa kooperationen i utvecklingsschemat. Vidare omformulerades sista meningen i detta stycke i anslutning till den nya karakteristiken av mellanklasserna. Vilkoret för klasskampens upphörande sades icke längre vara, att "arbetarklassen upphört att vara en klass av lönearbetare" utan att "samhället blivit så ordnat, att arbetets frukter tillfalla dem som arbeta".

Detta sistnämnda krav är fyllt, heter det i sjunde stycket — och därmed motiveras den nya inställningen till mellanklasserna — då "produktionsmedlet och arbetet ännu finnas förenade på en och samma hand (självständigt småbruk eller småhantverk)". Därmed antydes, att de produktionsmedel, som ägas av småbrukaren och hantverkaren, icke skola socialiseras. Den privata äganderätten i liten skala erkännes liksom smådriften. I det följande talas också endast om att de privatkapitalistiska monopolen i stordriften skola överföras till samhället.

I det åttonde stycket drages för den politiska aktionens del konsekvenserna av den framställning av den ekonomiskt-sociala utvecklingen, som förut givits. Den politiska kampen skall föras icke blott av arbetarklassen utan även av "övriga grupper i samhället, som lida av den kapitalistiska utsugningen". Detta är det enda fall, då man i detta avsnitt begagnar ordet "utsugning", ett begrepp, som skulle bilda kärnan i de år 1920 utformade grundsatserna.

I sin helhet innebar 1911 års programrevision, att socialdemokratien ideologiskt upphörde att framträda som ett arbetarparti i den hävdvunna meningen. Så gott som utan debatt, till synes utan reflexion, under allmänt framhållande av sin marxtrohet, slopade man en uppfattning, som var grundläggande för marxismen och som tidigare behärskat svensk socialistisk debatt.

Debatten rörande de allmänna grundsatserna inskränkte sig till ett replikskifte mellan Branting och Lindhagen. Branting betonade först betydelsen av den föreslagna omskrivningen av programmet.[123] Socialismen hade aldrig varit motståndare till den icke kapitalistiska lilla egendomen, den bekämpade blott den förtryckande och utsugande privatkapitalismen. Detta förhållande hade nu klart uttryckts i programmet. Smådriften skulle dock, ansåg Branting, icke komma att utgöra någon större del av totalproduktionen; den socialiserade sektorn skulle bli den ojämförligt viktigaste. Huvudparten av sitt anförande ägnade Branting åt kritik av Lindhagen. Dennes humanism vore i själva verket reaktionär, ett återfall till utopiska tankegångar. För den moderna socialismen vore det genom Marx och Engels vunna framsteget grundläggande. Man "såg socialismen som ett led i en fortgående utveckling, förberedd och framskapad av själva kapitalismen. Därmed fick också socialismen sin naturliga bärare i arbetarklassen, vars klassintresse driver den fram i socialistisk riktning och vars frigörelse därför i sig innebär hela mänsklighetens frigörelse." Genom att tala om rätt och förnuft uppställde man ingen vägvisare för utvecklingen. En institution som t. ex. slaveriet hade fallit samman på grund av den ekonomiska utvecklingen, icke därför att den ansågs orättfärdig. En del goda formuleringar i Lindhagens förslag hade likväl partistyrelsen ansett sig böra upptaga. Lindhagen svarade bland annat, att de ekonomiska intressena visserligen vore av stor betydelse som drivkrafter, men att människornas förmåga av självständigt tänkande ej finge glömmas bort. Man finge ej, som Branting förordade, "stå stilla i undergiven bidan, vilket snarare kan kallas reaktionärt och i varje fall är ortodoxt". Det vore nödvändigt att uppställa ett mål och att idealisera begreppen. "Mänskligheten längtar efter de betrycktas ekonomiska frigörelse men än vidare fram mot allas andliga frihet, den inre fri-

heten. Detta senare är ingalunda oviktigt utan det är kanske den verkliga fanan, slutmålet, som måste elda oss alla."

Punkten i jordfrågan (XII) fick följande lydelse:

"Jorden och dess rikedomar böra, liksom andra väsentliga produktionsmedel, bliva hela det arbetande folkets egendom. Men då inom jordbruket smådriften för närvarande består och utvecklas vid sidan av stordriften, och kapitalismen på detta område tränger fram delvis under andra former än inom industrin, måste kampen mot utsugningen föras delvis efter andra linjer. Av Sveriges jordbrukande befolkning utgöra mindre jordbrukare och torpare samt lantarbetare det ojämförligt största antalet. För de små jordbrukarna är jorden icke ett medel att tillägna sig frukterna av andras arbete, utan endast att förtjäna åt sig och de sina ett nödtorftigt uppehälle. De tillhöra liksom lönearbetarna de utsugna folkklasserna. En jordpolitik, som vill gagna dessa jordens brukare, bör följaktligen syfta till att stegra avkastningen av jorden; den bör förebygga, att jorden hemfaller till kapitalistiskt monopol och spekulation och i stället tillförsäkra jordens brukare frukten av deras arbete. Samhället bör tillika sörja för, att lämplig jord hålles på rimliga villkor och under betryggande former tillgänglig för alla, som vilja ägna sitt arbete åt jorden.

I enlighet med denna tankegång fordrar partiet:

Enskilda monopol på speciella naturrikedomar, såsom större skogar, gruvor, vattenfall och större torvmossar, överföras till samhället. Koncessionssystem som övergång till socialisering. Kronans jorddonationer återbördas i skäliga fall åt samhället. Viktigare flottleder övertagas av samhället.

Staten och kommunerna utvidga sin jordbesittning. Jordbruksdomänerna upplåtas efter förhållandena antingen till stordrift — genom utarrendering till kooperativ drift, eller, intill dess så kan ske, till enskilda under betryggande garantier för arbetarna — eller till småbruk under villkor som trygga dessas bestånd och brukarens rätt. Tomtmark upplåtes med tomträtt, förköps- eller återköpsrätt.

Lant- och skogsarbetarnas föreningsrätt hävdas. Yrkesinspektionen utsträckes till det större jord- och skogsbruket och omfattar även bostadsinspektion. Åt de lantarbetare och andra, som vilja bli småbrukare eller övergå till kooperativt jordbruk, upplåtas under tryggad besittning lämplig jord, som i sista hand kan förvärvas genom tvångsavlösning från storgods (bolagsdomäner, herrgårdar).

Torpare, bolagsarrendatorer samt lägenhetsinnehavare på annans grund frigöras, ytterst genom tvångsavlösning. Brukare av annans jord skyddas genom effektiv arrendelagstiftning.

Självägande småbönder och småbrukare stödjas gent emot allt slags bolags- och storgodsvälde.

Kooperation mellan jordbrukare och alla andra medel, genom vilka småbruket kan tillföras stordriftens fördelar, befordras kraftigt. Jordbruksutbildningen främjas. Rationell skogsvård.

Kredit för jordbruks- och bostadsändamål, särskilt åt mindre bemedlade, regleras direkt genom samhället (stat och kommun). Kooperativa kreditkassor uppmuntras."

Första stycket i denna punkt har karaktären av principförklaring och motivering och skulle ur denna synpunkt ha hört hemma i de allmänna grundsatserna; ingen annan punkt i det politiska programmet inledes med någon liknande deklaration. Med all sannolikhet

har detta stycke, liksom punkten i jordfrågan överhuvud, först utredigerats — detta antyddes också av Branting — och sedan har man i de allmänna grundsatserna vidtagit i anslutning härtill erforderliga ändringar. Det väsentliga i stycket är att den ojämförligt största delen av den jordbrukande befolkningen förklaras höra till de utsugna klasserna. Jordpolitiken borde därför syfta till att stegra avkastningen av jorden, förebygga kapitalistiskt monopol och spekulation och tillförsäkra jordbrukarna frukten av deras arbete.

Från dessa ytterst allmänna satser kom man fram till konkreta krav, som gingo ut på en blandning av socialisering och av skydd för smådriften. De enskilda monopolen på speciella naturrikedomar skulle överföras till samhället, staten och kommunerna skulle utvidga sin jordbesittning; denna sistnämnda sats torde böra tolkas så, att utvidgningen skulle ske endast på bolagens och storgodsägarnas bekostnad. De i samhällets ägo befintliga jordegendomarna skulle emellertid icke bli föremål för statsdrift; de skulle upplåtas till kooperativa föreningar eller enskilda. Äganderätten i liten skala borde däremot respekteras; självägande småbönder skulle stödjas mot "allt slags bolags- och storgodsvälde", och det förutsattes, att icke heller samhällelig äganderätt här skulle komma i fråga. Icke självägande jordbrukare skulle tryggas i sin besittningsrätt eller — ehuru programmet icke är alldeles tydligt på denna punkt — tillförskaffas äganderätt till sina bruksdelar (jfr jordprogramkommitténs förslag och partistyrelsens referent B. Eriksson i debatten).

Det ideologiskt betydelsefulla i detta program är, att partiet genom detsamma bestämt inriktade sig på en annan politik för jordbruket än för industrien. I fråga om industrien gällde fortfarande Marx' paroll: först koncentration i privat ägo, sedan socialisering. I fråga om jordbruket fastslog man däremot, att koncentrationen borde motverkas och att smådriften och äganderätten i liten skala borde stödjas. Hela det marxistiska schemat slopades för jordbrukets vidkommande, några nödvändiga utvecklingstendenser konstaterades icke, det politiska ingripandet betraktades som något helt annat och mera än en sanktion av produktionsprocessens egen fortgång. Här hade Lindhagens "humanism" uppenbarligen segrat, även om de besegrade icke voro medvetna härom. I princip var omkast-

ningen lika märklig, som om partiet beslutat motverka koncentrationstendenserna inom industrien och förklarat sig vilja stödja små företag och hantverk.

Debatten på partikongressen i jordbruksfrågan var starkt präglad av taktiska synpunkter. Det gällde, betonade en rad talare, att vinna småbönderna och de obesuttna jordbrukarna för partiet. Men programrevisionen försvarades också med sakliga argument; framför allt hävdades, att smådriften i viss utsträckning visat sig gagnelig och att småbrukarnas självständighet vore värdefull. Ehuru ingen bestämd opposition framträdde mot revisionen, ställde sig flera talare reserverade (Carleson, Adler, Löwegren, Rosling). De ansågo, att stordriften sannolikt vore överlägsen även inom jordbruket och att i varje fall experimentella undersökningar borde göras på denna punkt innan smådriftens värde erkändes; ett stärkande av den privata äganderätten stode i strid med de socialistiska principerna; partistyrelsen hade tagit alltför stor hänsyn till den borgerliga propagandan om att socialismen ville ta jorden från bönderna. Programändringen beslutades emellertid utan votering.[124] På några håll påyrkades, att i programmet skulle fordras en särskild jordvärdeskatt (på den s. k. oförtjänta värdestegringen), men andra ansågo, att detta krav skulle väcka oro bland jordbrukarna och alltså minska partiets utsikter.

Även på ett par andra punkter inom det här behandlade området ändrades partiets program vid 1911 års kongress. På förslag av partistyrelsen, som utgick från en motion i ämnet, fick andra stycket av punkt VII följande lydelse: "Avskaffande av alla indirekta skatter — som förnämligast trycka de produktiva klasserna — framför allt genom ett energiskt bekämpande av tullarna". Härigenom blev frihandelsprincipen, som förut blott uttryckts genom ett allmänt avståndstagande från indirekta skatter, kraftigt betonad. Som kritiker av tullsystemet uppträdde främst Fabian Månsson, som i uppmärksammade artiklar givit uttryck åt sin uppfattning och som år 1909 inom ungdomsförbundet genomdrivit en deklaration mot tullarna.[125] Månsson utgick från principiella frihandelssynpunkter, som knappast ägde någon speciellt socialistisk färg. Protektionismen vore helt enkelt en metod för ett fåtal godsägare och företagare att beskatta

den stora massan. "Tullarna äro varken mer eller mindre än det rena tjuveriet. Riksdagen användes till att tvinga den fattige att köpa dåliga varor till billigt pris. Det finnes blott två slag av tullvänner: tjuvarna och de dumma." Flertalet inlägg i debatten gingo på frihandelslinjen, men några talare anförde, att skyddstullar under kort tid i vissa fall kunde vara behövliga och att arbetare inom på tullskyddet beroende näringar hade svårt att frigöra sig från kortfristiga och egoistiska motiv, som talade till tullarnas förmån (Söderberg, Rosling, Johansson). Partistyrelsens förslag bifölls utan votering.

Vidare antogs ett tillägg till punkten om skyddslagstiftningen (IX) av lydelsen: "Arbetarskyddslagstiftningen genomföres, då så kan ske, utan skillnad till kön."

Det ligger utom ramen för vårt arbete att ingå på socialdemokratiens kommunala politik. Några huvudpunkter i det kommunalprogram, som antogs vid 1911 års kongress — ett provisoriskt dylikt program hade beslutats redan 1908 — böra dock refereras. I inledningen uttalades, att kommunens uppgifter blivit av stor betydelse för genomförandet av samhällets socialistiska organisation. "Inom den kommunala förvaltningen kunna ingripande åtgärder vidtagas i syfte att överföra privatkapitalistiska företag i samhällets ägo eller kontroll samt att skydda och stödja de fattigare klasserna i deras kamp för bättre levnadsvillkor." Det primära kravet vore fullständig demokrati i det kommunala livet. I det följande uppställdes en rad konkreta fordringar. I ett avsnitt om "kommunalsocialism" krävdes, att "affärsföretag av lokal karaktär, vilka äro av allmän betydelse för befolkningens levnadsvillkor och uppvisa monopoltendenser", skulle överföras i kommunal ägo och drift. Den kommunala jordpolitiken borde inriktas på en ökning av kommunernas jordegendom särskilt inom sådana områden, där ett stadslikt bebyggande kunde äga rum. Genom stöd av lämplig karaktär och genom att själva bygga borde kommunerna öka bostadstillgången särskilt med hänsyn till de mindre bemedlades behov. Som arbetsgivare borde kommunen bli ett mönster för andra företag. De kommunala uppgifterna inom hälso- och sjukvård, socialpolitik och skolväsen skulle enligt programmet utvidgas med särskild hänsyn till de fattigare folkgrupperna. Det kommunala programmet har sedermera i sina huvudkrav

förblivit oförändrat; en genomgripande revision av väsentligen formell natur genomfördes vid 1928 års kongress.

Vid 1914 och 1917 års kongresser ändrades icke partiprogrammet på i detta sammanhang behandlade punkter.

Den socialdemokratiska riksdagspolitiken fick från början en prägel av formell korrekthet, anpassning och moderation. Under de sex år Branting ensam företrädde partiet inledde han i detta hänseende en praxis, som förblev obruten, då partiet växte från några få representanter till andra kammarens starkaste grupp; inom riksdagsfraktionen, där de äldre och försiktigare utgjorde flertalet, bevarade Branting en dominerande ställning även då han på partikongresserna hade att kämpa mot en växande opposition. Obstruktion och demonstration ingingo icke i partiets taktik; socialdemokraterna deltogo sakligt i ärendenas handläggning i utskott och plena; principiella och patetiska inlägg voro sällsynta; de parlamentariska konventionerna blevo noggrant följda. Lika markant som denna yttre anpassning var moderationen i förslag och yrkanden. Partiet framförde icke i riksdagen sina mera långtgående programmatiska krav; i regel nöjde det sig med att i de frågor, som stodo på dagordningen, gå ett steg längre än det liberala parti, som intill 1914 års val var det starkaste vänsterpartiet och som sedan under lång tid behöll en utslagsgivande mellanställning. Socialdemokratien fick i riksdagen tidigt karaktären av ett radikalt reformparti, icke av en på samhällets fullständiga omdaning inställd riktning.

Allt detta sammanhängde med många omständigheter. Den svenska riksdagens traditioner av lugnt och välvilligt samarbete förbjödo en hård behandling av det nya partiet samtidigt som de avskräckte från uppträden och våldsamma deklarationer. Män som Branting, Lindqvist, Thorsson och Viktor Larsson passade väl i denna miljö och förvärvade snart personlig popularitet. Arbetsformerna i den svenska riksdagen försvårade allmänna debatter och gynnade det sakliga detaljarbetet. Stora ideologiska uppgörelser mellan partierna äro delvis på grund härav sällsynta i svensk politik. Någon generaldebatt om socialismen har överhuvud icke förekommit i riksdagen.

Samarbete med liberalerna måste te sig naturligt för ett socialdemokratiskt parti, som önskade genomdriva närliggande krav till arbetarklassens förmån och förkastade tanken på en revolutionär propaganda utan omedelbara praktiska resultat. I första rummet möttes de båda vänsterpartierna i strävandet att erövra den fullständiga demokratien, men även på andra områden kunde de i stor utsträckning gå samman, så i de socialpolitiska frågorna, i försvarsfrågan och i nykterhetsfrågan. Under hela tiden fram till 1920 förelåg med undantag för korta perioder en mer eller mindre öppen och systematisk samverkan mellan de båda partierna. Detta uteslöt icke att vid vissa tillfällen starka slitningar uppstodo, så särskilt på grund av de lagar mot försvarsfientlig propaganda och mot vissa andra former av agitation, som den första ministären Staaff genomdrev (1906), samt det liberala partiets hållning under storstrejken. Men samarbete var regel. Ministären Lindman (1906—1911) bekämpades av båda partierna. Den andra liberala regeringen Staaff (1911—1914) fick vid sin tillkomst — särskilt på grund av att den ställde i utsikt en nedskrivning av försvarsbördorna — försäkran om en välvillig hållning från socialdemokratiens sida; sedermera uppstodo motsättningar, främst i försvarsfrågan, men förhållandena vid regeringens avgång stärkte vänsterns sammanhållning. Gentemot regeringen Hammarskjöld (1914—1917) förde vänstern i stort sett en enhetlig politik.

Samgåendet med liberalerna var en följd av socialdemokratiens moderation men det var tillika ägnat att stärka och utveckla denna moderation. Gång efter annan spåras i debatterna fruktan för att genom alltför långtgående krav sätta samarbetet i fara och skapa en skiljelinje mellan borgerliga och socialdemokrater, som skulle göra liberalerna mindre reformvänliga och därmed minska möjligheterna att nå för arbetarklassen gynnsamma politiska resultat. Men icke blott den politiska taktiken utan också själva den politiska ståndpunkten måste ha påverkats av det ständiga aktgivandet på det parlamentariskt möjliga och överhuvud det starka engagemanget i det praktiska detaljarbetet. Omedvetet blevo de socialdemokratiska ledarnas synpunkter inställda på allt kortare sikt och de i mera egentlig mening socialistiska problemen skötos i bakgrunden.

Alla partier som förfäkta en extrem och av motståndarna helt avvisad åskådning, förete i sitt parlamentariska uppträdande — om detta icke ges rent demonstrativ karaktär — en annan bild än i den folkliga agitationen. De appeller, med vilka man bland väljarna tror sig kunna förbereda den slutliga segern, skulle, använda inom representationen, utesluta varje möjlighet till framgång. För att förmå motståndarna till eftergifter måste man dels kompromissa, dels och framför allt i argumentationen ställa sig på ett gemensamt plan, uppsöka en samfälld grundval för värderingen. Det dilemma, som här uppstår, var uppenbarligen det främst kännetecknande för den svenska socialdemokratiens taktiska läge. En klyfta uppstod mellan de av hänsyn till andra partier präglade milda vädjanden, med vilka partiledarna framträdde i riksdagen, och de våldsamma anklagelser och väldiga löften, som riktades till arbetarklassen. För de ledande socialdemokraterna själva synes denna dubbla politik icke ha inneburit någon svårighet. Även på denna punkt torde den specifikt marxistiska inställningen till viss grad utgöra en förklaring. I den stort anlagda propagandan utgick man från det allmänna marxistiska perspektiv, enligt vilket socialismens seger med nödvändighet följde av utvecklingen, i riksdagen sysslade man med detaljer, som så att säga lågo vid sidan av "utvecklingen" i stort. Att i riksdagen föreslå socialisering var ur marxistisk synpunkt en orimlighet; samhället var icke moget för socialismen. Ur parlamentarisk synpunkt utgjorde den marxistiska tron snarast en inre kraftkälla, som helgade taktik och kompromisser. Men i längden måste denna attityd bli svår att bevara; den taktiska linjen tenderade att bli principiell, principen att förlora allt innehåll.

Socialdemokratiens initiativ och övriga insatser under denna tid kunna genomgående karakteriseras som försök att uppnå åtgärder, som ansågos mera omedelbart tjäna de fattigare folkgruppernas, och särskilt industriarbetarklassens bästa. Socialpolitiken stod alltså i förgrunden. Undantagslöst medverkade partiet, i regel under hävdande av en mera radikal ståndpunkt än den segrande, till de viktiga socialreformer, som under perioden genomfördes, såsom arbetarskyddslagen 1912 — innefattande bland annat bestämmelser om kvinnors och minderårigas arbetsförhållanden — och lagen om allmän pen-

sionsförsäkring år 1913. Vid den sistnämnda frågans behandling yrkade en del socialdemokrater på att man skulle söka fälla regeringsförslaget för att senare få till stånd en som man ansåg bättre lagstiftning, men partiets majoritet röstade för förslaget under kritik mot vissa delar av detsamma.[126] Betecknande för den inom partiet härskande uppfattningen i socialpolitiska frågor äro några uttalanden av Branting i slutet av hans stora anförande i andrakammardebatten.[127] Mot dem, som hade principiella invändningar mot förslaget, ville han icke rikta någon kritik. "Men om jag tänker på oss andra, på oss som vanligen resonera, vägande *för* och *emot,* så tror jag man kan säga, att här verkligen går en skiljelinje mellan *reformatorisk* och *negativ* socialism ... Jag har också mött en småklokhet som säger: rösta emot denna historia, den går igenom i alla fall! Sedan kan man angripa beslutet och slå sig för sitt bröst, pekande på att man sade nej, därför att man ville skaffa det bättre åt de arbetande klasserna! Jag tror dock för min del, att en sådan taktik är fullkomligt ovärdig ett stort parti. Det är i avgörandets stund, i en högtidlig stund ... som vi här ha att fatta vårt beslut, som vi ha att bestämma för långa tider framåt, huruvida vi nu skola lägga grunden till den sociala försäkringsbyggnaden. Då är det bäst att bekänna färg öppet, handla såsom män och icke krypa bakom den ena eller den andra förevändningen." Det bör framför allt observeras, att man i debatterna om sociala reformer aldrig, såsom under rörelsens första skede varit vanligt, framställde dessa som jämförelsevis obetydliga och likgiltiga och icke heller talade om socialisering som det enda egentliga botemedlet.[128]

Socialdemokraterna togo ett stort antal initiativ till ekonomiska och sociala reformer; en del förslag blevo resultatlösa, medan några föranledde utredning och småningom påverkade lagstiftningen. År 1905 motionerade riksdagsgruppen, för att nämna några av de viktigaste exemplen, om invaliditets- och ålderdomspensionering, år 1908 om lagstadgad åtta timmars arbetsdag och om avskaffande av spannmålstullarna, år 1910 om arbetslöshetsförsäkring, år 1913 om lagstadgade minimilöner. I jordfrågan väckte Lindhagen med stöd av riksdagsgruppen ett stort antal motioner i anslutning till partiprogrammet. I motiveringarna till motioner av denna typ och i debat-

terna kring desamma framfördes allmänt socialreformatoriska synpunkter utan speciellt socialistisk färg; i flera fall fick partiet understöd från liberalt håll och dess förslag föllo på den konservativa första kammarens motstånd. Förslaget om lagstadgade minimilöner motiverades med att varje medborgare borde ha en människovärdig bärgning; alla partier borde vara ense om att "samhället skall vara organiserat som ett gott hem".[129] I den av Rydén utarbetade, synnerligen omfattande och innehållsrika motionen om åtta timmars arbetsdag anfördes liknade skäl; arbetarnas fysiska och kulturella utveckling vore ett samhällsintresse och för dess tillgodoseende krävdes längre vilotid; ur produktionens synpunkt skulle detta jämväl innebära en fördel.[130] Rydén slutade sitt anförande i andra kammaren till förmån för motionen med orden: "Den fråga, jag tillåtit mig att framdraga inför andra kammaren till prövning, står för mig som en stor nationell fråga. Jag har gjort mig själv den frågan: Vad tjänar det till, om vi i vårt land skapade den yppersta industri som funnes, om vi samtidigt förbrukade det kapital, som utgöres av det svenska folkets hälsa och sundhet? Vad gör det, om vi skapa sådan industri, om rasen, om folket fysiskt, hygieniskt så småningom dukar under eller får sin livsnerv skadad? Jag har visat på de tecken till urartning, som förefinnas. Jag har pekat på, att industriarbetaren får sig själv och sitt familjeliv förstörda, och jag tror för min del, att, vilka verkningar hemlivets former än komma att undergå genom en kommande utveckling, detta hemliv dock för all framtid kommer att bli en fast punkt i individernas tillvaro." Synpunkterna äro desamma som whig-politikern Macaulay år 1846 anförde för en lagstadgad begränsning av arbetstiden.[131]

Det har redan antytts, att socialdemokraterna icke togo initiativ till några mera långtgående socialiseringsåtgärder. Och i de få fall, då frågan om utvidgning av statens rätt eller om nya former av statsdrift voro före, hävdades icke allmänna socialiseringssynpunkter. I debatterna om statens uppgörelse med Grängesbergsbolaget om de norrländska malmfälten 1906 och 1907 framlade Branting yrkanden, enligt vilka staten skulle få större rättigheter än i vederbörande propositioner föreslagits, och han riktade skarpa anklagelser mot regeringen för undfallenhet mot plutokratiska intressen. Hans mening

delades emellertid av representanter både för högern och liberalerna och hans argumentation uppvisar inga märkliga särdrag.[132] Denna gång talade Branting icke, såsom vid gruvfrågans behandling år 1897, om en mera allmän socialisering. Sedermera väckte partiet vid flera tillfällen motioner om inmutningsrättens avskaffande och ersättande med ett koncessionssystem, men icke heller i dessa förslag betonades socialiseringskravet.[133] Det år 1914 beslutade tobaksmonopolet tillkom under medverkan från större delen av partiet; meningsbrytningarna hade emellertid ingen principiell karaktär. I pressen hävdades däremot å ena sidan, att tobaksmonopolet vore ett uttryck för socialismens frammarsch, å den andra, att det strede mot socialistisk uppfattning, då det icke syftade till konsumenternas fördel.[134] Ytterligare må nämnas, att den socialdemokratiska gruppen vid ett par tillfällen väckte motion om utvidgad rätt till expropriation för sociala ändamål och att enskilda socialdemokrater motionerade om utredning rörande truster och karteller (Palmstierna 1910 och 1911) och om utredning angående kontroll över utnyttjandet av speciella naturrikedomar i enskildas ägo (Lindhagen m. fl. 1911). De båda sistnämnda, av förutvarande liberaler framförda motionerna innehålla relativt mycket av socialism i motiveringen. Palmstierna framhävde kapitalkoncentrationen och förklarade, att den småningom måste föranleda statligt ingripande.[135] Lindhagen sökte visa, att "den industriella anarkien omöjliggjorde ett rationellt utnyttjande av naturrikedomarna".[136] Debatterna rörande dessa förslag voro korta och inga mera programmatiska socialdemokratiska inlägg gjordes. Särskilt Palmstierna upptog i och utanför riksdagen frågan om socialisering av vattenkraften.

★

Tiden 1914—1920 är en brytningsperiod inom svensk socialdemokrati. De inre motsättningarna skärptes och ledde år 1917 till partiets sprängning; den riktning, som hade sitt fäste i Socialdemokratiska ungdomsförbundet, bildade ett nytt, vänstersocialistiskt parti, som rönte starkt inflytande av den segrande ryska kommunismen. Partiets majoritet uttalade sig emellertid redan år 1914 för regerings-

samverkan med liberalerna, och efter 1917 års val, vid vilket partiet i stort sett hävdade sin ställning — 86 socialdemokrater och 11 vänstersocialister valdes — kom en sådan samverkan till stånd; under den liberal-socialistiska ministären Edén (1917—1920) demokratiserades statsskicket och vissa sedan länge propagerade sociala reformer genomfördes, främst den provisoriska lagstiftningen om åtta timmars arbetsdag. Samarbetet med liberalerna innebar ett stadfästande av den reformistiska taktiken. Men under slutet av denna samverkansperiod upptogs socialiseringsfrågan till debatt inom partiet; vid 1920 års kongress reviderades programmet i radikal riktning och den efter ministären Edéns avgång tillträdande rent socialdemokratiska regeringen aktualiserade genom skilda utredningsbeslut tanken på en social omdaning.

Innan vi ingå på diskussionen kring socialiseringsfrågan omkring 1920, skola vi stanna vid några moment i partiets utveckling dessförinnan. Till stor del gällde partiets politik under krigsåren frågor, som stodo i direkt samband med den föreliggande situationen; särskilt sökte man påverka näringspolitiken i en riktning, som ansågs förmånlig för de fattigare folkgrupperna. Det finnes emellertid icke anledning att ingå på dessa spörsmål, då de för partiets allmänna idéutveckling sakna betydelse. De frågor, som i detta sammanhang böra uppmärksammas ur den ekonomiskt-sociala idédebattens synpunkt, äro partisprängningen, de under krigsåren i riksdagen framförda socialiseringsförslagen samt partiets inställning till den statliga regleringen av näringslivet under krigsåren, den s. k. krigssocialismen.

De strider mellan partiledningen och ungdomsförbundet, som ledde till vänstersocialisternas utbrytning år 1917, gällde, utom person- och maktfrågor, framför allt spörsmål utanför det ekonomiskt-sociala området, i främsta rummet försvarsfrågan. Partisprängningens orsaker skola därför närmare belysas i andra sammanhang. I viss mån bröto sig dock meningarna även i fråga om partiets ekonomiska och sociala politik. Z. Höglund och andra representanter för partivänstern anklagade riksdagsgruppen för att icke med tillräcklig kraft verka för partiets krav.[137] Man krävde icke, att socialiseringsfrågan skulle upptagas, ty härför ansågs tiden ej mogen, men man ansåg, att partiledningens politik överhuvud kännetecknades av en tendens

till förborgerligande, en stegrad benägenhet för kompromisser, och att detta till stor del berodde på samarbetet med liberalerna.[138]

Det bör emellertid starkt understrykas, att hithörande frågor icke spelade någon väsentlig roll vid partisprängningen. Ej heller sammanhängde denna sprängning med någon speciellt utpräglad marxistisk ståndpunkt inom partioppositionen. Flera av dess ledande män, såsom Höglund, Ström och Carleson, rörde sig ständigt med marxistiska formuleringar, men andra, såsom Lindhagen och Fabian Månsson, voro i relativt ringa grad influerade av Marx.[139] I partivänsterns nya organ, "Politiken", förekommo på sommaren och hösten 1916 artiklar, vari partiledningen beskylldes för en av Marx inspirerad utvecklingsfatalism.[140] Först efter sprängningen utbildades en speciellt vänstersocialistisk, av den kommunistiska Marx-tolkningen påverkad social doktrin.

Betecknande för situationen under striderna före sprängningen är att vissa medlemmar av majoriteten beskyllde både partiledningen och oppositionen för teoretisk oklarhet. Engberg anklagade i en stridsskrift partivänstern, och i första rummet Lindhagen, för att ha övergivit den socialekonomiska determinism, som vore ovillkorligt förbunden med marxismen.[141] Samtidigt förklarade han, att partimajoriteten bure en väsentlig skuld till vad som skedde; dagspolitiken hade fångat allt intresse och teoretiska spörsmål hade skjutits åt sidan. En annan av partiets främste journalister, Neuman, gjorde gällande, att ungdomsförbundet, då det ägnade jämförelsevis ringa intresse åt ekonomiska frågor, anknöt till partiets traditionella politik.[142] Liksom partiledarna använde de unga opponenterna en radikal fraseologi utan att göra något försök att intränga i och framlägga lösningar av de problem, om vilka man talade. Ungdomsförbundet "är blott en naturlig utveckling av den borgerliga radikalism med gestens socialism, som vårt parti nog alltid varit, ehuru kanske förr ej så tydligt som nu ... Det synes antagligen inte passande, men den frågan är verkligen inte opåkallad: när ämnar herr Branting och alla de andra ledande svenska socialdemokrater, som äro ett med honom, något mindre uppbygga oss med den i och för sig behagliga handrörelse, som ofta är det mest övertygande i auktorita-

tiv svensk socialdemokrati, och sätta sig ned vid arbetsbordet för att söka få ett socialistiskt grepp på åtminstone några av de viktigare ekonomiska problemen i svensk politik".

Under krigsåren väckte socialdemokrater och vänstersocialister åtskilliga förslag om statsdrift och statsmonopol. En del av dessa voro direkt betingade av krisläget, andra syftade till avhjälpande av alldeles speciella missförhållanden; motiveringen hade i dessa fall icke någon principiellt socialistisk prägel. Såsom exempel kunna nämnas motioner om en statlig galoschfabrik, om statlig industriverksamhet för förädling av avkastningen från statens skogar, om statlig pappersstillverkning, om ett statligt tegelbruk och om statsmonopol å mineraloljor. Ingen av dessa motioner ledde till någon debatt av större intresse.

I en del andra fall förekommo inlägg av viss principiell betydelse. Vid 1917 års riksdag framfördes från vänstersocialistiskt håll ett förslag om upprättande av en statlig handelsflotta. Socialdemokraterna understödde icke i allmänhet förslaget, men Rydén hävdade i andrakammardebatten, att en socialisering av rederirörelsen vore att förorda, då denna nått en högre grad av förtrustning; han sade sig vara övertygad om att "den järnhäl, som storkapitalismen sätter på de stora breda lagren av svenska folket, tvingar fram statsåtgärder och statsingripanden av helt annan omfattning än man hittills föreställt sig skulle ligga oss nära".[143] Vid samma riksdag motionerade Palmstierna om utredning rörande statsmonopol å spannmålsimporten. I motiveringen betonades, att genom krisen faktiskt ett slags statsmonopol på spannmålsimporten uppstått. Bevillningsutskottet avstyrkte under reservation av socialdemokraterna. Under debatten i andra kammaren, som slutade med att motionen avslogs, yttrade Palmstierna, att motionen vore ett uttryck för en socialistisk tankegång, men hänvisade också till att olika former av statssocialism redan införts och att det endast gällde att gå vidare på den inslagna vägen.[144] Vid såväl 1917 som 1918 års riksdagar väckte socialdemokraterna socialiseringsmotioner rörande två betydande industrier, sockerindustrien och stenkolsindustrien. Det är tillräckligt att här

stanna vid frågornas behandling 1918. Förslaget om utredning rörande statsmonopol å tillverkning och import av socker avstyrktes av vederbörande utskott, men de socialdemokratiska ledamöterna yrkade bifall till detsamma med en principiell motivering.[145] "Med den uppfattning vi hysa rörande de förpliktelser, som böra åligga ett på allmänna rättsnormer grundat samhälle, måste det för oss framstå som synnerligen eftersträvansvärt, att inom landet förefintlig industri för produktion av näringsmedel, som uppnått sådan monopolställning som sockerindustrien, befinner sig i statens händer, på det att statsmakterna må äga oinskränkt möjlighet att reglera produktionen med avseende å *alla* samhällsmedlemmars berättigade krav och utan hänsyn till enskilda intressen, knutna till dylik industri. Krigsårens dyrköpta erfarenheter ha låtit det framstå i sin rätta belysning, hurusom dessa enskilda intressen icke ens inför befolkningens nödläge självmant velat bortse från det gängse privatkapitalistiska åskådningssättet ..." I andrakammardebatten anfördes från socialdemokratiskt håll, att det här vore fråga om förstatligande av ett redan faktiskt förefintligt monopol och att därför även personer, som principiellt vore motståndare till socialisering, borde kunna biträda förslaget (Möller, Sterne, Engberg).[146] Kammaren beslöt i enlighet med den socialdemokratiska reservationen, men frågan föll i första kammaren. Förslaget om utredning rörande övertagande av den skånska stenkolsgruveindustrien tillstyrktes däremot i huvudsak av vederbörande utskott, då socialdemokraterna fingo understöd av några liberaler.[147] Egendomligt nog färgades utskottsmotiveringen dock av socialistiska synpunkter: "Mer och mer genomsyras det allmänna tänkesättet av den uppfattningen, att de egentliga naturtillgångarna, såsom malmer o. d. *icke böra* befinna sig i privat ägo. Dylika nationella tillgångar utgöra nämligen ett från början fixerat eller, om man så vill, för evärdliga tider av naturen inom en given nation nedlagt kapital. Förvaltningen av ett sådant kapital bör icke i främsta rummet ske med hänsyn till den vinst, som det ena eller andra sättet att utnyttja detsamma kan bereda enskilda exploatörer utan framför allt under fullt ansvar för både levande och ofödda släkten ... Därför är det nödvändigt att samhället självt i sin hand håller här åsyftade naturtillgångar. Skulle deras exploatering ske

väsentligen efter det privata vinstbegärets måttstock, så kunde därav uppstå framtida oberäkneliga ekonomiska faror." I debatten i andra kammaren hävdade socialdemokraterna samma uppfattning men de gjorde tillika gällande, att man även från socialreformatoriskt liberala utgångspunkter borde kunna stödja motionen (Branting, Möller, Engberg, P. A. Hansson).[148] Flertalet liberaler ställde sig emellertid avvisande, och förslaget föll. Vid behandlingen av förslaget till ny vattenlag vid 1918 års riksdag sökte socialdemokraterna, under anförande av liknande synpunkter som i de nu berörda frågorna, hävda större rätt för staten vid vattenkraftens utnyttjande än de borgerliga partierna. Vid 1920 års riksdag anslöto sig socialdemokraterna till ett av vänstersocialisterna väckt förslag om utredning rörande förstatligande av försäkringsväsendet.[149]

En bestämt avvisande hållning intogo socialdemokraterna däremot till ett mera allmänt socialiseringsförslag, som vid 1917 års riksdag framlades av den nyss ur partiet utbrutna vänstersocialistiska gruppen.[150] Förslaget gick ut på en utredning i vad mån och på vad sätt staten kunde "genom övertagande av vissa naturrikedomar, industrier, kommunikationsmedel och enskilda banker" utvidga statsdriften och härigenom dels öka statsinkomsterna, "dels tillvarataga andra samhällets ekonomiska och sociala intressen, dels ock slutligen skapa ökad trygghet för landets befolkning i ekonomiskt och socialt hänseende". De i båda kamrarna väckta motionerna med detta yrkande kritiserades med ytterlig skärpa från socialdemokratiskt håll. Partiets ledamöter i det utskott, som beredde motionen i andra kammaren, vände sig särskilt mot tanken, att en regering, som icke vore socialistisk, skulle få i uppdrag att utreda socialiseringsproblemet. Motionärerna förklarades ha överskattat möjligheterna att snabbt övergå till en socialistisk ordning; "den inre samhällsutvecklingen måste ha en viss mognadsgrad, innan man kan tänka sig att det är färdigt att i ett sammanhang realisera den socialdemokratiska samhällsåskådningen". Speciella socialiseringsåtgärder vore däremot befogade och man pekade på socialdemokratiska förslag i denna riktning. Vidare anfördes, "att den socialdemokratiska riksdagsgruppen i flertalet av de hänseenden motionen berör, i den ordning och på det sätt, som i varje fall befunnits vara ändamålsenligt, medverkat till

samhällets fortgående omvandling i socialistisk riktning, och det är att förvänta, att denna grupp även hädanefter kommer att uppbjuda all sin förmåga för att vinna det mål, som det är dess förnämsta uppgift att förverkliga"; motionen måste dock avstyrkas, då den "varken till sin allmänna avfattning eller med hänsyn till dess avfattning i övrigt" lämpade sig som utgångspunkt för socialiseringsarbetet. I den korta debatten i andra kammaren gingo socialdemokraterna på samma linje (Sterne, Palmstierna, Nilsson), d. v. s. man uttalade sig för successiv socialisering, men fann en allmän utredning, särskilt om den anförtroddes åt en "kapitalistisk regering", olämplig, och kritiserade detaljer i motionens motivering. I första kammaren yttrade sig ingen socialdemokrat.

Det är onekligen ett märkligt förhållande, att det första mera allmänna socialiseringsförslag, som väcktes i den svenska riksdagen, förkastades under medverkan av socialdemokratien. Att mera väsentliga motiv än de som anfördes i utskottsbetänkandena och debatterna legat bakom partiets hållning är sannolikt. Vissa uttalanden tyda på att motionen betraktades som en taktisk fint; socialdemokratien skulle tvingas att antingen ta avstånd från socialiseringen eller att stöta det liberala partiet. Man torde kunna utgå från att fruktan för att socialiseringsfrågan vid 1917 års val skulle träda i förgrunden bidrog att bestämma socialdemokratiens hållning; dels gällde det att genom samverkan med liberalerna vinna demokratien, dels var socialiseringsprincipen med tanke på kommissionsväsendets oerhörda impopularitet i och för sig vid denna tid en dålig plattform för propaganda.

Att var för sig oklara och sinsemellan högst skiljaktiga meningar förelågo rörande innebörden av begreppen socialism och socialisering klarlades under debatterna om den av kriget nödvändiggjorda krispolitiken. Denna innebar, att i de krigförande och — i regel i mera begränsad omfattning — i de av kriget nära berörda neutrala länderna staten på ett sätt, som under lång tid saknat motsvarighet, ingrep reglerande i näringslivet. Framför allt gällde denna reglering distribution och konsumtion (ransonering), men på många håll avsåg

den också stora delar av produktionen. Stundom övertog staten provisoriskt skötseln av vederbörande näringsgrenar. Det för "krigssocialismen" typiska var emellertid att med regleringen icke följde expropriationer eller ingrepp i den privata äganderätten av principiellt permanent karaktär. Vad Sverige beträffar var det i huvudsak fråga om ett ofta i detalj gående regelbindande av distribution och konsumtion, men ej heller hos oss saknades statlig verksamhet på produktionsområden, som tidigare förbehållits den privata företagsamheten (bränslekommissionen). Det kommissionsväsen, som kom att symbolisera kristidsregleringen, ansågs allmänt behövligt men blev lika allmänt impopulärt, dels helt enkelt som yttre tecken på varubristen, dels därför att kommissionerna ansågos arbeta dyrbart och ineffektivt.

Den svenska socialdemokratiens ställning till denna krigssocialism kan schematiskt kännetecknas på så sätt, att man till en början var benägen att häri se ett steg mot socialismen men senare tämligen allmänt frånkände densamma varje socialistisk karaktär. I flera fall framfördes i en och samma tidning efter varandra motstridiga tolkningar. I vad mån opinionsutvecklingen berodde på teoretiska överväganden eller framkallades av det allmänna missnöjet med kristidskommissionerna undandrar sig bedömande. Tydligt är att den svenska debatten i ej ringa grad påverkades av den samtidiga tyska. Erinras bör, att inom det borgerliga lägret en rakt motsatt utveckling kan skönjas; först förnekades att krispolitiken var socialistisk och sedan utnyttjades dess impopularitet i striden mot socialdemokratien.

I en serie artiklar i "Social-Demokraten" i början av år 1915 behandlade P. A. Hansson ämnet "Krigssocialism'.[151] Denna innebure icke socialism i egentlig mening. "Men det är en alldeles påtaglig överdrift att säga, att dessa det allmännas ingripanden icke ha någonting alls med socialism att göra. Kalla det förstatligande eller kommunalisering eller statskapitalism eller vad man vill, det rubbar dock icke det faktum att här göras eftergifter åt socialistiska principer... för arbetsprodukters frambringande och fördelning... Det är dock ofrånkomligt att ett förut av privatäganderätten innehaft område annekterats av det allmänna, socialiserats...

Men det återstår att vidga åtgärdens socialistiska karaktär, att gjuta socialistiskt innehåll i skalet... Genom utvecklingen till full demokrati, genom arbetarklassens erövring av makten i stat och kommun vinna vi medlet att socialistiskt fullkomna vad som än så länge blott är halv eller fjärdedels socialism." Två år senare framförde Nils Karleby, likaledes i "Social-Demokraten", samma åsikt med än större energi.[152] Krigssocialismen vore utan tvivel ett försök att rädda kapitalismen, men den utgjorde, i den mån den innebure produktionens och distributionens omläggning från privatkapitalistisk till statlig, "den väsentliga förutsättningen för samhällets socialistiska organisation". När samhället planlade verksamheten och kapitalisten endast hade att lyfta vinsten, banades i själva verket väg för socialismen. "Det som dessutom kräves är att de antikapitalistiska massorna äro i besittning av den politiska makt, som sätter dem i stånd att gjuta sin anda i formerna . . . Världskrigets betydelse ur den socialistiska produktionens synpunkt ligger däri, att det visat den socialistiskt organiserade produktionens och distributionens oerhörda överlägsenhet över den privatkapitalistiska." I en rad andra tidningar hävdades samma synpunkter. Krigssocialismen vore, skrev "Ny Tid" i början av kriget, "en försöksmobilisering för socialismen".[153] Då samhället blev "de ekonomiska makternas regulator, vad annat är väl det än den ena sidan av socialismen, låt vara i tillfällig och föga fullkomlig form". Krispolitiken betecknades som "socialism i nödtider", som "förelöpare till den verkliga socialismen".[154] Visserligen hade de i de krigförande staterna vidtagna åtgärderna till syfte att stärka nationen i kriget men de kunde också användas för att öka folkets välstånd. "Det är den stora massan av folket som skall giva dylika åtgärder ej blott deras demokratiska karaktär utan även syftet att tjäna den allmänna folkvälfärden." Enligt Örebro-Kuriren var ett regeringsbeslut i livsmedelsfrågan "en värdefull seger för de statssocialistiska synpunkter, socialdemokratien lägger på denna fråga. Krigssocialismen överhuvud innebar "medgivanden åt vår åskådning... små steg mot socialismen".[155] I en artikel om "Kriget och socialismen" ironiserade tidningen över att statsmyndigheternas ingripanden, som egentligen vore "rena rama socialismen", icke erkändes som sådan.[156] "Dithän har det gått, att socialism

är vad som är förbjudet att predika på landsvägarna men som diskuteras vid kungens rådsbord. Socialismen växer oss i blodet, under det att namnet skrämmer dem som ej äro vana att tänka eller av andra orsaker icke kunna ta ståndpunkt." Nämnas bör även, att i den av vänstersocialisterna år 1917 väckta motionen om statens övertagande av vissa naturrikedomar krispolitiken åberopades som bevis på socialismens praktiska möjlighet.[157]

De refererade uttalandena innefatta alla samma centrala tankegång. Regleringen under kriget förklarades till sin form vara socialism. För att en sådan reglering skulle innebära verklig socialism fordrades väsentligen ytterligare, att den dels vore demokratiskt grundad, dels medförde en avveckling av det privata vinstintresset. Det talades också om att en i egentlig mening socialistisk reglering borde syfta till allmänt välstånd, men detta krav kunde ju i grunden blott innebära, att regleringen skulle användas under normala förhållanden, icke blott under tider av exceptionell knapphet. Av vikt i resonemangen är främst, att statsdriften betraktades som en naturlig form för socialism.

I slutet av kriget och under de närmast följande åren tog man så gott som enhälligt avstånd från denna uppfattning. Allt som kunde anses skilja krispolitiken från en socialistisk ordning underströks. Den privata äganderätten hade icke avskaffats. I huvudsak hade blott konsumtionen, icke produktionen reglerats, under det att socialdemokratien just ville planmässigt ordna produktionen. Syftet med krislagarna vore att rädda kapitalismen; hur kunde det då vara fråga om socialism? Då socialismen innebure välstånd och till och med överflöd, kunde icke den "ransonering av bristen", som förelåg under kriget, vara socialism; detta blev en vanlig formel, varigenom kärnfrågan i debatten förbigicks. Dessa synpunkter varierades i alla partiets huvudtidningar och skymtade också i flera riksdagsdebatter. "De förhållanden, som utvecklat sig under kristiden", skrev "Social-Demokraten" i en osignerad ledare på sommaren 1918, "ha ingenting att skaffa med den socialism, som vi socialdemokrater önska se förverkligad som ett framtida samhällsskick. Kristidssocialismen . . . är endast en nödfallsutväg, på vilken man tvingats att slå in, emedan en planlös produktion i förening med tillstötande omständigheter,

vilka i och för sig äro följder av det privatkapitalistiska systemet, gjort situationen fullständigt ohållbar. Den verkliga socialismen drömmer inte om någonting sådant som att underkasta behoven ett tyngande ransoneringstvång; den vill i stället mäta behoven fullt ut, vilket är något helt annat."[158] I en artikel i "Ny Tid" 1917 uttalade Sandler, att kristidsregleringen vore ett bevis på att socialisterna hade rätt i sin kritik av det privatkapitalistiska systemet men att den icke innebure en tillämpning av socialismens positiva idéer. Ransonering av konsumtionen vore möjligen kommunism, men icke socialism, ty socialismen ville planlägga produktionen och frigöra konsumtionen.[159] Krispolitiken betecknades i en senare artikel som "helt enkelt ett utslag av det borgerliga samhällets självbevarelsedrift".[160]

"Socialismens samhällsordning är intet kortsystem", skrev Engberg i "Arbetet". "Den är produktionens organisation för allas behov med fullständig utrensning av all produktion för vinningens skull. Den är därför ingen knapphetens och hungerns samhällsordning... Den skänker friheten och oberoendet åt de olyckliga."[161] I "Smålands Folkblad" konstaterades under rubriken "Är herr Hammarskjöld socialist?" att kommissionsväsendet införts på initiativ av denna regering och alltså icke kunde misstänkas för socialistiska tendenser.[162] "Varför ville man dessa ingrepp? Jo, därför att i ett privatkapitalistiskt samhälle fanns ingenting annat att göra... Hade ett socialistiskt samhälle förelegat hade inte alla dessa statsingripanden behövts, ty då hade allting flutit normalt ändå." Samma tankegång utförde Möller i en artikel i "Tiden".[163] Socialismen syftade till en väldig ökning av produktionen och skulle alltså göra all ransonering och alla kommissioner "av nuvarande slag" onödiga. Under riksdagsdebatterna om kriskommissionerna sökte framför allt Engberg visa, att de intet hade att göra med verklig socialism.[164]

Engberg gjorde i sitt avståndstagande från krispolitiken som en form av socialism även gällande en helt annan synpunkt än de ovan anförda, i debatten ojämförligt oftast framburna. Han förklarade krispolitiken icke-socialistisk helt enkelt på grund av att den uppbars av staten. "Det må vara skäl också att säga ifrån", yttrade han i riksdagen, "att vi tänka visst inte gynna en sådan utveckling som

skulle innebära, att samhällets produktionsgrenar skulle monopoliseras och få sina administrativa toppunkter så att säga inlemmade i den stora jättestatsbyråkratien. För en sådan stats socialistiska ordning bevare oss Herre Gud! Vi vilja bort från statstrycket, vi se icke statsdriften såsom något ideal. Statskapitalismen är ett nödvändigt genomgångsskede, ett genomgångsskede, som vi hoppas tack vare den växande klasskampen så småningom kunna övervinna."[165] I sin tidning framhöll Engberg, likaledes på tal om kriskommissionerna, att socialismen ville avskaffa staten, icke stärka den, och alltså ej ägde någon frändskap med krispolitiken.[166] Denna från marxistisk utgångspunkt naturliga tankegång innebar i detta sammanhang ett kringgående av problemet. Den diskuterade frågan var uppenbarligen hur socialiseringsaktionen skulle genomföras, icke hur det socialistiska framtidssamhället skulle gestalta sig. Med samma skäl kunde i en rösträttsdebatt ha anförts, att socialismen icke hade med rösträtt att göra, ty den ville avskaffa själva staten.

Över huvud är det uppenbart, att man i den berörda debatten, liksom i tidigare debatter om "statssocialism", ofta förbigick kärnfrågan: skulle socialiseringen, vare sig provisoriskt eller permanent, innebära statlig (respektive kommunal) drift och reglering eller icke? Besvarades, som med hänsyn till partiets tidigare aktioner var naturligt, denna fråga med ja, kunde frändskap mellan socialism och krispolitik *ur en viss synpunkt* icke förnekas. Besvarades den med nej, måste nya riktlinjer utstakas. Önskan att icke bli delaktig av den olust, som omgav krispolitiken, var utan tvivel en av de omständigheter, som kom de socialistiska ledarna att efter världskriget med iver dryfta olika möjligheter till socialisering utan "statssocialism".

Vid 1919 års landstings- och elektorsval tog partiet i sitt manifest i en särskild avdelning utförligt avstånd från tanken, att kommissionsväsendet skulle vara en form av socialism.[167] Kommissionerna utmålades från borgerligt håll, heter det här, som en miniatyrbild av det socialistiska samhället. "Oförsyntheten i detta ocker på borgerlig okunnighet om socialismens verkliga innebörd framgår redan därav, att socialdemokratien aldrig syftat till statlig reglering av konsumtionen. Vad socialdemokratien vill är skapandet av en ny produktionsordning . . . Vore

de borgerliga påståendena i denna sak annat än en eländig bluff, skulle det alltså vara högern, som infört socialismen i vårt land, och socialdemokratien, som vill avskaffa densamma! Ty sanningen är att vi vilja så snart förhållandena det medgiva avskaffa dessa det kapitalistiska samhällets nödinstitutioner, som kommissionerna i själva verket äro."

Under ett skede av omkring två år, från slutet av år 1918 till efter andrakammarvalen 1920, trädde socialiseringsfrågan i förgrunden på ett helt annat sätt än vare sig förr eller senare. Upptakten består i en livlig debatt i den socialdemokratiska pressen; en programrevision i början av år 1920 aktualiserar och preciserar de specifikt socialistiska kraven; på denna följa den första socialdemokratiska regeringens utredningsbeslut och en valkampanj i socialiseringsfrågan. De allmänna förutsättningarna för denna nyorientering äro uppenbara. Demokratiseringens principiella genomförande på hösten 1918 innebar, att de frågor, som stått i centrum för socialdemokratiens verksamhet sedan tjugofem år, vunnit en lösning. Med demokratien följde ökad makt för partiet; vid valen till första kammaren enligt de nya bestämmelserna erövrades en tredjedel av mandaten (49 platser mot tidigare 19) och det kunde beräknas att utvidgningen av andra kammarens valmanskår skulle stärka partiets ställning i denna kammare. Det var under dessa förhållanden ofrånkomligt, att man upptog den fråga om samhällets ekonomiska omgestaltning, som ideologiskt var den för partiet centrala och som man sagt sig ha skjutit undan på grund av nödvändigheten att först vinna demokratien. Men socialiseringsfrågan tvingade sig fram även av andra skäl. Socialiseringsförsöket i Ryssland eggade till en prövning av problemet, även om de revolutionära metoder, som kommunisterna använt, utdömdes av socialdemokraterna. De ur partiet utbrutna vänstersocialisterna närmade sig kommunismen och utformade efter dess mönster en socialiseringsdoktrin, som utmanade till kritik och konkurrens. Efter världskrigets slut blevo obestämda förhoppningar om ett nytt samhälle överallt politiskt väsentliga; de socialdemokratiska partierna reviderade sina pro-

gram och stegrade sin propaganda, vissa om att vad man kallade det kapitalistiska systemets misslyckande skulle ge socialismen nya möjligheter. Under några år trodde man på många håll i världen, att efter kriget skulle följa en långvarig, kanske evig fred, en universell seger för folkstyrelsen och uppbyggandet av lyckliga samhällen under de demokratiska partiernas ledning. Det var i denna för det neutrala Sveriges del en smula förtunnade atmosfär av stora förhoppningar, som socialdemokratien arbetade.

I diskussionen utgick man från att efter den politiska omvälvningen måste följa en social nydaning; den politiska demokratien skulle, såsom ständigt uttalades, kompletteras med en social demokrati. Det socialdemokratiska partiets uppgift vidgades och fördjupades; det gällde ej längre att vinna förberedande framgångar och att genom mindre reformer förbättra arbetarklassens ställning utan att skapa ett socialistiskt samhälle. Till denna positiva linje anknötos starka reservationer. Jämte fronten mot de borgerliga fanns en front mot kommunismen. Denna kombination av radikala aspirationer och avståndstagande från de revolutionära och extrema ståndpunkterna blir bestämmande för den ideologiska inställningen.

Ett av de första och tillika viktigaste inläggen i debatten var en artikel av Gustav Möller om "Den sociala revolutionen" i "Tiden" på hösten 1918. Möller kritiserade här tanken på en social revolution, som han definierade som "kapitalismens avskaffande och socialismens genomförande på revolutionär väg"; till denna linje i hans framställning skola vi i ett senare kapitel återkomma. Det socialistiska samhället — "ett samhälle, i vilket fullständig demokrati härskar och i vilket ekonomisk utsugning i egentlig mening icke existerar" — kunde blott uppstå som resultat av en under lång tid fortskridande aktion. Sedan en majoritet vunnits för socialism borde en lagstiftning beslutas om rätt att socialisera "de industrier, vars förstatligande de nya maktägande anse ha den betydelse för allmänt väl, att de icke böra få kvarbliva under privat ägo och drift". Vid förstatligandet, som skulle försiggå successivt, skulle ersättning lämnas åt företagens ägare. Sedan all väsentlig storproduktion förstatligats, skulle utvecklingen mot det definitivt utsugningsfria sam-

hället påbörjas därigenom, att människorna avstängdes från att leva på sina räntor.

Denna plan för socialiseringens genomförande sammanhängde nära med andra av Möller framhävda synpunkter. Han betonade, att fattigdomen icke kunde avskaffas genom en jämn fördelning av inkomsterna i det kapitalistiska samhället, ty en sådan fördelning skulle i själva verket blott leda till en obetydlig höjning av massans levnadsstandard. Detta påpekande var på diskussionens dåvarande stadium väsentligt, ty det var, såsom förut antytts, vanligt att genom drastiska skildringar av de ekonomiska olikheterna ge intrycket, att fördelningsproblemet vore det grundläggande. För Möller framstod planlösheten i det kapitalistiska systemet som dess egentliga svaghet. Det viktiga vore att öka produktionen. Därmed vore klart, att den revolutionära vägen icke kunde godtagas, ty den måste leda till minskning av produktionen under lång tid, bland annat genom att brist uppstode på erfarna tekniker och administratörer. Det successiva förstatligandet skulle i första hand leda till en rationalisering av driften genom att slöseri och onödig konkurrens försvunne. Socialismen skulle främst medföra en planmässig hushållning.

Den syn på socialiseringsproblemet, som präglade Möllers artikel, kan i viktiga hänseenden sägas vara representativ för debatten under denna tid.[168] Först och främst är väsentligt, att den fatalistiska uppfattningen om utvecklingen såsom något av mänskliga insatser oberoende vek tillbaka för en diskussion om konkreta frågor, vars förutsättning var tron på en betydande valfrihet. Detta blev visserligen icke uttryckligt konstaterat. Fortfarande talade man efter marxistiskt mönster om att partiet blott hade att anpassa sig efter förhållandena. "Är det skrivet i stjärnorna, att samhällsordningen skall bli socialistisk så blir den det. I annat fall står det inte i mänsklig makt att vricka utvecklingen därhän", lyder ett typiskt uttalande.[169] Men man resonerade genomgående som om ett val mellan olika aktionslinjer funnes och nöjde sig icke med att hänvisa till "utvecklingen", såsom tidigare i fråga om socialiseringsprincipen varit vanligt. Denna förändring var med all sannolikhet betingad av den kommunistiska revolutionen i Ryssland; efter denna ställde

det sig svårt att förklara, att socialisering blott kunde ske vid kapitalismens kulmination.

Uppfattningen, att socialiseringen skulle ske gradvis och icke genom en total "expropriation av expropriatörerna" blev allmänt godtagen; därmed hade det stora marxistiska perspektivet på en avgörande punkt definitivt övergivits. "Endast ett parti av dårar skulle kunna våga sig på en allmän socialisering", skriver en tidning, en annan förklarade att "de som prata och skriva brett om den inom kort förestående socialistiskt ekonomiska revolutionen i Sverige äro antingen dårar eller kapitalistsamhällets provokatörer".[170] Det blev vanligt att betona, att socialismens genomförande skulle ta ett helt tidsskede i anspråk, att man måste experimentera sig fram, att ingen dogmatik finge lägga hinder i vägen för en förnuftig anpassning. Likaså framhävdes, att en jämn inkomstfördelning icke under bestående förhållanden skulle innebära någon avsevärd fördel, att produktionens höjning vore det huvudsakliga och att arbetarklassen icke finge hänge sig åt några illusioner om en snabb höjning av välståndet. Fortfarande betecknades stundom den process, som man ville framdriva, som en social revolution, men det klargjordes, att härmed icke avsågs en våldsam eller ens en snabb omvälvning; man måste, skrev en författare, förstå, att ordet revolution i detta sammanhang hade samma betydelse, som då det talades exempelvis om en revolution inom kommunikationsväsendet.[171] I fråga om gången för socialiseringen förordades i regel, att man skulle börja med förtrustade industrier och vissa naturtillgångar (gruvor, skogar), eventuellt även med banker och försäkringsbolag.

Möller talade i sin refererade artikel genomgående om socialisering såsom innebärande "förstatligande". I den följande debatten framträdde emellertid allt starkare en annan linje: socialisering skulle — med vissa undantag, såsom järnvägar, post och telegraf — icke betyda statsdrift utan någon annan form av kooperativ eller samhällelig organisation av produktionen. Då det från borgerligt håll påstods, att socialism vore liktydigt med kommissionsväsen och byråkrati, svarades, att något förstatligande i vanlig mening alls icke vore åsyftat. Förklaringen till denna förändring ligger till stor del helt enkelt däri, att teorier om ett slags socialisering utan förstat-

ligande, i första rummet den engelska gillessocialismen, blevo kända bland de svenska socialdemokraterna. Under år 1919 publicerades en mängd artiklar om gillessocialismen, och dess lära påverkade i hög grad debatten, även om den i sin helhet godtogs blott av ett fåtal. Till de mest aktiva gillessocialisterna hörde Wigforss.

Någon allmänt godtagen uppfattning om hur socialiseringen utan statsdrift skulle gestalta sig utbildades icke.[172] Man var emellertid ense om att byråkratisk stelhet skulle undvikas, att det privata initiativet så långt som möjligt borde tillvaratas, att arbetarna borde få direkt inflytande på företagens skötsel och att deras intressen härigenom skulle knytas vid produktionen. Kooperationen betraktades som en form av socialism och tillerkändes en viktig plats i det nya samhället, både i fråga om varudistribution och produktion. Den gillessocialistiska tankegången framträdde i planer på att företagen och industrigrenarna skulle bilda autonoma organisationer, administrerade av råd med representanter för samhället, arbetarna och konsumenterna. Wigforss talade om ett system av arbetartruster under statlig ledning.[173] "Staten bör fylla en viktig uppgift som en enande och förmedlande representant för det arbetande folket i dess egenskap av konsumenter. Arbetarnas olika industriförbund komma sannolikt att hysa egoistiska intressen i motsättning till konsumenterna, d. v. s. arbetarna inom andra industrier. Konsumenterna böra givetvis bestämma vad som skall produceras och vara med om att bestämma, vad som skall betalas för varorna. Hur produktionen inom varje bransch skall organiseras blir däremot arbetarnas inom branschen sak att bestämma. Genom denna form av socialism bevara arbetarna sitt intresse av att förtjäna mera... Varje industrigren blir ett jättelikt 'gemensamhetsackord' som industriförbundet åtager sig." Enligt Engberg skulle socialismen skapa "ett samhälle, där den kooperativt organiserade och administrerade produktionsapparaten inramas i en hela samhället omfattande konsumentkooperation. Samhällsintresset bevakas genom staten. Produktionsverksamhetens administration utövas genom producenterna. Statsbyråkratismen blir överflödig..."[174] Några mera detaljerade anvisningar gåvos icke. Vare sig man läser de svenska framställningarna eller den engelska gillessocialismens grundläggande skrifter

är det utomordentligt svårt att bilda sig en uppfattning om hur man egentligen tänkte sig organisationen.

Vid sidan av socialisering krävdes ekonomisk eller industriell demokrati.[175] Detta uttryck användes emellertid i mycket skiftande betydelser. Stundom synes man (t. ex. Wigforss) med industriell demokrati ha menat att företagen eller industrigrenarna skulle ledas av representanter för olika grupper — särskilt arbetare och konsumenter — och t. ex. gillessocialismen kunde då betecknas som en form av industriell demokrati. Stundom åter menades någon form av samverkan mellan arbetare och arbetsgivare vid företagens skötsel, och industriell demokrati blev då något helt annat än socialisering. Arbetarna skulle genom valda representanter få inblick i företagens verksamhet och eventuellt också medbestämmanderätt i någon form. Vissa författare slutligen avsågo med uttrycket endast, att arbetarna skulle få vissa lagstadgade befogenheter i fråga om rena arbetsförhållanden; särskilt skulle arbetsgivarnas rätt att avskeda inskränkas. Debatten uppvisar på grund härav stor förvirring. Själva begreppet ekonomisk eller industriell demokrati blev emellertid snabbt allmänt godtaget och hävdat.

Ett i stort sett representantivt uttryck för de ståndpunkter, som framkommo i den nu berörda debattens senare skede, torde vara Möllers broschyr "Socialiseringsproblemen", den enda skrift om socialiseringsfrågan, som av partiet utgavs till 1920 års andrakammarval. Möller anknöt i flera punkter till sin förut refererade uppsats "Den sociala revolutionen", men han reviderade och kompletterade denna. I sin framställning betonade Möller, att det privata initiativet vore av stort värde. Det funnes en fara för, att socialiseringen skulle minska dess betydelse. Men dels vore de stora idéerna och initiativen icke i den grad, som gjorts gällande, beroende på ekonomiskt profitbegär, dels borde socialiseringen få sådana former, att självständigheten stimulerades. Det vore icke meningen att organisera produktionen som en del av statsverksamheten. Produktionen borde tvärtom "utvecklas i självstyrelsens former, ungefär lika oberoende av statsmakterna, regering och riksdag, som den privata produktionen nu är". Inom varje industrigren — enligt vissa uttryckssätt inom varje företag — borde ägaren (samhället i dess

helhet), arbetarna och konsumenterna utse en representation, som skulle träffa vissa viktiga beslut och därjämte välja styrelse eller förvaltningsråd. Härigenom skulle "så gott som fullständig självstyrelse" uppnås. Denna tankegång anknyter, såsom synes, i allt väsentligt till gillessocialismen, ehuru denna beteckning icke begagnas. Egendomlig är föreställningen, att företagen eller åtminstone industrigrenarna skulle vara ungefär lika självständiga som i det bestående samhället; hur skulle då planhushållningen ske? Liksom tidigare påyrkade Möller, att den expropriation, som ledde till socialisering, icke skulle genomföras utan ersättning till ägarna. Detta innebure visserligen, att utsugningen icke omedelbart bleve avskaffad. "Men jag vågar vädja till det sunda förnuftet hos envar, om det icke, när socialiseringsprocessen en gång avslutats eller i varje fall nått en verkligt stor utsträckning, är en oerhört lätt sak att *upphäva det privata, utsugande kapitalet genom vår skattelagstiftning.* Genom en arvsskatt eller förmögenhetsskatt kunna vi successivt indraga det hela". Socialiseringen borde, ansåg Möller, i första rummet omfatta trusterna, de viktigaste råvarutillgångarna, såsom trä och järn samt vattenfallen och alla kraftverk. Därjämte borde inrättas en statsbank, men denna skulle arbeta vid sidan av de privata bankerna; en snabb socialisering av bankväsendet vore farlig, ty då skulle de socialiserade bankerna göras ansvariga för de industriella fallissemang, som inträdde på grund av bristande kreditgivning. Förberedandet av socialiseringen borde enligt Möller ske bland annat genom industriell demokrati. För varje industrigren skulle tillsättas ett industriråd med representanter för kapitalisterna, som tills vidare skulle äga industrien, för industriens arbetare, för samhället och för konsumenterna. Industriråden skulle utöva en betydande makt över produktionen och "bilda utgångspunkten för en tvångsförtrustning av den kapitalistiska industrien. Samtidigt skall verksamheten i denna industriella demokrati mogna arbetarklassen för ekonomiska ledarkrav och mogna produktionen själv för samhällets övertagande".

Hela den socialdemokratiska debatten bär vittne om det för övrigt uppenbara faktum, att partiet icke var teoretiskt förberett för en socialistisk aktion. Ofta framträder också i inläggen en under-

förstådd eller öppen kritik av partiets ledare, som sedan årtionden talat om socialisering utan att analysera problemet och utan något försök att precisera sin ståndpunkt. Särskilt hos partiets yngsta, under detta skede snabbt avancerande teoretiker, Engberg och Karleby — av vilka den förre 1918 blev redaktör för "Arbetet", den senare 1917 för "Skånska Socialdemokraten" — kommer denna kritiska disposition till uttryck. Det socialdemokratiska partiet hade hittills fört en liberal politik, skrev Engberg i slutet av år 1918.[176] "Den socialistiska skolningen är under all kritik. Linjer och program för en praktisk realiserbar socialiseringspolitik saknas. Socialismens samhällssyn har icke genomträngt våra hittillsvarande truppmassor. Det måste öppet och ärligt bekännas, att fruktansvärda försyndelser också begåtts. Vi slungas tämligen oförberedda in på uppgifter, där vi famla i mörkret utan fasta hållpunkter... Hellre en reducerad flock av klara och målmedvetna socialister än massor av parlamentariker med fin näsa för dagens kompromisser och demagogiens trumfkort på hand... Ett parti, som till fyra femtedelar är främmande för socialismens livssyn — ett sådant parti har en lång lidandets och luttringens väg, innan det bragts till insikt om att borgardömets murar icke stormas och grusas av halvliberala evnucker utan endast av trupper, fyllda av den socialistiska tankens eld." Socialismen hade, skrev samme författare i en annan artikel, "hitintills fått spela rollen av en ideell fonddekoration", utan att man brytt sig om att söka konkretisera den. Det kunde till och med befaras, att hela industriarbetarklassen skulle få en borgerlig livssyn. "Det sociala uppstigandet medför, där en grundmurad socialistisk åskådning saknas, en avspänning i känslostämningen gentemot den härskande ordningen . . . Den närmaste framtiden kommer att visa, att kapitalismen alldeles förträffligt skall förstå konsten att komma till rätta med demokratien." En liknande kritik av det egna partiets verksamhet ger Karleby. "Det är obestridligt, att det legat något vagt, obestämt, osäkert och famlande i socialdemokratiens socialiseringskrav hittills... Ty det må vi ärligt erkänna, att vi äro dåligt förberedda."[177] En allmän socialiseringsaktion är utesluten, framhöll "Örebro-Kuriren" i en karakteristisk artikel, "av det enkla skälet, att vårt parti ännu aldrig på allvar tagit ställning till dessa

problem. Vi ha visserligen ett framtidsprogram, men när detta fastställdes var det ingen människa som drömde om att det skulle behöva förverkligas i vår tid. Någon kontakt med verklighetens krav eller något djupare inträngande i problemet ansåg man sig inte behöva prestera".[178]

De nu nämnda författarna ansågo sig kritisera den svenska socialdemokratien ur marxistisk synpunkt. Deras egna uttalanden visa emellertid den marxistiska lärans svårigheter. Engberg förkunnade Marx' determinism, men förklarade samtidigt, att hela den svenska industriarbetarklassen kunde förborgligas, om den icke bibringades en sant marxistisk anda; hur förhöll det sig då med klasskampens och socialismens oundviklighet? Kunde överhuvud, om Marx hade rätt, brister i de svenska ledarnas skolning eller svagheter i deras patos bli av någon avsevärd betydelse? I vissa uttalanden spåras en fördjupning av kritiken, det antydes, att Marx' schema bidragit att föra den svenska socialdemokratien till en osäker och oklar position. Marx' lära "först klasskamp, därefter socialisering" innebure, skrev Engberg, en schematisering, som uteslöte socialismens successiva förverkligande.[179] Marx hade varit påverkad av "borgerlig revolutionsmystik". En "konstruktiv utbyggnad av marxismens samhällssyn" vore nödvändig. "Livet får och måste vara den slutliga lärarinnan." En liknande tankegång skymtar hos Karleby.[180] Denne betonade likväl, att Marx' lära främst innebar ett krav på verklighetsanalys och en på denna fotad realistisk politik. Härmed grundlades en tankelinje, som betecknar marxismens definitiva upplösning och som under ett senare skede blir mycket framträdande: Marx framställes som tänkaren utan dogmer, vars egentliga lära är aktgivandet på "utvecklingen" och "livet".

Den socialdemokratiska debatten i Sverige innefattar i många hänseenden samma tankegångar som den samtida utländska och internationella diskussionen. Vid andra Internationalens kongress i Genève år 1920 antogs i socialiseringsfrågan en resolution, som till stor del ger uttryck åt samma uppfattning som den i Sverige förhärskande.[181] "Socialiseringen måste ske steg för steg . . . Hur mycket än socialisterna fördöma den privata profitens system, skola de dock icke avskaffa detta i någon industri, förrän de kunna ersätta det

med en bättre organisationsform. En sådan gradvis skeende socialisering är i regel oförenlig med expropriation av privategendom utan ersättning. De medel som krävas för ersättningen, skola uppbringas genom beskattning av de besittande klasserna... I ett ekonomiskt högt utvecklat samhälle med till städerna starkt koncentrerad befolkning antager socialiseringen tre huvudformer, den nationella, den kommunala och den kooperativa... En princip vid socialiseringen av största vikt är att kontrollen skiljes från förvaltningen. Kontrollen utövas av den folkvalda representationen. Förvaltningsorganen i alla industrier och näringsgrenar måste strängt skiljas från den politiska regeringen." I regel skulle en näringsgrens förvaltning handhas av en nationell representation, bestående av representanter för personalen inom industrien, samhället och konsumenterna; för varje företag skulle finnas ett arbetarråd.

Den programkommission, som av partistyrelsen sammankallades för att förberedelsevis behandla till 1920 års partikongress ingivna motioner, beslöt i anslutning till ett vid 1917 års kongress framlagt, men då icke behandlat förslag att verkställa en allmän överarbetning av programmet.[182] Resultatet blev ett förslag till programrevision av genomgripande art. I kommissionens arbete deltogo Sandler, Möller, Neuman, Engberg och P. A. Hansson (som suppleant för Branting, som var förhindrad). I den slutliga justeringen av betänkandet deltogo endast Hansson, Möller och Sandler; den sistnämnde torde i huvudsak ha utarbetat motiveringen. Vid revisionen av jordprogrammet medverkade jämväl särskilt tillkallade sakkunniga. Kommissionens omfattande arbete utfördes på en månad, 7 juli—7 augusti 1919. I huvudsak bifölls kommissionens förslag av partikongressen 1920, i många punkter utan mera ingående debatter.[183] Partiet fick ett till stora delar nytt program så gott som utan meningsbrytningar eller offentlig diskussion.

I fråga om de allmänna grundsatserna föreslog kommissionen omfattande ändringar och tillägg. I förslaget vidtog kongressen på partistyrelsens förslag ett par jämkningar utan principiellt intresse; debatten var ytterligt kort och gällde detaljer. De allmänna grundsatserna

fingo — frånsett sista stycket, som behandlar internationalismen — följande lydelse (ändringar och viktigare tillägg kursiveras):

"Socialdemokratien skiljer sig från andra politiska partier därigenom, att den vill helt omdana det borgerliga samhällets ekonomiska organisation och genomföra de *utsugna* klassernas sociala frigörelse, till betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen.

Huvudorsaken till de lyten, som vidhäfta våra dagars civilisation, är nämligen det privatkapitalistiska produktionssättet, som *lagt äganderätten till produktionsmedlen i ett mindretals händer, dömt flertalet till egendomslöshet och beroende* samt gjort motsättningen mellan arbetare och kapitalister till det nutida samhällets *bestämmande* drag.

Den privata äganderätten till produktionsmedlen var i *äldre* tider *ett medel att tillförsäkra* producenten hans produkt. *Den kapitalistiska privategendomen har i stället blivit ett medel för de besittande att frånhända de arbetande frukterna av deras arbete.*

Denna kapitalistiska utsugning behärskar, om ock i växlande former, det moderna samhället och lämnar intet område därav oberört.

Den trycker främst sin prägel på utvecklingen i alla industriländer. I samma mån *de småborgerliga samhällsförhållandena upplösas,* stordriften undantränger hantverket, arbetsmaskinen verktyget, världshandeln och massproduktionen nedbryta alla marknadsgränser, i samma mån bliva de verkliga producenterna förvandlade i en klass av lönarbetare, som i sig upptager talrika elementer från de under kapitalismens utveckling nedtryckta mellanlagren och har till sitt sociala kännemärke egendomslöshet och otrygghet med därav följande beroende och förtryck.

Arbetsprocessens utomordentliga tekniska framsteg, den oerhört stegrade produktiviteten hos det mänskliga arbetet, det ständigt pågående öppnandet av nya produktionsfält, hela denna kapitalistiska utveckling, varigenom nationalförmögenheten mångdubblats, medför å ena sidan ett onaturligt hopande av rikedomar, å andra sidan en kolossal tillväxt av den *egendomslösa arbetarklassen.*

Kapitalismen visar sig därjämte oförmögen att fullt utnyttja de alltjämt växande produktivkrafterna. Planlösheten i den kapitalistiska produktionen upphäves ej ens med dess högsta organisationsformer. Det högre mått av ekonomisk ordning, som genom förtrustningen vinnes, medger icke produktivkrafternas ändamålsenliga användning och fulla utnyttjande. Utsugningen fortgår till förmån för ett allt mera koncentrerat och allt mäktigare kapitalvälde.

Men samtidigt tvinga dessa förhållanden och denna ödesdigra tendens i samhällets utveckling arbetarna till en motverkande rörelse. De organisera sig *mot utsugningen, som producenter* i fackföreningar och som konsumenter i kooperativa sammanslutningar under en alltjämt fortgående, allt väldigare *omfång* antagande kamp mellan arbetare och *kapitalister.*

Klasskampen mellan utsugna och utsugare får sin moderna prägel. Arbetarklassen blir medveten om sin historiska mission att vara bäraren av en ny produktionsordning, frigjord från profitintresset, och framträder som den ledande bland de utsugna folkklasser, vilka kapitalismen bragt i beroende och otrygghet.

Ty icke blott de industriella produktionsmedlen och de naturrikedomar, som den industriella produktionen exploaterar, hava kommit i kapitalismens händer. Den gör sig till härskare även på områden, dit den industriella storproduktionen icke trängt fram. Där den låter de gamla mellanklasserna bestå, undergräver den deras ekonomiska självständighet. Ej blott hantverkare, småhandlare och utövare av fria yrken bliva skattskyldiga till kapitalet. Som bank- och bolagskapital lägger det även jordbruksjorden under sitt välde. Jordens verkliga brukare försättas, där de icke redan i egenskap av lönarbetare vid storgods helt intaga samma sociala ställning som indu-

striens arbetare, uti ekonomisk ofrihet, tributpliktiga till en kapitalism i ständig utvidgning.

Den motsättning mellan arbetare och kapitalister, som den industriella utvecklingen framkallat, vidgas sålunda till en hela samhället genomgående motsättning mellan de utsugna och deras kapitalistiska utsugare.

Men därmed följer ock en samling av alla de utsugna klasserna, som i klasskampen taga ställning sida vid sida. Denna klasskamp skall icke upphöra, förrän samhället *så omdanats, att den kapitalistiska utsugningen helt är upphävd, klassamhället fallet och massfattigdomen avskaffad.*

Detta åter kan endast ske genom att upphäva den privatkapitalistiska äganderätten till produktionsmedlen och lägga dem under samhällets kontroll och besittning *samt genom att* ersätta den nuvarande planlösa *varu*produktionen med en *socialistisk,* efter samhällets verkliga behov planlagd, *för välståndets höjande stegrad* produktion.

Detta mål kan *icke uppnås utan* politisk kamp. Socialdemokratien *vill därför samla och politiskt organisera de utsugna klasserna,* klargöra *deras roll i den sociala utvecklingen,* målet och vägarna för deras klasskamp, erövra den politiska makten och på den väg och i den ordning utvecklingen själv anvisar, genomföra samhällets socialistiska organisation."

Vid utarbetandet av den nya principförklaringen sökte man, såsom kommissionen betonar, uppnå konsekvens i uttryckssättet och fullständighet i fråga om huvudsakliga synpunkter. Liksom tidigare kunna i grundsatserna tre avsnitt urskiljas: kapitalismens mål och utvecklingsgång, det socialistiska slutmålet, medlen att nå detsamma. De viktigaste ändringarna och tilläggen skola i det följande, i anslutning till kommissionens betänkande, påpekas.

I första stycket ändrades ordet "undertryckta" till "utsugna". I sammanhang härmed infördes på flera ställen i programmet samma eller motsvarande uttryck ("de utsugna klasserna", "den kapitalistiska utsugningen", "kapitalistiska utsugare"). Kommissionen motiverade sitt förslag därmed, att "utsugna" vore ett mera skarpt och precist uttryck än "undertryckta". Avsikten var icke att fastslå anslutning till Marx' mervärdesteori; det ansågs möjligt att tala om utsugning utan att godta denna teori.[184] Genom det nya ordet antyddes dock ett förhållande mellan klasserna av principiellt samma beskaffenhet, som Marx genom mervärdesteorien sökte fastställa. Ändringen innebar därför en viss skärpning i radikal och marxistisk riktning.

I andra stycket företogs en omskrivning, som väsentligen betingades av önskan att nå större precision i uttrycken. Särskilt bör beaktas, att den äldre formuleringen kunde föranleda tolkningen, att "små-

borgarsamhällets upplösning skulle betraktas såsom en fördärvlig frukt av kapitalismens genombrott", en uppfattning, som direkt stred mot socialistisk åskådning. Satsen om de småborgerliga samhällsförhållandenas upplösning överfördes därför till femte stycket.

I styckena 3—6 ges en redogörelse för den kapitalistiska utvecklingen med huvudsaklig hänsyn till industrien. Det fjärde stycke, som införts 1911, uteslöts såsom brytande den allmänna linjen i analysen. Jordbrukarnas ställning blev i stället behandlad i tionde stycket.

Sjunde stycket är nytt. I det tidigare programmet hade, framhöll kommissionen, en väsentlig länk saknats i den socialistiska tankekedjan, nämligen viljan att åstadkomma en högre produktion. "För att grundsatserna skola i en riktig avvägning återge den socialistiska åskådningens väsentliga moment erfordras på denna punkt en komplettering, varigenom fastslås att det kapitalistiska produktionssättet, som visserligen representerar ett stort ekonomiskt framsteg, numera blivit en boja för produktivkrafterna. Härmed ges ock ett osökt tillfälle att beröra den nya utvecklingsfas av kapitalismen (monopolbildningarna), som icke rimligen kunde finna plats i program från 90-talet men som icke bör vara borta i en programmatisk utveckling mer än 20 år senare."

Åttonde stycket motsvarar det gamla programmets stycke 6. De ändringar, som vidtogos, äro av väsentligen formell natur. Genom det nya stycket utformades ytterligare den socialistiska uppfattningen om klasskampen som en genom tiderna fortgående process. Vidare fastslogs här, att i den nutida klasskampen arbetarklassen vore den ledande bland de utsugna folkklasserna.

Det tionde stycket ersätter det gamla programmets fjärde stycke. "Här gäller det", skriver programkommissionen, "väsentligen att klargöra den variant av kapitalistisk utveckling, som jordbruket uppvisar. I förbigående nämnas även andra mellanklasser, i ungefär enahanda ordalag som den nuvarande formuleringens, men med tillfogande av de fria yrkena, vilkas beroende ställning kan vara minst lika uppenbar. Vad som framför allt i detta stycke behöver framhävas är att jordbrukets verkliga utövare försättas i ekonomisk ofrihet, även om de förbliva, tekniskt sett, förenade med sitt produktionsmedel jorden. Den glider ur deras händer som egendom, expro-

prierad genom det kapital, som behärskar kreditanstalterna. Och i samma mån självproduktionens område krymper, blir jordbruksproducenten allt mindre säker om att produkten av hans arbete tillfaller honom, hänvisad som även han nu blir att avsätta den på en marknad, som behärskas av privatkapitalet."

Med detta stycke är framställningen av kapitalismens utvecklingsgång avslutad. I det elfte stycket konstateras, att den i andra stycket betonade motsättningen mellan arbetare och kapitalister vuxit ut till en hela samhället omfattande motsättning mellan utsugna och utsugare. Därmed följer, fastslår det tolfte stycket, en samling av de utsugna klasserna i kamp mot utsugarna. I slutet av stycket ges en ny bestämning av det socialistiska målet: den kapitalistiska utsugningens upphävande, klassamhällets fall och massfattigdomens avskaffande. Detta uttryckssätt ersätter orden "arbetets frukter åt dem som arbeta".

Trettonde stycket motsvarade sjunde stycket i den förut gällande lydelsen. Första delen av detta stycke uteslöts, då den här använda formuleringen kunde giva "det intrycket, att allt är gott och väl inom de områden, där produktionsmedel och arbete ännu äro tekniskt förenade, och att dessa områden egentligen ej alls beröras av den socialiseringsprocess, som förklaras behöva övergå andra områden av samhället". Det vore emellertid, anförde kommissionen vidare, uppenbart, att en höggradig exploatering från kapitalets sida kunde försiggå i det s. k. självständiga småbruket eller småhantverket. Det vore också självfallet, att den samhällsomdaning, vars nödvändighet proklamerades, icke inför t. ex. jordbruksjordens utnyttjande kunde göra halt med det betraktelsesättet att om bara jordbrukarna lyckades bevara åt sig sitt arbetes frukter, finge jorden hanteras hur som helst "såsom en åt förnöjsamhet och oföretagsamhet helgad privatdomän". Om en efter samhällets verkliga behov planlagd produktion skulle genomföras, kunde icke en avsevärd del av livsmedelsproduktionen ställas utanför "ej blott samhällelig besittning utan även samhällelig kontroll".

I stycket talades om att den privatkapitalistiska äganderätten till produktionsmedlen skulle upphöra och dessa läggas "under samhällets kontroll och besittning". I programkommissionens betänkande för-

klarades, att man därigenom ville understryka det i avseende på samhällets organiserande gemensamma för småbruk, småhantverk och stordrift: "att den kapitalistiska egendomen (som innebar utsugning) upphäves genom att produktionsmedlen bli de arbetandes egendom. Detta kan ske antingen i smådriftens form, då arbetaren besitter sitt produktionsmedel och brukar det under samhällets kontroll, eller i stordriften, då arbetarna besitta produktionsmedlen gemensamt genom gruppsammanslutningar eller genom samhället självt". Orden om den planlösa produktionens ersättande med en planmässig produktion borde icke, såsom i 1911 års formulering, hänföras till storproduktionen enbart utan till produktionen i dess helhet. Vidare ändrades styckets formulering på så sätt, att produktionens inriktande på välståndets höjande framhölls.

I fjortonde stycket ändrades i vissa detaljer tidigare formuleringar. Bland annat infördes en sats om att de utsugna klassernas roll i den sociala utvecklingen borde klargöras. Härmed är, skrev programkommissionen, "avsett att antyda, att först då massorna äro medvetna om sin roll och därmed förstå under vilka ekonomiska förutsättningar de kunna uppnå det ena eller andra resultatet, först då kan kampen ge de största vinningarna åt de kämpande".

I sin helhet utmärkas de nya grundsatserna av större formell fasthet än de gamla. Ur innehållssynpunkt innebära de främst en skärpning av det allmänna marxistiska perspektivet, en ny tolkning av den utveckling, som antas leda fram till socialismen, och ett starkare och mera nyanserat framhävande av socialiseringskravet.

Den ekonomiska determinismen framträder fortfarande klart. Det socialdemokratiska partiet betraktas som ett medel att organisera den politiska kamp, som den ekonomiska omdaningen gör nödvändig. Det skall till en handlingsduglig gemenskap samla de utsugna klasserna, klargöra deras roll i den sociala utvecklingen och deras verksamhet i klasskampen samt efter maktövertagandet genomföra socialismen "på den väg och i den ordning utvecklingen själv anvisar". Det är att märka, att socialiseringen, liksom tidigare, betraktas som en aktion, vilken kan genomföras först efter maktens erövring. Det är i detta stora perspektiv icke tal om att successivt genomföra socialistiska åtgärder under samverkan med borger-

liga partier; den politiska makten betraktas som ett vapen antingen i utsugarnas eller de utsugnas hand.

I fråga om den sociala utveckling, som leder fram till socialismen, fullföljer och fulländar det nya programmet den tendens till ett nytt betraktelsesätt, som kan konstateras redan i 1911 års ändringar. I 1897 års program hade tanken på motsättningen mellan bourgeoisie och proletariat dominerat. Mellanklassernas fortvaro hade visserligen — på ett sätt, som icke helt överensstämde med det marxistiska schemat — erkänts, men de hade icke anvisats någon roll i utvecklingsprocessen. På denna punkt var 1897 års program en halvmesyr; Marx' teori om mellanklassernas försvinnande godtogs ej men likväl behandlades dessa klasser i prognosen såsom obefintliga. I 1920 års grundsatser möter den i 1911 års formuleringar antydda tankegången fullt utbildad. Även mellanklasserna förklaras vara utsugna och stå i motsättning till kapitalistklassen. Arbetarklassen är icke, såsom enligt 1897 års program, kapitalismens enda motståndare utan endast den ledande bland de utsugna folkklasserna. Man förutsäger en samling av alla folkgrupper mot den fåtaliga kapitalistklassen. Samverkan mellan arbetare och andra tänkes icke blott som ett medel att genomföra demokratien utan som en av den ekonomiska utvecklingen nödvändiggjord samling för det socialistiska samhällets förverkligande.

Skillnaden mellan detta perspektiv och Marx' schema är uppenbar. Koncentrations- och ackumulationsteorierna äro visserligen bevarade; det talas om "ett allt mera koncentrerat och allt mäktigare kapitalvälde". Dessa teorier sammanhängde hos Marx med tanken på mellanklassernas upplösning och det härigenom växande proletariatets ökade elände. I 1920 års grundsatser framföras dessa teorier i det avsnitt, som behandlar den industriella utvecklingen, men de anses tillämpliga även om arbetarklassen bevarar eller förbättrar en given standard och om mellanklasserna fortbestå. Ty teorien om kapitalistklassens utsugande av alla andra klasser träder i stället för utarmningsteorien och teorien om medelklassens upplösning. På detta sätt skapades en vagare men också för kritik mera svåråtkomlig bild av samhällsutvecklingen. Den rubbades icke genom bevis för att arbetarnas läge förbättrades eller att mellanklasserna stego

i antal och betydelse. Om det väl erkändes, att kapitalisterna utsöge alla andra klasser, kunde en ständigt skärpt motsättning inom samhället bevisas blott med en hänvisning till att antalet stora förmögenheter och kapitalstarka korporationer växte.

Vad menas då med utsugning? Det har redan betonats, att härmed icke — såsom ofta varit fallet i tidigare socialistisk diskussion — avsågs utsugning i Marx' mening, ty Marx' mervärdesteori erkändes icke. Att ordet hade en annan innebörd framgår för övrigt just av att de icke lönearbetande mellanklasserna förklarades vara utsugna; Marx' utsugningsbegrepp byggde ju på tanken, att endast arbete skapade bytesvärde och att därför företagare med arbetare i sin tjänst tillägnade sig skillnaden mellan arbetslönen och de producerade varornas värde. Då det exempelvis i Erfurt-programmet talades om utsugning avsågs också endast en kapitalisternas utsugning av lönearbetarna. Ordet utsugning har visserligen i nationalekonomiska skrifter använts i annan mening än hos Marx; så snart den klassiska ekonomiens tes om arbetet som värdeskapare godtages blir det rimligt att i vissa sammanhang begagna detta begrepp. Men det finnes ingen anledning att anta, att programkommissionen godtog den allmänt, även av socialistiska teoretiker, övergivna klassiska värdeteorien. Och för övrigt kunde man icke gärna utifrån denna teori — lika litet som från Marx' mervärdesteori — komma till slutsatsen, att alla samhällsklasser utom kapitalisterna i egentlig mening vore utsugna.

Något försök att definiera begreppet utsugning gjordes emellertid icke av programkommissionen vare sig i själva programmet eller i motiveringen till detsamma. Vill man söka fatta vad kommissionen menat återstår då att närmare granska de särskilda fall, som anföras som exempel på utsugning.

I tredje stycket säges att den kapitalistiska privategendomen blivit ett medel för de besittande att frånhända de arbetande frukterna av deras arbete. Denna sats ter sig som en ren omskrivning av Marx' mervärdesteori. Då den icke avser att vara detta, kvarstår frågan om vad man avser med detta uttryckssätt obesvarad. Detsamma gäller styckena 5—8, där industriarbetarna betecknas som föremål

för utsugningen. Det enda som här bör betonas är att arbetarna i åttonde stycket förklaras vara utsugna både som producenter och konsumenter. Härmed antydes, att de — med hänsyn till en norm, som icke angives — skulle dels få för låg lön, dels vara tvungna att betala alltför höga priser.

I nionde och tionde styckena påstås, att utsugningen icke blott gäller industriarbetarklassen. Här fastställes först, att utsugningen icke behöver innebära äganderätt till produktionsmedel, med vilkas utnyttjande de utsugna äro sysselsatta. Utsugningen förekommer icke endast i fråga om de industriella produktionsmedel och de naturrikedomar, som "kommit i kapitalismens händer", d. v. s. ägas av kapitalisterna. Kapitalismen gör sig nämligen — observera det nya uttrycket! — "till härskare även på områden, dit den industriella storproduktionen icke trängt fram". Och denna "härskarmakt", om vars innehåll intet närmare utsäges, innebär, lika väl som äganderätten till produktionsmedel, ett instrument för utsugningen. Genom sitt herravälde undergräver kapitalismen mellanklassernas "ekonomiska självständighet", varmed enligt de följande satserna utsugning sker.

Två kategorier av sociala grupper nämnas i detta sammanhang. Beträffande hantverkare, småhandlare och utövare av fria yrken nämnes i en övergångssats helt kort, att de "bliva skattskyldiga till kapitalet". Vad härmed åsyftas, antydes icke. Ordet "skattskyldig" är hämtat från 1911 års program, men i detta nämnes endast småbonden såsom skattskyldig till kapitalet. Menas, vad hantverkare och småhandlare angår, att kapitalisterna genom konkurrens tvinga dem till sänkning av priserna? Detta förefaller otänkbart, eftersom storproduktionen principiellt anses värdefull. Menas helt enkelt, att de nämnda socialgruppernas möjligheter minskas genom kapitalismen; i så fall skulle man på ett underligt sätt ha uttryckt Marx' prognos om dessa gruppers försvinnande? Eller menas, att hantverkare och handlande, liksom andra konsumenter, bli utsugna vid inköp från fabrikörer och grosshandlare? Eller menas, att dessa grupper få betala för höga räntor vid lån i banker? Liknande frågor kunna framställas i avseende på utövarna av de fria yrkena. Vilken synpunkt har anlagts, då läkare, advokater, konstnärer och

författare helt generellt sägas vara utsugna eller "skattskyldiga till kapitalet"?

Den andra kategorien, som på detta ställe framställes såsom föremål för utsugning, är jordbrukarna. Kapitalismen har, heter det, som bank- och bolagskapital lagt "jordbruksjorden under sitt välde". Jordens verkliga brukare försättas, även då de icke äro lönearbetare vid storgods, "uti ekonomisk ofrihet, tributpliktiga till en kapitalism i ständig utvidgning". Här vill man tydligen hävda, att industri- och finanskapitalismen utsuger även jordbrukarklassen. Någon skillnad göres icke mellan i jordbruket verksamma godsägare, självägande bönder och icke jordägande arrendatorer och småbrukare; de räknas alla till de utsugna. Sannolikt avses väl här dels bolagsförvärven av jordbruk, dels bankernas inteckningar i jordbruksegendomen, men någon upplysning om utsugningsprocessens beskaffenhet gives icke. Det bör särskilt understrykas, att frågan om äganderätten i detta sammanhang icke alls beröres. När det gäller jordbruket, förklaras även ägarna till produktionsmedel, i den mån de icke äro banker och bolag, höra till den utsugna klassen. Icke ens de stora jordägarna nämnas som en grupp inom kapitalistklassen. Det måste emellertid rimligen förutsättas, att godsägare, som sysselsätta arbetare eller utarrendera jord, ansågos på en gång vara utsugna och utsugare: utsugna av bank- och bolagskapitalet, utsugare av lantarbetare, statare och arrendatorer. Men schemat, enligt den under industrialismen skapade formen av kapitalism utsuger alla andra grupper, skulle ha brutits, därest godsägarna fått plats i framställningen.

Av det sagda framgår, dels att programmet i dessa delar rymmer satser, som det är svårt att överhuvud giva en gripbar mening, dels och framför allt, att det icke torde vara möjligt att ur programmet utläsa någon uppfattning om vad utsugning i själva verket innebär. Det begrepp, kring vilket hela programmet är uppbyggt, synes icke av programmets redaktörer ha givits någon tillnärmelsevis bestämd mening. Lönearbetaren, den burgne småhandlaren, advokaten med stora inkomster, den besuttne jordbrukaren, alla dessa synes man vilja räkna till de utsugna.

Vilka äro då utsugare? I första rummet torde väl till denna grupp

räknas privata innehavare av stora industriella företag, handelshus och banker. Men det är att märka, att som subjekt för utsugningen nämnes bank- och bolagskapitalet överhuvud. Då detta kapital till största delen tillhör personer, som i annat sammanhang räknas till de utsugna, måste förutsättas, att enligt programmet en person kan vara — och till och med normalt är — på en gång utsugare och utsugen. Ur denna synpunkt ter sig en stor del av programmet som meningslös. Det bör också påpekas, att medan de utsugna icke kallas proletärer — det hade varit alltför orimligt att använda denna beteckning t. ex. på medlemmarna av de fria yrkena och på burgna jordbrukare — betecknas utsugarna som kapitalister. Beträffande den ena parten i klasskampen blir det fortfarande möjligt att begagna det traditionella marxistiska ordet. Detta sammanhänger uppenbarligen med att uttrycken utsugare och kapitalist förlorat all konkretion; de kunna definieras blott i cirkel — såsom beteckning för dem, som spela den aktiva rollen i utsugningsprocessen.

Psykologiskt kan detta oreflekterade användande av begreppet utsugning lätt förklaras. Av gammalt hade enligt den marxistiska terminologien begreppet använts för att kännetecknа förhållandet mellan kapitalister och proletärer. Då man framställde den sociala kampen som en strid mellan två kategorier, men samtidigt frångick det marxska schemat genom att erkänna mellanklassernas livskraft, var det naturligt att beteckna alla grupper utanför kapitalistklassen, d. v. s. alla grupper man ville samla till kamp, som utsugna. I utvidgningen av omfånget för begreppet utsugning framträder alldeles samma tendens som då Danielsson trettio år tidigare gjorde gällande, att alla utom ett fåtal kapitalister hörde till proletariatet. Genom ett nytt uttryckssätt kom man till den gamla slutsatsen, att socialdemokratien representerade det stora flertalets intressen mot en obetydlig minoritet, att tiden var mogen för socialisering.

I det anförande, i vilket Sandler, programkommissionens talesman i denna fråga, motiverade dess förslag inför partikongressen, uttalades, att partiet stode inför ett nytt skede. "Vi stå i så måtto inför ett nytt genombrott, att det är socialiseringsproblemet som hädanefter dominerar." Hela revisionen av de allmänna grundsatserna kan ses ur synpunkten, att socialiseringsproblemet skjutes i

förgrunden. Den utveckling mot socialism, som grundsatserna skildra, anses uppenbarligen stå inför sin avslutning. På denna punkt får utsugningsbegreppets dominerande ställning sin huvudsakliga praktiska betydelse. Då icke blott lönearbetarna utan även alla mellanklasser sägas vara utsugna hävdas i själva verket under formen av ett historiskt perspektiv socialismens aktualitet. Resultatet blir väsentligen detsamma som om man — under bevarande av Marx' schema och under ett mera öppet våldförande av verkligheten — förklarat, att mellanklasserna försvunnit och att ett fåtal miljonärer nu stode mot miljoner hungrande arbetare.

Motiveringen för socialiseringen färgas emellertid i viss mån av den i förhållande till Marx nya uppläggningen av utvecklingsprocessen. I sitt stora perspektiv tänkte sig Marx, att expropriatörerna skulle exproprieras i en situation, då produktionssystemet uppvisade olösliga inre motsättningar; trots produktivkrafternas väldighet skulle massan leva i armod och avsättningssvårigheterna leda till en av oerhörd arbetslöshet kännetecknad kris. Produktionens socialisering skulle därför omedelbart föra till välstånd för alla, även om detta välstånd ansågs skola ytterligare stiga under den följande socialistiska epoken. Denna tankegång kunde icke oförändrad tillämpas utifrån de av programkommissionen godtagna utgångspunkterna. I stället framhävdes i anslutning till grundtankarna i programmet, att socialismen skulle medföra utsugningens avskaffande och därmed direkt sammanhängande förändringar. Och vidare framhöll man — något vid sidan om programmets allmänna tankegång men i anslutning till ett betonande av den kapitalistiska produktionens planlöshet i sjunde stycket — att medlet att avskaffa utsugningen var "att ersätta den nuvarande planlösa varuproduktionen med en socialistisk efter samhällets verkliga behov planlagd, för välståndets höjande stegrad produktion". Tanken på en effektiv planhushållning sköts alltså fram, medan tanken på en riktig fördelning icke särskilt markerades — en sådan fördelning torde ha ansetts säkrad med utsugningens avskaffande.

Även i fråga om själva socialiseringsbegreppets innebörd medförde programkommissionens uppläggning en från den allmänt marxistiska avvikande bestämning. Socialiseringen innebär enligt programmet

"att upphäva den privatkapitalistiska äganderätten till produktionsmedlen och lägga dem under samhälets kontroll och besittning". Enligt den rena marxismen skulle produktionsmedlen, som tänktes tillhöra kapitalisterna, i sin helhet göras till samhällelig egendom; denna ståndpunkt hade också upptagits i 1897 års program. I 1911 års formulering av ifrågavarande punkt göres åter en skillnad mellan de fall, då "produktionsmedlet och arbetet ännu finnas förenade på en och samma hand (självständigt småbruk eller småhantverk)" och de fall, då den moderna produktionen, stordriften, härskar. I det förra fallet kräves icke någon socialisering; i det senare fallet skola däremot "de privatkapitalistiska monopolen överföras till samhällelig kontroll och besittning". I 1920 års program gives ånyo en för alla produktionsmedel gemensam formel. Den kapitalistiska egendomen (som innebär utsugning), skall, heter det i motiveringen, upphävas genom att produktionsmedlen bli de arbetandes egendom. Men i realiteten avses, enligt kommissionens uttalanden, en uppdelning, som anknyter till den i 1911 års program förutsatta. Det avsedda syftet kan nämligen antingen vinnas i smådriftens eller i stordriftens form. I smådriften skall i det socialistiska samhället arbetaren besitta sitt produktionsmedel; ordet "besitter" måste här rimligen betyda detsamma som "äger" (ehuru äganderätten sannolikt avsetts skola underkastas vissa inskränkningar), ty en besittning i strängt juridisk mening skulle ju innebära, att även dessa produktionsmedel ägdes av samhället och att alltså skillnaden mellan smådrift och stordrift ur den här anlagda synpunkten försvunne. Det för socialismen nya skall vara att dessa produktionsmedel brukas "under samhällets kontroll". Därmed avses, att även smådriften skall infogas i den av samhället planlagda produktionen. I stordriften åter skola "arbetarna besitta produktionsmedlen gemensamt genom gruppsammanslutningar" (här spåras inflytande från gillessocialismen) "eller genom samhället självt". Denna uppdelning ansluter sig naturligt till den utsugningsteori, som uppbär programmet. Endast "den kapitalistiska privategendomen" — som formuleringen lyder i tredje stycket — d. v. s. den egendom, som antas vara underlag för utsugning, måste helt indras till samhället, under det att egendomen i övrigt, som i det bestående samhället antas vara före-

mål för utsugning, blott behöver underkastas den kontroll, som är nödvändig för produktionsmedlens utnyttjande så effektivt som möjligt.

I det följande upptas punkt för punkt det av 1920 års kongress antagna politiska programmet i vad det angår ekonomiska och sociala frågor. Därjämte lämnas en redogörelse för de viktigaste synpunkter, som framkommo i programkommissionens motivering, i partistyrelsens utlåtande över kommissionens förslag och i kongressens debatter. I de punkter, där intet nämnes om meningsskiljaktigheter, antogs kommissionens förslag — i vissa fall efter oväsentliga formella jämkningar — utan strid. När en jämförelse med programmets tidigare lydelse synes särskilt påkallad, återges även motsvarande förut gällande programpunkt.

Punkt VII.

Förutvarande lydelse.	*Ny lydelse.*
Inkomst-, förmögenhets- och arvsskatt efter stark progression.	Direkt beskattning.
Avskaffande av alla indirekta skatter — som förnämligast trycka de produktiva klasserna — framför allt genom ett energiskt bekämpande av tullarna.	Progressiv inkomstskatt. Skattefritt existensminimum. Skärpt skatt å arbetsfri inkomst.
Väsentlig höjning av det skattefria existensminimum.	Enskild förmögenhet beskattas progressivt, särskilt genom arvsskatt.
Till fyllande av allmänna budgetsbehov stark utveckling av statens och kommunernas verksamhet som producenter och ledare av samfärdsel och distribution.	Samhällelig kapitalbildning tryggas vid beskattningen.
	Överskott från samhällets företag bidraga till budgetbehovens fyllande.

Punkten VII i 1911 års program delades i två punkter, av vilka den nu citerade behandlar skattepolitiken, medan den följande gäller handelspolitiken.

I fråga om beskattningen anförde programkommissionen bland annat, att en bestämd skillnad borde göras mellan arbetsinkomst och arbetsfri inkomst. Inkomster av äganderätt till jord och kapital samt konjunkturvinster ansågos av socialismen icke rättmätiga och en skärpt beskattning av desamma borde därför krävas redan i det be-

stående samhället. Likaså borde förmögenhetsstegring, som skedde utan innehavarens åtgörande, t. ex. genom arv, beskattas särskilt hårt.

Genom det fjärde stycket hävdades, att beskattningen icke finge leda till minskning av kapitaltillgångarna, vilket skulle ske, om alla skattemedel användes för löpande utgifter. En viss del av skatterna — "särskilt alla medel som inflyta genom arvsskatt" — borde reserveras för kapitalbildning.

Det sista stycket gav i sin äldre lydelse vid handen, att samhällets företagarverksamhet under det föreliggande skedet skulle vara starkt begränsad och att de samhälleliga företagens tillkomst och verksamhet skulle bestämmas av fiskaliska synpunkter. I överensstämmelse med det senare i programmet framförda socialiseringskravet måste formuleringen här ändras.

Punkt VII har förblivit oförändrad utom i en detalj. År 1928 tillades i tredje stycket orden "och jordvärdestegringsskatt".

Punkt VIII.

Frihandel.
Utrikeshandeln organiseras under samhällets kontroll.

Programkommissionen uttalade sig med stor bestämdhet för skyddstullsystemets fullständiga avskaffande. "Frihandel är hälsans luft för de företag, som växa ur naturliga förutsättningar och drivas ekonomiskt rationellt. Den dräper det odugliga. Men det odugliga måste bort, om samhället skall nå högsta möjliga produktivitet. I ett samhälle med begynnande socialisering är denna frihandelns rensande gärning väl behövlig. Sin ekonomiska överlägsenhet kan samhällsproduktionen icke ådagalägga, om den växer upp i ett protektionistiskt drivhus." Det andra stycket i punkten ansågs tydligen icke av kommissionen innebära någon begränsning av det första. Motiveringen för detsamma är kortfattad och allmänt hållen: "De fria ekonomiska förbindelserna med främmande länder böra organiseras under samhällets kontroll. Samhällets behov, icke enskilt vinstintresse, skall behärska utrikeshandeln." Punkten har icke ändrats.

Punkt IX.

Olycksfallsförsäkring. Sjukförsäkring. Moderskapsförsäkring. Arbetslöshetsförsäkring.

Pensionering av åldringar och invalider samt barn- och änkepensionering.

Denna punkt motsvarade punkt X i det gamla programmet. Den har under den följande tiden bevarats oförändrad. År 1928 blev den nr X.

Punkt X.

Lagstadgad 8-timmars normalarbetsdag.

Förbud mot nattarbete, där arbetet ej av tekniska skäl eller i den allmänna välfärdens intresse måste äga rum.

Minst 36 timmars sammanhängande fritid i veckan.

Förbud mot användning av barn under 15 år i industrin. Likaså mot allt förvärvsarbete, som hindrar obligatorisk skolgång.

Skydd mot yrkesfara. Yrkesinspektion.

Offentlig, kostnadsfri arbetsförmedling.

En tillfredsställande lägsta lönestandard upprätthålles genom samhällets reglerande ingripande.

Arbetarskyddslagstiftningen utsträckes till hemindustrin.

Frihet att utvandra och invandra.

Arbetarskyddets och arbetarförsäkringens förmåner tillförsäkras även utländska arbetare.

Arbetarklassens rättigheter betryggas genom internationella överenskommelser.

Denna punkt motsvarar nära punkt IX i det gamla programmet. Nya voro kraven på förbud mot allt försvärvsarbete, som hindrar obligatorisk skolgång, på offentlig, kostnadsfri arbetsförmedling, på en viss lönestandards upprätthållande genom samhället, på arbetarskyddslagstiftningens utsträckning till hemindustrin samt på reglering av arbetarklassens internationella relationer (de tre sista styckena). I fråga om arbetstidens längd ändrades den förut gällande formuleringen "8 timmars arbetsdag" till "8 timmars normalarbetsdag". Härmed ville man, förklarade programkommissionen, fastslå, att både kortare och längre arbetstid inom vissa yrken eller under särskilda förhållanden kunde komma i fråga.

Kommissionens förslag antogs utan ändring men blev på några punkter kritiserat. Minoriteten inom kongressen önskade, att åttatimmarsdagen skulle betecknas som maximiarbetsdag, respektive att

kravet på fri ut- och invandring skulle utgå. Några medlemmar reserverade sig mot kravet på en lagstiftning om minimilön under framhållande av att en offentlig reglering av lönestandarden kunde genomföras blott i ett socialistiskt samhälle.

Punkten har blott ändrats så till vida som 1924 års partikongress tillade ett nytt avsnitt. 1928 blev punkten nr XI.

I punkterna XII—XVI — efter 1928 års kongress XIII—XVII — går partiprogrammet, såsom kommissionen betonade, över till de specifikt socialistiska kraven. Här "uppdrages grundlinjerna för samhällets socialistiska omdaning". Tiden synes, förklarade kommissionen, "nu vara mogen för deras programmatiska utformning".

Punkt XII lydde: "Expropriationsrätt för samhällets behov."

Här behandlas, skriver programkommissionen, "det rättsliga instrument, som kräves för socialiseringsprocessens genomförande". Kravet gäller "expropriationsrätt inom produktionens alla områden, expropriationsrätt både i fråga om företag och förmögenheter, expropriationsrätt till förmån för stat, kommun, andra förvaltningsenheter eller för gruppsammanslutningar (t. ex. kooperativa organisationer) under samhällets kontroll".

Kommissionen upptog även frågan i vad mån ersättning borde utgå vid expropriation. Vid en allmän expropriation av den besittande klassens förmögenhet kunde det befinnas befogat att icke lämna något vederlag, men det kunde också tänkas vara lämpligt att förvandla de besittande till samhällets räntetagare under viss tid. Då enskilda företag eller produktionsgrenar indroges till samhället, borde i princip affärsvärdet ersättas, även om fall kunde förekomma, då den privata besittningen vilade på en så lös rättslig grund, att ersättning icke vore befogad. "Där ersättning förekommer, är socialiseringens lugna fortskridande bäst betjänt med att de besittande som klass få bära inlösningsförfarandets bördor. Om något räntetagande av samhället genom obegränsade tider kan naturligen icke vara tal, enär kapitalistklassen skall som klass avskaffas. Möjlighet för denna klass att mjukt inpassa sig i det produktiva samhället kan beredas genom successivt avtagande räntor eller indragning av förmögenheten först vid ägarens frånfälle."

Punkten har icke ändrats.

Punkt XIII.

I samhällets ägo överföras:
alla för en planmässig folkhushållnings genomförande erforderliga
naturrikedomar,
industriföretag,
kreditanstalter,
transportmedel och kommunikationsleder.
Sakkunnig ledning av samhällets företag under garantier mot byråkratisk skötsel.
Arbetare och konsumenter deltaga i samhällsföretagens förvaltning.
Samhällelig kontroll över företag, som kvarstå i enskild ägo.

Denna punkt är den märkligaste nyheten i det politiska programmet. Den nya paragrafen gick direkt och generellt på socialisering; det centrala socialistiska kravet inskrevs därmed i det politiska programmet och förklarades sålunda vara moget för förverkligande. Här framträder, skrev programkommissionen, "kravet på socialisering inom hela den större del av det ekonomiska samhällslivet, som bär den typiskt kapitalistiska prägeln".

Kommissionen utgick från att socialiseringen skulle ske successivt. "De politiska åtgärderna för socialisering skola innebära en fullt medveten insats i den pågående utvecklingsprocessen till socialism. Dessa åtgärder måste helt naturligt taga som sina första utgångspunkter de av privatkapitalismen uppnådda resultat av koncentrationstendenserna. Där produktionens utveckling redan fört fram till eller nära uppnått monopolföretagens form, där föreligger den fulla mognaden för socialisering." Stora delar av näringslivet vore ännu omogna för socialistisk drift; kapitalismen vore här fortfarande den viktigaste faktorn i den ekonomiska omdaningen. På dessa områden skulle samhället ingripa med kontroll och befrämja koncentrationsrörelsen, som innebure framsteg. Det gällde att först mogna och sedan socialisera.

Beträffande de skilda produktionsmedlens och näringsgrenarnas ställning ur socialiseringssynpunkt gjorde kommissionen några principiella uttalanden. Den betonade, att besittningen av naturrikedomarna vore av avgörande betydelse. Även om av organisatoriskt praktiska skäl en eller annan kraftigt koncentrerad industri sannolikt tidigast bleve socialiserad så vunne dock socialiseringen sin avgö-

rande seger först med besittningen av de naturrikedomar, som den industriella produktionen exploaterade — skogarna, gruvorna och vattenfallen. "De ekonomiska förutsättningarna äro också sådana, att frågan om vissa naturrikedomars socialisering framstår som ett nära liggande praktiskt-politiskt problem." Jordfrågan berördes icke i detta sammanhang, då den behandlades i en särskild programpunkt. Kapitalismen borde emellertid, fortsatte kommissionen, angripas icke blott i sin ekonomiska bas, råvarorna, utan också inom sin mest utvecklade form, finanskapitalet. På kreditväsendets område hade koncentrationen gått snabbt framåt. "Redan behärska ett par storbanker större delen därav. Mognaden för socialisering är här uppenbart för handen." Transportmedel och kommunikationsmedel vore redan till stor del samhällets egendom och i den mån de vore av betydelse för samfärdseln i stort — alla större järnvägar, kanaler, flottleder — borde de läggas under en planmässig landsomfattande förvaltning. Detta gällde också de stora ångbåtslinjerna. Inom industrien funnes många grader av ekonomisk mognad. Socialiseringen borde inrikta sig på de industrigrenar och företag, som vore av väsentlig betydelse för det ekonomiska livet. Beträffande handeln, som (med undantag för utrikeshandeln) icke berördes i programmet, anfördes, att en stor del av densamma torde komma att socialiseras genom kooperationens utveckling och att viktiga delar särskilt av storhandeln komme att bli integrerande delar av den i samhällets ägo socialiserade produktionen.

Kommissionen berörde även näringslivets gestaltning i det socialiserade samhället. Den samhälleliga produktionens utvidgande kunde ske dels i monopolistisk form, dels under fortsatt fri konkurrens. En rättslig monopolställning borde samhället få i fråga om de stora naturrikedomarna. Icke heller borde privata kapitalistiska finansinstitut tolereras; kooperativa kreditorganisationer kunde däremot vara av värde. Beträffande industrien vore förhållandet ett annat. "Statsmonopolet kan där vara en frestelse till oekonomisk drift. Förbud mot startandet av nya företag inom en näringsgren, som blivit socialiserad, bör därför icke utfärdas. Socialiseringen kan och bör fortgå utan näringsfrihetens upphävande. Intet rättsligt hinder bör finnas för konsumenterna att tillgodose sina behov på annat sätt än genom

socialiserade företag." En stor kooperativ organisation borde, därest samhällsföretagen bleve vanskötta, kunna uppträda som konkurrent även inom produktionen. Likaså borde frihandeln utgöra ett utmärkt korrektiv mot oekonomisk skötsel av samhällsföretagen. I detta sammanhang snuddade kommissionen vid den marxistiska tankegången om statens försvinnande i samband med socialiseringens genomförande. "I den mån socialiseringen fortskrider avvecklas den politiska maktstaten och förvandlas till en ekonomisk statsförvaltning ... Enligt denna av socialismens främsta teoretici omfattade och redan av Engels med styrka uttalade uppfattning måste den socialisering, som vi eftersträva och som innebär utsugningens upphävande, på grund av själva sitt väsen medföra, att maktstaten med dess kineseri och dess byråkratiska former dör bort." Uttalandet är alltför allmänt för att ge någon gripbar mening. Ingen anledning finnes att anta, att kommissionen verkligen tänkte sig, att all central tvångsmakt skulle försvina i det socialistiska samhället. Påståendet, att maktstaten skall ersättas av ekonomisk statsförvaltning, behöver blott innefatta självklarheten, att socialismen skulle ge staten delvis nya funktioner och en ny organisation.

Slutligen behandlade kommissionen förvaltningsproblemet i det socialistiska samhället. Erfarenheterna från statsdrivna företag hade, konstaterade man, skapat befogade farhågor för att socialiserade företags skötsel skulle bli slapp, byråkratisk och oekonomisk. Garantier häremot kunde erhållas "genom att undvika monopolformen, genom att undvika stram centralisation, genom att lämna vidsträckt utrymme för kooperationen, genom att i förvaltningsorganen bereda plats även för konsumenterna och genom att tillräcklig rörelsefrihet lämnas ledningen". Varken ämbetsmän eller politiker utan de tekniskt och kommersiellt högst utbildade borde ställas i spetsen för samhällsföretagen. I förvaltningen borde delta representanter för hela samhället, för arbetare och anställda samt för konsumenterna. "Statsdriften i dess populära, borgerliga mening bortfaller. I stället träder de socialiserade produktionsgrenarnas självförvaltning, under representation av olika intressen." De företag, som kvarstode i enskild ägo, borde underkastas kontroll i skilda hänseenden: uppsikt över avkastningen, arbetarnas exploatering och kapitalets vinst, be-

stämmelser mot vanhävd och rovdrift. I vilka former arbetarna skulle tillförsäkras inflytande på enskilda företags förvaltning, borde enligt kommissionens mening närmare övervägas, och det föreslogs därför, att partikongressen skulle ta upp denna fråga till diskussion.

Partikongressens debatt rörande denna centrala programpunkt var kort och föga upplysande. I det inledande anförandet av programkommissionens talesman, Möller, framfördes emellertid flera synpunkter av intresse. Möller betonade, att man måste vid anskaffandet av utsugningen skapa garantier för att ej fattigdomen ökades. Detta uttalande illustrerar på ett slående sätt skillnaden mellan den gamla marxistiska tankegången och programkommisionens uppfattning. Undersökningar hade visat, yttrade Möller vidare, att de bäst ställda arbetarna nu hade så stor del av den gemensamma produktionens resultat som en lika fördelning av produktionsresultatet skulle giva. Därav framginge, att det erfordrades något annat och mera än kapitalismens avskaffande för att skapa ett allmänt välstånd. Det viktigaste vore att avskaffa det slöseri med produktionskrafterna, som kännetecknade det kapitalistiska samhället. Den högkonjunktur, som kriget medfört i Sverige, hade icke lett till någon förbättring av arbetarklassens villkor. "Allt talar för nödvändigheten av att nu inleda arbetet på produktionens socialisering och kapitalismens avskaffande." Socialiseringen borde ske successivt och vid densamma borde ersättning lämnas åt ägarna av det exproprierade. "Det är ett faktum, att så gott som alla de personer som fått en ekonomisk eller teknisk utbildning, hysa en kapitalistisk uppfattning. Men dessa krafter behövas vid socialiseringen och därför får man se till att ej på förhand göra dessa krafter till socialismens dödsfinder, vilka som sådana skulle komma att sabotera socialiseringsverket ... I fullbordandet av socialiseringsprocessen får man sedan taga beskattningsapparaten i anspråk för att till samhället indraga det kapital, som lämnats som ersättning för de socialiserade produktionsmedlen." Den ofta framförda uppfattningen, att socialiseringen borde börja med bankerna, vore ej riktig. Om samhället ägde bankerna och dessa vägrade att lämna kredit till en viss industri, skulle stor ovilja uppstå mot den socialistiska organisationen. Man borde emellertid upprätta en statens affärsbank, som konkurrerade med de privata

bankerna, och i övrigt börja med att socialisera de väsentliga naturrikedomarna. Så gott som alla i debatten uppträdande talare anslöto sig i huvudsak till dessa synpunkter. Några av de med en socialisering av eller kontroll över industrien förenade svårigheterna berördes av vissa talare (Engberg, N. Eriksson). Om ett företag tvingades att nedlägga driften genom statligt beslut, uppstode frågan om arbetarnas överförande till annat företag. Tullskyddade industrier måste överhuvud utmönstras och man bleve nödsakad att koncentrera sig på de industrier, som kunde uthärda utländsk konkurrens. Av en talare (G. Dahlberg) anfördes, att socialiseringen lämpligen kunde börja med storgodsen och bolagsjorden, under det att andra tänkte sig att jorden mycket sent skulle bli föremål för en socialiseringsaktion.

I överensstämmelse med programkommissionens förslag anordnades en särskild debatt om industriell demokrati. Den inleddes av Wigforss, som redogjorde för debatten i andra länder, särskilt den gillesocialistiska teorien. Wigforss anslöt sig till gillesocialismen och synes ha tänkt sig den industriella demokratiens införande som ett led i socialiseringen. Genom statssocialismen finge arbetarna mera bröd, men de kände sig fortfarande stå utanför produktionsprocessen. Successivt borde arbetarna kunna bli ledare av företagen. Först skulle de få rätt att tillsätta vissa tekniska ledare, sedan skulle de också få ledningen i fråga om produkternas avsättning. Själva äganderätten till produktionsmedlen skulle ligga hos staten, men denna borde ej uppträda som ledare av produktionen. I den följande debatten berördes olika möjligheter att ge arbetarna och andra grupper inflytande på företagens skötsel utan att någon samlande linje utformades. Några talare resonerade om industriell demokrati som ett led i socialismen, medan andra tänkte sig reformen — som då skulle ha vida anspråkslösare mått — genomförd inom det bestående systemets ram. På flera håll påpekade man det oklara och slagordsmässiga i begreppet industriell demokrati och ifrågasatte arbetarnas eget intresse för saken. En resolution antogs, enligt vilken frågan borde utredas.

Den nu berörda punkten i programmet har bevarats oförändrad.

Punkt XIV lydde: "Samhället befrämjar kooperationen." Kooperationen innebär, förklarade programkommissionen, icke blott ett tillfälligt värn mot kapitalistisk utsugning utan en organisationsform för framtidens samhälle med stora utvecklingsmöjligheter. Det betonades att den svenska kooperationen börjat organisera även produktiva företag. Därmed finge kooperationen en viktig roll i socialiseringsprocessen. Den kunde visserligen icke göra samhällets direkta socialiserande ingrepp överflödiga. "Men inom ramen för den allmänna socialiseringsplanen är det klokt att bereda ett växande utrymme för den socialisering i mer tvångsfria former, som kooperationen i högre utvecklingsstadier kan åvägabringa."

Punkt XV.

Förutvarande lydelse.

(Ingressen, som i det nya programmet motsvaras av några rader i de allmänna grundsatserna, utelämnas.)

Enskilda monopol på speciella naturrikedomar, såsom större skogar, gruvor, vattenfall och större torvmossar, överföras till samhället. Koncessionssystem som övergång till socialisering. Kronans jorddonationer återbördas i skäliga fall åt samhället. Viktigare flottleder övertagas av samhället.

Staten och kommunerna utvidga sin jordbesittning. Jordbruksdomänerna upplåtas efter förhållandena antingen till stordrift — genom utarrendering till kooperativ drift eller, till dess så kan ske, till enskilda under betryggande garantier för arbetarna — eller till småbruk under villkor som trygga dessas bestånd och brukarens rätt. Tomtmark upplåtes med tomträtt, förköps- eller återköpsrätt.

Lant- och skogsarbetarnas föreningsrätt hävdas. Yrkesinspektionen utsträckes till det större jord- och skogsbruket och omfattar även bostadsinspektion. Åt de lantarbetare och andra, som vilja bli småbrukare eller övergå till kooperativt jordbruk, upplåtes under tryggad besittning lämplig jord, som i sista hand kan för-

Ny lydelse.

A.

Tvångsköp av större jordegendomar i enskild ägo.

Vanhävdade egendomar indragas till samhället.

Fideikommissinstitutionen upphäves; samhället inlöser fideikommissen.

Statens jorddonationer återgå till samhället.

Styckning av samhällets jordegendomar endast om naturförhållandena göra stordrift olämplig.

Upplåtelse av samhällets större jordegendomar till enskilda sker under garantier för det allmännas och för jordbruksarbetarnas intressen.

Samhällets för småbruk avsedda jordegendomar upplåtas till brukarna mot tryggad besittningsrätt.

B.

Koncessionssystem, som lägger kontrollen över jordköp i samhällets hand, för i enskild ägo befintliga jordbruksföretag.

värvas genom tvångsavlösning från storgods (bolagsdomäner, herrgårdar).

Torpare, bolagsarrendatorer samt lägenhetsinnehavare på annans grund frigöras, ytterst genom tvångsavlösning. Brukare av annans jord skyddas genom effektiv arrendelagstiftning.

Självägande småbönder och småbrukare stödjas gent emot allt slags bolags- och storgodsvälde.

Kooperation mellan jordbrukare och alla andra medel, genom vilka småbruket kan tillföras stordriftens fördelar, befordras kraftigt. Jordbruksutbildningen främjas. Rationell skogsvård.

Kredit för jordbruks- och bostadsändamål, särskilt åt mindre bemedlade regleras direkt genom samhället (stat och kommun). Kooperativa kreditkassor uppmuntras.

Torpare och arrendatorer å jord i enskild ägo skyddas genom arrendelagstiftning. Ersättning av jordägaren för nyodlingar och jordförbättringar.

Vid jordägares frånfälle skall staten, därest arvingarna så önska, inlösa egendomen i syfte att trygga deras möjlighet att bruka fädernejorden.

Hela landet omfattande vanhävdslag.

C.

Egnahemsrörelsen lägges helt i samhällets hand.

Samhället ställer mot avgäld medel till förfogande åt egnahemstagaren för uppförande av åbyggnader.

Det centrala i jordpolitiken måste, skrev programkommissionen, vara att underlätta tillträdet till jorden för dem, som genom arbete vid jorden vilja skaffa sig hem och utkomst, att förekomma, att jordbesittning användes som medel att tillägna sig frukterna av andras arbete, att skydda jordens verkliga brukare mot kapitalistisk exploatering, att betrygga produktionens planmässighet och stegra avkastningen. Stordriften i ett kapitalistiskt samhälle vore ett medel att tillägna sig frukterna av andras arbete. En jordpolitik, som ville tjäna det arbetande folket, måste ge stordriften former, som hindrade utsugning och därför lägga den under samhällets besittning. Kooperation och andelssystem borde här tillämpas. För de mindre jordbrukarna — de, som bedrevo jordbruk i huvudsak utan anlitande av lejd arbetskraft — vore jordbruket däremot intet instrument för utsugning och samhället påkallade alltså icke upphävandet av deras äganderätt till jorden. Tvärtom borde deras jordarealer i många fall utökas, så att innehavaren med rationell drift kunde erhålla nödig utkomst. I fråga om denna kategori av jordbrukare måste man särskilt söka förebygga, att deras jord hemfölle till kapitalistiskt monopol och spekulation och söka stegra avkastningen av jorden. Kommissionen betonade, att småbruk och stordrift i vårt land måste kom-

ma att växla och utvecklas vid sidan av varandra, beroende på klimatiska och andra förhållanden.

De av programkommissionen utformade principerna äro icke alltigenom konsekvent tillämpade i de konkreta krav, som programmet uppställde. En brytning förmärkes mellan grundsatsen om rationell drift och hänsyn till den privata äganderätten. Sålunda fordrades tvångsköp blott av större jordegendomar i enskild ägo; det ifrågasattes icke att staten skulle expropriera småbruk för att möjliggöra stordrift i fall, då sådan vore lämplig. Ej heller utgick man, såsom de under B införda styckena visa, från att alla större egendomar skulle indragas till samhället. Enligt det första av dessa stycken skulle ett koncessionssystem införas för jordköp och motiveringen visar att även större egendomar förutsattes skola kunna överlåtas från en enskild person till en annan. I andra stycket krävdes skydd för torpare och arrendatorer å jord i enskild ägo. Enligt det tredje stycket skulle staten rent av i vissa fall kunna inskrida för att möjliggöra för arvingarna till en jordegendom att behålla den ärvda gården. Beträffande fideikommissjordarna fordrades däremot utan reservationer, att de skulle övergå i samhällets ägo; någon närmare motivering härför gavs icke. Vidare: man tänkte sig icke, att alla av samhället ägda större jordegendomar, som ej borde styckas, skulle skötas genom kooperation eller andelssystem. Tvärtom förutsattes i sjätte stycket under A, att sådana egendomar skulle kunna upplåtas till enskilda personer, som skulle kunna anställa jordbruksarbetare och alltså enligt det allmänna resonemanget måste bli utsugare — även om garantier för jordbruksarbetarnas intressen uppställdes. I motiveringen till detta stycke anfördes, att den kooperativa formen borde prövas vid något eller några statliga jordegendomar; innan erfarenhet om dess lämplighet vunnits, borde dessa egendomar utarrenderas. I denna motivering förekomma även följande egendomliga satser: "Statsdrift av lantbruk torde för närvarande icke komma i betraktande. Detta utesluter givetvis ej, att samhället självt driver jordbruk, därest förutsättningar finnas för att det skall ske med ekonomisk fördel". Här tar man alltså avstånd från statligt jordbruk, men gillar tanken på samhälleligt lantbruk. Möjligen avses, att den åsyftade formen av jordbruk tillhör ett senare stadium, då socialise-

ringen är mera fullständigt genomförd. — Dessa inkonsekvenser i förslaget förklaras sannolikt till stor del av att programkommissionen utan att klarlägga detta sammanfört kortfristiga och långfristiga fordringar.

En av programmets riktlinjer — ehuru icke konsekvent genomförd — var bildandet av nya självständiga småbruk i den mån detta ur jordbruksteknisk synpunkt vore lämpligt. Tvångsköpet av större egendomar borde, heter det i detaljmotiveringen, vara ett medel att frigöra torpare, lägenhetsinnehavare och arrendatorer samt att tillhandahålla jord åt lantarbetare. I anslutning härtill framfördes kravet, att de av samhällets jordegendomar, som av jordbrukstekniska hänsyn borde styckas, skulle upplåtas till småbruk under tryggad besittningsrätt. Denna besittningsrätt skulle stå äganderätten nära; den skulle avse besittningstagarens livstid och genom arv kunna övergå till hans anhöriga. Vidare skulle staten enligt punktens sista stycke ställa medel till förfogande för uppförande av byggnader (egna hem).

Beträffande olikheterna mellan 1911 och 1920 års jordprogram gjorde programkommissionen några erinringar. Vissa moment i jordbruksparagrafen i det förra programmet infördes vid revisionen i andra punkter i programmet (så frågorna om socialisering, föreningsrätt och yrkesinspektion, kooperation, jordbruksutbildning och skogshushållning) eller hänfördes till bostadsfrågan och därmed till det kommunala programmet (tomträtt etc.). I fråga om torpares, arrendatorers och lägenhetsinnehavares frigörelse förutsättes denna i det nya programmet icke ske genom att vederbörande grupper förvandlas till ägare av jord; här föreslås i stället tryggad besittningsrätt. Stödjandet av bönder och småbrukare innefattas i punkten om koncessionssystem beträffande jordköp i 1920 års program.

Punkten XV antogs av partikongressen utan någon debatt. Den undergick en väsentlig revision år 1928.

Punkt XVI fick följande lydelse: "Inkomstens och förmögenhetens fördelning regleras". Enligt programkommissionens förslag skulle på denna sats följa en annan, mera konkret sats: "Indragning till samhället av enskilda förmögenheter, som lämna ägaren arbetsfri inkomst". I sin motivering framhöll kommissionen, att socialismen önskade en högre produktion men också en jämnare fördelning. Då

ett socialistiskt produktionsprogram framlades, borde därför även de första konturerna till ett fördelningsprogram utformas. "Samhällets strävan måste gå ut på att reglera fördelningen, till större jämnhet och rättvisa. Vid denna reglering måste emellertid alltid hänsyn tagas till dess återverkan på produktivitetens höjande, som för massfattigdomens avskaffande är ett ofrånkomligt krav." Under fortgången av företagens socialisering komme, ansåg kommisionen, inkomstnivåerna utan särskilda åtgärder att närma sig varandra. Även direkta ingripanden från samhällets sida behövdes dock. Framför allt borde staten förbehålla sig "ett mer eller mindre fullständigt konfiskerande av den enskilda förmögenhet, som åtföljes av arbetsfri inkomst". Näraliggande vore härvid en kraftig beskärning av arvsrätten. Med indragning av enskilda förmögenheter öppnade sig, påpekade kommissionen slutligen, en ny väg till socialiseringens genomförande. "Detta kan nämligen ske ej blott genom socialisering av företag utan ock genom socialisering av förmögenhet. Genom denna träder samhället nämligen i de enskildas ställe in som ägare eller delägare i de produktionsmedel, förmögenheten representerar."

Detta förslag synes knappast ha varit förenligt med principen om socialisering mot ersättning. Skulle samhället först expropriera ett företag mot ersättning och sedan indra ersättningen? Det är en egendomlig tanke på skillnaden mellan företag och förmögenhet, som ligger bakom förslaget. Anmärkningsvärt är också, att man synes ha tänkt sig, att förmögenheter, som vore tillräckligt stora för att ge sin ägare ett arbetsfritt uppehälle, skulle indras, men icke mindre förmögenheter, som gåve en kompletterande arbetsfri inkomst. Överhuvud synes satsen höra till de minst genomtänkta i förslaget. Partistyrelsen föreslog utan motivering, att den skulle utgå. I debatten anfördes (Branting, Thorsson), att satsen kunde tolkas som en önskan att konfiskera all privategendom och att den därför vore olämplig. Enligt inom partistyrelsen framförda reservationer borde satsen få en annan formulering: "Indragning till samhället av större enskilda förmögenheter", respektive "indragning till samhället av enskilda förmögenheter i en omfattning, som begränsar ägarens arbetsfria inkomst till existensminimum". Partistyrelsens förslag antogs.

Den sålunda beslutade föga sägande punkten har bevarats oförändrad.

Det har kanske redan tillräckligt framhävts, att 1920 års program innebar en mycket väsentlig revision av det marxistiska schemat. Enligt Marx' samhällsteori voro motsatsparen proletariat-bourgeoisie och utsugna-utsugare identiska; de nya "allmänna grundsatserna" upptogo blott det sistnämnda av dessa motsatspar och använde begreppet utsugna och utsugare i en mening, som visserligen var ytterst oklar men i varje fall var en helt annan än Marx'. I stället för tanken på en total socialisering på ett visst stadium av samhällsutvecklingen trädde förslag om socialisering på vissa områden jämte en mera generell planhushållning. Åtgärder i enlighet med denna plan stodo icke i överensstämmelse med Marx' stora perspektiv och voro i själva verket ägnade att motverka den här förespådda utvecklingen; om en del av produktionen socialiserades och om planhushållning infördes i fråga om den icke i samhällets ägo överförda produktionen, hindrade man ju det fria spel av de ekonomiska krafterna, på vilket Marx byggt sina förutsägelser.

Då 1920 års partikongress sammanträdde, var den liberal-socialistiska regeringskoalitionen stadd i upplösning. Meningsskiljaktigheterna hade koncentrerats till kommunalskattefrågan, som enligt allmän uppfattning snabbt måste bringas till lösning. Finansminister Thorsson krävde, stödd av sina partikamrater, att frågan skulle upptagas till definitivt avgörande enligt vissa linjer, som av socialdemokraterna ansågos innebära rättvisa lindringar för de fattigare folkgrupperna, särskilt industriarbetarna; liberalerna åter önskade en provisorisk lösning på delvis andra linjer än de av Thorsson förordade. På kongressen upptogs saken till debatt och en resolution beslutades, som dels innebar en rekommendation av Thorssons förslag, dels uttryckte partiets beredvillighet "att taga alla konsekvenser, som kunna bli nödvändiga för framförande av denna reform", d. v. s. befullmäktigade partiledningen att, om koalitionen bröts, bilda en rent socialdemokratisk regering.[185] Att önskan att mera obundet driva propaganda för socialisering och att få en utredning igångsatt

i denna fråga medverkade till beslutet framgår av den socialdemokratiska pressdebatten.

Några veckor senare, i början av mars 1920, avgick ministären Edén under hänvisning till kommunalskattefrågans läge. Sedan Edén vägrat att söka bilda en ny regering gick uppdraget till Branting, som i anslutning till partikongressens beslut ställde sig i spetsen för en rent socialdemokratisk ministär. I regeringsförklaringen betonades, att i första rummet kommunalskattefrågan och bostadsfrågan skulle upptagas till behandling. I flera sammanhang underströks, att regeringen icke skulle söka genomföra mera principiellt socialistiska krav. Regeringen vore bildad endast av socialdemokrater, men partiets åskådning hade icke nått den anslutning, som gjorde en sådan regering parlamentariskt självskriven; "detta faktum tvingar med nödvändighet till en mycket stark begränsning av regeringens program". Det förslag, som skulle framläggas i kommunalskattefrågan, ägde icke "någon specifik socialistisk färg". Begränsningen av arbetsprogrammet bleve ytterligare skärpt genom tidpunkten för regeringsbildningen. Emellertid ansåg regeringen det finnas skäl att igångsätta förberedande utredningar "rörande de frågor om djupgående sociala och ekonomiska omdaningar, som tiden själv bragt till aktualitet", främst frågan om industriell demokrati och socialiseringsproblemet. "Det är min övertygelse", yttrade Branting, "att en objektivt lagd, utan hänsyn till förutfattade meningar bedriven undersökning av dessa sociala utvecklingslinjer skall komma att anvisa framkomliga vägar att under stärkande av vårt folks produktiva kraft häva nu bestående skarpa motsättningar i samhället och därmed lägga grunden till en ljusare framtid för hela vår nation."

Riksdagen biföll i huvudsak regeringsförslaget i bostadsfrågan men gick i kommunalskattefrågan på den liberala linjen. Regeringen beslöt likväl att kvarstanna. Den 22 juni tillsattes utredningskommittéer för frågorna om socialisering, industriell demokrati och trustkontroll. I fråga om de båda förstnämnda utredningarna avgav statsministern i konseljen utförliga yttranden.

Beträffande socialiseringsfrågan anförde statsministern först, att det enligt socialdemokratisk åskådning vore en grundbrist i det pri-

vatkapitalistiska samhället, att produktionen i stor utsträckning vore undandragen inflytande från det allmänna. "Det finns i själva utgångspunkten för den nuvarande ordningen inga tillfredsställande garantier för, vare sig att produktionen som helhet får den rationellast möjliga inriktning eller att vinsten inom dess olika grenar användes på det nationalekonomiskt och socialt bäst försvarliga sätt. Den fria konkurrensen ... har dels i många fall urartat till en ohejdad och osund tävlingskamp, som ger upphov till en mängd överflödigt arbete och därigenom i längden bidrager till varornas fördyrande i stället för deras förbilligande, dels i andra fall alldeles upphört och lämnat plats för ett monopolväsende i olika former, vars resultat gång på gång visa sig gå stick i stäv mot samhällets allmänna påtagliga intressen." Branting erinrade vidare om att efter världskriget kraven på en ekonomisk rekonstruktion av samhället vuxit i styrka. I Sverige funnes redan en rad skilda former för det allmännas verksamhet inom produktionen: statlig och kommunal drift, aktiebolag med staten som deltagare och kontrollör (tobakstillverkning och sprithandel), blandad statlig och enskild besittning (Grängesbergsbolaget). Vid utredningen borde dylika mellanformer beaktas. Det gällde att "söka förena de fördelar för det allmänna, som kunna uppnås genom nödigt spelrum för det fria initiativet, och den säkerhet för att det helas bästa tillgodoses, som aldrig synes kunna vinnas på det enskilda förvärvintressets grund ... En schematisk socialisering av hela produktionen ligger fjärran från den tankegång, som här utvecklats ..." Utredningen skulle vara obunden så till vida som den fritt kunde upptaga både frågan om de områden, för vilka en socialisering vore påkallad, och frågan om de former, under vilka den borde komma till utförande. — Den tillsatta kommittén, som fick beteckningen socialiseringsnämnden, erhöll synnerligen vidsträckta befogenheter i fråga om själva formerna för utredningen. Dess socialdemokratiska ledamöter, vilka bildade majoritet, voro ursprungligen Sandler, Möller, Steffen och Karleby.

Den industriella demokratien kännetecknades av statsministern som "en nygestaltning av förhållandet inom industrien och jämförliga företag mellan produktionsmedlens ägare, produktionens tekniska ledare och de i produktionens olika ställningar medverkande, varigenom åt dessa

sistnämnda grupper skulle beredas ett tryggat inflytande på vederbörande företags förvaltning och allmänna utveckling och därigenom främjas en nu ofta saknad solidaritet hos industriens arbetare med den produktion, som deras arbete skapar". På det ekonomiska området förelåge här en parallell till den politiska demokratien. Den industriella demokratien skulle kunna tänkas komma till införande i såväl enskilda som av stat och kommun ägda företag men av praktiska skäl borde utredningen begränsas till sådan produktion, som leddes av enskilda eller bolag. Branting betonade, att en mängd svårlösta problem förelåge vid det nya institutets gestaltning. Många olika förslag hade framförts i fråga om de tilltänkta industrirepresentationernas sammansättning och kompetens. Någon viss linje förordades icke. Det synes i själva verket av Brantings yttrande framgå, att regeringen saknade varje bestämd uppfattning om vad den industriella demokratien skulle innebära. Såsom möjliga uppgifter för industrirepresentationerna nämndes i ett sammanhang frågor rörande arbetsvillkor, som ej reglerats i avtal, revision av gällande arbetsavtal o. s. v., men i ett annat sammanhang framhölls, att det centrala vore spörsmålet om arbetarnas och tjänstemännens inflytande på företagens tekniska och ekonomiska förvaltning; det förra uttalandet synes tyda på, att man åsyftade en mycket begränsad medbeslutanderätt, det senare däremot — som bättre överensstämmer med den givna definitionen på industriell demokrati — ger vid handen, att industriell demokrati skulle innebära ett slags gillesocialism.

De följande månadernas agitation inför andrakammarvalen kom väsentligen att kretsa kring socialiseringsfrågan. På borgerligt håll hävdade man det fria initiativets och den privata äganderättens principer mot de socialiseringsplaner, som utredningsbesluten ansågos klarlägga. Inom socialdemokratien talade man å ena sidan om socialiseringens fördelar och markerade starkt sin radikalism, å andra sidan anklagades de borgerliga för att spekulera i skräcken för socialismen, trots att någon omedelbar socialiseringsaktion icke vore påtänkt.[186] Det bör därför framhållas, att den socialdemokratiska ledningen redan före utredningsbesluten utgick från att dessa beslut skulle framkalla stark reaktion bland de borgerliga och att därmed en grundval för valstriden skulle vinnas. På ett sammanträde av

partistyrelsen efter riksdagsarbetets slut motiverade Branting regeringens kvarstannande trots nederlaget i kommunalskattefrågan.[187] Han anförde härvid särskilt behovet av att regeringen fullföljde handläggningen av Ålandsfrågan. Men han tillade: "Man bör även beakta de stora frågorna om industriell demokrati, socialisering och trustkontroll, som på grund av det pressande arbetet ännu ej hunnit föras fram. Initiativ i dessa frågor skola snart tagas, åtföljda av uttalanden, som skola få emot sig en samlad borgerlig storm. Efter dessa uttalanden skall här begynnas en stor borgerlig kampanj mot oss. Här ha vi anslaget till valrörelsen. För eller emot en socialdemokratisk åskådning blir fältropet vid valen." I den socialdemokratiska pressen betonades efter utredningsbesluten, att genom desamma socialiseringsfrågan förts in i den aktuella politiken.[188]

Partiets socialiseringspropaganda i valstriden präglades emellertid av en viss återhållsamhet och tveksamhet. Även om socialiseringsfrågan stod i förgrunden, kan det icke sägas, att agitationen koncentrerades på denna. Den stormande entusiasm och energi, som utvecklats några år tidigare i kampen för demokratien, förmärktes nu icke i valkampanjen. Ofta uttalades, att någon omedelbar socialisering icket kunde ske; i fråga om socialiseringens innebörd voro vaga och reserverade uttryckssätt vanliga. I partiets hela hållning spårades en viss tvetydighet; man kan fråga sig, om partiledarna i själva verket icke tänkte sig möjligheten av en snar socialiseringsaktion eller om de blott av taktiska skäl icke önskade framhäva denna möjlighet. Kanske räknade man med, att det ur socialiseringssynpunkt avgörande valet skulle komma först senare, sedan den av en riksdag beslutade rösträttsutvidgningen vid val till andra kammaren definitivt genomförts. Säkert är i varje fall, att socialiseringstanken intog en så betydande plats i propagandan, att en valseger kunnat framställas som ett bevis på folkets socialiseringsvilja — ett förhållande, som starkt underströks av de borgerliga partierna.

Påfallande är, att partiets valmanifest i sin jämförelsevis ingående behandling av hithörande frågor präglas av en viss defensiv tendens.[189] Stort utrymme ägnades åt försvar av de igångsatta utredningarna. Främst vände man sig mot de båda partier, som kunde påstås vara antidemokratiska, högern och vänstersocialisterna; de

senare betecknades nu på grund av sitt närmande till kommunismen som bolsjeviker. Dessa partier förklarades vilja bojkotta utredningarna. Utan tvivel var detta riktigt så till vida, som båda de nämnda partierna kritiserat utredningsbesluten, högern på grund av sin antisocialism, vänstersocialisterna emedan de krävde en omedelbar socialiseringsaktion och i utredningarna sågo ett försök att undvika denna. Men de övriga borgerliga partierna, liberalerna och de båda nya bondepartierna, intogo samma avvisande hållning. I manifestet sökte man trots detta kombinera utredningsbesluten med demokratien genom att framställa kritiken mot dessa beslut som ett led i en antidemokratisk propaganda. I det följande sammanfattade valmanifestet socialdemokratiens önskningar i socialiseringsfrågan. "Produktionen skall försiktigt och planmässigt men målmedvetet omorganiseras i syfte att främja allmänt välstånd och ekonomisk rättfärdighet i samhället. Ledstjärnan vid denna organisation måste vara att alla möjligheter till produktionens ökning utnyttjas, ty endast därigenom kan allmänt välstånd åstadkommas, och att de kapitalistiska profitmöjligheterna inskränkas för att slutligen avskaffas ... I första hand gäller det då att åt samhället överlämna förfoganderätten över enskilda monopol och landets mera betydande naturrikedomar." Det är att märka, att här talades om förfoganderätt, icke om äganderätt. I manifestet hävdades vidare, att icke blott industri- och lantarbetare utan även flertalet tjänstemän och de mindre jordbrukarna hade intresse av socialismens seger över kapitalismen. I jordfrågan betonades särskilt, att socialdemokratien bevakade lantarbetarnas och de små böndernas intressen gentemot kapitalismen och godsägarna, varefter det nya jordprogrammet citerades.

I pressen och i de socialdemokratiska valtalen varierades de synpunkter, som i det föregående berörts.[190] Man framhöll ständigt, att någon omedelbar socialisering icke vore påtänkt, att socialdemokratien icke vore bunden av vissa dogmer utan ville bedöma situationen från fall till fall, men samtidigt sades värdet av en del socialiseringsåtgärder vara obestridligt. I ett tal den 22 augusti förklarade Branting socialiseringsutredningen vara förutsättningslös, vilket framginge av att även motståndare insatts i nämnden. Helt naturligt måste dock direktiven bära spår av att de utarbetats av en socialdemokra-

tisk regering. I fråga om socialiseringsarbetets fortgång yttrade Branting, att det liksom beträffande demokratien skulle visa sig omöjligt att stanna på halva vägen. Men han tillade, att socialdemokraterna icke hölle på några dogmer utan tvärtom "såsom den verkliga bäraren av de socialistiska tankarna se den fortgående ekonomiska utvecklingen medan våra former endast göra anspråk på att vara uttryck för denna faktiska utveckling.". Denna sistnämnda tanke, enligt vilken socialdemokratien väsentligen representerade insikt i livets eget förlopp, är som vanligt ett ledmotiv i inläggen, det enda marxistiska, som spåras i desamma. Att socialiseringsplanerna icke omfattade det mindre jordbruket framhävdes ständigt; de punkter i programmet, som ansågos appellera till småbönderna och andra småbrukare, blevo ofta understrukna.[191] I slutet av valkampanjen synas uttalandena om socialisering ha blivit allt mera reserverade. I ett av sina sista tal under kampanjen, den 4 september, yttrade Branting, att valstriden kännetecknades av en "teoretisk diskussion över problem, som icke äro aktuella just nu". Det vore egendomligt att man fattade ståndpunkt till socialiseringsnämndens verksamhet, innan utredningsresultatet förelåge. "Enligt vår övertygelse", fortsatte emellertid Branting, "mognar tiden för socialiseringen av vissa stora företag och naturtillgångar, vilka enligt den allmänna meningen böra övergå i samhällets ägo. Härmed ha vi ej avskurit all kritik beträffande den lämpliga omfattningen av den praktiska behandlingen av denna fråga . . ." Beträffande sättet för socialiseringen yttrade Branting vid detta tillfälle, att man möjligen kunde börja med att socialisera 20 à 30 procent av vissa mera betydande industrier, så att samhället finge ett kontrollerande grepp om hela produktionen.

Intrycket av de socialdemokratiska inläggen i socialiseringsfrågan på våren och sommaren 1920 är detsamma som av den tidigare debatten. Partiet hade sedan sin tillkomst framställt socialiseringen som det väsentliga målet utan att söka klarlägga vad denna socialisering egentligen skulle innebära eller hur den skulle gå till. Denna attityd hade underbyggts av den marxistiska doktrinen, som i socialismen såg ett oundvikligt resultat av de ekonomiska krafternas fria spel och därför kunde stämpla varje planläggning av den socialistiska aktionen såsom utopisk. I själva verket ledde denna doktrin till en

extrem form av utopism. Socialismen blev en eggande framtidsdröm, icke en av sakliga undersökningar och teoretisk reflexion buren samhällskonstruktion. Nu ställdes socialdemokratien på grund av sin snabbt vunna politiska maktställning och inflytelser utifrån inför ett slags moraliskt tvång att — om också icke i detalj — fastställa sin ståndpunkt i den fråga, som var utgångspunkten för partiets verksamhet. Att fortfarande ställa sig på den marxistiska utvecklingsfatalismens grundval var otänkbart; en socialdemokrati i regeringsställning kunde icke förklara, att den med förtroende överlämnade utvecklingen åt de kapitalistiska tendenserna. Den kunde icke heller uteslutande ägna sig åt att fullfölja det socialpolitiska arbete, vars innersta väsen betecknats som borgerlig reformism. Den ideologiska idyllen i hägnet av Marx' stora perspektiv var slut och kunde icke återställas.

En allmän osäkerhet måste prägla de försök att klarlägga, eller riktigare att utforma, partiets uppfattning, vilka betingades av denna situation. Den totala socialism, som man förut propagerat utan att precisera, måste ersättas av konkret bestämda, partiella och successiva socialiseringsåtgärder. I all hast framställdes efter utländskt mönster planer för en aktion. Men det saknades tid och möjligheter till den undersökning av faktiska förhållanden och den problemanalys, som kunnat ge dessa planer fasthet och stringens. Hela debatten fick en prägel av improvisation. Härtill kom, att en ständig spänning förelåg mellan det nya behovet av realism och konkretion och den gamla utopismen. Samtidigt som man sökte forma praktiska uppslag, talade man därför om att låta "utvecklingen" råda, att anpassa sig efter "förhållandena", sådana de faktiskt voro beskaffade. Endast med tveksamhet trädde de socialdemokratiska ledarna ut ur det marxistiska drömslottet.

Vid valet gingo samtliga vänsterpartier tillbaka, medan högern och bondepartierna vuxo. Socialdemokratiens representation i andra kammaren minskades från 86 till 75 platser. Detta nederlag — det första partiet lidit — innebar att de angivna svårigheterna tillfälligt undanskjötos. Men det torde också ha ökat tveksamheten inför socialiseringstanken och därigenom blivit av betydelse för partiets framtida politik. Det ansågs allmänt, att propagandan i socialiseringsfrå-

gan försvagat partiets ställning, särskilt på landsbygden. Vissa omständigheter göra det sannolikt, att denna uppfattning var riktig och att de borgerliga partiernas kritik av socialiseringen som liktydig med en återgång till krigshushållningens metoder varit i hög grad effektiv.[192] Vid intet senare val har socialiseringsfrågan stått i förgrunden tillnärmelsevis på samma sätt som år 1920.

Efter en tids väntan, som berodde på utrikespolitiska förhållanden (Ålandsfrågan) avgick den socialdemokratiska regeringen i slutet av oktober. Den väsentliga orsaken var naturligtvis valnederlaget. Men det är för partiets inställning karakteristiskt, att även den begynnande ekonomiska krisen nämndes som motiv för ett regeringsskifte. Arbetarlönerna hade efter krigets slut stigit men nu började ett skede av lönenedpressning och arbetslöshet. Under partistyrelsens förhandlingar i regeringsfrågan uttalade finansminister Thorsson, att detta läge nödvändiggjorde en snar demission.[193] Hans yttrande är så belysande, att det utförligt bör citeras. "De ekonomiska svårigheterna sammandraga sig ... Det blir svårt för vilken regering som helst att regera under den tid som kommer, men allra svårast blir det för en socialdemokratisk. Vi skulle bli tvungna att kränka alltför många av våra programpunkter, om vi fortsatte att regera. Det skulle endast ha till resultat, att det bleve ett exempellöst gny i landet. Det borde bildas en regering med specialuppgift att klara de ekonomiska möjligheterna. Det måste sägas ifrån, att det nu måste vara slut med framställningarna om ökade löner. Men fråga är om vi ha mod till det. En annan ekonomisk politik än den vi ha möjligheter att driva är helt enkelt nödvändig. Vi tjäna därför landet bäst om vi gå ... Som den ekonomiska situationen gestaltar sig tränger sig nödvändigheten att begränsa importen i förgrunden. Alternativen ökade tullar eller importförbud måste övervägas. Under en sådan situation kan ej en socialdemokratisk regering sitta. Den inrikespolitiska situationen ålägger helt enkelt regeringen att gå." En regering, vars finansminister fällde sådana uttalanden, kunde icke väntas inleda en socialiseringsaktion. I belysning av Thorssons ord får hela socialiseringsdebatten en prägel av fiktion.

Socialiseringsteoriens upplösning och välfärdsideologiens seger

Även efter 1920 har socialdemokratien i det hela stadigt ryckt framåt, ehuru icke så snabbt och så kontinuerligt som i början av 1900-talet. Antalet mandat i andra kammaren steg från 75 år 1920 till 112 år 1936; endast 1928 års val innebar en tillbakagång. Sedan den graderade rösträtten vid de kommunala valen avskaffats år 1918, besatt partiet under en följd av år omkring 50 mandat i första kammaren; i början av 1930-talet steg dess representation i denna kammare till över sextio platser. Framgångarna ha sammanhängt med industriarbetarklassens växt och med att understöd vunnits även från andra sociala grupper, särskilt lantarbetarna. Icke minst betydelsefullt har varit, att de sociala skikt, till vilka socialdemokratien främst appellerat, i allt högre grad blivit politiskt aktiviserade och alltså i fråga om valdeltagande alltmer närmat sig övriga socialgrupper. Partiets medlemsantal steg från 143,000 år 1920 till 368,000 år 1936.

Partiledningen har varit utomordentligt stabil. Man kan möjligen tala om ett generationsskifte i mitten av 1920-talet, då en del ledande partimän (främst Branting och Thorsson) avledo och andra trädde tillbaka från sina ställningar. Men redan dessförinnan hade ett stort antal medlemmar av den generation, som började sin verksamhet inom partiet under 1900-talets första decennium, uppnått framstående poster i partistyrelsen och regeringarna; sedermera har denna generation helt varit den ledande. Sedan över trettio år återkomma till stor del samma namn i kongressdebatter, broschyrer och tidningar. Den andra generationen inom partiet var mera talrik än den första och den har i högre grad än denna behållit de ledande posterna inom sin krets. I den första Brantingska regeringen sutto sida vid sida

partiets veteraner i 60-årsåldern och representanter för den andra generationen i åldern 35—40 år; under senare år ha så gott som alla de socialdemokratiska ministrarna varit i åldern 50—60 år. Partiet har här undergått en utveckling, som är gemensam för alla först snabbt avancerande och sedan under lång tid stabila rörelser. Sannolikt är att partiets politiska inställning i viss mån rönt inflytande av detta förhållande.

Då Branting avled, antogs på många håll, att inre motsättningar, som förut överskuggats av den åldrade partichefens auktoritet, skulle träda i förgrunden och hota partiets enhet. Så har icke blivit fallet. Strider ha förekommit inom partiet, främst i försvarsfrågan, men de ha icke lett till en varaktig uppdelning, liknande den, som förelåg före 1917, och ha icke avsevärt försvårat sammanhållningen utåt. Utbrytningarna ha överhuvud under detta skede varit så få och obetydliga, att de här icke behöva uppmärksammas. Viljan till uppgörelser och samförstånd har allt mera markerat behärskat den inre debatten, likaväl som uppträdandet gentemot andra partier. Partikongressernas resolutioner i frågor, där starka meningsbrytningar framträtt, ha utformats som kompromisser och ofta kunnat godtagas av alla. Av betydelse i detta sammanhang är, att den nya ungdomsorganisation, som upprättades efter partisprängningen 1917 — Sverges socialdemokratiska ungdomsförbund — icke, såsom de tidigare ungdomsorganisationerna, bildat plattform för en radikal opposition utan i allt väsentligt företrätt samma uppfattning som partiet i dess helhet.

I motsats till socialdemokratien ha de små extrema arbetarpartierna gång på gång splittrats; grupp efter grupp har i samband härmed uppgått i det stora partiet. Många av ledarna för det vänstersocialistiska parti, som organiserades 1917, ha på detta sätt återkommit till socialdemokratien. År 1923, efter det kommunistiska partiets bildande, återgingo vänstersocialisterna, bland dem Vennerström, E. Lindberg och Månsson. År 1925 återgingo de s. k. Höglundskommunisterna, bland dem Höglund och Ström. Personer, som under några år betecknat socialdemokratiens politik som förrädisk och med ytterlig skärpa angripit det bestående politiska systemet, anpassade sig

utan slitningar till partiets moderata politik. Endast i försvarsfrågan representerade de förutvarande vänstersocialisterna och kommunisterna genomgående en extrem ståndpunkt.

Den svenska krispolitiken i början av 1920-talet hade, för att begagna ett under 1930-talets krisdebatter ofta använt uttryck, en i huvudsak "negativ" prägel. Man sökte genom indragningar begränsa statsutgifterna och genom en restriktiv penningpolitik åstadkomma deflation. Under propagandan för deflation talade socialdemokraterna i första rummet om de höga priserna, medan man på högerhåll klagade över de höga arbetslönerna. Krisens omedelbara skadeverkningar mildrades genom understöd åt de arbetslösa och s. k. reservarbeten med låga löner samt i viss utsträckning genom statliga krediter åt banker och industriföretag. Något systematiskt försök att genom igångsättandet av produktiva arbeten eller genom statshjälp åt industrien höja köpkraften och stimulera näringslivet gjordes icke. Främst från högerhåll framförda förslag om väldiga höjningar av industritullarna avvisades; höjda tullar beslötos däremot för jordbruksprodukter. Till följd av omständigheter, som här icke kunna diskuteras, inträdde emellertid tämligen snart en återhämtning. Antalet arbetslösa, som i januari 1922 nådde sitt maximum med 163,000, sjönk till 55,000 i början av år 1923 och 15,000—30,000 under de följande åren. Deflationen försiggick under starka sänkningar av arbetarnas penninglöner, varvid en viss höjning av reallönerna i förhållande till tiden före kriget kvarstod. Prisindex — med 1913 års priser som 100 — var 376 på sommaren 1920 men 163 i slutet av år 1922. Den svenska kronan återfördes till paritet med guldet vid årsskiftet 1922—1923. Ett skede av snabbt stigande välstånd följde krisen.[194]

Socialdemokraterna drevo under detta skede i stort sett icke någon särpräglad linje. Tanken på en positiv och expansiv krispolitik av den art, som fördes i ett liknande läge något mer än ett årtionde senare, synes överhuvud icke ha framträtt inom partiet. Den enda punkt, i vilken ett mera bestämt motsatsförhållande till de borgerliga

uppstod, var frågan om arbetslöshetshjälp; socialdemokraterna krävde genomgående mildare villkor för understöd åt de arbetslösa.

Under året närmast efter 1920 års val var partiets verksamhet väsentligen av rent defensiv karaktär. Visserligen förklarades krisen vara en följd av det kapitalistiska systemet men samtidigt betonades, att den var internationell och att en isolerad socialisering i Sverige icke kunde innebära en utväg.[195] Vid 1921 års riksdag voro socialdemokraterna, såsom partiets riksdagsgrupp framhöll, "i stor utsträckning hänvisade till ett rent försvarsarbete för bibehållande av de vunna resultaten; på framryckning var icke att tänka".[196] Den expeditionsministär av konservativ färg — ledd först av de Geer, sedan av von Sydow — som i oktober tillträtt med partiets goda minne, bemöttes lojalt och angreps, även då den framlade förslag som partiet ogillade, icke på ett sådant sätt, att dess existens sattes i fara. Regeringspropositionerna om höjda tullar mötte motstånd från partiet men genomdrevos, vad jordbruket beträffar, till stor del genom samverkan av de borgerliga. Högerns yrkanden på ändringar i arbetstidslagen avvisades. Socialdemokraterna motionerade förgäves om högre anslag till arbetslöshetshjälp än de av regeringen begärda.

Socialiseringsfrågan blev vid riksdagen berörd dels i remissdebatten, dels i en debatt i anledning av en anmärkning, som konstitutionsutskottet framställt i fråga om de befogenheter socialiseringsnämnden erhållit. Socialdemokraternas försiktigt hållna uttalanden visa, att frågan ansågs sakna all aktualitet. Branting yttrade, att en reaktion för närvarande förelåge men att "en framryckning av kraven från de egendomslösa massorna i samhället på en annan egendomsfördelning" snart åter kunde väntas.[197] När dessa frågor ånyo bleve aktuella vore det av vikt att ha tillgång till en utredning "om en förnuftig övergång till andra samhällsförhållanden"; socialiseringsnämndens arbete vore därför ägnat att befordra "en lugn samhällsutveckling". Det privatkapitalistiska samhället vore visserligen bristfälligt, uttalade Sandler, men man måste dock akta sig för att vräka bort det utan möjlighet att sätta något annat i stället.[198]

De beslut om utsträckning av rösträtten vid val till andra kammaren, varom överenskommelse träffats vid 1918 års urtima riksdag, blevo definitivt fastställda år 1921, och nya val anordnades

redan på hösten detta år för att de nya bestämmelserna skulle träda i tillämpning. Valkampanjen koncentrerades icke till någon bestämd fråga. Ledmotivet i den socialdemokratiska propagandan var närmast defensivt. Det gällde, betonades det i valmanifestet, att hindra en reaktion mot "den under liberal-socialistisk och socialdemokratisk ledning lyckosamt och energiskt under trenne år förda folkliga politiken"; som mål för reaktionen angåvos bland annat höjning av tullarna, avskaffande av lagen om åtta timmars arbetsdag och strejkförbud för vissa grupper av arbetare.[199] Bland de reformer, som krävdes, stodo anskaffande av självständiga jordbruk åt lantarbetare, torpare och småarrendatorer, arbetslöshetsförsäkring och industriell demokrati i främsta rummet. I sistnämnda fråga uttalades: "Om väljarmassorna giva socialdemokratien det därtill nödvändiga stödet i den nu öppnade valstriden, måste självklart den politiska demokratien utbyggas genom en industriell demokrati, som bryter det kapitalistiska enväldet inom produktionen och upphöjer arbetaren från att vara en kugge i maskineriet till en ställning av delaktighet i och inflytande på den industriella verksamheten. Den kommitté, som tillsattes av den första socialdemokratiska regeringen i vårt land, kommer under stundande riksdagsperiod att framlägga förslag, vilka böra angiva vägar till samhällets ytterligare genomsyrande av demokratiens anda och ordning". I socialiseringsfrågan hänvisades till den pågående utredningen. Den stund skulle komma "då inledandet av det kapitalistiska systemets avlösning blir en bjudande nödvändighet". Det framgick klart av de formuleringar, som användes på denna punkt, att en aktualisering av socialiseringsfrågan under nästa valperiod icke var avsedd.

Valtal och valbroschyrer präglades liksom valprogrammet av krav och synpunkter på kort sikt. Även om det stundom sades, att det kapitalistiska systemet vore orsaken till den ekonomiska krisen, framfördes icke denna uppfattning såsom motivering för en snar socialistisk omdaning. Depressionen berodde, yttrade Branting i ett tal, på att enligt den bestående ordningen vinstbegäret vore bestämmande för produktionens gestaltning.[200] "Detta grundfel vilja vi avskaffa. Vi förstå, att ett så djupt rotat system ej från den ena dagen till den andra kan utbytas mot ett nytt . . . Det är icke en dags arbete utan

ett arbete för årtionden, som vi nu förbereda (genom socialiseringsnämnden) ... Det socialistiska samhälle vi vilja framskapa kommer ej att utformas efter någon teoretisk schablon utan byggas på erfarenheten, på livets egna lärdomar." Möller formulerade partiets mål i satsen: "genom industriell demokrati till produktionsmedlens övertagande".[201] Genomgående underströks att det socialistiska samhället måste byggas upp genom en successiv reformpolitik. I det hela är intrycket, att socialiseringsfrågan framhävdes något mindre och något tveksammare än under föregående års valkampanj. De omedelbart aktuella problemen stodo denna gång mera i förgrunden; högerns riksdagsmotioner erbjödo ett mål för polemik, som saknades år 1920.[202]

Vid valen erövrade socialdemokratien aderton nya mandat, medan alla andra partier gingo tillbaka, och den 13 oktober bildade Branting den andra rent socialdemokratiska regeringen. Dess programförklaring hade samma moderata prägel som den första Brantingska ministärens och var ännu mera allmänt hållen.[203] Regeringen sade sig vara "klart medveten om, att den har att söka utföra en svensk folklig landsregerings värv under synnerligen svåra förhållanden". Därefter berördes den ekonomiska krisen. "En våg av våldsam ekonomisk depression har svept fram och för med sig, i obeveklig konsekvens av den kapitalistiska produktionsordningen, arbetslöshet och nöd för stora massor av de eljest i produktivt arbete verksamma folklagren." Det bör observeras, att kapitalismen icke direkt sades vara orsak till krisen men väl till arbetslösheten och nöden. En ny uppblomstring av näringslivet förklarades i det följande kunna uppstå, "då det blir allvar av ... fredens och samförståndets ära"; krisen kunde alltså hävas utan socialism. Regeringen krävde ökad hjälp åt de arbetslösa och motsatte sig tullhöjningar och inflation. De stora utredningarna borde fullföljas. Sociallagstiftningen skulle upprätthållas och sådana förbättringar i densamma föreslås, "som efter nogrann omprövning av landets finansiella resurser må finnas önskvärda och möjliga".

Den andra ministären Branting är ur synpunkten av partiets idéutveckling av mindre intresse än någon annan socialdemokratisk regering. Möjligen kan det sägas, att dess moderation och dess relativa overksamhet betecknade ett steg mot socialdemokratiens om-

vandling till ett reformparti utan särpräglat program för samhällets gestaltning. Inga märkliga initiativ av radikal karaktär togos av regeringen. Överhuvud framlades inga förslag av speciellt socialdemokratisk färg. Betecknande är att partiets egen tidskrift efter 1922 års riksdag uttalade, att regeringen kunde sägas blott till namnet ha varit socialdemokratisk, och att man på borgerligt håll ironiserade över regeringens brist på radikalism.[204] Under remissdebatten vid 1922 års riksdag förklarade den liberale ledaren, att regeringen tedde sig "i oväntat hög grad borgerlig".[205] Branting framhöll i sitt svar, att regeringen enligt sin programförklaring ville vara en "svensk folklig landsregering" och att den hoppades kunna kring sina handlingar samla andra folkgrupper än de socialdemokratiska. Arbetarmassorna hade icke sett regeringens tillkomst med överdrivna förväntningar. "De ha fullkomligt klart för sig, att här icke kan gentemot det världsläge, som trycker på oss liksom alla länder, göras några stora ting för närvarande, och det kan icke heller under dessa omständigheter begäras mycket av en regering, som i alla fall måste genom förhållandenas makt vara hänvisad till att alltid tänka på, att den skall ha tillräckligt parlamentariskt underlag för de verkligt bärande saker, som föras fram, så att den icke genom att på förhand ställa sig i en bestämd minoritetsställning gör sin tillvaro omöjlig. Jag tror, att det hos massorna av Sveriges arbetare, som givit sina röster åt vårt parti, finnes en om hög politisk fostran vittnande känsla för vad situationen kräver, och att det är i förlitande härpå vi våga föra en så pass — för att begagna herr Edéns ord, fastän jag sätter det inom citationstecken — 'borgerlig' politik, som den efter hans framställning skulle vara."[206]

Striderna vid 1922 års riksdag rörde huvudsakligen frågor, som ur idéhistorisk synpunkt sakna betydelse. Ett uppseendeväckande nederlag led regeringen, då dess förslag till handelsavtal med Ryssland avslogs. Propositionen om anslag till arbetslöshetshjälp bifölls i fråga om anslagets storlek men riksdagen fattade rörande villkoren för meddelande av understöd ett beslut, som var mera restriktivt än regeringen önskade; tvisten gällde i vad mån vägran att taga arbete i stället för i en arbetskonflikt indragna arbetare skulle medföra förlust av understöd. Till de principiellt intressanta regeringsför-

slagen hörde en av riksdagen bifallen proposition om statlig kreditgivning åt nödställda enskilda banker.[207] Detta förslag, som kritiserades av kommunister och vänstersocialister, motiverades av den socialdemokratiske finansministern därmed, att spararnas rättigheter borde skyddas. I detta och andra fall kunde opponenterna till vänster med rätta påstå, att den aktuella socialdemokratiska politiken gick ut på att bevara och stabilisera, icke att omstörta, den bestående ordningen. Thorsson kom efterhand att personifiera den statliga sparsamhetspolitiken; härtill bidrog särskilt regeringsbeslutet om reduktion av kommittéväsendet på hösten 1922, en åtgärd som väckte långt mera sensation än dess finansiella betydelse kunde motivera.

Regeringens framträdande vid 1923 års riksdag vittnade om önskan att fullfölja den moderata saneringspolitiken. Redan i april ansåg sig emellertid regeringen böra avgå, sedan första kammaren avslagit ett förut av andra kammaren bifallet förslag till direktiv i arbetslöshetsfrågan; förslaget hade tillkommit genom en kompromiss mellan socialdemokraterna och en del av de frisinnade men hade även vunnit visst understöd inom andra partier. Genom att avgå på denna fråga markerade regeringen klart sin vilja att företräda arbetarklassens intressen. Den tillträdande högerregeringen Trygger möttes av skarp kritik från socialdemokratiskt håll men visade sig snart vilja fullfölja den avgående regeringens samförståndspolitik. Arbetstidslagen förnyades med en del modifikationer; genom krisens fortgående avveckling minskades spänningen på arbetsmarknaden. Under de följande åren koncentrerades den politiska debatten kring försvarsfrågan.

I den socialdemokratiska pressen kan stundom spåras en kritik av den andra Brantingska ministärens "borgerlighet", men i huvudsak underströk man med gillande regeringens försiktiga politik. Regeringen berömdes för sparsamhet, måtta och verklighetssinne; en mera radikal linje skulle, antyddes det, ha inneburit en äventyrspolitik, som hade satt samhällsordningen på spel. Utan att föra en speciellt socialistisk politik verkade regeringen, ansåg man, till arbetarklassens och därmed hela samhällets bästa. Stundom antyddes, att själva tillvaron av en socialdemokratisk regering i en tid av

ekonomisk kris vore ägnad att lugna arbetaropinionen och därmed att säkra samhällsfreden. "Vi ha", skrev "Social-Demokraten" i augusti 1922, "under ett år haft en socialdemokratisk regering. Månne icke den visat sans och måtta vid utövandet av sitt värv? Är det icke till stor del denna regerings förtjänst att vårt land utan nämnvärda skakningar kunnat passera den hårdast pressande ekonomiska kris vi upplevat? Det är sannerligen icke stor risk att en sådan regering skall kasta landet ut i äventyr med oöverskådliga följder. Men däremot är det av utomordentlig vikt icke blott för den lidande arbetarklassen utan för samhället självt att det för arbetarklassen på detta sätt öppnats utsikt att kunna göra sina synpunkter, önskemål och intressen på allvar gällande."[208] Engberg förklarade i en artikel, "Principen och livet", att det socialdemokratiska partiet "nödgas åt sina dagskrav ge en sådan begränsning, att de praktiskt taget få rum inom den liberala reformpolitikens ram. I princip peka alltid kraven vida utöver denna ram, men föreliggande faktiska förhållanden nödvändiggöra att i valet mellan något eller intet söka trygga en framgång för det förra".[209] På vissa håll hävdade man, att partiet tillsvidare helst borde stanna i minoritetsställning. Om majoritet vunnes, skulle nämligen antingen partiets reformvilja avtrubbas eller också de borgerliga grupperna vägra att böja sig för de av socialdemokratien beslutade reformerna.[210] Denna egendomliga tankegång synes ha byggt på föreställningen, att om partiet finge majoritet, vore det moraliskt skyldigt att söka genomföra sina allmänna programmatiska fordringar; så länge partiet omfattade endast en minoritet, kunde det däremot samarbeta och kompromissa med andra. Det hade ännu icke kommit att te sig naturligt att en socialdemokratisk majoritet kunde ta hänsyn till andra riktningar och sålunda fullfölja den moderata politik, som inletts i minoritetsställning. Med majoritet likställde man ännu gärna ett totalt maktövertagande.

Vid 1924 års riksdag, som dominerades av försvarsfrågan, framlade socialdemokraterna en del mera vittgående ekonomiskt-sociala förslag. Det bör betonas att med all säkerhet åtminstone en del av dessa initiativ skulle ha tagits, även om partiet förblivit i regeringsställning; förslagen utgingo nämligen till stor del från utredningar,

som först under år 1923 blivit slutförda. Ett stort antal motioner byggde sålunda på den 1918 tillsatta jordkommisionens i februari 1923 avgivna betänkande. I det hela gingo dessa motioner ut på genomförande av stora delar av det socialdemokratiska jordprogrammet. Bolagens möjlighet att förvärva jord skulle ytterligare beskäras, nyttjanderättsinnehavare skulle få rätt att under angivna förhållanden inlösa det brukade området och i övrigt beredas ökad trygghet i besittningen, bildandet av nya jordbruk skulle främjas, bland annat genom utsträckt expropriationsrätt, fideikommissinstitutionen skulle upphävas. Flera av motionerna föranledde riksdagsskrivelser med begäran om utredning och regeringsförslag.[211]

Den stora betydelse man inom partiet tillmätte frågan om industriell demokrati hade under de föregående åren vid flera tillfällen framhållits. I valmanifestet vid 1922 års landstingsval talades om "den stora, för arbetarklassens hela närmaste framtid avgörande frågan om den industriella demokratien," vars lösning "måste leda till en nödvändig fördjupning av hela demokratiseringsprocessen i samhället".[212] I mars 1923 avgav den år 1920 tillsatta utredningskommittén, vars ordförande sedan oktober 1921 var Wigforss, sitt betänkande.[213] Kommitténs majoritet, som med ett undantag bestod av socialdemokrater, framlade häri ett förslag om driftsnämnder. Sådana nämnder skulle inrättas vid varje företag av viss storlek och bestå av valda representanter för arbetarna; nämndernas uppgift skulle vara att "bereda arbetarna vidgad insikt i produktionen och ökad förmåga till aktiv verksamhet för dess främjande" samt att åvägabringa "en förbättrad samverkan mellan företagens arbetare och ledning". Nämnderna skulle blott ha rådgivande befogenheter. De skulle i regel få tillfälle att yttra sig över frågor om ändringar i företagets tekniska och ekonomiska förhållanden samt frågor om arbetarnas ställning till företaget; dock skulle löne- och avtalsfrågor behandlas på samma sätt som tidigare. Någon mera preciserad bestämning av driftsnämndernas verksamhetsområde gavs icke i lagförslaget. Hela förslaget byggde, såsom i motiveringen anfördes, "på en ömsesidig vilja till samverkan. Skulle denna vilja definitivt saknas, betyder det att den föreslagna vägen visat sig oframkomlig och att problemet får tas upp till behandling med andra medel och i annan

ordning". Flertalet av de borgerliga ledamöterna avstyrkte med bestämdhet förslaget. Det vore orimligt att giva "arbetarsidan inblick i eller befogenhet på områden, som ... måste vara reserverade för kapitalet och vilkas prisgivande skulle beröva den svenska industrien dess konkurrenskraft gentemot utlandet". En anordning, enligt vilken arbetsgivarna i vissa fall skulle förhandla med driftsnämnder, i andra med fackföreningar, som kanske företrädde en annan mening än nämnderna, vore ägnad att leda till missförstånd och slitningar. "En fortsatt utveckling på den hittills inslagna vägen, d. v. s. en successiv utveckling av de allmänna bestämmelserna i kollektivavtalen, synes oss vara den lösning, som riktigast och måhända även raskast för till det önskade målet, en förtroendefull samverkan mellan arbetare och arbetsgivare inom samma företag." En socialdemokrat, Johan-Olov Johansson, röstade inom kommittén med majoriteten, men förklarade i en reservation, att en lagstiftning enligt kommitténs förslag kunde väntas bli verkningslös på grund av det motsatsförhållande, som förelåg mellan arbetare och arbetsgivare; det vore icke att vänta, att arbetarna "skulle anse sig hava anledning att lämna sådana råd och anvisningar, som vid vissa förhandlings- och konfliktstillfällen skulle betyda detsamma som en partiell avväpning". En första förutsättning för utjämning av motsättningen mellan kapital och arbete vore, "att arbetarna erhålla medbestämmanderätt i fråga om arbetares antagande och avskedande, om arbetets ledning och fördelning samt jämväl rätt till säte och stämma i företagens olika styrelser".

Redan på våren 1920 hade partistyrelsen och landssekretariatet tillsatt en kommitté med tolv ledamöter för att utreda frågan om industriell demokrati. Sedan den av regeringen utsedda kommittén avgivit sitt betänkande, sammanträdde denna "arbetarkommitté" för att yttra sig över detsamma.[214] Det visade sig härvid, att flera fackföreningsmän ställde sig kritiska mot kommitteförslaget av i huvudsak samma skäl, som anförts i reservationen av Johan-Olov Johansson. Vid arbetarkommitténs slutliga sammanträde deltogo emellertid endast åtta ledamöter, och sju av dessa tillstyrkte i princip regeringskommitténs förslag. Det yttrande, vari detta skedde, tyder dock icke på någon entusiasm. Man ansåg, att endast en rådgivande befogenhet för driftsnämnderna voro tänkbar och att denna kunde bli av

värde. "I den mån man klargör för sig, att en beslutanderätt lagd i nämndernas hand antingen skulle vara ett tomt slag i luften eller innebära att nämnderna bleve organ, som framkalla öppen strid för syften, vilka hittills icke lett till dylika konflikter, eller slutligen en form för konfiskation av egendom, i samma mån torde man erkänna, att den rätta vägen för utvecklingen på detta område är den ömsesidiga frivilliga överenskommelsens." I praktiken komme driftsnämndernas värde i främsta rummet att bli beroende av arbetarklassens egen duglighet. En del smärre ändringar i förslaget krävdes. Reservation avgavs av K. D. Berg, som nära anslöt sig till Johan-Olov Johansson. Han uttalade bland annat: "Den enda fördel arbetarna få genom förslagets upphöjande till lag är den ökade insikt i företagens ledning, som driftsnämndsledamöterna skulle erhålla genom de upplysningar arbetsgivarna vore skyldiga att lämna angående företagets ställning. Men även denna fördel blir nog i många fall illusorisk, då lagen på grund av den svävande form den fått ger arbetsgivarna alltför många frestande tillfällen till sabotage".

Det framgår av de nu berörda inläggen och av debatten i övrigt, att inom fackföreningsrörelsen stark tveksamhet rådde inför kommitté förslaget.[215] I själva verket var detta förslag utomordentligt begränsat i förhållande till de uppfattningar, som ett par år tidigare hade framställts om den industriella demokratiens innebörd. I propagandan för detta institut omkring år 1920 hade det betraktats som ett stort steg mot socialisering eller i varje fall som en väg att ge arbetarna ett betydande inflytande på företagens skötsel. Nu hade det närmast reducerats till en metod att ge arbetarna kunskaper om vederbörande företags verksamhet och att därigenom knyta dem samman med arbetsgivarna. Sannolikt är väl att många anhängare av institutet tänkte sig, att dess införande skulle förbereda socialiseringen genom att ekonomiskt och tekniskt uppfostra arbetarna, men detta långfristiga perspektiv tedde sig inaktuellt i den föreliggande situationen. Av de oklara förslag, som framfördes under den av stora förhoppningar präglade debatten år 1920, var förslaget om industriell demokrati det första, som föll sönder, då man från allmänna talesätt sökte sig fram till utformning och precisering.

Vid 1924 års riksdag framlade likväl den socialdemokratiska riksdagsgruppen ett förslag i ämnet.[216] Detta gick endast ut på att riksdagen skulle hos Kungl. Maj:t anhålla om utarbetande av en lagstiftning om driftsnämnder "i huvudsaklig överensstämmelse med de grundlinjer som framlagts i den kungl. kommitténs förslag . . ." Andra lagutskottet avstyrkte motionen under reservation av socialdemokraterna; utskottet framhöll bland annat, att en stark opinion för förslaget icke kunnat förmärkas. Debatterna i kamrarna, som ägde rum mot slutet av riksdagen, voro ytterst korta och föga upplysande; i andra kammaren förekommo endast tre anföranden, varav ett från socialdemokratiskt håll. Motionerna avslogos utan votering.

Socialiseringsnämnden sysselsatte sig under dessa år huvudsakligen med utredningar rörande debatten i främmande länder. På våren 1924 framlade nämnden emellertid ett betänkande, "Statens järnvägar som allmänt affärsverk", vari konkreta förslag rörande organisationen av statsjärnvägarnas styrelse utformats.[217] Förslaget berörde alltså socialiseringsproblemets tekniska sida på ett visst område. Det gick, såsom nämndens ordförande, Sandler, yttrade, ut på, "att Statens järnvägar skola vara ett allmänföretag, som äges av staten och står under statens kontroll men beträffande ledning och skötsel står oberoende av statens politiska organisation". Statens affärsdrivande verksamhet kunde, framhöll nämnden, icke rationellt skötas, om icke "från den egentliga statsförvaltningen avvikande och av affärsverksamhetens egen natur betingade förvaltningsformer komma till bruk". Den nuvarande ordningen karakteriserades därav, att statstjärnvägarna tillkommit som en utvidgning av statens allmänna förvaltningsverksamhet samtidigt som de vore landets största ekonomiska företag. Denna ordning präglades "av en dubbelhet i verkningssätt, som ytterst bottnar i en beständig sammanflätning mellan den allmänna statspolitiken och statsbaneekonomien, vilken förbindelse gjort statsbaneföretaget till en hybrid av affärsverk och politiskt förvaltningsorgan". Nämnden förordade en grundlagsbestämmelse, enligt vilken statens affärsverk skulle förvaltas skilda från statsverket och bestämmelser om grunderna för denna förvaltning skulle givas i särskild lag. Vidare föreslogs en statsbanelag. Enligt denna skulle högsta beslutanderätten över järnvägsförvaltningen

ligga hos en församling av tjugonio personer, som utsågos av Kungl. Maj:t, riksdagen, i järnvägarna anställd personal samt trafikintressenters organisationer. Denna församling skulle välja en styrelse, som i sin tur valde affärsverkets chef. En riktpunkt för verksamheten skulle vara strävan att täcka företagskostnaderna. Personalens löner skulle bestämmas genom avtal.

Det väckte en viss överraskning, att socialiseringsnämndens första förslag gick ut på en begränsning av statsmakternas myndighet över de statliga järnvägarna. Vid förslagets utformning hade uppenbarligen gillesocialistiska likaväl som ekonomiskt liberala synpunkter spelat in. Då nämndens ordförande föredrog förslaget på 1924 års partikongress betonade han, att utlåtandet "onekligen innebar en reaktion mot den föreställningen att man kan lagstifta om allt i samhället. Bakom nämndens förslag ligger den uppfattningen, att man även skall lita till de fritt verkande krafternas förmåga och till att människorna i vårt modernt organiserade samhälle äro i stånd att i en viss utsträckning taga vara på sig själva". Någon debatt om förslaget uppstod icke på kongressen. Av den knappa tidningsdiskussionen i frågan är det icke möjligt att med säkerhet bedöma stämningen inom partiet. Inom kort synes nämndens förslag ha sjunkit i glömska; några åtgärder för att realisera detsamma ha icke vidtagits.

Vid 1924 års partikongress, som hölls strax efter riksdagens slut, förekom endast en programfråga av större betydelse på det ekonomiskt-sociala området.[218] Programkommisionen föreslog, att frågan om industriell demokrati skulle upptagas i programmet. I överensstämmelse med dess förslag beslöts, att punkten X skulle uppdelas i två avdelningar, A och B; i den senare insattes dels den förut i punkten intagna satsen om internationella överenskommelser till betryggande av arbetarklassens rättigheter, dels följande sats: "Arbetarna tillförsäkras medinflytande inom företag i enskild ägo".

I sitt förslag betonade programkommissionen, att kravet på lösning av denna fråga under de sistförflutna åren trätt i förgrunden. Beträffande innebörden av själva begreppet framhölls, att det inflytande för arbetarna, som avsåges, kunde ha "många grader från verklig medbestämmanderätt över drift och ledning till rättigheten att förhandla med arbetsgivaren om företagens angelägenheter". I de gille-

socialistiska företagen vore arbetarna sina egna arbetsgivare och i desamma tillämpade principer för industriell demokrati kunde tydligen icke genomföras i vanliga kapitalistiska företag. I dessa senare vore det omöjligt att utan vidare överflytta själva beslutanderätten i företagens angelägenheter; detta skulle innebära, att arbetarna själva övertoge företagen. Regleringen av frågan upprullade därför svåra organisationsproblem. Därför borde programmet formuleras så, "att det varken uppåt eller nedåt begränsar det medinflytande i företagen, som bör tillförsäkras arbetarna. Utvecklingen kommer här själv att draga gränser allt efter som produktionens egna villkor medgiva ett större eller mindre inflytande". En medlem av kommittén, Luterkort, erinrade om att mycket skiljaktiga meningar framträtt i fråga om vad industriell demokrati kunde innebära. Kärnpunkten i begreppet måste dock ligga i laga rätt för arbetarna i industriella företag "att i viss stadgad ordning deltaga i överläggningar och utöva beslutanderätt i frågor, av vilka arbetarna hava ett väsentligt eget intresse". Programsatsen borde därför få följande formulering: "Arbetarna tillförsäkras genom lagstiftning medbestämmanderätt uti privatkapitalistiska företags förvaltning". Partistyrelsen anslöt sig till programkommissionen. Den följande debatten visade, att man fortfarande hade starkt skilda meningar om vad som skulle förstås med industriell demokrati. Några talare kritiserade programkommissionens motivering, då det enligt densamma icke skulle bli fråga om verklig medbestämmanderätt för arbetarna (Luterkort, A. Ström, Vennerström), medan andra helt anslöto sig till kommissionens yttrande (Engberg, Wigforss, Möller). Ett förslag att remittera motiveringen till redaktionsutskottet avslogs med 88 röster mot 83, varefter programkommissionens förslag bifölls. Därmed var auktoritativt fastslaget, att den industriella demokratien icke skulle innebära de utomordentligt vidsträckta befogenheter för arbetarna, som man på många håll förutsatt under 1920 års debatt i ämnet.

Andrakammarvalen år 1924 dominerades av försvarsfrågan. Det socialdemokratiska valmanifestet, som ingående diskuterats på partikongressen, handlade huvudsakligen om denna fråga.[219] Därjämte erinrades om partiets förslag i jordfrågorna vid årets riksdag, om risken för att åttatimmarslagen icke skulle förnyas, då den utlöpte

år 1926, och om kraven på arbetslöshetsförsäkring och industriell demokrati; sistnämnda fråga nämndes likväl nu endast i förbigående och framfördes alltså icke med tillnärmelsevis samma energi som år 1921. Partiet hade tydligen vid detta tillfälle vissa förhoppningar om att erövra majoritet; man vädjade till valmännen "att giva andra kammaren en sådan sammansättning, att en socialdemokratisk regerings existens icke blir beroende av halvheten, tveksamheten och nyckerna hos en liten falang av borgerliga vänstermän . . ." I valtal och valbroschyrer blevo principfrågorna föga beaktade. Socialiseringsfrågan var mera undanskjuten än vid de båda närmast föregående valen; de borgerliga anklagade socialdemokraterna för att icke vilja klarlägga sina avsikter på denna punkt.[220]

Socialdemokraterna vunno endast fem mandat men partiets andrakammargrupp kom därmed att omfatta icke mindre än 104 representanter. Ministären Trygger förmåddes genom uttalanden från de båda stora vänsterpartierna att avgå, och den tredje ministären Branting bildades den 18 oktober. I regeringsförklaringen diskuterades nästan uteslutande försvarsfrågan och med denna sammanhängande internationella frågor.[221] I övrigt innehöll förklaringen endast följande uttalande: "I fråga om det sociala reformarbete som tiden kräver äro anvisningarna genom valet icke lika bestämt utformade som i försvarsfrågan. Men den orubbade tillvaron av en vänstermajoritet med demokratiskt kynne synes dock vara ett faktum vid vilket man har rätt att knyta vissa förhoppningar. Läget erbjuder sålunda väsentliga likheter med ställningen då den förra socialdemokratiska regeringen trädde till. Det arbete för främjandet av betydelsefulla sociala reformer, som då inleddes och fördes ett stycke framåt, är det den nu tillträdande regeringens avsikt att med all kraft fullfölja." Därmed var klarlagt, att regeringen ville föra en moderat reformpolitik av samma typ som de föregående socialdemokratiska ministärernas.

I januari 1925 blev Sandler statsminister i stället för Branting, som en månad senare avled. Thorsson, som avsågs skola efterträda Branting som partiordförande, avled redan i maj. Till partiledare utsågs därefter P. A. Hansson.

I remissdebatten 1925 blev regeringens moderation föremål för ironiska kommentarer såväl från högern som från kommunisterna.[222]

Högerledaren i andra kammaren ansåg, att taktiska skäl hindrade framförandet av socialiseringsförslag. Den liberale ledaren förklarade däremot, att socialdemokraterna i realiteten icke längre hölle på socialiseringen som väg till det allmänna välstånd de eftersträvade. Socialdemokraterna gåvo undvikande och divergerande repliker. Enligt Thorsson måste ett parti för valmännen framlägga hela sitt program. "När valmännen hava talat, så ange de i vilken omfattning dessa önskemål kunna leda till praktiska resultat." I riksdagen kunde partiet rimligen endast söka uppnå vad som på grund av de parlamentariska styrkeförhållandena vore möjligt. Engberg kännetecknade partiets verksamhet som "en anpassningens politik ... Den är en anpassning efter det faktiskt rådande politiska läget, men också en anpassning efter vad det svenska samhället med sin nuvarande sociala utvecklingsgrad ungefär är i stånd att med det mellan klasserna rådande maktförhållandet genomföra". Sandler uttalade i anledning av den liberala ledarens anmärkningar, att liberalerna borde vara belåtna, om socialdemokraterna tillägnade sig de liberala idéerna. I själva verket förhölle det sig så, "att, när krutröken skingras kring de politiska strävandena, kan det lätt hända, då förnuftigt folk sätter sig kring ett bord och resonerar ekonomi, att de i mycket viktiga hänseenden tänka lika". För övrigt tänkte sig icke socialdemokratien socialiseringen väsentligen som en serie lagstiftningsakter. "För det betraktelsesätt, jag här företräder, är socialiseringen helt enkelt en fortskridande utvecklingsprocess, som endast delvis ägnar sig för statligt ingripande. Till en mycket väsentlig del sker denna process, utan att vi här i riksdagen röra ett finger för den."

Vid 1925 års riksdag stod försvarsfrågan i förgrunden. Såväl vid denna som vid följande riksdag lyckades regeringen emellertid genomföra en rad lagförslag rörande jordbruket, varigenom det socialdemokratiska jordbruksprogrammet i vissa delar förverkligades.[223] Generellt och definitivt förbud meddelades mot bolagsförvärv av fast egendom. Rätten för lägenhetsinnehavare att friköpa sina på ofri grund liggande hem utsträcktes. En ny form för upplåtelse av kronojord (tryggad åborätt) infördes för att främja bildning av nya jordbruk. En del längre gående, motionsvis framförda socialdemokratiska förslag blevo däremot avslagna, bland annat ett förslag

om rätt till expropriation från bolag och stora jordägare för åstadkommande av nya jordbruk. Vid 1926 års riksdag tog regeringen initiativet till flera socialpolitiska reformer. Arbetstidslagstiftningen skärptes. Legostadgan avskaffades. Förslag angående olycksfallsförsäkringen och sjukkasseväsendet föllo på grund av meningsskiljaktigheter rörande den tekniska utformningen.

Även den tredje socialdemokratiska regeringen föll på frågan om arbetslöshetsdirektiven. Arbetslöshetskommissionen hade hänvisat arbetslösa att arbeta vid en gruva, Stripa, där strejk pågick. Inom arbetarklassen väckte detta starkt missnöje. Olika meningar funnos i frågan, om kommissionens beslut stod i överensstämmelse med riksdagens direktiv. Regeringen upphävde beslutet, men dess ståndpunkt underkändes av riksdagens borgerliga majoritet. Den 2 juni 1926 inlämnade regeringen sin avskedsansökan och en av frisinnade och liberaler stödd ministär bildades av C. G. Ekman.

Under den tid av något mer än sex år, som låg mellan den första socialdemokratiska ministärens bildande och störtandet av partiets tredje ministär, hade socialdemokratien innehaft regeringsmakten i omkring fyra år. Sedan partiet väl åtagit sig att bilda regering med stöd av endast en minoritet, ställdes det gång efter annan inför nödvändigheten att i liknande lägen mottaga regeringsuppdraget; partiet tenderade, på grund av sin ställning som riksdagens största parti och omöjligheten av att få till stånd koalitioner, att bli ordinarie regeringsbildare. Praxis från den första regeringen följdes: socialdemokratien sökte icke i regeringsställning framföra sina radikala programmatiska krav utan nöjde sig med att väcka förslag, som kunde antas bilda grundvalen för tillfällig samverkan med ett eller flera borgerliga partier och därmed för ett positivt riksdagsbeslut. I nära samband härmed står förhållandet, att ministärernas avgång icke föranleddes av avslag på lagstiftningspropositioner utan av andra anledningar; den första regeringen avgick på grund av nederlag vid valen, den andra och den tredje på grund av nederlag i arbetslöshetsfrågan, d. v. s. en fråga, i vilken arbetarklassens omedelbara och direkta intressen stodo på spel.

De första socialdemokratiska ministärerna ha ofta betecknats som

"experiment". Denna karakteristik är riktig så till vida som partiet åtog sig regeringsmakten så att säga på försök, i en känsla av att socialdemokratisk politik i egentlig mening icke kunde bedrivas men att, då ingen annan regering gärna kunde komma till stånd, det vore lämpligt att pröva vad som kunde vinnas genom uppgörelser med andra partier. En dylik attityd var under minoritetsparlamentarismens tid naturlig, och den kan spåras även hos andra partier. Även om varje regeringsförsök i den socialdemokratiska pressen betecknades som lyckosamt, väckte emellertid avståndet mellan program och handling olust. Det var för alla uppenbart, att de tre regeringarna icke lyckats realisera något av det som i debatt och propaganda påstods vara väsentligt. En reaktion uppstod mot minoritetsparlamentarismen som sådan och i första rummet mot socialdemokratiska minoritetsregeringar, som endast genom eftergifter och kompromisser under en kort tid kunde bevara sin ställning. Vid debatten om parlamentarismen på 1928 års partikongress kom denna reaktion till klara uttryck.

Denna sida av frågan torde dock knappast vara den viktigaste. Sannolikt är att regeringsförsöken 1920—1926 i stort sett befäste och stärkte de moderata tendenserna inom partiet. Partiledarna måste i regeringsställning betona det svåra och tvivelaktiga i en snabb reformpolitik, det ofrånkomliga och värdefulla i uppgörelser och små framsteg. De stora förhoppningarna och de radikala planerna från år 1920 svunno bort. Den generation av unga politiker, som tio år tidigare representerat den doktrinära socialismen, glider in i praktiska uppgifter och administrativ tradition. Än en gång blir taktiken bestämmande för ideologien; det handlande, som ursprungligen fattas som något yttre och tillfälligt, blir vana och karaktär.

En undersökning av den allmänna socialdemokratiska debatten under dessa år ger intrycket, att de stora principiella synpunkter, som under en kort tid dominerat omkring år 1920, snabbt sjönko i bakgrunden. Ideologiens upplösning fortsatte efter det mellanspel, som betingats av världskriget, de europeiska revolutionerna och demokratiens genomförande i Sverige. Marx åberopades alltmera sällan och med allt större reservationer. Erik Hedén framhöll år 1923 i en artikel i "Social-Demokraten", att socialdemo-

kraterna knappast längre borde kalla sig marxister, då flera av huvudpunkterna i Marx' lära visat sig ohållbara och allmänt övergivits; det förekom till och med, att man såsom vulgärmarxism stämplade grundsatser, som ostridigt intoge en central plats i Marx' åskådning.[224] I ett tal i remissdebatten år 1925 betonade Sandler, att socialiseringsnämnden icke påverkades vare sig av Marx' eller någon annan teoretikers system.[225] De Mans arbete "Socialismens psykologi" berömdes trots att det innebar en brytning med marxismen. Marx' främste försvarare mot de Man, Engberg, uppehöll sig i sin kritik huvudsakligen vid halvt filosofiska frågor av ringa intresse för den politiska ideologien; även Engberg uttalade, att Marx, som ägnat sig åt analys av kapitalismen, icke hade större direkt värde för en socialdemokrati, som arbetade med konstruktiva uppgifter.[226] I fråga om socialiseringen hävdades ofta, att utvecklingen själv måste bli bestämmande och att statliga åtgärder blott hade begränsad betydelse. Kapitalismen hade icke tillkommit genom något beslut, yttrade Sandler i ett tal, och socialismen kunde ej heller genomföras på detta sätt.[227] Givet vore dock "att politiska förfoganden kunna vara av betydelse på enstaka punkter i en sådan fortskridande ekonomisk utvecklingsprocess" och "att socialister önska taga politiska maktmedel i bruk, så långt de förslå". Socialiseringens väg måste, skrev Engberg, "banas och vandras stycke efter stycke under förhållandenas eget tryck".[228] Dessa uttalanden voro visserligen väl förenliga med Marx' tankar om socialismens nödvändiga seger, men de kombinerades icke med godtagande av de marxistiska samhällsprognoserna; att de icke stodo väl samman med 1920 års förklaringar om en snar socialiseringsaktion är uppenbart. En tendens framträder också att använda beteckningen socialism för alla förändringar, som anses värdefulla. "Man får skapa sig ett vidare socialistiskt begrepp", skrev Lindström år 1927. "Man skulle kanske kunna sammanfatta det så: samhällets fortgående anpassning efter det som ur medborgarnas synpunkter och intressen är mest ändamålsenligt ... Varje framsteg som förverkligar en högre grad av samarbete kan sägas vara ett framsteg i socialistisk riktning ..."[229] Men därjämte hävdades ständigt, att socialiseringsfrågan snart skulle vinna en närmare belysning genom socialiseringsnämndens utred-

ningar. En hänvisning till dessa utredningar förblev under mer än femton år huvudargumentet i socialiseringsdebatten.

Till de egendomligaste momenten i den svenska socialdemokratiens idéutveckling hör att den tidigare med utomordentlig energi framförda frågan om industriell demokrati efter 1924 småningom försvann ur diskussionen. Den omedelbara anledningen härtill torde ha varit, att fackföreningarna visade ringa intresse för de förslag, som framfördes 1923 och 1924; deras genomförande ansågs icke skola medföra några avsevärda fördelar. Meningsutbytet i frågan hade från början präglats av ytterlig oklarhet. Då den industriella demokratien propagerades som en metod att helt förändra arbetarnas ställning, hade därmed i regel avsetts ett inflytande på företagens skötsel, som icke rimligen kunde tänkas annat än i samband med en socialisering. De framlagda förslagen hade emellertid icke gått ut på någon som helst andel för arbetarna i företagens ledning. De irriterade arbetsgivarna utan att väcka entusiasm hos arbetarna. Den fråga, som i 1922 års valmanifest sagts vara "för arbetarklassens hela närmaste framtid avgörande", hade några år senare förlorat all aktualitet.

★

Efter 1926 års ministärskifte stod det socialdemokratiska partiet mer än sex år utanför regeringsmakten. Stripa-beslutet framkallade en stark motsättning till de frisinnade, som ansågos vara främst ansvariga för detsamma, och det blev vanligt att tala om en begynnande borgerlig samling mot socialdemokratien. En tendens till radikalisering av partiets politik kan konstateras. Valnederlaget år 1928 var emellertid ägnat att motverka denna tendens. Med den ekonomiska krisens utbrott ställdes partiet inför nya problemställningar; kampen mot krisen utlöser en aktivitet på andra linjer än tidigare.

Ministären Ekman lyckades vid 1927 och 1928 års riksdagar vinna åtskilliga framgångar med stöd av växlande majoriteter. Ehuru socialdemokraterna redan i remissdebatten 1927 riktade starkt klander mot regeringen, särskilt på grund av dess politik i arbetslöshets-

frågan,[230] understödde de i flera fall regeringens förslag. I skolfrågan, den mest omfattande frågan vid 1927 års riksdag, samverkade frisinnade och socialdemokrater. Ett socialdemokratiskt initiativ om ändring av arbetslöshetsdirektiven, så att en arbetslös icke skulle kunna hänvisas till arbetsplats, vid vilken arbetskonflikt påginge, avvisades vid såväl 1927 som 1928 års riksdagar.

Vid båda dessa riksdagar väcktes från högerhåll utan framgång förslag om socialiseringsnämndens upplösning. Påståendet, att socialiseringsfrågan inom det socialdemokratiska partiet betraktades som inaktuell, bestreds av partiets ledande män.[231] Arbetslösheten, yttrade Hansson 1927, vore ett skäl "att ingå på en prövning av det nuvarande produktionssättet och dess enda alternativ, socialiseringen". Ett annat skäl vore motsättningen mellan den politiska demokratien och det ekonomiska fåtalsväldet. "I längden kommer icke ett folk, som är politiskt fullmyndigt, att finna sig i att de viktigaste medlen för dess existens kontrolleras av och ligga i händerna på ett fåtal rikemän." Under 1928 års debatt i ämnet framhöll partiledaren, att om socialdemokratien vunne majoritet, stode den "inför uppgiften att realisera sitt program . . . I samma mån som den socialdemokratiska politiken blir den ledande, så blir den samhällspolitik". Men samtidigt underströks den vanliga synpunkten att en utveckling mot socialism ägde rum oberoende av alla statsingripanden och att ett snabbt genomförande av socialiseringen genom en serie lagstiftningsakter icke kunde tänkas.

Vid 1928 års riksdag skärptes motsättningen mellan socialdemokraterna och de borgerliga partierna på ett för årets valkampanj avgörande sätt. I remissdebatten höll P. A. Hansson ett stort principiellt anförande, som förebådade en radikalisering av partiets politik.[232] Han liknade staten vid ett hem. "Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn . . . I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade,

plundrande och utplundrade. — Det svenska samhället är ännu icke det goda medborgarhemmet. Här råder visserligen en formell likhet, likheten i politiska rättigheter, men socialt sett består ännu klasssamhället och ekonomiskt råder fåtalets diktatur. Olikheterna äro stundom skriande: medan några få bo i palats, betrakta många det som en lycka, om de få bo kvar i sina kolonistugor även under den kalla vintern; medan en del lever i överflöd, gå många från dörr till dörr för att få en beta bröd ... Skulle det svenska samhället bli det goda medborgarhemmet, måste klasskillnaden avlägsnas, den sociala omsorgen utvecklas, en ekonomisk utjämning ske, de arbetande beredas andel även i det ekonomiska förvaltandet, demokratien genomföras och tillämpas även socialt och ekonomiskt." Partiledaren motiverade i korthet en del krav, som partiet sedermera utformade i motioner. Socialiseringsfrågan vore icke omedelbart aktuell. "En mera genomgripande socialisering tillhör emellertid den näringspolitiska framtidsmusiken, kanske dock den nära framtidens."

På grund av överväganden, om vilka närmare uppgifter icke föreligga, framlade den socialdemokratiska riksdagsgruppen en rad motioner av radikal färg. Största uppmärksamheten väckte ett förslag med begäran om utredning "av det sätt varpå arvsskatten bör utbyggas och omformas för att åvägabringa en begränsning av de stora förmögenheterna och en jämnare fördelning av egendomen".[233] I den omfattande motiveringen uppvisades och kritiserades egendomsfördelningens ojämnhet. En jämnare fördelning skulle skapa högre levnadsstandard och högre kultur inom de folkgrupper, som under det bestående tillståndet levde i skuggan, och därmed också minska de sociala och politiska motsättningarna. "Fattigdomen fördrages med jämnmod, då den delas av alla", lyder en sats i motionen, som under den följande tiden ständigt åberopades av socialdemokratiens motståndare. "Den blir outhärdlig, då den dagligen kan jämföras med andras överflöd, och om den framstår såsom onödig, såsom ett tillfälligt resultat av sådana anordningar i samhällslivet, som kunna ändras." En väg att uppnå en jämnare fördelning vore en skärpning av arvsskatten. Motionärerna hänvisade särskilt till ett förslag av den italienske nationalekonomen Rignano. Enligt detta skulle en förmögenhet, då den första gången ärvdes,

beskattas lindrigt, men vid andra arvet skulle minst halva förmögenheten gå till staten och vid tredje arvet skulle återstoden konfiskeras; endast i modifierad form ansågs likväl denna plan användbar. Invändningen, att en ökad arvsskatt skulle leda till minskat sparande, bemöttes med förslaget, att de genom arvsskatten av staten förvärvade medlen skulle fonderas; till en början kunde de emellertid lämpligen användas till betalning av statsskulden. Motionärerna betonade, att deras förslag icke siktade till någon socialisering annat än så till vida, som enligt detsamma statens förmögenhet skulle ökas. I nära anslutning till arvsskatteförslaget yrkade socialdemokraterna jämväl på en utredning rörande omläggning av inkomst- och förmögenhetsskatten.

De båda förslagen fälldes av en så gott som enhällig borgerlig majoritet. Diskussionen koncentrerades till arvsskattefrågan. På borgerligt håll hävdade man att socialdemokraternas förslag innebure ett närmande till kommunisterna och ett försök att på en omväg genomföra socialiseringen. Wohlin ansåg, att tanken på ett direkt förstatligande av produktionsmedlen övergivits på grund av erfarenheterna i främmande länder och socialiseringsnämndens oförmåga att utforma konkreta förslag. "I den intellektuella förvirring, vari den svenska socialdemokratien för närvarande befinner sig, har den då sökt sig fram på en annan, bekvämligare och lättare framkomlig väg, nämligen att med avstående från socialiseringen av de fasta produktionsmedlen ... söka vinna socialiseringen på en annan, mjukare och smidigare men lika farlig väg genom att konfiskera resultaten av de enskildas arbetsamhet, duglighet och sparsamhet, och denna konfiskationsväg har klätts i den försåtliga formen av ökad progressiv beskattning samt ökad arvsbeskattning." Lindman yttrade, att om man krävde socialisering mera direkt, behövde man icke begära konfiskation av arv; om en sådan konfiskation skedde, vore socialiseringen i själva verket genomförd.

De socialdemokratiska ledarna betecknade i vissa sammanhang en skärpt arvsskatt som en form av socialisering, men betonade tillika, att de räknat på understöd från borgerligt håll för sitt förslag, då detta vore mindre långtgående än socialiseringsprincipen i mera egentlig mening. En rad uttalanden av liberala politiker och

vetenskapsmän — förnämligast engelska, men även några svenska — åberopades som bevis på den ojämna egendomsfördelningens skadlighet och nödvändigheten av en reform. Motionen är, yttrade dess författare, Wigforss, "om jag skall tala uppriktigt, helt enkelt ett sista försök att sträcka ut en hand till den gamla borgerliga vänstern. Den är ingenting annat än ett försök att säga: finns det ingen möjlighet att ni med edra gamla liberala utgångspunkter skola öppet kunna erkänna, att förhållandena i samhället inte äro önskvärda, att det inte är önskvärt, att egendomen är så ojämnt fördelad, som den för närvarande är, och att ni i likhet med liberalerna på andra håll inte ha något emot att göra något för att åstadkomma en jämnare fördelning."[234] Hansson förklarade, att partiet, även om det hade makten, icke skulle kunna socialisera annat än vissa produktionsgrenar, vilka utvecklingen själv givit sådan mognad att samhällelig äganderätt och drift vore fördelaktig. De nu väckta förslagen vore så begränsade, att man borde kunna räkna på understöd även från borgerligt håll. Vissa socialdemokrater motiverade dock förslaget på ett sätt, som kunde tydas som en bekräftelse på de borgerliga misstankarna. "Vi behöva pengar för den sociala revolutionen", yttrade Månsson; med "den sociala revolutionen" synes han visserligen närmast ha menat en rationalisering av industrien, men själva begreppet var ägnat att framkalla oro. I det hela kan icke bestridas, att en viss dubbelhet präglade den socialdemokratiska argumentationen; å ena sidan framställdes den förordade reformen som inledningen till en omdaning av samhället, å andra sidan som en begränsad skärpning av en skatt, som i Sverige var lägre än i andra under debatten åberopade länder.

I partimotioner framlades också förslag om utredning angående upprättande av en statlig affärsbank.[235] I motiveringen framhävdes storbankernas makt över näringslivet och behovet av en statsbank, som kunde driva in- och utlåningsrörelse på ett fullt affärsmässigt sätt och därigenom tjänstgöra som en garanti mot missbruk från bankernas sida. Att detta förslag framställdes, är så till vida förvånande, som flera socialdemokrater, främst Möller, både tidigare och senare gjort gällande, att en statlig affärsbank skulle medföra stora svårigheter; om en sådan bank vägrade kredit åt nödställda

industriföretag, skulle staten anklagas för den arbetslöshet, som företagens fall kunde medföra. De borgerliga partierna enades om att fälla detta förslag. Debatten kom till stor del att gälla de svenska storbankernas politik gentemot industrien; de borgerliga försvarade, socialdemokraterna kritiserade bankerna. Från borgerligt håll betecknades upprättandet av en statlig affärsbank som en socialistisk åtgärd. Socialdemokraterna reagerade starkt häremot. "Det bör kanske, då man i detta sammanhang talar om socialism", yttrade Sandler, "strykas under, att det här inte gäller, om man skall socialisera ett visst område av vårt näringsliv, utan om man på ett område, som är hotat av monopolistiska tendenser, skall införa en effektiv konkurrens genom ett statsföretag på området."[236]

Positivt kom tendensen till borgerlig samling vid denna riksdag till uttryck främst i den nya lagstiftningen om arbetsavtal, varigenom s. k. rättstvister i förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare lades under obligatorisk skiljedom. Med utomordentlig energi bekämpade socialdemokraterna avtalsförslaget, som stämplades som ett angrepp mot arbetarklassen; en demonstrationsstrejk anordnades före riksdagens beslut.[237] Detta är ett av de märkligaste exemplen på en praktisk felbedömning inom den svenska socialdemokratien; sedan de nya lagarna någon tid tillämpats, ha de allmänt ansetts tillfredsställande. — Skarpa konflikter mellan socialdemokrater och borgerliga uppstodo också i andra frågor, såsom kommunalskattefrågan.

På partikongressen 1928, som hölls strax efter riksdagens slut, kom det skärpta läget till synes framför allt i debatterna om valmanifest och om villkoren för en ny socialdemokratisk regeringsbildning. Dessa frågor skola behandlas i andra sammanhang. I det följande upptas de huvudsakliga programfrågor, som förelågo vid kongressen.

Flera motioner väcktes om ändring i eller revision av de allmänna grundsatserna. Bland förslagen voro några av stor principiell räckvidd.[238] Lindhagen krävde, under hänvisning till sitt förslag vid 1911 års kongress, en allmän revision av grundsatserna; bland annat borde i desamma ånyo införas en "påminnelse om den andliga frihetens och självansvarets oundgänglighet för tillkomst av en ny värld". Motionären erinrade om att vissa uttryck för de "humanistiska"

idéerna införts i grundsatserna år 1911 men sedermera uteslutits vid den stora revisionen år 1920. Därjämte betonades, att en mera allmän programmatisk nyorientering vore behövlig. Vad socialismen egentligen strävade efter vore "ekonomisk, politisk och andlig frihet". "Med denna utgångspunkt ernås ett grepp på nödiga omvärderingar. En del maskeraddräkter kring verkligheten måste falla och åtskilliga begreppsförvirringar böra lämna rum för sanningen ... Må vi besinna, att liberalismen, socialismen, kommunismen och kristianismen vid sina tillblivelser menade i stort sett samma sak, nämligen frihetens erövring i alla dess ovannämnda tre bemärkelser ... Det finnes i vår tid ingen annan organisation än den socialistiska, som är uppfordrad och i stånd att gå i spetsen för denna reorganisation av världen ... De för ändamålet erforderliga omvärderingarna måste då börja med en omvärdering av programmet. Det är i åtskilliga delar förbenat, lösligt, oklart och ofullständigt. En allmän revision av detsamma tarvas."

Från mera begränsade och preciserade synpunkter utgick Lindström i sin motion om att ett förslag till nya allmänna grundsatser skulle utarbetas till påföljande kongress. Den motivering, han lämnade i sin motion, bör kompletteras med de framställningar, som han vid samma tid publicerade på andra håll. Huvudanmärkningen mot de allmänna grundsatserna var enligt Lindström, "att de allt för mycket schematisera den ekonomiska och sociala verkligheten. Man måste säga att de äro präglade av en marxistisk ortodoxi, som svårligen kan betecknas såsom verklighetstrogen. Motsättningarna i det moderna samhället tecknas på ett påfallande stelt sätt. Denna teckning borde snarare logiskt leda fram till accepterandet av en katastrofteori i stället för att vara det principiella underlaget för en så utpräglat reformistisk taktik som den svenska socialdemokratiens ... Här hotar att uppkomma en motsättning mellan principprogram och praktiskt handlande som på längden kan komma att inverka teoretiskt upplösande samt befordra en missaktning för programsatserna". I sin motion nämnde Lindström två exempel som stöd för sin kritik. Då det i grundsatsernas tredje stycke talades om att "den kapitalistiska privategendomen ... blivit ett medel för de besittande att frånhända de arbetande frukterna av deras arbete", innebure detta ett

fördöljande av det ofrånkomliga faktum, att "det förlopp, som programförfattarna i den återgivna satsen velat teckna, även har innefattat den för varje framsteg oundgängliga kapitalbildningen, vars frukter kommit icke minst arbetarklassen till godo". Vidare vände sig motionären mot det för hela principprogrammet kännetecknande utsugningsbegreppet. Detta finge ingenstädes en ekonomisk definition och kunde i själva verket icke heller ges en sådan. Ordet utsugning framstode nu som en sedlig förkastelsedom, utan att det vore klart mot vilka denna dom riktades.[239] I annat sammanhang kritiserade Lindström ytterligare en rad punkter i principprogrammet. I andra stycket sades huvudorsaken till civilisationens lyten vara det kapitalistiska produktionssättet, som lagt äganderätten till produktionsmedlen i ett mindretals händer. Det vore orimligt att på detta sätt göra ägandeformen till det väsentliga för ett samhälles ekonomi. "Här möter man en socialistiskt-dogmatisk stupididet, som i allo är ett värdigt motstycke till den borgerligt-dogmatiska stupididet, som förmenar att den privata ägandeformen är det främst nödvändiga för ett progressivt samhälle". I sin teckning av det nuvarande samhällstillståndet hävdade partiprogrammet, framhöll Lindström, att det besittande fåtalet bleve allt rikare medan arbetarklassen proletariserades. "Men vad är detta annat än den vulgärmarxismens samhällsteori, som dagligen och stundligen förnekas i den svenska socialdemokratiens praktik? Av de allmänna grundsatserna får man det intrycket, att denna motsättning oavlåtligen skärpes och att inga mildrande och förmedlande element uppenbara sig. När så är, borde icke det hela logiskt leda fram till en katastrofteori? Den svenska socialdemokratiens principprogram levererar faktiskt materialet till denna katastrofteori; att programförfattarna icke framställt en sådan kan icke bero på något annat, än att de plötsligen erinrat sig att det finns något, som heter det levande livet, och därför i grevens tid slitit av sin tanketråd." Samtidigt som Lindström framställde dessa anmärkningar mot programmet, påyrkade han i sin motion, att vissa frågor, som icke berördes i grundsatserna, skulle beaktas i desamma. Sålunda borde, efter mönster av vissa moderna utländska program, en principiell analys givas av finanskapitalets roll, av imperialismen och av socialdemo-

kratiens ställning till staten. I andra framställningar klarlade Lindström närmare sin uppfattning; i de allmänna grundsatserna skulle bland annat framhävas, att en socialisering, "d. v. s. produktionens baserande på ett gemensamt samhällsintresse", vore ägnad att övervinna kampen mellan olika gruppintressen och leda till stegring av produktionen, samt att det socialdemokratiska partiet ovillkorligt ställde sig på demokratisk grund.[240]

Programkommissionen avstyrkte de berörda motionerna. I fråga om Lindhagens förslag anfördes, att en allmän revision av programmet icke kunde verkställas utan direktiv och att sådana ej funnes angivna i motionen, samt att socialdemokratiens vilja att befordra den mänskliga friheten redan upptoges i grundsatsernas första stycke om "betryggande och utveckling av den andliga och materiella kulturen". Liknande synpunkter gjordes också gällande mot Lindströms motion i den mån denna syftade till komplettering av programmet. Vad motionärens anmärkningar mot grundsatserna beträffar betonade programkommissionen, att intet förslag framställts om ersättande av uttrycket utsugning med ett annat uttryck. "Själva det sakförhållande det gäller lär inte gå att ta bort ur grundsatserna utan att rycka ut en väsentlig del av socialistisk åskådning. Innan ett alternativ till utsugningsterminologien framställts, är det av föga värde att diskutera vilken term som kan gå bäst att definiera". Programkommissionen ställde sig alltså på ståndpunkten, att här blott förelåge en fråga om det lämpligaste sättet att uttrycka ett visst "sakförhållande". Men liksom den kommission, som utarbetat de allmänna grundsatserna, gjorde den intet försök att fastställa, vari det diskuterade "sakförhållandet" skulle bestå. Det är att märka att programkommissionen i huvudsak hade samma sammansättning som 1919 års kommission; till dess medlemmar hörde Sandler, Engberg, Hansson och Möller, och betänkandet i denna fråga hade tydligen utarbetats av Sandler, som författat 1919 års betänkande.

Debatten i frågan, som huvudsakligen fördes av Sandler och Lindström, erbjuder knappast något nytt utöver motionärens uttalanden. Något försök att närmare analysera utsugningsbegreppet och andra grundtankar i programmet gjordes icke. Programkommissionens av partistyrelsen tillstyrkta utlåtande bifölls utan votering.

I det politiska programmet beslutades två ändringar, som i korthet böra omnämnas.[241] Flera motioner hade väckts i jordfrågan, bland dem en av Lindhagen, som helt allmänt krävde en mera energisk och radikal jordpolitik. Programkommissionen tog motionerna till anledning att föreslå en betydande formell omredigering av jordprogrammet och dess förslag antogs av kongressen. Enligt detsamma fick punkt XV i programmet följande lydelse:

"Samhället tillhandahåller jord för bildandet av självständiga mindre jordbruk.
Större jordbruksegendomar överföras i samhällets ägo.
Spekulation med jord förhindras.
Social arrendelagstiftning.
Vanhävdslagstiftning.
Jordbrukets intensifiering befordras.
Nyodlingsverksamhet och skogskultivering främjas."

Sköld, som motiverade programkommissionens av partistyrelsen tillstyrkta förslag, anförde, att detsamma i huvudsak innebure en mera koncentrerad formulering av de fordringar, som funnes upptagna i det gällande jordprogrammet. I detta voro "väsentliga och oväsentliga punkter ... blandade om varandra på ett sådant sätt, att man har svårt att avgöra, vad partiet betraktar som mer eller mindre viktigt". Därjämte ville man genom den föreslagna nya texten vinna två fördelar ur saklig synpunkt. I 1920 års program hade uttalats, att styckning av samhällets jordegendomar endast skulle få ske, om naturförhållandena gjorde stordrift olämplig. Detta hade på vissa håll tolkats så att partiet motsatte sig styckning av kronojord för egnahemsändamål, vilket icke varit meningen. Genom den föreslagna formuleringen bleve denna oklarhet undanröjd. Vidare hade i den nya lydelsen klargjorts, att partiet beaktade de allmänna näringspolitiska synpunkterna, d. v. s. att det ville "medverka till åtgärder, som syfta till att öka den odlade jordens omfattning genom nyodlingar samt att skapa en bättre tillväxt och ett bättre virkeskapital på våra skogsmarker".

I anslutning till ett av kongressen beslutat nytt kommunalprogram infördes en ny punkt IX av följande lydelse i programmet:

"Den kommunala självstyrelsen hävdas.
Till kommunala ändamål bidraga fastigheterna och andra mera stadigvarande beskattningsföremål genom särskild kommunalskatt och särskild bidragsskyldighet.
Statsbidrag under kontroll till kommunal verksamhet."

Socialiseringsfrågan blev endast i förbigående berörd på kongressen. Dechargeutskottet föreslog, i anslutning till ett yrkande av en av kongressens medlemmar, ett uttalande, som enhälligt och så gott som utan debatt beslöts av kongressen. I detsamma erinrades om att socialiseringsnämnden dittills huvudsakligen inriktat sitt arbete på allmänna undersökningar och utredningar och att "de initiativ av annan art, som man skulle väntat från densamma ... inskränkt sig till ett av de redan socialiserade företagen"; med de sista orden avsågs uppenbarligen betänkandet om Statens järnvägar. Partiets ökade inflytande hade emellertid, fortsatte resolutionen, tvingat de stora organisationsfrågorna i förgrunden, och behovet av ett praktiskt ekonomiskt handlingsprogram hade därför oavbrutet växt. Uttalandets kläm lydde: "Partikongressen understryker behovet av ett klarare utformat ekonomiskt handlingsprogram och hemställer till den blivande partistyrelsen att på grund av de senare årens erfarenheter och socialiseringsnämndens undersökningar senast före valet 1932 söka draga upp vissa riktlinjer för socialiseringssträvandena i vår tid och partiets närmaste uppgifter även på det ekonomiska området." Uttalandet innebar tydligen en indirekt kritik av socialiseringsnämndens dröjsmål med framläggandet av ett aktionsprogram. Nu fordrades att ett sådant inom den närmaste fyraårsperioden skulle utformas. Uttalandet torde emellertid ha beslutats utan att väcka större intresse eller uppmärksamhet; vid 1932 års partikongress påstod en talare, att sannolikt flertalet av medlemmarna på 1928 års kongress icke beaktat frågan.

Valstriden vid 1928 års andrakammarval blev den hetsigaste sedan 1914 års val. I huvudsak formade den sig till en strid mellan borgerliga och socialdemokrater. I flertalet valkretsar gingo de borgerliga under gemensam kartellbeteckning, medan socialdemokrater och kommunister valtekniskt samverkade. Att valstriden blev särskilt häftig berodde på flera omständigheter. De borgerligas angrepp mot socialdemokratien gällde främst dels de planer på egendomsfördelning, som man ansåg sig kunna utläsa ur arvsskattemotionen och partiets valmanifest, dels samverkan med kommunisterna; trots att man från socialdemokratiskt håll vid detta val riktade skarpa angrepp mot kommunismen och betonade valsamverkans rent

tekniska karaktär, behandlade de borgerliga ofta i sin propaganda de två socialistiska partierna som en enhet. Högern vände sig därjämte mot socialdemokratien såsom ansvarig för 1925 års nedrustning. Inom socialdemokratien torde främst de av de borgerliga genomdrivna besluten om arbetslöshetsdirektiven 1926 och om obligatorisk skiljedom i rättstvister 1928 ha bidragit att ge en allmän skärpa åt agitationen.

Det socialdemokratiska valmanifestet var ovanligt omfattande; det upptar omkring nio sidor i partistyrelsens berättelse mot två—fyra sidor vid andra val.[242] Manifestet hade diskuterats på vårens partikongress men fått sin slutliga form av partistyrelsen. Inledningsvis betonades, att vänstern sprängts och att en allt bestämdare borgerlig samling mot socialdemokratien uppstått. Särskilt pekades på de nyssnämnda besluten 1926 och 1928 och på att en del socialpolitiska frågor fått förbliva olösta. Partiet krävde bland annat en utbyggnad av socialförsäkringen och en jordreform i enlighet med programmet och vid riksdagen väckta förslag. I denna sistnämnda punkt uttryckte man sig skarpare än i något tidigare valprogram; genom styckning av större egendomar i allmän eller enskild ägo borde bildas nya jordbruk och småbruk och torp och lägenheter utvidgas till fullständiga jordbruk. Tullar vore för massan av jordbrukare utan värde. Manifestet berörde vidare bland annat försvarsfrågan och skolfrågan.

Det var emellertid främst två stycken i slutet av valprogrammet, som betecknade en radikalisering av partiets politik. Efter att ha talat om nödvändigheten att fylla det politiskt demokratiska samhället med *"den sociala och ekonomiska demokratiens innehåll"* fortsatte manifestet: "Till de naturliga åtgärderna vid förverkligande av detta syfte räknar socialdemokratien främst *överförandet i samhällets ägo eller under samhällets kontroll* av stora naturrikedomar, sådana som skogar, gruvor och vattenfall, en moderniserad *arvsbeskattning i egendomsutjämnande syfte* och strävandena att tillförsäkra de i produktionens tjänst *anställda arbetarna medinflytande inom företagen.* Ett betydelsefullt medel till stävjandet av storfinansens övermakt inom näringslivet ser socialdemokratien i *effektiv organisation av statens affärsbankrörelse.*"

Dessa punkter aktualiserade alltså socialiseringsfrågan och frågan om industriell demokrati samtidigt som de inneburo ett fullföljande av aktionerna i arvsskattefrågan och frågan om en statlig affärsbank. På partikongressen berördes egendomligt nog dessa frågor blott i största korthet. Partistyrelsens referent, Möller, erinrade endast i förbigående om att utkastet till valmanifest upptog frågan om socialisering av vissa naturtillgångar. Kravet på en statlig affärsbank motiverade han med orden, att en dylik bank skulle "bryta storfinansens faktiska envälde inom näringslivet" och därför utgöra ett "litet steg i riktning mot ett utjämnande av maktförhållandena inom samhället". Beträffande arvsskatteförslaget framhöll han, "att de borgerliga partierna icke på många år stått så skräckslagna som den dag, då arvsskattefrågan behandlades ... Överhuvud taget hade man ett mycket starkt intryck ... att man här verkligen hade rört vid en av de hjärtpunkter, vars beröring kommer dem att skrika högt i luften". Detta förhållande synes ha framstått som ett bevis på arvsskatteaktionens lämplighet, icke som ett tecken på dess faror. I debatten talades knappast om dessa frågor. Endast en talare, Leo, gick något in på socialiseringsfrågan. Han ansåg, att punkten härom borde få en skarpare formulering; "jag har den bestämda meningen, att manifestet åtminstone bör innehålla ett varsel för allt landets folk om att socialdemokraterna nu äro beslutna att på allvar gå till verket för att åstadkomma en socialisering".

I valagitationen drev framför allt Wigforss den radikala linjen. I tre broschyrer — "Egendomsutjämning och arvssskatt", "Fattiga och rika" samt "Äganderätt och socialism" — motiverade han förslaget i arvsskattefrågan och socialiseringskravet. I den förstnämnda frågan formulerade han en rad satser, som, även om de voro omgivna med vissa reservationer, med fog kunde tolkas som bevis på socialdemokratiens vilja att förstatliga eller uppdela egendomen. Han talade om möjligheten av "en verklig indragning av förmögenheter till samhället".[243] "Har man något att fördela och vill att det skall göra största möjliga nytta, skapa största möjliga tillfredsställelse, finns bara en förnuftig regel att följa: att dela ut efter behov, det vill i praktiken säga: att dela jämnt ... Rikedom

bredvid fattigdom betyder slöseri, därför att den rike kan använda pengar på ganska överflödiga ting, innan den fattige har fått till sin nödtorft ... I en segelbåt finns inte plats för förstaklasspassagerare ... Den allmänna rösträtten är oförenlig med ett samhälle, kluvet i en mindre klass av egendomsägare och en större klass av egendomslösa. *Antingen komma de rika och egendomsägande att ta bort den allmänna rösträtten, eller också komma de fattiga att med rösträttens hjälp skaffa sig andel i den samlade rikedomen.*"[244] Dessa satser syntes beteckna en återgång till en fördelningsprincip, som i den socialdemokratiska debatten under den närmast föregående tiden sällan framförts. Samtidigt som Wigforss motiverade en jämn egendomsfördelning, gjorde han gällande, att endast de rika skulle få sin egendom minskad, medan de, som levde i måttligt välstånd, icke skulle förlora något; detta visade, att han i själva verket icke var beredd att konsekvent tillämpa de principer, som han uppställde. I socialiseringsfrågan skrev Wigforss efter Marx, att hela den industriella arbetsprocessen redan vore "socialiserad" och att ingenting därför vore naturligare än att också socialisera produktionsmedlen och de färdiga produkterna genom att förlägga dem i någon "samfällighets" hand.[245] "Denna samfällighet kan vara staten eller kommunen, den kan vara en fri sammanslutning av de arbetande i ett företag, den kan vara arbetarna inom en industri, organiserade i stora förbund. Alla dessa former ge uttryck för en strävan att gemensamt äga och förvalta."

Flertalet av partiets ledande män gingo en annan linje. De uppehöllo sig främst vid de begränsade fordringar, som voro aktuella inom social- och jordbrukspolitiken.[246] Utan att ta avstånd från de i valmanifestet upptagna och av Wigforss propagerade radikala principerna antydde man att dessa icke vore aktuella och att valmännen vid röstningen icke borde ta hänsyn till desamma. Hansson angrep den ojämna egendomsfördelningen som en "samhällsfara" och yttrade, att partiet i arvsskattemotionen anvisat "en väg att minska faran" och genom socialiseringskravet pekat på en väg "att upphäva faran". Men tillika betonade han, att dessa frågor icke skulle avgöras under den närmaste riksdagsperioden utan denna skulle fyllas av frågor, som icke berörde samhällets ekonomiska grundval

och organisation.[247] Sandler uttryckte sig likaledes med försiktighet. Arvsskatteförslaget vore icke definitivt utformat. "Utjämning och sparande äro bägge goda ting. Man får jämka sig fram till en hygglig avvägning."[248] Prövningen i socialiseringsfrågan måste ske från den ekonomiska ändamålsenlighetens synpunkt och nödvändigheten av smidiga affärsmässiga förvaltningsformer måste beaktas. Engberg förklarade, att äganderätten ständigt anpassade sig efter produktionsförhållandena och sålunda oavbrutet förändrades.[249] Ur social synpunkt kunde den privata egendomen indelas i två huvudslag: "utsugningsegendom" och "arbetsegendom". Endast i fråga om den förra, den privatkapitalistiska egendomen, önskade socialdemokraterna större rätt för det allmänna. Men en ekonomisk omvandling vore icke aktuell politik. Vid en genomläsning av referaten av valtalen får man det intrycket, att socialdemokraterna under trycket av de borgerligas effektiva propaganda i de nu berörda frågorna voro benägna att successivt moderera sin ståndpunkt.

Valet blev ett svårt nederlag. Partiet förlorade fjorton platser, varav de flesta gingo till högern. Förlusterna berodde icke på att någon avsevärd del av partiets ordinarie väljarkår nu röstade med något annat parti utan på att partiet i jämförelsevis liten grad ökade sin röstsiffra. Efter valen gjorde partiordföranden gällande, att arvsskatteaktionen sannolikt vore en väsentlig orsak till nederlaget.[250] En av partistyrelsen sedermera verkställd undersökning tyder på att han hade rätt.[251]

Den av Lindman ledda högerregering, som tillträdde efter valen, förde en moderat samförståndspolitik och blev icke föremål för systematisk opposition från socialdemokratiskt håll; den frisinnade ledaren och den av honom praktiserade tyngdpunktsparlamentarismen hade utsatts för en skarpare allmän kritik. Överhuvud kan man hos partiet under åren efter 1928 års val spåra en benägenhet att retirera från de radikala ståndpunkter, som före valen intagits och som av många ansågos ha bidragit till nederlaget. I remissdebatten 1929 uppträdde socialdemokraterna med stor moderation. Partiledaren yttrade, att det borde finnas förutsättningar "för ett visst samarbete mellan en i anda och sanning samhällsvårdande konservatism och socialdemokratisk iver att bereda trygghet och väl-

stånd för alla"; han ansåg dock, att i det föreliggande läget denna tanke icke kunde bli fruktbärande, då den svenska högern vore "mera privilegievårdande än samhällsvårdande".[252] En av regeringen på hösten 1928 organiserad arbetsfredskonferens, i vilken representanter för arbetsgivare och arbetare deltogo, blev föremål för erkännande. De viktigaste socialdemokratiska initiativen, som bland annat gällde upphävande av 1928 års lag om arbetstvister, nya arbetslöshetsdirektiv och begäran om proposition rörande arbetslöshetsförsäkring vid följande riksdag, blevo emellertid avslagna. Vid slutet av riksdagen framtvingade partierna utanför regeringen av skäl, som i detta sammanhang sakna intresse, finansminister Wohlins avgång. I samband härmed igångsattes förhandlingar om samverkan mellan socialdemokraterna och de frisinnade.[253] Dessa förhandlingar, som delvis betingades av önskan att skapa ett stabilare underlag för en regeringsbildning, fortsatte under den följande tiden och resulterade vid 1930 års riksdag i samgående i några frågor — främst försvarsfrågan — men någon grundval för en ny vänsterregering kom icke till stånd.

Vid sistnämnda riksdag framlade socialdemokraterna ett förslag i arbetslöshetsfrågan.[254] Här uppdragas nya riktlinjer för frågans behandling, vilka företecknade partiets framtida krispolitik. Systemet med nödhjälpsarbeten och låga löner skulle ersättas av ett system med mera produktiva statsarbeten, som i fråga om löne- och arbetsvillkor skulle bedrivas på samma sätt som arbeten i den fria marknaden. Förslaget bifölls icke men riksdagen beslutade en utredningsskrivelse, som i viss mån tillgodosåg motionärernas syfte.

1930 års riksdag fick emellertid sin prägel av den jordbrukskris, som utbröt år 1929 på grund av det internationella prisfallet på spannmål. Högerregeringen framlade förslag om en rad stödåtgärder för jordbruket, främst höjda tullar och inmalningstvång, d. v. s. tvång att vid förmalning använda en viss procent svensk brödsäd. Socialdemokraterna kritiserade dessa förslag dels ur allmänna frihandelssynpunkter, dels emedan de ansågos ägnade att hjälpa endast de mera välställda jordbrukare, som producerade spannmål till avsalu.[255] Tullhöjningarna avvisades under samverkan mellan frisinnade och socialdemokrater, medan inmalningstvånget genomför-

des av en borgerlig majoritet. I denna situation avgick regeringen Lindman, och de frisinnade, som intagit en utslagsgivande mellanställning, bildade ministär under ledning av Ekman.

Socialdemokratiens valmanifest vid 1930 års landstingsval betecknade en tydlig reträtt från de radikala positionerna av år 1928.[256] Partiet förklarade sig bekämpa försöken "att genom höjda livsmedelstullar ensidigt hjälpa en mindre del av jordbrukarna och låta denna hjälp betalas av hela den konsumerande allmänheten, däribland hundratusentals mindre jordbrukare och de allra fattigaste medborgarna". Däremot kritiserades icke inmalningstvånget, vilket tydde på att partiet var berett att godtaga detta. Partiet sade sig ha velat samla vänsterpartierna kring ett begränsat framstegsprogram, men denna strävan hade på grund av de frisinnades hållning icke kunnat förverkligas. En lösning av de sociala jordfrågorna ställdes i förgrunden bland partiets fordringar. En sådan lösning skulle avse "att skydda de många små jordbrukarna och arrendatorerna mot godtycke och att förhjälpa dem till vinsten av nyodling och jordförbättring, i syfte att skapa möjligheter för utvidgning av ofullständiga jordbruk, så att dessa kunna bereda innehavaren bärgning, samt i syfte att öppna framkomliga vägar för lantarbetare och andra att bilda egna jordbruk". Något program för avveckling av den aktuella jordbrukskrisen framlades däremot icke. Vidare krävde partiet en arbetslöshetspolitik i enlighet med de vid riksdagen väckta motionerna, arbetslöshetsförsäkring och höjda folkpensioner. På detta program, i vilket ingen punkt går utöver socialpolitikens gräns, vann socialdemokratien en betydande framgång, som dock icke ledde till någon förändring i fråga om regeringen.

1931 års riksdag kännetecknades av en allmän avspänning. Ministären Ekman lyckades med majoriteter av växlande färg genomföra åtskilliga förslag av vikt. Två sedan länge diskuterade socialpolitiska frågor, sjukförsäkringsfrågan och frågan om moderskapsunderstöd, vunno en lösning. Mot socialdemokraternas röster infördes importmonopol på spannmål. Socialdemokraterna motionerade förgäves i frågorna om arbetslöshetsunderstöd och arbetslöshetsförsäkring.

Debatten inom det socialdemokratiska partiet under åren före den

stora ekonomiska krisens utbrott tyder på utomordentlig oklarhet i fråga om de ideologiska riktlinjerna. Sedan demokratiseringen genomförts hade partiet varit riksdagens starkaste, det hade tagit initiativ till och under samverkan med andra riktningar lyckats genomföra en rad betydelsefulla reformer. Men partiet hade ännu icke i sina förslag — utom möjligen 1928 — gått utöver socialpolitikens eller vad man kan kalla den borgerliga reformpolitikens ram. Diskussionen om industriell demokrati hade tynat bort, i socialiseringsfrågan hänvisade man till den pågående utredningen. Det förutsattes allmänt, att socialdemokratien hade andra, långt mera väsentliga mål än de förslag som framställdes i riksdagen, men om dessa mål och sättet för deras uppnående talades i regel blott i allmänna, av den ideologiska traditionen helgade fraser. Följde partiledningen någon bestämd men icke angiven taktik, uppställde den i hemlighet preciserade mål, eller dolde dessa uttryckssätt endast tomhet? Den främste representanten för partiets ungdomsrörelse, Rickard Lindström, skrev i anslutning till partiets fyrtioårsjubileum, att "endast den, som av bekvämlighet, feghet eller okunnighet döljer verklighetens sanna anlete för sig, kan förneka, att socialdemokratien i dag står mitt uppe i en kris".[257] Han talade om "den tilltagande bristen på andlig ledning och andlig styrka inom arbetarrörelsen"; en ny "prövningens och pånyttfödelsens anda" krävdes, om partiet skulle "kunna föra sin kamp för socialismens idé".

Till belysning av läget tjäna framför allt två debatter: en i den socialdemokratiska pressen år 1929 om klasskampsprincipen och därmed sammanhängande frågor, en i partistyrelsen år 1931 om socialiseringsnämndens verksamhet.

I första numret av "Tiden" för år 1929 skrev Lindström en artikel, vari han diskuterade klass- och klasskampsbegreppen.[258] Han påpekade här den grova generalisering, som låge bakom varje klassindelning och som särskilt komme till uttryck i begrepp sådana som bourgeoisie och proletariat. Härtill knöt sig en mera antydd än genomförd kritik av klasskampstankens starka framhävande i den socialdemokratiska propagandan. Partiet borde i högre grad än tidigare betona åskådningens, icke blott intressets samlande betydelse. Det borde till namnet, icke blott till gagnet, bli "ett folkparti, d. v. s. ett

parti, som samlar människorna kring socialistiska ideal överhuvud, utan den gamla betoningen av att varje socialistiskt ideal måste vara ett proletärideal... Ett nådigt öde har tillåtit partiet att till sitt eget och landets fromma trampa de 'teoretiska grundvalarna' under fötterna. När det gäller rensningen bland de överlevande teorierna är denna folkpartimentalitet en naturlig och stark anknytningspunkt". Socialdemokratiens mål vore att upphäva klassmotsättningarna och man beredde icke vägen härför genom att ständigt predika en primitiv klasskampslära. Partiledaren hade redan tidigare framfört liknande tankegångar och anslöt sig i en rad artiklar i det väsentliga till Lindströms uppfattning.[259] Han betonade i nära anslutning till partiprogrammet, att utsugningen icke vore begränsad till arbetarklassen. Socialdemokratien vore företrädare för den väldiga majoritet av folket, som stode i en naturlig motsättning till den lilla gruppen kapitalister. Partiet borde beteckna sig som folkparti och sitt mål som folkbefrielse och folkhem. Bönderna och medelklassen borde vinnas för partiet. "Där klassbegreppet verkar avgränsande och isolerande, där öppnar folkbegreppet i stället vägarna till samarbete, där klassbegreppet lätt kan leda till ett försvagande av ansvaret för det som är, riktar folkbegreppet in ansträngningarna mera på ett tillgodogörande av de maktresurser som i samarbete kunna göras tillgängliga för ett omedelbart lättande av betrycket". Hansson varnade "för återfall i talesätt och agitationsmetoder, vilka voro lika naturliga för ett par årtionden sedan som de nu äro förlegade och ägnade att skada partiet i dess frammarsch". Något uppgivande av de socialistiska principerna låge icke häri. Flera tidningar instämde med partiledaren, ofta under framhållande av den marxska socialprognosens oriktighet.[260]

Som främste opponent mot dessa uttalanden uppträdde Engberg, sedan 1924 redaktör för "Social-Demokraten".[261] I stort sett utgick han från Marx' schema. Den väsentliga klassuppdelningen förelåge mellan dem, som ägde produktionsmedlen, och de egendomslösa. "Den nakna verkligheten är den, att samhället står inför ödesfrågan: skall arbetarklassens strävan eller kapitalistklassens strävan triumfera? Skall det läger, vars ledande klass är lönearbetarklassen, få ge samhällsordningen dess typ, eller skall det läger, vars ledande klass

är den storkapitalistiska och storfinansiella bourgeoisien allt framgent sitta i härskarsätet?" Talet om folkhem vore hämtat från unghögermannen Kjellén; man ville därmed beteckna "hemmet för ett folk, vars klasser kämpat sin inbördes kamp till slut och därmed avlägsnat klassamhället över huvud". Slagordet vore "en begreppsbildning på sidan om klassverkligheten. Det griper icke ut det väsentliga i bilden, sammanbinder icke tanken på nuet och framtiden, för icke in i synfältet den klassuppgörelse, kring vilken allt i samhället rör sig..."

Debatten erinrar i viss mån om meningsbrytningen om "klass" och "folk" mellan Branting och Danielsson fyrtio år tidigare. Dess intresse ligger emellertid icke i själva begreppsbestämningarna utan däri, att dessa återspeglade vissa allmänna föreställningar om partiets verksamhet. Även om Lindström och Hansson betonade, att de icke avsåge någon uppmjukning av partiets "socialism", är det tydligt, att deras uttalanden anbefallde en samförståndspolitik, som knappast kunde tänkas innefatta en socialiseringsaktion. Detta framgår klart av Hanssons citerade uttalande om klass- och folkbegreppens innebörd; anmärkningsvärt är också att folkbegreppets anhängare väl talade om socialism men icke om socialisering. Den terminologi, som Hansson förordade, förebådade i själva verket socialdemokratiens ideologiska motivering för krispolitiken från och med år 1933. Efter några år talade partiets ledande män om det "folkhem", vilket enligt Hansson skulle kunna uppnås genom en "socialistisk" politik, som en realitet, förverkligad redan genom den socialdemokratiska välfärdspolitiken.

Socialiseringsnämndens arbete fortsattes under dessa år utan att något förslag avgavs i själva sakfrågan. En rad utredningar publicerades, dels rörande socialiseringsfrågans läge i andra länder, dels angående svenska inrättningar och förhållanden, beträffande vilka undersökningar ansågos nödvändiga för nämndens fortsatta arbete, såsom postverket och skogsförvaltningen. I ett år 1927 avgivet betänkande förordade nämnden en viss ökning av statens rätt i fråga om gruvfyndigheter, men frågan om en mera allmän socialisering av naturtillgångarna diskuterades ej. I november 1926 redogjorde nämnden på regeringens begäran för sina arbetsplaner.[262] En abstrakt

analys av olika ekonomiska system hade nämnden funnit olämplig. Man hade i stället inriktat sig på konkreta undersökningar inom olika områden. Till de närmaste arbetsuppgifterna hörde en utredning rörande de svenska bolagen; i anslutning härtill skulle nämnden upptaga särskilda grupper av enskild näringsverksamhet till närmare prövning. Vidare skulle en undersökning företagas angående nationalförmögenhet och nationalinkomst. År 1927 ifrågasatte riksdagen i en skrivelse, om icke nämndens arbeten i fortsättningen borde väsentligen ägnas svenska förhållanden. I en på hösten 1928 avgiven skrivelse meddelade nämnden på regeringens begäran, att ett "slutligt, sammanfattande betänkande" möjligen kunde föreligga före den 30 juni 1931; i anslutning härtill bestämde regeringen att nämndens arbete skulle upphöra vid den angivna tidpunkten. År 1929 publicerade nämnden en redogörelse för svenska aktiebolags balansräkningar; i sin berättelse detta år meddelade nämnden, att den låtit igångsätta utredningar rörande den svenska elektroindustrien, pappersindustrien och skoindustrien. Följande år uppgav nämnden, att dessa utredningar fortgingo och att arbetet med nämndens slutbetänkande hade påbörjats. I juni 1931 medgav regeringen, att nämnden fick fortsätta sitt arbete intill utgången av mars månad 1932; i nämndens berättelse av år 1931 meddelades blott, att undersökningarna rörande de förut nämnda svenska industrierna och arbetet på slutbetänkandet fortsatte. Nämnden blev icke färdig vid den angivna tidpunkten, och i mars 1932 medgav regeringen, att nämndens arbete finge fortgå utan ersättning åt ledamöterna. Nämndens berättelse på hösten 1932 innehöll blott en uppgift om att arbetet fortskred.

Före det beslut, som beviljade nämnden uppskov med arbetet till i mars 1932, hade nämndens socialdemokratiska ledamöter begärt råd angående det fortsatta arbetets bedrivande.

I februari 1930 lämnade Möller inför partistyrelsens verkställande utskott en redogörelse för nämndens arbete.[263] Nämnden skulle inom den närmaste tiden taga ställning till frågan om socialisering av skoindustrien. De socialdemokratiska ledamöterna hade närmast tänkt sig att förorda upprättandet av ett samhälleligt företag, tillräckligt stort för att kunna tillgodose 25 procent av marknadens behov av skodon, med undantag för s. k. lyxskodon. Möllers framställning

följdes av en debatt, om vilken närmare uppgifter icke föreligga. Något beslut fattades icke.

Över ett år senare, i april 1931, upptogs socialiseringsnämndens arbete till debatt i partistyrelsen.[264] En sådan debatt önskades, yttrade Möller i sitt inledande anförande, av nämndens socialdemokratiska ledamöter. Skälet härtill vore, att nämndens arbete hölle på att avslutas, betänkandena beräknades utkomma från trycket under följande år. I första rummet vore det frågan om en socialiseringsaktion inom sko- och pappersindustrierna. "Nämndens socialdemokrater ha icke tagit definitiva ståndpunkter till betänkandenas rekommendationer i dessa fall, varför det ännu är tid för partistyrelsen att giva dem en del råd och anvisningar ... Man kan beräkna att det kommer att uppstå stora strider omkring nämndens arbete, när dessa aktstycken föreligga. De kunna bli huvudpunkterna i 1932 års valrörelse. Det går icke att skriva dessa betänkanden ur politiska synpunkter, men vi få taga hänsyn till att de icke komma att försvåra vårt politiska arbete. Läget i politiskt avseende är nu gynnsamt för oss, och vi böra icke företaga något som kan försämra det. Det är viktigt för nämndens socialdemokratiska ledamöter att, innan de stå inför tvånget att taga definitiv ståndpunkt, få rådgöra med partistyrelsen." Efter Möllers anförande lämnade nämndens sekreterare Leo en rapport över nämndens verksamhet, varvid särskilt förslaget att upprätta en statlig skoindustri behandlades. Därefter vidtog en ingående diskussion.

Tanken på en socialiseringsaktion kritiserades härvid av en rad talare, icke minst av sådana, som tillhörde partiets radikala flygel. Åkerberg vände sig mot förslaget om statlig skoindustri under framhållande av att följden av dess genomförande skulle bli stor arbetslöshet. Engberg ansåg en socialisering under tullskydd olämplig och ställde sig överhuvud avvisande. Höglund önskade, att partistyrelsen skulle avråda nämnden från att komma med något positivt förslag. "Det är klokast att socialiseringsnämnden tar saken under förnyad omprövning och att den skriver sina förslag så att partiet icke lider politiskt men därav." G. Branting gick på samma linje; han befarade en olämplig debatt om nämndens program och syntes för övrigt anse en socialisering möjlig endast i ett tillspetsat läge. E. Lindberg ytt-

rade att nämnden tydligen känt sig tvungen att framställa positiva förslag; enligt Lindberg borde i varje fall banker och naturtillgångar komma i första rummet vid en socialisering.

Dessa argument mot en socialisering granskades i anföranden av Möller, Sandler, Leo och Wigforss, av vilka de tre förstnämnda voro ledamöter av nämnden. Möller betonade, att var och en gärna avvisade socialisering just på det område, till vilket han själv vore knuten — denna replik torde särskilt ha gällt Åkerberg, partiets främste man i skoindustriens centrum Örebro. Frågan om en socialisering av tullskyddade industrier innefattade, fortsatte Möller, stora svårigheter. Man hade allmänt utgått från att ersättning skulle lämnas vid socialisering. "Men vid inlösning av tullskyddade industrier måste man då inlösa tullvinster, som så att säga ligga i botten på företagen. Det skulle vara att belasta statliga företag med orimliga kapitalutgifter. Från denna utgångspunkt blir det en ohållbar ståndpunkt att tullskyddade industrier skola inlösas. Om vi icke kunna företaga en allmän inlösning men finna att det är nyttigt att ha insteg inom en tullskyddad industri kunna vi icke göra annat än att bygga nya företag." Man kunde tänka sig utvägen att inlösa endast de bästa fabrikerna, men då skulle även de sämre fordra inlösning och följden skulle bli, att staten finge ett antal fabriker, som måste nedläggas; en delinlösning vore därför i realiteten otänkbar. Möller tillade, att skofabrikerna vore efterblivna och att en rationalisering — innefattande specialisering av driften inom större komplex — därför vore påkallad. Sandler karakteriserade läget: "Partistyrelsen har med stort lugn mottagit meddelandet om, att vi icke tänkt socialisera industrien och jordbruket i detta land, men dess känslor kommo i svallning, då det påvisades, att det finns särskilda grenar av industrien, som äro lämpliga för socialisering." Ville man socialisering vore den enda möjligheten att genomföra en sådan inom vissa bestämda områden. Ett socialiserat samhälle uppstode, då den socialistiska hushållningen behärskade utvecklingen; det vore vidskepelse att föreställa sig ett samhälle, där det icke funnes mer än en typ av hushållning. Socialiseringsnämndens slutbetänkande måste begränsas till svenska förhållanden och till det aktuella läget. "Vi få icke sväva ut mot vad som kan ske om femtio år. Därom vågar nämnden icke

ha någon uppfattning." Leo erinrade i nära anslutning till Möller och Sandler om att om man ej ville godtaga en partiell socialisering, återstode endast totalsocialisering och för en sådan vore man uppenbarligen icke redo.

De största sympatierna för en aktualisering av socialiseringsfrågan visade Wigforss. Såvida nämnden klarlade vad partiet skulle göra, om det komme till makten, förlorade tullsynpunkterna sin betydelse (Wigforss torde här ha förutsatt, att socialdemokratien skulle genomföra frihandeln). Man borde icke utgå från att partimedlemmarna ej vore mogna att diskutera en praktisk socialisering. "En större fara är om den uppfattningen framkommer, att vi retirerat från vår socialistiska uppfattning. Då är det bättre att säga, att socialisering är omöjlig ... Böra vi inte hellre säga, att i en situation, som skapas av den ruinerande konkurrensen, är socialismen enda räddningen? ... I övrigt böra vi ej vara rädda för att aktualisera problemen. Om ej krisen till nästa år slagit om i högkonjunktur bör ingenting då vara tacksammare." Höglund replikerade: "Wigforss säger att om vi retirera i detta ögonblick bli vi ett liberalt reformistiskt parti. Men för att vi icke godtaga dessa projekt behöva vi icke uppgiva socialiseringens *idé*. Det vore politiskt oöverlagt om vi skulle skjuta frågan i förgrunden år 1932."

Debatten i partistyrelsen följdes icke av något beslut, som klarlade styrelsens ställning. Men det är sannolikt, att den stämning, som under debatten kom till uttryck, blev avgörande för de socialdemokratiska nämndledamöternas handlande. Något konkret förslag om socialisering framlades icke, såsom varit avsett, år 1932, och har icke heller sedermera framkommit.

Några moment i meningsutbytet böra understrykas. De socialdemokratiska nämndledamöterna utgingo från att den första socialiseringsaktionen icke skulle avse övertagande av existerande företag utan blott upprättande av ett statligt konkurrensföretag. Tidigare hade med socialisering i första rummet menats enskilda företags överförande i samhällelig ägo; härom var nu icke fråga. Den linje som förelades måste gå ut på att staten skulle konkurrera ut andra företag. Den fria konkurrens, vars vådor man brukade framhålla i socialiseringspropagandan, skulle alltså bevaras; staten skulle delta i

densamma ungefär på samma sätt som ett ovanligt kapitalstarkt och efter rationella linjer skött enskilt företag. Om det statliga företaget ägde framgång måste följden bli ruin för och arbetslöshet inom ett större eller mindre antal enskilda företag. De skäl, som anfördes för denna linje, ägde tillämpning i första rummet på tullskyddade näringsgrenar. Men de voro i viss mån tillämpliga även i andra fall. Måste icke, såsom Möller antydde, en socialisering i form av en inlösning leda till att staten tvingades att övertaga alla, både goda och dåliga företag, inom vederbörande område? Och skulle icke en sådan allmän socialisering av en näringsgren medföra utomordentliga ekonomiska svårigheter?

Detta praktiska dilemma berördes i viss mån i kritiken av socialiseringsförslaget. Det motiv, som främst framfördes av opponenterna mot detta förslag, synes dock ha varit ett annat. En aktualisering av socialiseringsfrågan ansågs farlig ur politisk, d. v. s. ur partipolitisk synpunkt. Det vore icke lämpligt att i 1932 års valkampanj uppträda med ett utformat socialiseringsprogram. Häremot invändes av Wigforss, att det också vore farligt att överge socialiseringsprincipen. Vore det icke lämpligt att i en kris, "som skapas av den ruinerande konkurrensen", beteckna socialismen som den "enda räddningen". Wigforss synes här ha tänkt på själva principen, icke på det föreliggande förslaget, ty detta gick ju ut på att utvidga konkurrensen. Höglund gick vidare på den av Wigforss angivna linjen. Kunde man icke avvisa socialiseringsförslagen men samtidigt upprätthålla "socialiseringens idé"? Detta kunde icke gärna innebära annat än att man fortfarande skulle allmänt tala om socialisering utan att närmare ange vad man menade, utan en sådan konkretisering av planerna, som kunde väcka oro. Socialiseringen skulle utnyttjas som samlande symbol men avföras ur den praktiska politiken.

Detta uttalande företecknade partiets politik under de följande åren. Nämndens arbete uppsköts, sedan regeringen beviljat en ny frist. På samma sätt som tidigare talades om socialiseringen och om de anvisningar, som inom kort väntades från socialiseringsnämnden. På 1932 års kongress ställdes ännu en gång en klargörande utredning inom en nära framtid i utsikt. Men denna utredning kom aldrig.

Den refererade debatten ställde hela den problematik, som sedan

årtionden präglat den svenska socialdemokratiens verksamhet, i skarpaste belysning. Motsättningen mellan ideologi och handlingsvilja framträdde klarare än någonsin förr. Skulle man förklara den socialisering, som partiet sedan sin tillkomst betecknat som målet framför andra, omöjlig att genomföra? Eller skulle man, under trycket av sitt förflutna, föreslå en socialiseringsaktion, vars sakliga värde ledarna själva betvivlade och som allmänt antogs farlig för partiets maktställning? Eller skulle man fortfarande propagera socialiseringen som den framtida frälsningen under antydningar om att vad därmed menades och hur därmed skulle tillgå inom kort skulle uppenbaras? Den sistnämnda vägen valdes, socialiseringsmystiken bevarades. Men denna taktik närmade sig bristningsgränsen. Socialiseringsnämnden kunde icke göras till en permanent institution för skyddande av socialiseringens hemligheter. Problemet löstes genom de yttre händelserna. Krisen ökade socialdemokratiens folkliga prestige och möjliggjorde en genomgripande och betydelsefull aktion inom det bestående systemets ram, en politik i stor stil utan socialisering. Det sades under partistyrelsens debatt, att socialismen borde betecknas som räddningen i krisen; i realiteten kom krisen att rädda socialdemokratien ur dess ideologiska dilemma.

Under loppet av år 1931 skärptes de ekonomiska svårigheterna till allmän kris. Antalet arbetslösa, som i december 1930 varit 32,000, steg till 89,000 i december 1931 och 161,000 i december 1932; sitt maximum nådde arbetslösheten i mars 1933 med över 186,000 registrerade arbetslösa. Inom jordbruket blev den animaliska produktionen, som icke i högre grad berörts av de förut beslutade stödåtgärderna, indragen i krisen och priserna sjönko på kött, mjölk och smör. I september 1931 lämnades guldmyntfoten.

I den socialdemokratiska debatten kring krisen framträdde, schematiskt sett, två huvudlinjer.[265] Enligt den ena betraktades krisen som kapitalismens "dödskris", och det marxska schemat användes för att förklara dess uppkomst och förutsäga dess följder. Endast statliga ingrepp av den art, som kunde betecknas som en allmän socialisering

eller planhushållning, kunde reorganisera och höja produktionen. Krisen blev alltså ett motiv för socialisering i mera egentlig mening, för samhällelig drift och samhällelig planering. Enligt den andra, som ställde krisen i sammanhang med kapitalismen men icke trodde på "systemets" förestående undergång, borde mera begränsade och direkt verksamma åtgärder vidtagas. Arbetslöshetspolitiken skulle kombineras med en positiv krispolitik, ägnad att höja köpkraften, stimulera produktionen och åstadkomma på olika områden behövliga tekniska och ekonomiska förbättringar. Denna krispolitik karakteriserades i regel icke såsom en form av socialism eller planhushållning. Den stod emellertid från början i klar motsättning till den inom det borgerliga lägret vanliga, om än icke härskande uppfattningen, att krisen skulle mötas på samma sätt som tidigare kriser, d. v. s. med en allmän sparsamhet, som skulle möjliggöra en ny expansion inom näringslivet, och en arbetslöshetspolitik, som medförde så små kostnader som möjligt. Vad speciellt jordbrukskrisen beträffar, var ställningen här i viss mån en annan. Socialdemokraterna ville vid denna tid knappast vidtaga andra åtgärder än dem som omedelbart krävdes för att hindra nöden bland de små jordbrukarna, medan de borgerliga, särskilt högern och bondeförbundet, voro benägna för åtgärder, som skulle ge det svenska jordbruket monopol på hemmamarknaden.

På hösten 1931 tillsatte partistyrelsen en kommitté, bestående av Wigforss, Sköld och Vennerström, med uppdrag att utarbeta rikslinjer för den socialdemokratiska krispolitiken. Med stöd av dess undersökningar framlades vid 1932 års riksdag en rad motioner om åtgärder till lindrande av krisens verkningar.[266] I det hela begärdes för detta ändamål omkring 100 miljoner kronor, d. v. s. ungefär dubbelt så mycket som enligt regeringens förslag; medel skulle vinnas genom lån, höjning av direkta skatter och minskning av försvarsbudgeten. Det märkligaste i förslaget var emellertid kravet på en omläggning av arbetslöshetspolitiken. Tidigare hade de arbetslösa hjälpts dels genom kontantunderstöd, dels genom reservarbeten, d. v. s. arbeten, som betalades med lägre löner än den öppna marknadens och som icke fyllde något omedelbart behov och alltså icke kunde konkurrera med annan företagsamhet (huvudsakligen vägarbeten). I anslutning till tidigare, mera begränsade förslag, påyrkade nu social-

demokraterna, att en stor del av de begärda anslagen, omkring trettio miljoner, skulle användas till beredskapsarbeten, d. v. s. arbeten, som betalades med marknadslöner och gällde mera direkt allmännyttiga företag. Beredskapsarbeten hade förut förekommit, men endast i mycket ringa utsträckning. De skulle enligt förslaget bland annat gälla vägar och broar, åtgärder till förbättring av skogsområden, fiskehamnar och undersökning av malmfyndigheter. Genom beredskapsarbetena skulle även yrkesskickliga arbetare kunna beredas en passande sysselsättning, vilket eljest icke vore möjligt. Dessa arbeten, jämte andra föreslagna ändringar i arbetslöshetshjälpen, motiverades i första rummet med behovet att lindra nöden och åstadkomma välbehövliga förbättringar på olika områden. Det vore mera ekonomiskt att låta folk arbeta än att underhålla dem i sysslolöshet. Men därjämte anfördes, att statsanslagen till arbetslösa och till material för beredskapsarbeten skulle höja konsumtionen och köpkraften och därmed generellt påverka näringslivet i gynnsam riktning. Dessa synpunkter framfördes med särskilt styrka av Wigforss, som intog en ledande ställning i partiets krispolitik. Det antyddes också att de föreslagna åtgärderna skulle medföra en reflation, en begränsad prisstegring, vilket för jordbrukarna skulle vara förmånligt; denna tanke betonades icke så starkt, sannolikt därför att en prisstegring icke kunde väntas vara populär bland industriarbetarna.

I fråga om jordbruket hävdades i den socialdemokratiska huvudmotionen, att på längre sikt en anpassning kunde vinnas genom en bättre organisation av produkternas omsättning samt en genom rationalisering åstadkommen sänkning av produktionskostnaderna. Staten borde härvid medverka genom utredningar och anvisningar. En omedelbar hjälp åt de sämst ställda jordbrukarna borde emellertid lämnas i form av kontanta understöd, i princip med återbetalningsskyldighet. För detta ändamål skulle tjugofyra miljoner anslås. Tullhöjningar och liknande åtgärder ansågos olämpliga såsom form för hjälp åt jordbruket. En sådan hjälp skulle verka orättvist, framhöllo motionärerna. "Även den mycket förmögne företagaren blir delaktig i hjälpen och denna blir ofta större, desto bättre situerad mottagaren är. Å andra sidan leder en dylik hjälpverksamhet till att medborgarna få bidraga därtill utan hänsyn till sin egen ekonomiska ställning.

Då den enskildes bidrag till understödsverksamheten sker i förhållande till hans konsumtion, kan mycket väl inträffa, att den välsituerade får bidraga mindre och den medellöse mera. Förevarande metod för social hjälpverksamhet utgör därför en ren utmaning mot samhällssolidaritetens princip."

Socialdemokraterna beledsagade sitt krisprogram med en principiell kritik av det kapitalistiska systemet men också med förklaringar om vilja till samverkan mot krisen. Partiledaren yttrade i årets remissdebatt, att läget i Sverge trots allt vore bättre än i många andra länder och att klassmotsättningarna här icke nått samma skärpa som på andra håll.[267] Utvecklingen till samförstånd borde drivas längre; "det är min personliga och livliga känsla, att man överhuvud taget aldrig kan skapa en lyckligare ordning, om man icke får åtminstone det stora flertalet av folket med till gemensamt arbete för allmänt väl." Härför krävdes, att de besittande klasserna visade verklig solidaritetskänsla. Hansson yttrade vidare, att krisen möjligen vore "ett tecken på att ett dåligt system måste falla och lämna rum för ett nytt och bättre system ... där folkets kontroll över sina tillgångar är av sådan art, att man kan undvika de starka rubbningar, som nu gång efter annan utsätta oss för fruktansvärt elände". De socialdemokratiska talarna betonade slutligen, att partiets förslag icke vore betingat av klassynpunkter; det gällde att hjälpa alla nödlidande oberoende av deras ställning i produktionsordningen.[268] Partiets förste talare i förstakammardebatten i arbetslöshetsfrågan yttrade: "De förslag, som föreligga i motionen och i reservationen, äro inte alls socialistiska till sin karaktär. De gå inte heller alls fram i klassegoismens tecken".

I huvudsak avvisades de socialdemokratiska förslagen i arbetslöshetsfrågan, ehuru de i vissa icke oviktiga hänseenden ledde till resultat. Kritiken av dem utgick från den allmänna uppfattning, som förut berörts. Det hävdades också, att förslagens genomförande stötte på stora statsfinansiella svårigheter och att beredskapsarbeten till marknadslöner vore ägnade att motverka en ofrånkomlig lönesänkning.

I jordbruksfrågan fattades beslut om en stödaktion, som i viss mån anknöt till det socialdemokratiska förslaget men var mindre långt-

gående. I huvudsak gingo de borgerliga partierna på en annan linje. Den år 1930 beslutade och år 1931 utbyggda spannmålsregleringen bibehölls. En mjölkreglering genomfördes, som avsåg att höja producenternas vinst. Flera nya eller förhöjda tullar beslutades, bland annat på ägg, potatis och kaffe. Nu nämnda och andra liknande beslut möttes av principell opposition från socialdemokratiskt håll. Några av högern och bondeförbundet framförda förslag om tullar och acciser — bland annat i fråga om brödsäd och margarin — avslogos genom samverkan av socialdemokrater och frisinnade. Däremot erhöll regeringen mot socialdemokraternas röster en vidsträckt fullmakt att vid behov höja tullsatserna.

Regeringen föreslog och riksdagen beslutade att belopp på tillsammans 245 miljoner skulle kunna ställas till förfogande för kredit åt banker (främst Skandinaviska banken) som i samband med krisen hotades av fallisemang. Socialdemokraterna gingo i princip med på dessa förslag, ehuru de ville uppställa strängare villkor än de borgerliga, i första rummet skärpt statlig kontroll. Detta ställningstagande motiverades därmed, att bankerna måste räddas med tanke på insättarna och för att icke arbetslösheten ytterligare skulle ökas.[269] Socialdemokraterna betonade emellertid, att det skedda vore ett bevis på det kapitalistiska systemets svaghet och på behovet av en statlig kontroll över det ekonomiska livet.

På partikongressen i mars 1932 kommo de linjer, som framträtt i partiets krisdiskussion, till behandling. De förslag, som partiet väckt i riksdagen med anledning av krisen, voro icke slutbehandlade, men det var redan klart, att de icke skulle godtagas som grundval för krispolitiken. Under dessa förhållanden var givet att kongressen skulle ta ställning till riksdagsgruppens verksamhet och i samband därmed angiva riktlinjer för den kommande valkampanjen. Därjämte blev frågan om socialiseringsprincipens aktualisering i samband med krisen föremål för debatt och resolution.

Frågan om "den politiska situationen inför valen" upptogs i ett anförande av partiets ordförande.[270] Denne erinrade till en början om att kongressen denna gång sammanträdde tidigare på året än

vanligt och att det därför icke vore möjligt för partistyrelsen att framlägga ett förslag till valmanifest; under riksdagen kunde inträffa ting, som måste påverka manifestets avfattning. Däremot kunde kongressen göra ett allmänt politiskt uttalande, särskilt i anslutning till de av riksdagsgruppen väckta motionerna. Hansson lämnade därefter en redogörelse för partiets politik sedan föregående kongress. Av betydelse i detta sammanhang är att han ställde nederlaget vid 1928 års andrakammarval och framgångarna vid 1930 års kommunalval i relation till valprogrammen vid dessa tillfällen. Av händelserna 1928 kunde man dra den lärdomen, "att partiet gör klokt i, när det går att lansera genomgripande projekt, att först ha ordentligt inom sig genomdiskuterat dessa, så att man när man går till väljarna inte bara har en idé, en linje, utan också ganska väl utformade praktiska förslag till idéns realiserande". Vid en jämförelse mellan valprogrammet och valsegern 1930 kunde det konstateras att "vad som grundlägger vårt förtroende och befäster vår framgång är inte längre några radikala talesätt eller tillspetsade appeller, utan det är våra försök att för folket framlägga praktiska förslag till lösningar av frågor, som intressera dem i deras dagliga liv — en politik, som ingalunda är ny, en politik, som inte heller utesluter att man fullgör den förpliktelse mot framtiden och de större målen, som ett socialdemokratiskt parti aldrig får försumma". Den vid riksdagen väckta krismotionen vore uttryck för denna uppfattning. "Vi ha i denna motion en utmärkt sammanfattning av vår politik, som är en politik utan hänsyn till klass eller grupp, en politik för hela folket, utgående från den riktiga uppfattningen, att de mest behövande skola hjälpas i första hand, och att man skall hjälpa så gott man förmår". Partiordföranden varnade alltså för radikala uttalanden inför valen, vilket är av särskilt intresse med hänsyn till att han icke deltog i den debatt i socialiseringsfrågan, som senare förekom. Efter Hanssons tal beslöt kongressen enhälligt och utan diskussion, att redaktionsutskottet skulle få i uppdrag att utforma ett förslag till uttalande rörande den aktuella situationen.

Detta förslag framlades strax före kongressens avslutning, omedelbart efter ett beslut om uttalande i socialiseringsfrågan, till vilket vi återkomma. Förslaget föredrogs av partiordföranden och antogs

utan debatt. Det sålunda beslutade uttalandet "om det aktuella politiska läget" innebar i huvudsak en energisk rekommendation av riksdagsgruppens krispolitik. "I det nuvarande läget fattar socialdemokratien såsom sin främsta uppgift att i sin politik med all energi arbeta för en snar och effektiv hjälp åt de medborgargrupper, som blivit oförvållat lidande av den ekonomiska krisens följder"; med dessa ord börjar uttalandet. I det följande motiveras ytterligare de av partiet föreslagna åtgärderna. Socialdemokratien ville likväl, framhöll resolutionen, icke blott framlägga dagskrav utan också ge anvisningar för framtiden. "I det senare hänseendet träder socialdemokratien in för en sådan näringspolitik, både i fråga om industri och jordbruk, som kan trygga näringslivet och dess arbetande folk. I förvissning om att det ekonomiska livets tillfriskning förutsätter ett upphävande av den våldsamma åtstrypning, som skett i det ekonomiska utbytet mellan folken, reser socialdemokratien emellertid ett kraftigt motstånd mot sådana avspärrnings- och isoleringsåtgärder, varigenom krisen skärpes och förlänges i stället för att mildras och förkortas." Partiets politik vore icke bunden av några klassgränser. "Den vill icke understödja och hjälpa den ena arbetande klassen på den andras bekostnad. Den skiljer icke i sitt framstegsarbete mellan industriarbetarklassen och jordbrukarklassen eller mellan handens och hjärnans arbetare." Denna politik mötte ännu motstånd från riksdagens flertal. "Vid behandlingen av de socialdemokratiska förslagen framträder tydligt den borgerliga majoritetens ovillighet till en rationell hjälp- och trygghetspolitik efter demokratiska linjer ... Med ideligt tal om nödvändigheten av att spara söker man komma undan en fördomsfri prövning av hjälpbehovet ... Gent emot den borgerliga majoritetens motstånd mot en sådan demokratisk politik, vädja vi till Sveriges folk. Vi vädja om stöd för en politik, som vill giva åt de nödställda och betryckta effektiv hjälp. Vi kalla till samling kring en politik, som utan hänsyn till grupp- eller klassintressen vill på alla områden hävda och utbygga demokratien till betryggande av allmänt väl."

Uttalandet förordade alltså ingenting annat än en krispolitik på den grundval, som den socialdemokratiska riksdagsgruppens förslag avgivit. Formuleringen är sådan, att intrycket blir att man velat ge

en ur principsynpunkt uttömmande framställning av partiets handlingsprogram inför krisen. Man kallar till samling kring vissa måttliga krav, icke till strid för en ekonomisk och social nydaning. Om socialism och socialisering är icke tal.

Den ståndpunkt, som kom till uttryck i partiets stora riksdagsmotioner, i partiordförandens tal på kongressen och i det beslutade uttalandet om det politiska läget, var icke förenlig med ett försök att driva fram socialiseringen som räddningen ur den föreliggande krisen. De grupper inom partiet, som önskade göra ett dylikt försök, hade i själva verket redan genom att icke opponera mot riksdagsförslagen undergrävt sin egen position. De gjorde likväl vid kongressen en aktion för att aktualisera socialiseringsfrågan; resultatet blev ett uttalande, som i sak ställde denna fråga på framtiden.[271]

Socialiseringskravet upptogs i flera motioner. I den utförligaste motionen, i vars syfte Stockholms arbetarkommun förklarat sig instämma, lämnades en tolkning av krisen såsom tecken på kapitalismens sammanbrott; det begärdes bland annat, att kongressen skulle besluta, "att vårt parti skall ställa socialiseringsfrågan i centrum av sin propaganda, sin upplysningsverksamhet och sina åtgärder" samt att kongressen skulle föranstalta om utarbetande av "ett aktuellt handlingsprogram i socialiseringsfrågan". I en annan motion yrkades på utarbetande av en ekonomisk tioårsplan för partiets verksamhet, innefattande bland annat en detaljerad plan för socialiseringen. Partistyrelsens utlåtande över förslagen innehåller två skilda moment. Å ena sidan borde kongressen besluta ett allmänt principuttalande i socialiseringsfrågan med särskild hänsyn till krisen. Det vore enligt styrelsen klart att krisen lagt i dagen den kapitalistiska samhällsordningens fundamentala brister; "människornas akuta nödläge i samhällen överfyllda av outnyttjade produktiva resurser ger den starkast tänkbara anledning att i socialdemokratiens dagliga propagandagärning för folkets alla lager klargöra, på vilken vacklande grundval deras välfärd är lagd, så länge privatintressen besitta herraväldet över produktionsbetingelserna". Å andra sidan skulle socialiseringsfrågan icke upptagas som en aktuell politisk fråga. "I avseende å det praktiska arbete i socialiseringens syfte som förestår — i den mån vi ej redan befinna oss mitt i detsamma — bör ett ställningstagande

från partiets sida icke ske, förrän socialiseringsnämndens väntade slutliga betänkande framlagts och inom partiet granskats." Kongressen borde därför hänskjuta utformandet av ett aktionsprogram i socialiseringsfrågan till partistyrelsen, som därvid skulle pröva socialiseringsnämndens framställningar. Här antyddes alltså på en gång att den redan förda politiken kunde betecknas som ett slags socialiseringsarbete och att socialisering i mera egentlig mening icke kunde komma i fråga annat än med ledning av socialiseringsnämndens förslag. I sin helhet gick partistyrelsens betänkande ut på att krisen borde utnyttjas till en socialiseringspropaganda men icke till en socialiseringsaktion. Denna ståndpunkt hos ett parti, som sedan årtionden drivit socialiseringstanken, motiverades med att socialiseringsnämnden icke avslutat sitt arbete. 1932 liksom 1920 blev socialiseringsnämnden ett slags ideologisk ersättning för socialiseringen. Förutsättningen för denna uppfattning måste vara, att nämnden skulle framlägga ett för partiets handlande vägledande socialiseringsprogram.

I den tämligen omfattande debatten — den ojämförligt längsta, som en svensk socialdemokratisk kongress ägnat socialiseringsfrågan — gingo de mest framskjutna medlemmarna av partiet på partistyrelsens linje, medan en rad mindre inflytelserika representanter uttalade sympati för motionerna. Partistyrelsen segrade. Det principuttalande om socialiseringspropaganda, som antogs, bar likväl tydliga spår av viljan att tillfredsställa den radikala gruppens önskemål.

De främsta talarna på partistyrelsens linje voro Sandler, Sköld, Engberg, Möller och Wigforss. I realiteten hade partiordföranden redan klart uttalat sin anslutning till denna linje, då han varnade för alltför stor radikalism vid de stundande valen. Väsentliga skiljaktigheter framträdde mellan de nämnda talarnas motiveringar. Sandler, som inledde debatten, betonade starkt betydelsen av socialiseringsnämndens arbete. Det funnes en rad skilda arter av socialisering och olika förutsättningar för deras genomförande i skilda länder. En ingående undersökning vore därför nödvändig som utgångspunkt för handlandet. En sådan vore att vänta i socialiseringsnämndens återstående betänkanden, ett industribetänkande och ett slutbetänkande. I det förra skulle nämnden ta ställning till sådana frågor som den nationella socialiseringens begränsning och spörsmålet om lämplig-

heten av en total socialisering av ett vidsträckt område eller en partiell socialisering, som gällde blott vissa delar av en näringsgren. I slutbetänkandet skulle upptas "en lång rad av olika principiella spörsmål, vilka komma att möta oss, ifall vi på allvar ge oss i kast med socialiseringsarbetet. En av dessa allmänna frågor är, hur pass bred socialiseringsaktionens front bör vara och vilka av våra olika samhälleliga aktionslinjer som böra sammanslås och bringas i samstämmighet för att tillsammans åstadkomma en samhällets omvandling i socialiseringens riktning. Jag tänker härvid på att det inte är nog med att diskutera, hur man skall organisera och monopolisera industrier eller andra näringar, utan att det också gäller att sammanställa dessa åtgärder med vår politik på andra områden, skattelagstiftningen, sociallagstiftningen, skollagstiftningen m. m., för att ur alla dessa olika, nu kanske inte alltid fullt samordnade aktionslinjer få ut någonting, som för utvecklingen i en bestämd riktning." Sedan socialiseringsnämnden slutfört sitt arbete, måste de olika partiinstanserna ta ställning till detsamma. Under sådana förhållanden, antydde Sandler, fick man icke visa alltför stor otålighet; en grundlig prövning vore huvudsaken. Sandler underströk tillika, något vid sidan om huvudlinjen i anförandet, att socialdemokratien icke finge nöja sig med att analysera händelseförloppet och vänta på resultaten av de ekonomiska krafternas spel. "Vi skola lämna den föreställningen, att vi eller våra barn komma att åtnjuta någon slags gratissocialism, som den s. k. utvecklingen har lagt i deras händer." Han slutade med att tala om den socialiseringsaktion, som en gång måste komma, som "den svenska socialdemokratiens största framtida uppgift".

En utpräglat skeptisk och experimentalistisk ståndpunkt företrädde Sköld. Förtroendekrisen i världen berodde icke på kapitalismen utan på nationalistiska och imperialistiska regeringar och folk. Det vore mycket möjligt, att kapitalismen skulle överleva krisen, även om den kanske finge en annan form. Socialdemokratien borde i varje konkret läge söka vinna så mycket som möjligt för sina syften, men man finge icke obetänksamt ställa kravet på omedelbar handling. "Det är bättre att sitta med armarna i kors än att göra något galet!" Det vore farligt att socialisera bankrutterade företag, ehuru sådana under kristid vore lätta att få. En statskontroll över bankväsendet

skulle ha varit till ringa nytta under krisen, ty genom en sådan kontroll kunde man dock inte dirigera bankinsättarna, som i sista hand bestämde över penningrörelserna. Det borde klargöras, "att man icke löser socialiseringsfrågan i någon större utsträckning genom beslut i parlamentet. Det är de ekonomiska krafterna, som följa sina fåror och bryta sina vägar, som ställa oss inför ett fullbordat faktum ... Jag vill med andra ord säga, att vi skola akta oss för att skjuta statssocialismen för hårt i förgrunden, utan göra klart för oss, att ett offentligt inflytande över det ekonomiska livet i mycket stor utsträckning är att söka utanför parlamentets område." I första rummet torde Sköld här ha avsett planer på nya kooperativa organisationer inom jordbruket.

Engberg förklarade, att större ekonomiska enheter vore nödvändiga för en framgångsrik socialiseringspolitik. Småstaterna kunde var för sig icke uträtta mycket. Sverige måste omsätta 30 procent av sin produktion på utländska marknader för att uppehålla folkhushållet. "Det är därför som jag i den nuvarande tiden ser på socialiseringsfrågans möjligheter så pessimistiskt som jag gör. Ty vi skola inte blunda för att nationalsocialismen, militarismen och deras gemensamma avkomma, protektionismen, ha fjärmat de små nationerna ifrån varandra till den grad, att vägen till de större enheterna synes tillfälligt vara spärrad."

Möller påpekade oklarheten i de framförda kraven på socialisering. Det hjälpte icke att helt allmänt tala om socialisering utan att lämna några positiva uppslag. Att, såsom ifrågasatts, socialisera bankerna vore riskabelt ur synpunkten, att industriföretag, som icke erhölle krediter, då kunde skylla sin bankrutt på staten. Talet om en katastrof för det kapitalistiska systemet innebure en oerhörd överdrift. Socialdemokratien hade i varje fall intet intresse av att söka framkalla en katastrofal situation. Partiet borde söka erövra majoriteten och sedan småningom skrida till socialiseringsåtgärder. "Den omständigheten att vi inte i dag förklara, att vi nu skola börja med det ena eller andra företaget, behöver inte alls innebära en fullkomlig hjälplöshet beträffande möjligheten att åstadkomma faktiska socialiseringsåtgärder i majoritetsställning. Då blir det efter vanliga reformistiska principer." Socialismen finge icke nu göras till en cen-

tralpunkt. "Så länge krisen räcker måste själva hjälpåtgärderna, sådana de äro framlagda i vår krishjälpsmotion, enligt sakens natur komma att intaga den centrala platsen i vårt program." Under hänvisning särskilt till kommunernas betydelse i socialiseringsprocessen kritiserade Möller Engbergs uppfattning om socialismens omöjlighet i ett litet land.

De utomordentligt öppna uttalanden, som gjordes av Wigforss, bildade det mest belysande inslaget i debatten. Wigforss började med att erinra om att 1928 års kongress uppdragit åt partistyrelsen att utarbeta ett ekonomiskt handlingsprogram — ett beslut, som kanske en stor del av dess (kongressens) medlemmar inte kände till. Detta beslut hade på grund av skilda svårigheter och med hänsyn till socialiseringsnämndens arbete icke blivit effektuerat. När det nu gällde att utforma ett uttalande i socialiseringsfrågan, måste detta ges en sådan form, att socialiseringen framstode som en aktuell angelägenhet, såsom "någonting som skall hjälpa människorna även under den tid, i vilken vi nu leva ... Socialiseringsfrågan måste skjutas i förgrunden". Men tillika vore obestridligt, att kongressen icke vore i stånd att uppdraga konkreta riktlinjer för socialiseringspolitiken. Vi äro, yttrade Wigforss, inom partiet ännu inte "på det klara med, på vilka punkter vi skulle ingripa, om vi verkligen hade den avgörande makten ... Låt mig här ett ögonblick tala fritt ur hjärtat. Det kan inte hjälpas att hela vårt partis historia lett oss fram till ett läge, där vi ha svårt att komma fram till positiva riktlinjer. Möller började med att förklara, att vi naturligtvis äro fullt beredda att handla i en revolutionär situation. Jag är alldeles ense med honom ... Om partiet alltså tvingas att handla kommer det utan tvivel att handla. Men det är uppriktigt sagt ett långt steg mellan att tvingas att handla på grund av en rent katastrofal situation och att annars nöja sig med att låta förhållandena utveckla sig och låta bli att handla därför att vi icke äro fullständigt eniga ... Att vi i denna situation äro nödgade säga, att så länge det inte blir katastrof, ha vi inte något handlingsprogram, det är naturligtvis detta, som är partiets svaghet."

Vilka voro nu orsakerna till denna situation? Wigforss' svar var att partiet hade två rötter, marxismen och den ekonomiska liberalismen. Den marxistiska uppfattningen, tolkad på det reformistiska

sättet, ledde till att man ställde sig relativt passiv vid sidan om utvecklingen. "Vi skola följa med, och när tiden är inne, skola vi ingripa och göra någonting." Å andra sidan hade den ekonomiska liberalismen varit den aktuella politiken "och den har vid varje tillfälle ställt sig i vägen, då det gällt att försöka giva partiet en positiv inriktning i dess ekonomiska politik... Man hör inom det socialdemokratiska partiet yttranden och läser uttalanden, som visa en sådan omsorg om vad som kallas det fria näringslivet, att man numera knappast i hela världen träffar på motsvarigheter därtill annat än hos de mest förbenade ekonomiska liberalerna."

Wigforss betonade vidare, att i den socialistiska idévärlden sammanfördes två linjer, som i själva verket icke sammanfölle: socialisering, d. v. s. samhällets övertagande av produktionsmedlen, och planmässig hushållning. Socialiseringen kunde ske steg för steg och kunde föras mycket långt utan att man komme ut ur det liberala systemet med den fria prisbildningen på marknaden som bestämmande faktor, utan, alltså, att man komme fram till en planmässig hushållning. De båda linjerna måste drivas parallellt. Men det måste därvid ihågkommas, att planhushållning kunde genomföras under former, som för socialdemokratien vore förkastliga; även en ren slavhushållning kunde vara en planmässig hushållning. Det gällde att mot den borgerliga planhushållningen sätta en socialistisk planhushållning. Till och med frihandelsdoktrinen måste vika, om den hindrade planerna på en organisation av marknaden och av hushållningen. Wigforss slutade, utan att närmare ingå på socialiseringsproblemet, med att förorda ett uttalande, som skulle visa viljan att föra de socialistiska idéerna till aktualitet. "Vad som saknas i vårt svenska socialdemokratiska parti lika väl som i stora delar av den internationella socialdemokratien är förtroende till vår egen kraft, och det beror i viss utsträckning på en känsla av att icke veta, vilka vägar vi böra slå in på. Om vi kunna skapa klarhet om vägarna, då kunna vi också skapa det självförtroende, som behövs för att vi skola segra."

Inläggen från de representanter, som mera avgjort sympatiserade med de väckta motionerna — såsom G. Branting, Fabian Månsson och Ström — kräva icke mera ingående referat. Medan de talare,

som kunde anses företräda partistyrelsen, varnade för en underskattning av det kapitalistiska systemets styrka, gjorde de "radikala" gällande, att kapitalismen stode inför upplösningen. "Den ekonomiska katastrofen väntar inte", såsom Branting uttryckte saken, "på socialiseringsnämndens utlåtande." Det vore därför nödvändigt att omedelbart utarbeta planer för socialiseringen. Någon egentlig utredning av hur dessa planer tänktes skola vara beskaffade lämnades icke. Såsom lämpligt objekt för socialisering nämndes huvudsakligen bankväsendet. Det låg onekligen något typiskt över det av en kongressmedlem, Uhlén, upplästa komplementet till motionen om en ekonomisk tioårsplan. I detta ingick följande punkt: "*Socialiseringen. Framtidsmål:* Allmän socialisering. *Omedelbara åtgärder:* Ett system för successiv socialisering med början genast." Fabian Månsson anklagade partikongressen för allmän konservatism. "Jag är av den uppfattningen, att denna församling inte är mogen att bedöma sådana här ting. Denna församling har i stort sett löst sin socialiseringsfråga och vill inte veta av någon socialisering. Vad som gäller i allmänhet, det gäller också om arbetarrörelsen, att den är för konservativ, för traditionsbunden, ja, nästan för likgiltig för att ge sig in på sådana där problem, som kräva unga och nya och friska hjärnor utan förutfattade meningar och utan rädsla." En annan talare, E. Lindqvist i Halmstad, yttrade: "Jag tror jag kan säga att vi som rest hit som ombud och med det största intresse avvaktat att få höra Sandler i socialiseringsfrågan, hade väntat något mer än vi fingo ... Vad har nu Sandler att bjuda? Såvitt jag förstår är det helt enkelt ingenting ... Här ha våra tidningsredaktörer alltifrån Arthur Engberg till den allra minsta lilla partitidning i åratal hållit på att deklarera, att det är ute med kapitalismens samhälle ... Men då man frågar partistyrelsen och herrar tidningsredaktörer vad de vilja sätta i stället, så ha de ingenting att föreslå ... Jag skulle verkligen i detta sammanhang vilja hemställa till tidningsredaktörerna att inte ta munnen så full och inte skriva så mycket, om det inte endast sker för att narra arbetarna och få dem att tro att man kan göra mer än vad man i själva verket kan."

Kongressen beslutade först i anslutning till partistyrelsens yrkande, att redaktionsutskottet skulle få i uppdrag att utarbeta "ett allmänt

principuttalande i socialiseringsfrågan med särskild hänsyn till den ekonomiska krisen". Därefter avslogs med 157 röster mot 149 ett yrkande av Branting, enligt vilket det genom motion framförda förslaget att partiet borde "ställa socialiseringskravet i centrum av sin propaganda, sin upplysningsverksamhet och sina åtgärder" skulle hänskjutas till redaktionsutskottet för beaktande. Det bör påpekas att Brantings förslag, enligt hans egen förklaring, icke innebar, att socialiseringsfrågan "på något sätt och i någon form" skulle göras aktuell i valrörelsen. Slutligen bifölls partistyrelsens förslag rörande socialiseringsmotionerna i övrigt.

Redaktionsutskottets förslag till uttalande, som föredrogs av partiordföranden, antogs utan debatt och votering. Uttalandet hade karaktären av en kompromiss mellan majoriteten och den starka minoritet, som röstat för Brantings yrkande. I hävdvunna, marxistiskt färgade formuleringar anklagades kapitalismen för det rådande läget. "Världsekonomiens nuvarande kris är kapitalismens stora kris. Aldrig förr har det kapitalistiska systemet så uppenbarat sin oförmåga att bemästra de mäktiga produktionskrafter, det kallat till liv. Arbetare, sysslolösa i mångmiljontal, kapital overksamhet i miljardtal, lager och förråd överfulla, produktionsapparaten utbyggd och rationaliserad, men massornas elementära behov tryckta ned till nödens tröskel eller därunder — sådan är kapitalistisk civilisation av i dag." Sedan denna bild av kapitalismens läge ytterligare preciserats, konstaterade resolutionen, att allt större tveksamhet yppades rörande systemets förmåga av självläkedom och att arbetarna och andra folkgrupper som aldrig förr ställde sina förväntningar till en genomgripande samhällsomdaning. "Den svenska socialdemokratien, medveten härom, fattar som en sin ofrånkomliga plikt att inom vår nationella hushållnings ram, utifrån det svenska samhällets sociala struktur, organisera samhällets socialistiska omvandlingsprocess. Härför kräves en socialiserings*aktion,* vars fullföljande genom växlande förhållanden nu blir partiets största, ja väsentliga uppgift". Socialiseringen måste vila på och genomföras under politisk, social och ekonomisk demokrati. Emellertid krävde, framhöll kongressen, ett socialistiskt handlingsprogram en sorgfällig förberedelse. "Främjandet av socialiserade former inom näringslivet, överförandet i så-

dan gestalt av vissa för folkvälfärden viktiga privatkapitalistiska företag, åtgärder att genom skatte-, skol- och socialpolitik jämnare fördela och effektivare använda samhällets tillgångar, nedbrytande av privilegier utövade i privategendomens missbrukade namn, arbetarnas lyftande till aktivare ställning som producenter, ökad trygghet mot exploatering åt varje redbar insats i produktionen, fördjupad demokratism inom alla samhällsområden — *alla* dessa aktionslinjer sammanlöpande i *ett* syfte: samhällets omdaning i överensstämmelse med solidaritetens idé, *det* innefattas i ett socialistiskt aktionsprogram." Resolutionen avslutades med orden: "Tidsläget sporrar. Gemensamt vilar nöden på folkets skuldra. Gemensamt arbete allena kan avlyfta bördan och grundlägga välstånd. Socialistisk blir den utveckling och den gärning, som ersätter klassfördelars vinnande med hela folkets gagn och hälsa."

Vid ett försök att analysera huvudpunkterna i debatten och besluten i socialiseringsfrågan bör först understrykas, att halva kongressen visade sympati för tanken, att partiet skulle "ställa socialiseringskravet i centrum av sin propaganda, sin upplysningsverksamhet och sina åtgärder". Med endast åtta rösters majoritet på omkring 300 röstande avslogs ett förslag, som motarbetades av en enhällig partistyrelse. Att närmare fastställa, vari motsättningen mellan majoritet och minoritet egentligen bestod, synes emellertid omöjligt. Minoriteten ville lika litet som majoriteten göra socialiseringen till en huvudpunkt i valkampanjen; Branting förklarade till och med, att socialiseringsfrågan icke på något sätt eller i någon form skulle göras aktuell vid valen. Ur debatten kan endast utläsas, att minoriteten var mera angelägen om en allmän aktualisering av frågan än partiledningen och majoriteten. De ledande partimännens inlägg tyda på att inom partiledningen önskan att driva fram socialiseringsfrågan var vida mindre stark än den enhälligt beslutade resolutionen ger vid handen.

Denna resolution kan paradoxalt sägas gå ut på att man borde aktualisera socialiseringspropagandan, men icke omedelbart. Det underförstods, att valen icke skulle göras på socialiseringen. Men i framtiden skulle socialiseringsfrågan propageras med större energi än tidigare. Och på denna propaganda skulle i sinom tid följa en

aktualisering i annan mening, ett framläggande av förslag till socialisering. Det får antas, att kongressen utgick från att socialiseringsnämndens betänkande skulle läggas till grund för denna planering av socialiseringsverksamheten, ehuru nämnden egendomligt nog icke beröres i resolutionen.

Läser man i ett sammanhang uttalandet "rörande socialiseringen och den ekonomiska krisen" och uttalandet "om det aktuella politiska läget" är det svårt att tro, att de utarbetats av samma redaktionsutskott och omedelbart efter varandra beslutats av samma kongress. Det ena uttalandet verkar revolutionär paroll, det andra betänkande från ett svenskt riksdagsutskott. Det ena talar i eldande ord om kapitalismens undergång och socialismens nödvändighet, i det andra förekomma icke orden socialism och socialisering. I det ena säges socialiseringsaktionen nu bli "partiets största, ja väsentliga uppgift", i det andra "fattar socialdemokratien såsom sin främsta uppgift att i sin politik med all energi arbeta för en snar och effektiv hjälp åt de medborgaregrupper, som blivit oförvållat lidande av den ekonomiska krisens följder". Det ena framställer socialismen som kapitalismens besegrare och efterträdare, i det andra uppträder socialdemokratien som hjälpare i den ekonomiska krisen, alltså som kapitalismens räddare. Det ena uttalandet uppbäres av den kvarlevande marxismen, det andra redogör för socialdemokratiens praktiska politik. Med sådan skärpa hade aldrig förut ideologi och realitet ställts mot varandra. På en gång förkunnades katastrofen och reformismen. Den lilla reservation, som möjliggjorde sammanförandet av dessa tankegångar, var att krispolitiken omedelbart, d. v. s. vid valen, skulle aktualiseras, medan socialiseringspolitiken skulle upptagas något senare, om också i omedelbart samband med krisen. Men svårigheterna i detta sammanförande voro likväl uppenbara. Om den socialdemokratiska krispolitiken lyckades, inträffade icke den kapitalismens undergång, som var grundvalen för socialiseringsuttalandets krav. Det masselände, som i den ena resolutionen sades leda till socialismens utbredning och seger, förklarade man i den andra resolutionen möjligt att häva genom en rationell reformistisk politik.

Ur denna synpunkt kunna de båda besluten sägas i extrem klarhet

och förenkling avspegla det dilemma, som präglar hela den marxistiska doktrinen. Enligt Marx' stora perspektiv växa rikedomen och eländet sida vid sida tills en katastrof inträder; enligt hans kortfristiga tankegångar skall socialdemokratien verka för en förbättring av arbetarnas ställning även inom kapitalismens ram. Hur skall katastrofen kunna inträda, om socialdemokratien är framgångsrik? År 1932 ansåg den internationella socialdemokratien kapitalismens ödesstund vara inne; Marx' förutsägelser syntes äntligen gå i fullbordan. Den kris, som förelåg, ansågs, som det säges i den svenska resolutionen, vara "kapitalismens stora kris". Men samtidigt som man principiellt skärpte socialiseringskravet rekommenderade man åtgärder mot krisen, vilka icke ägde speciellt socialistisk karaktär. I den mån politiken på kort sikt var effektiv, motverkades de tendenser, på vilka tron på en annalkande katastrof grundades.

Frågan kan uppställas, huru medlemmarna av kongressen betraktade de oförenliga uttalanden, som de enhälligt antogo. Med ledning av debatten på kongressen och på andra håll kunna vissa antaganden göras. Sannolikt var det för många naturligt att vagt tänka sig, att man å ena sidan skulle försöka häva krisen genom begränsade åtgärder, å andra sidan utnyttja den till en socialiseringsaktion. Den svårighet, som här förelåg, kunde och ville man icke observera. Det är också sannolikt, att viljan att utnyttja krisen ur taktisk synpunkt spelade en viss roll. Det låg något lockande i att på en gång bjuda väljarna tillfällig lättnad — genom krispolitiken — och framtida trygghet och välstånd — genom socialiseringspolitiken. I konkurrensen med de borgerliga partierna kunde den ena, i konkurrensen med de kommunistiska partierna den andra linjen ställas i förgrunden. Men på kongressen funnos säkerligen också många representanter, som i själva verket huvudsakligen voro intresserade av en av de båda resolutionerna. Branting och Ström stodo, efter allt att döma, på en onyanserad marxistisk ståndpunkt; de sågo helt enkelt i krisen den katastrof, som Marx förutspått, och socialiseringsresolutionen måste för dem ha tett sig som den väsentliga. Å andra sidan torde åtminstone vissa medlemmar av partiledningen ha stått kritiska mot denna resolution och i uttalandet om det aktuella politiska läget ha sett det egentliga uttrycket

för sin uppfattning. Möjligen räknade de med att om krispolitiken lyckades, bleve socialiseringsbeslutet aldrig aktuellt. I varje fall är det otänkbart, att exempelvis P. A. Hanssons och Skölds starkt markerade skepsis skulle ha kunnat förenas med ett helhjärtat anammande av socialiseringsresolutionen; det är också osannolikt, att Sandler, Engberg, Möller och Wigforss, som varnade för en underskattning av det kapitalistiska systemets styrka, trosvisst skulle ha instämt i resolutionens ord om kapitalismens svaghet. Tillsammans tillfredsställde emellertid de båda resolutionerna alla; kombinationen av oförenliga tankegångar ersatte kompromissen.

Av debatten framgår, att stora meningsdivergenser funnos inom partiet, även bortsett från de två huvudståndpunkterna beträffande socialiseringsfrågans aktualisering. Anmärkningsvärt är framför allt att de män, som företrädde partiledningen, hävdade starkt skiljaktiga meningar. Engbergs uppfattning om omöjligheten av en isolerad socialisering i ett litet land kritiserades direkt eller indirekt av Sandler, Möller och Wigforss. Sköld uttryckte en allmän skepsis mot statliga ingripanden, som kontrasterade mot andra talares tro på ett framtida socialiseringsprogram. Även mellan Sandlers, Möllers och Wigforss' meningar syntes djupgående olikheter finnas. Relativt ense var man främst på en punkt: partiet ansågs oförberett på en socialiseringsaktion och förklarades överhuvud sakna klara linjer i sin ekonomiska politik. Detta förhållande erkändes mera öppet än i någon tidigare debatt. De uppträdande talarna gjorde icke heller avsevärda försök att skingra den oklarhet, som de så starkt framhävde. Under socialiseringsdebatten 1920 nåddes en viss enighet åtminstone i fråga om vilka områden, som först skulle ställas under samhällets förvaltning, och planer framlades efter gillesocialistiskt mönster för de socialiserade näringsgrenarnas organisation. Härom sades intet år 1932. Oklarheten var stor 1920, men den synes ha varit ännu större tolv år senare.

I detta sammanhang bör beaktas en tankegång, som framfördes av Sandler, Möller och Wigforss och som preciserades av den sistnämnde. Partiet hade, betonade Wigforss, intet ekonomiskt handlingsprogram men det skulle säkerligen veta, hur det borde handla, om en katastrof inträdde; partiets svaghet "är ... att så länge det

inte blir katastrof, ha vi inte något handlingsprogram". Sandler yttrade, att om "det händer något, inför vilket man måste handla", kunde man naturligtvis ej vänta på socialiseringsnämnden utan finge lita på sin "socialistiska åskådning och instinkt". Härmed måste ha avsetts följande: partiet har ett aktuellt program för sin verksamhet under krisen, såsom riksdagsmotionerna visa, men det saknar ett mera generellt ekonomiskt program; ett handlingsprogram kommer emellertid att finnas för det fall att en katastrof inträder. Tankegången kan synas egendomlig. Hur skulle den "katastrof" vara beskaffad, vid vars inträde partiets handlingsprogram skulle inställa sig? Och varifrån skulle man vid en sådan katastrof plötsligt få ett handlingsprogram, då ett sådant under årtionden av debatter icke kunnat utformas? Förklaringen till dessa föreställningar hos två av partiets ledande teoretiker kan icke gärna vara annat än den, att de fortfarande mer eller mindre medvetet tänkte under inflytande av det marxistiska schemat. Katastrof: detta ord symboliserade för marxismen kapitalismens bankrutt och socialismens seger. Då katastrofen inträdde skulle äntligen proletariatet, som levat undertryckt och exploaterat, veta att handla. Även hos Möller och Wigforss framkallade det magiska ordet samma bild; *nu* visste man icke vad man skulle göra men *då* skulle klarheten komma. Det bör tilläggas, att ordet katastrof även i vanligt språkbruk ofta är förknippat med föreställningen om en förenkling av problemläget, som med nödvändighet leder till en viss bestämd handling.

En undersökning i detalj av Wigforss' belysande och representativa anförande kan här icke komma i fråga. Ytterligare ett par punkter måste dock kommenteras. Wigforss ansåg, att partiets oklarhet och negativism i de ekonomiska frågorna berodde på dess arv å ena sidan från marxismen, å andra sidan från den ekonomiska liberalismen. Det kan här tillfogas att vad Wigforss kallade den ekonomiska liberalismen lika väl kan betecknas som ett led i marxismen. Marx' schema för utvecklingen förutsatte att den ekonomiska liberalismen skulle härska tills den ledde till kapitalismens sammanbrott. Den från Marx hämtade utvecklingsfatalismen innebar, för att uttrycka saken på ett annat sätt, att man tills vidare godtog den ekonomiska liberalismen. Wigforss konstaterade vidare, att en

bestämd skillnad måste göras mellan socialisering och planmässig hushållning; betydande områden kunde socialiseras utan att därför en planhushållning bleve möjlig. Här vidrördes den svårighet, som möter den reformistiska socialismen i motsats till marxismen; enligt Marx stora perspektiv skulle socialiseringen vara total och därmed var planhushållningen given. Efter att ha framhållit partiets svagheter och svårigheter kom Wigforss oförmedlat fram till kravet på att socialiseringstanken skulle aktualiseras. Samtidigt betonade han att om partiet vunne klarhet om sina syften, skulle det vinna självförtroende och därmed visshet om segern. Det egendomliga i dessa uttalanden ligger däri, att Wigforss i likhet med andra tydligen saknade en klar uppfattning om hur socialiseringen skulle gå till och vad den skulle innebära men att han likväl ansåg, att klara linjer vunnes blott man beslöt sig för att fordra socialisering. På denna punkt synes han ha varit representativ för en stor del av partiet.

Jordfrågan kom upp på kongressen främst genom en motion av Lindhagen, som påyrkade, att kongressen skulle understryka betydelsen av samhällelig expropriationsrätt för upprättande av mindre jordbruk.[272] Sköld yttrade på partistyrelsens vägnar, att programmets krav på denna punkt naturligtvis borde realiseras, men att det föreliggande läget gjorde en aktion för skapande av nya jordbruk olämplig. "I en situation, då det stora flertalet av landets jordbrukare befinna sig i en ekonomisk misär utan motstycke i historien och då det överhuvud icke är möjligt att skaffa sig någon bärgning på ett jordbruk ... är det sannerligen icke någon tacksam uppgift att komma fram med förslag till åtgärder, varigenom nya befolkningsgrupper skulle göras till jordbrukare." Det hade visat sig, att arrendatorerna icke vore angelägna om att begagna sina möjligheter till inlösning av den arrenderade jorden. I jordanskaffningsfrågan måste partiet under dessa förhållanden inrikta sig på dels att skaffa skogsarbetarna jordbruk, som kunde bidraga till deras försörjning, dels att göra de små jordbruk fullt besuttna, vilkas ägare vore beroende av körslor för trävaruindustrien och andra av krisen hotade försörjningsmöjligheter. Att verka för att skapa alldeles nya jordbruk vore däremot för närvarande meningslöst. Skölds uppfattning vann nära nog allmän anslutning. Två uttalanden i jordfrågan an-

togos. I det ena framhölls allmänt, att partiet och dess riksdagsgrupp borde begagna alla lämpliga tillfällen "för att åstadkomma bättre möjligheter för obemedlade och mindre bemedlade att, där de så önska, komma i besittning av jord att bruka, för att skapa tryggare former för den arbetande jordbruksbefolkningens jordbesittning, samt för att ernå kontroll från samhällets sida över jordbruksjordens användning i det allmännas intresse"; för dessa ändamål skulle även expropriation i och för jordanskaffning användas, då så vore ändamålsenligt. I det andra uttalandet behandlades skogsarbetarnas läge: "Den pågående krisen drabbar ingen hårdare än skogsarbetarklassen. Denna arbetargrupp är lägre avlönad än någon annan, trots att arbetet är av klar säsongkaraktär, och har därjämte drabbats av stor arbetslöshet. Det skulle otvivelaktigt för mången skogsarbetare betyda lättnad i betrycket, om han kunde komma i besittning av en egen bostad jämte så stor areal odlad jord, att självförsörjning i fråga om jordbruksprodukter i huvudsak kunde vinnas. Kongressen uttalar därför som sin mening att vid partiets arbete för genomförande av sitt program i jordfrågan särskild kraft bör insättas på att vinna en snar lösning av skogsarbetarnas jordfråga, varvid jordägarnas obenägenhet att avstå erforderlig och lämplig jord bör i mån av behov brytas genom att i statens hand lägges rätt att expropriera jord för ändamålet."

Vidare beslutades under anknytning till flera motioner, på partistyrelsens förslag, ett uttalande i lantarbetarfrågan.[273] I detta utvecklades mera fullständigt och principiellt än vid något tidigare tillfälle partiets ställning till denna arbetargrupp. Uttalandet inleddes med förklaringen, att partiet som mål för sin verksamhet uppställt "de arbetande klassernas politiska och ekonomiska frigörelse" och att dess sociala omvårdnadspolitik icke gällde någon viss grupp "utan alla grupper, som lida under det kapitalistiska systemet". De krav på särlagstiftning för vissa grupper, som stundom framförts, hade varit betingade av särskilda förhållanden, som skapat speciella behov av skyddslagstiftning för dessa grupper. Under erinran om detta ville kongressen uttala, "att det nu synes vara behövligt och nödvändigt att rikta särskild uppmärksamhet på lantarbetarna och deras förhållanden". Det arbetsprogram, som i det följande fram-

lades, upptog fortsatt aktion för reglering av lantarbetarnas arbetstid, likställande av dessa arbetare med andra arbetargrupper i fråga om arbetslöshetshjälp och arbetslöshetsförsäkring, åtgärder för förbättring av lantarbetarnas bostadsförhållanden, skydd mot vräkningar vid arbetskonflikter. Slutligen uppmanades partiorganisationerna att vidtaga särskilda åtgärder för att bland lantarbetarna sprida kännedom om partiets politik och strävanden. Kongressuttalandet antogs utan debatt, efter ett anförande av partistyrelsens föredragande, Möller. Enligt Möller vore lantarbetarfrågan den viktigaste frågan med hänsyn till partiets framtida möjligheter. Om lantarbetarna röstade med socialdemokratien i lika stor utsträckning som industriarbetarna, kunde partiet med säkerhet räkna på majoritet. Under de sistförflutna åren hade ökat politiskt intresse bland lantarbetarna kunnat förmärkas. "Detta är kanske det mest glädjande tecken på politisk förnyelse, som vi överhuvud för närvarande ha i vårt land."

Det bör till slut nämnas, att en motion, som vid denna tidpunkt framstod som en absurditet, väcktes om reglering av margarintillverkningen till smörproduktionens förmån.[274] Partistyrelsen avstyrkte motionen med motiveringen, att en dylik reglering skulle leda till fördyring av ett viktigt livsmedel utan att jordbrukarnas läge förbättrades. Om priset på smör stege, skulle nämligen en minskning av konsumtionen inträda. Eftersom Sverige producerade mera smör än som förbrukades inom landet vore det osannolikt, att genom inskränkning av margarintillverkningen en sådan ökning av smörkonsumtionen skulle uppstå, att smörpriset inom landet frigjordes från inflytandet av världshandelspriset. Sköld, som var partistyrelsens föredragande, yttrade att motionen tydligen härstammade från Riksförbundet för landsbygdens folk och på någon omväg insmugglats i den arbetarkommun, som framlagt den. Motionen avslogs utan debatt.

Den socialdemokratiska valkampanjen vid andrakammarvalen i september 1932 gick — liksom partikongressens resolutioner — på två huvudlinjer: kapitalismen framställdes som orsak till krisen och

antydningar gjordes om att den måste avlösas av socialism, men såsom mål för partiets aktuella politik ställdes krishjälp av den art, som krävts i de socialdemokratiska motionerna vid årets riksdag. Partiets valmanifest inleddes med en allmän karakteristik av läget.[275] "Det privatkapitalistiska systemets svagheter och faror ligga blottade som aldrig förr. Rikedomen på naturtillgångar, kapital och arbetskraft är större än någonsin. Detta jämte den utomordentligt högt utvecklade tekniken borde leda till en rikare och lättare tillvaro för människorna ... I stället se vi en kris utveckla sig, som söker sina offer i alla samhällslager. De väldiga produktivkrafterna kunna under kapitalismens system icke behärskas. Mitt i överflödet på allt det, som människorna behöva för att producera, råder elände och arbetslöshet nästan utan motstycke." Härav drogs emellertid icke slutsatsen, att ett socialistiskt system måste genomföras; orden socialism och socialisering förekomma icke i manifestet. Men dels kritiserades tullsystemet och kravet på ökade rustningar, dels krävdes hjälp åt krisens offer genom beredskapsåtgärder och kontantunderstöd av större omfattning än hittills. Kravet på sparsamhet finge icke leda till att man begränsade de produktiva utgifterna. Bland de sociala reformer vid sidan om krisåtgärderna, som upptogos i manifestet, voro arbetslöshetsförsäkring, höjning av folkpensionerna och reglering av lantarbetarnas arbetstid.

Valpropagandan i övrigt gick i huvudsak på samma linjer. Socialiseringsfrågan upptogs emellertid i en rad framställningar till behandling, delvis som svar på de borgerliga partiernas påstående, att socialdemokraterna icke vågade aktualisera denna fråga. En tendens kan spåras att betrakta partiets krisprogram som ett uttryck för socialistiska principer men att samtidigt undanskjuta frågan om socialisering i mera egentlig mening. I ett valtal yttrade partiledaren, att de borgerliga frågade, varför socialdemokraterna ej ställde väljarna inför problemet om den socialistiska samhällsordningens införande.[276] I själva verket hade emellertid socialdemokraterna, fortsatte han, upptagit just denna problemställning. Kreugerkraschen och andra företeelser visade enligt partiets mening "faran av att makten över de ekonomiska värdena ligger okontrollerad i de enskildas händer. Skola vi inte snart vara färdiga att säga, att

det måste bli ett slut på en ordning som denna och i stället skapa en ordning, som rationellt kan utnyttja samhällets resurser för att skaffa massorna arbete och bröd. Ställa vi frågorna så, är valrörelsen att betrakta som en kraftmätning mellan kapitalism och socialism." Men Hansson framförde icke något som helst socialiseringskrav utan förordade endast det socialdemokratiska krisprogrammet; i andra sammanhang betonade han, att någon socialiseringsaktion icke vore förestående och att någon allmän plan för en sådan aktion icke kunde utformas. I en broschyr motiverade Wigforss förslaget om offentliga arbeten som ett medel att lindra krisens verkningar och att skapa en ökad köpkraft, varigenom krisen kunde övervinnas.[277] Men detta krav vore tillika ett "uttryck åt den strävan, som bär upp den socialistiska rörelsen, att frigöra produktionskrafterna ur de fjättrar, som den privatkapitalistiska ordningen pålagt dem, att befria människorna från att vara tjänare under den ekonomiska organisationen och att i stället sätta dem i stånd att behärska den." Möller och Sandler framförde de vanliga anklagelserna mot kapitalismen och talade om behovet av en social omdaning men sökte icke framställa socialiseringskravet som aktuellt.[278] Möller uttalade, liksom Hansson och andra, att socialismen vore en konsekvens av demokratien: "En förening av demokrati och privatkapitalism är en olöslig paradox . . . Därav följer . . . att privatkapitalismen måste vika . . . att den politiska demokratien måste kompletteras med ekonomisk demokrati." Engberg förklarade i anslutning till sina uttalanden på partikongressen, att en isolerad socialisering i Sverige icke vore tänkbar: "Ty socialismens genomförande är — låtom oss säga det rent ut — på en gång världshushållets planmässiga organisation och det nationella hushållets planmässiga inorganiserande i världshushållet".[279] Vougt åter betecknade krispolitiken som socialism: "Samhällsmakternas inträdande i den enskildes ställe för att tillvarataga det gemensamma folkhushållets intressen är för oss praktisk socialism. Att skapa arbete åt människor, att ge dem möjlighet att förtjäna sitt bröd, det är praktisk socialism."[280] Endast enstaka representanter för partiets radikala flygel sökte konkretisera socialiseringskravet. G. Branting ansåg, att man redan vid nästa riksdag kunde ta upp frågorna om skapandet av en statlig centralbank och om för-

statligande av bryggerinäringen, handeln med läkemedel och försäkringsrörelsen.[281]

Huvudproblemet i valdebatten var emellertid frågan om de omedelbart användbara medlen mot krisen. Till motiveringen för den socialdemokratiska linjen fogades kritik av de borgerliga partiernas politik och krisprogram. I uttalandena om sparsamhetspropagandan skönjes en viss tveksamhet: å ena sidan instämde man helt allmänt i detta krav, å andra sidan förklarades de väldiga statsanslag, som fordrades för krisens bekämpande, nödvändiga och på lång sikt produktiva. Wigforss representerade säkerligen en spridd, men icke alltid öppet uttalad uppfattning, då han i radiodebatten före valet yttrade: "Vi tro, att den allmänna sparsamhetspaniken förvärrar krisen i stället för att mildra den".[282] Framför allt kritiserades tullarna och förslagen om tullhöjningar. För många socialdemokrater synes den ekonomiska isoleringspolitiken ha tett sig som huvudorsak till krisen, även om denna programmatiskt sades vara en frukt av "systemet". Hansson uttalade, att tullarna utgjorde en extra beskattning av de fattiga och verkade förlamande på stora delar av näringslivet.[283] Enligt Engberg var "det viktigaste för närvarande i svensk politik ... frihandelsfrontens återupprättande i riksdagen".[284] En rad uppmärksammade och teoretiskt utformade angrepp mot protektionismen gjordes av Örne.[285] Den borgerliga jordbrukspolitiken påstods gynna blott de mera välsituerade bönderna, som sålde spannmål, och vara till nackdel för flertalet småbrukare, som producerade mindre spannmål än de behövde.[286] Kravet på begränsning av margarinproduktionen är, skrev Sköld, "ett attentat mot de fattigare folkklassernas försörjning med matfett, och till de fattigare folkklasserna kunna också räknas många mindre jordbrukare ... Och den är direkt skadlig för jordbruket därigenom, att den tar bort från vår mejerihantering en sporre till förbättrad teknisk utveckling." Sköld sammanfattade sitt omdöme i satsen: "Den borgerliga politiken till förbättrande av den animaliska produktionen har inte visat sig leda till målet, den borgerliga politiken till stödjande av den vegetabiliska produktionen gynnar de större jordbrukarna men missgynnar de mindre." Den polemiska linjen i den socialdemokratiska propagandan innebar i det hela, att den kapitalistiska ordningen anklagades för att ha orsakat krisen och

att den borgerliga politiken sades vara ägnad att förvärra krisen i stället för att övervinna den.[287]

Socialdemokraterna vunno fjorton nya platser och hade därmed 104 representanter i andra kammaren, medan de borgerliga partierna sammanlagt erövrade 118 mandat. Sedan försök att få till stånd en borgerlig samlingsregering misslyckats, bildades den 24 september den fjärde rent socialdemokratiska regeringen.

Regeringen förklarade vid sitt tillträde, att den räknade på samarbete med andra partier; den skulle emellertid "till grund för sitt arbete lägga det program, som det socialdemokratiska partiet för väljarna framlagt såsom uttryck för vad det anser vara behövligt och riktigt i det nuvarande läget".[288] Den ekonomiska krisen hade skärpts genom avstängningspolitiken, och en aktiv politik borde föras för att nedbryta skiljemurarna mellan folken. Arbetslösheten borde motverkas bland annat genom produktiva arbeten, som skulle dels skapa nya arbetstillfällen, dels "uppmuntra den fria företagsamheten till ökad livaktighet". Jordbrukets svårigheter borde mötas genom åtgärder för att förbilliga produktionen och underlätta avsättning av produkterna. Inom socialpolitiken ställdes frågorna om arbetslöshetsförsäkring och förbättrad folkpensionering i förgrunden. "En sträng sparsamhetspolitik är nödvändig men får icke gå ut över de i längden mest produktiva av det allmännas utgifter, de som hjälpa till att bevara folkets kroppsliga och andliga hälsa." Socialiseringsfrågan berördes icke direkt men dess existens antyddes i följande sats: "För vårt land såväl moraliskt som ekonomiskt hårt påfrestande händelser ha aktualiserat frågan om en samhällelig kontroll över handhavandet av samhällets ekonomiska värden. Regeringen finner det naturligt att ägna denna fråga synnerlig uppmärksamhet".

★

Vid 1933 års riksdag framlade regeringen ett krisprogram av så genomgripande karaktär, att det, ehuru direkt anknytande till 1932 års förslag, innebar en nyorientering av svensk politik. Omkring 160 miljoner skulle anslås till beredskapsarbeten och 40 miljoner till arbetslöshetshjälp av annan art. I fråga om beredskapsarbetenas anord-

ning skulle regeringen äga stor frihet; anslag skulle bland annat kunna givas till bostadsbyggande, till kommunala arbeten och till lån eller subventioner av enskilda företag. Omkring 90,000 arbetare beräknades kunna få sysselsättning på detta sätt, och det antogs, att beställningar i samband med arbetena skulle göras hos industrien för nära 70 miljoner, varför ett stort antal arbetare utöver dem, som direkt sysselsattes i beredskapsarbeten, skulle bli hjälpta. Reservarbetena, som tillsvidare i viss utsträckning skulle fortsätta, skulle betalas efter gängse grovarbetarlön, icke med lägre lön, som tidigare varit praxis. Medel till krishjälpen skulle anskaffas genom upplåning. Därjämte föreslogos förhöjningar av såväl direkta som indirekta skatter; skatteskalorna för arvskatt skulle höjas så att mer än dubbelt så stort belopp som förut uttoges genom denna skatt. En rad besparingar gjordes i fråga om löpande utgifter.

Den principiella motiveringen för regeringens förslag framgår av statsministerns yttrande vid propositionens föredragning.[289] Statsministern anförde bland annat: "Skola beredskapsarbetena bliva av verklig betydelse såsom medel att i en tid av omfattande arbetslöshet effektivt utfylla bristen på arbetstillfällen och stimulera företagsamheten och det ekonomiska livet överhuvud taget, måste de givas en väsentligt större omfattning än hittills ... Ett allvarligt försök bör göras att komma ur den nuvarande stagnationen. Detta kan icke förväntas såsom ett resultat av enbart enskilt initiativ. Den allmänna förlamningen återhåller alla ... Den skrämda och blinda återhållsamheten på alla håll har icke motverkat stagnationen och utarmningen, utan så vitt man kan se haft rakt motsatt verkan. Ett igångsättande av allmänna arbeten, statliga och kommunala, i tillräcklig omfattning skulle både direkt och indirekt giva arbete och inkomster. Olika företag skulle erhålla sysselsättning med tillverkning av material för förbrukning vid dessa arbeten och redan därigenom skulle den enskilda företagsamheten stimuleras. Men ... staten bör även direkt genom lån eller understöd uppmuntra produktiva arbeten, igångsatta av enskilda. Det är min förhoppning att genom sådana åtgärder det skall vara möjligt att icke blott bereda betydande delar av den stora arbetslöshetsarmén sysselsättning, utan också bryta stagnationen och öppna en väg till återhämtning och ekonomiskt återuppbyggande".

En ingående teoretisk motivering för den positiva krispolitiken gavs av nationalekonomen professor Gunnar Myrdal i en bilaga till statsverkspropositionen.[290]

Regeringens arbetslöshetspolitik förklarades vara av omedelbart värde även ur jordbrukets synpunkt, då den vore ägnad att öka efterfrågan på jordbruksprodukter. I jordbruksfrågan utgick regeringen ifrån att den förut beslutade spannmålsregleringen skulle bibehållas. Detta motiverades främst med att regleringen bestått så länge, att en avveckling av densamma nu skulle medföra alltför stor rubbning i läget; prisfallet skulle på vissa områden bli så stort, att en krasch kunde inträffa. De statliga åtgärderna borde dock betraktas som ett tillfälligt ingripande, vilket skulle bortfalla, så snart omständigheterna det medgåve. I anslutning till den mjölkreglering, som införts 1932, föreslogs införselmonopol på mjölk och mejeriprodukter. Därjämte förordade regeringen bland annat ett anslag på tio miljoner till lån åt jordbrukare.

Socialdemokraterna betecknade, liksom föregående år, sin politik som en samförståndspolitik. Det gällde att hjälpa alla samhällsgrupper genom att bryta stagnationen. I remissdebatten yttrade statsministern, att det icke vore fråga om att genomföra någon socialistisk ordning.[291] "Jag tror icke, att en socialistisk regering har någon anledning att just nu sätta sig ned och fundera, hur man skall bygga upp det socialistiska samhället. Vilken regering, som än sitter, har händerna fulla av allvarliga uppgifter för den närmaste framtiden. Och en regering, som känner sin plikt, kommer att ägna sig åt dessa uppgifter."

Det är här icke möjligt att närmare ingå på debatten och förhandlingarna kring regeringsförslagen. Inom de borgerliga partierna — främst högern och den borgerliga vänstern — framfördes en allmän kritik av den socialdemokratiska ståndpunkten, även om man var benägen att gå den till mötes i vida högre grad än föregående år. De höga skatterna ansågos ägnade att förta den gynnsamma verkan, som beredskapsarbeten och andra stödåtgärder i och för sig kunde öva på konjunkturerna, marknadslönerna vid understödsarbeten ansågos skola hindra en behövlig lönesänkning; finansprogrammet betecknades till och med som ett försök till konfiskation av en-

skild egendom, skickligare uttänkt än det som gjorts 1928.[292] Regeringen påstods ha försummat jordbruket; ytterligare en rad regleringsåtgärder till dess fromma påyrkades av högermän och bondeförbundare. Anmärkningar riktades från skilda synpunkter mot olika delar av regeringsförslaget.

Krisförslagen hänvisades till ett särskilt utskott, som efter hand kom att betecknas som välfärdsutskottet. De avgörande förhandlingarna om en uppgörelse ägde dock rum mellan regeringen och partiledningarna. De resulterade den 27 maj i en överenskommelse mellan socialdemokratien och bondeförbundet ("kohandeln"). Denna innebar, att bondeförbundet i huvudsak gick med på regeringens arbetslöshetsprogram, medan socialdemokraterna godtogo en rad från bondeförbundet kommande förslag om ytterligare stödåtgärder åt jordbruket. Överenskommelsen blev grundvalen för riksdagens beslut, till vilket även några frisinnade anslöto sig. Till arbetslöshetens bekämpande anslogos 180 miljoner, varav 100 miljoner till beredskapsarbeten. Direktiven för arbetslöshetshjälpen mildrades. Skattehöjningar beslötos, ehuru icke så stora som regeringen föreslagit; i huvudsak användes lånevägen. I fråga om jordbruket beslöts bland annat, att smörpriset skulle hållas uppe vid visst minimum och att i detta sammanhang margarinaccis skulle införas samt att beträffande en rad andra jordbruksprodukter priserna skulle stabiliseras eller höjas genom regleringar av skilda slag; man gick ytterligare ett steg i riktning mot en generell statlig prissättning på detta område och en monopolisering av hemmamarknaden för den inhemska produktionen.

Under förhandlingarna hade partierna i åtskilliga punkter kommit varandra närmare, och de partier, som ställde sig utanför den slutliga överenskommelsen, kunde knappast anses stå på en annan principiell grund än sina motståndare. Riksdagens beslut föregicks av en skarp debatt och efterföljdes av en omfattande presspolemik men ledde icke till någon allmän skärpning av de politiska motsättningarna.

Ur socialdemokratisk synpunkt innebar krisuppgörelsen obestridligt, att partiet å ena sidan över förväntan lyckades realisera sina planer för arbetslöshetspolitiken, å andra sidan frånföll väsentliga punkter både i sitt allmänna program och i sitt valprogram från 1932. Fri-

handelsprincipen, som spelat en betydande roll i valagitationen, uppgavs, jordbruksregleringen, som förut kritiserats, utbyggdes. Det mest typiska exemplet på omsvängningen är måhända, att tanken på en margarinaccis, som vid 1932 års kongress avfärdades som en absurdidet, ett år senare förverkligades under socialdemokratiens medverkan. Jämför man de socialdemokratiska valbroschyrerna från 1932 års andrakammarval och 1934 års landstingsval, finner man att på en rad punkter argument, som underkändes 1932, energiskt framfördes 1934, och att synpunkter, som vid det förra valet betecknades som avgörande, vid det senare valet förbigingos eller kritiserades.

En tämligen enhetlig motivering för partiets ställningstagande gavs i riksdagen och den offentliga debatten.[293] Det förhållandet, att två stora partier, som tidigare i huvudsak bekämpat varandra, nu enats i väsentliga frågor, tillmättes en utomordentlig betydelse. Det hävdades ofta, att socialdemokratien och bondeförbundet representerade landets båda största producentgrupper och att deras samgående därför hade en djupare innebörd. Dessa båda klasser, skrev P. A. Hansson 1934, hade fått större förståelse för varandra.[294] "Vårdas dessa psykologiska resultat av uppgörelsen kan dess framtida verkningar bliva betydande. Ingenting är för övrigt naturligare än en samverkan mellan ifrågavarande båda stora grupper av medborgare, för vilka demokratiskt kynne och kärlek till friheten äro gemensamma." Icke sällan upphöjdes tanken på samverkan mellan "de arbetande folkgrupperna" till ett ledmotiv i socialdemokratisk politik, som nu äntligen realiserats, och den stora uppgörelsen antogs skola ligga till grund för en bestående gemenskap.[295] Icke minst vore samförståndet och den aktiva politik, som genom detta möjliggjorts, av värde med hänsyn till den svenska demokratiens befästande i en tid av internationella kriser och segrar för antidemokratiska riktningar.

Mera speciellt motiverades uppgörelsen först och främst med att den innebar det socialdemokratiska arbetslöshetsprogrammets godtagande i alla väsentliga punkter. Jordbruksregleringen försvarades på i viss mån skilda linjer. Den vore priset för hjälpen åt arbetarna. Den vore i det föreliggande läget den enda vägen att lindra jordbrukets svårigheter; även om protektionismen principiellt vore oriktig, kunde den som tillfällig anordning under krisen vara nödvändig.

Samtidigt som det framhölls, att bönderna hade stora fördelar av uppgörelsen, betonades, att de icke hjälpts i någon oskälig grad. Den förda politiken innebär, skrev Sköld 1934, att jordbrukaren trots stödet måste nöja sig med en inkomstminskning på en fjärdedel.[296] "Det finnes säkerligen ingen mera betydande folkgrupp i vårt land, som krisen bragt större sänkning av levnadsstandarden, ingen som får göra större uppoffringar." Men jordbrukspolitiken motiverades också mera principiellt och generellt. Den förklarades vara ett naturligt komplement till arbetslöshetspolitiken. Krisuppgörelsen kan, skrev Wigforss, karakteriseras så, att den expansionistiska och reflationistiska linjen segrade icke blott i arbetslöshetsfrågan utan också i jordbruksfrågan.[297] Då arbetarnas köpkraft ökades, kunde jordbruksprodukterna i jämförelsevis stor omfattning vinna avsättning inom landet, vilket rättfärdigade skyddspolitiken. Å andra sidan skulle jordbrukarnas förbättrade läge medföra, att avsättningen på industriprodukter stegrades.

En viss konjunkturförbättring inträdde redan på sommaren 1933. Under år 1934 blev läget snabbt gynnsammare och de följande åren kännetecknades av industriell högkonjunktur. Antalet arbetslösa var år 1933 genomsnittligt 164,000, år 1934 115,000, år 1935 62,000, år 1936 36,000 och år 1937 18,000. I vilken utsträckning den statliga krispolitiken var av betydelse för konjunkturförbättringen är omstritt. I allmänhet torde man anse, att den påskyndade och stärkte en tendens till det bättre, som förelåg av andra orsaker.[298] Att de farhågor, som kritikerna av krisuppgörelsen uttalat, icke visade sig grundade, är obestridligt. Utom tvivel står också att krispolitiken omedelbart lindrade de svårast drabbade gruppernas läge och att genom beredskapsarbeten och på annat sätt betydande förbättringar i fråga om bland annat bostäder och kommunikationer kommo till stånd. Sannolikt är, att den aktiva och energiska statsverksamheten höjde regeringsmaktens och hela den demokratiska regimens auktoritet.

Under de följande åren fullföljde regeringen den inledda politiken, i huvudsak under samverkan med bondeförbundet men utan någon utpräglad motsättning till andra partier. Med de förbättrade konjunkturerna trädde arbetslöshetsfrågan efter hand i bakgrunden.

Jordbrukspolitiken utbyggdes gång efter annan genom nya beslut, vilka reglerade priserna på jordbruksprodukter och gav det svenska jordbruket ett allt mera fullständigt monopol på den inhemska marknaden.[299] De viktigaste socialpolitiska reformerna voro införandet av arbetslöshetsförsäkring år 1934 och höjningen av folkpensionerna år 1935. Vid det sistnämnda beslutet lyckades regeringen icke genomdriva sitt förslag i dess helhet. Ett nytt förslag i folkpensionsfrågan framlades därför vid 1936 års riksdag; den borgerliga majoritetens motstånd mot detta blev den närmaste orsaken till regeringens fall.

I regeringsledamöternas och särskilt i statsministerns uttalanden under dessa år hävdades ständigt, att den förda krispolitiken vore en samförståndspolitik, en folkpolitik, vars mål vore att tillgodose skilda samhällsgruppers intressen, att verka för den allmänna välfärden. Klasskampstanken framfördes icke; i stället underströks, att känslan av gemenskap stärkts och att de ideologiska motsättningarna minskats. Då frågan om socialisering berördes, betonades dess bristande aktualitet. I ett tal år 1934 yttrade statsministern, att samhällsgrupperna i sin allmänna uppfattning kommit varandra närmare än tidigare.[300] Djupgående motsättningar funnes ännu men en avsevärd utjämning hade ägt rum och den gemensamma plattformen hade vidgats. En större samhällelig behärskning av produktionsapparaten krävdes och här måste de socialistiska synpunkterna komma in. Men man måste gå varsamt fram. "Vi förorda inga äventyrliga experiment, väl vetande att de som skulle bli starkast lidande på ett misslyckande äro just de massor, vars ställning vi vilja förbättra. Vi vilja ingen våldsam förändring, endast ett målmedvetet och varsamt förberedande av en utveckling till allt större fullkomning av demokratien på alla områden." I ett anförande i remissdebatten 1935 förklarade Hansson, att samhället enligt socialdemokratisk åskådning vore att betrakta "som en organism, stadd i ständig utveckling".[301] Det gällde alltså "att anpassa sin politik till det stadium av utvecklingen, vari samhället befinner sig, samtidigt som man strävar efter att handla så, att man förbereder och underhjälper den kommande jämna utvecklingen. Därför kan mycket väl en socialdemokratisk politik i denna tid vara en politik, som alldeles särskilt eftersträvar

att vid de statliga och samhälleliga insatserna överhuvud så långt som möjligt utnyttja den till alla tider värdefulla kraft, som ligger i det privata initiativet och den privata företagsamheten ... Jag är övertygad om att därest vi nu skulle resa icke bara en stor teoretisk diskussion utan en stor praktisk diskussion om t. ex. socialisering inom vissa områden, så är det möjligt, att vi i det långa loppet skulle få rätt, men vi skulle under en tid, under en ganska lång tid föröda krafterna i en ganska ofruktbar diskussion, till förfång för det samarbete med andra krafter, varigenom vi nu kunna åstadkomma betydelsefulla resultat". I följande års remissdebatt uttryckte sig statsministern än tydligare i socialiseringsfrågan:[302] "Jag tror ingalunda, att vi ha nått den grad av samhällelig utveckling, där någon omfattande socialisering med fördel skulle kunna sättas igång." De borgerliga partierna borde i Sverige, liksom i England, göra klart för sig, att den gamla liberala ideologien icke vore hållbar, och utan fördomar pröva, hur man genom samhälleliga ingripanden kunde nå större trygghet. "Vi skola gärna, vi svenska socialdemokrater, vara med om att i samma syfte ge all möjlig uppmuntran åt den enskilda företagsamheten, som alltjämt kommer att ha sina uppgifter och som kommer att säkerligen mycket länge finnas kvar även i form av enskilda företag." Man kunde väl tänka sig "ett successivt upphävande av de ekonomiska motsättningarna och därmed en gradvis avveckling av klasskampen". En förbättring av samhället kunde blott äga rum "genom ett samarbete mellan olika grupper, mellan olika klasser".

År 1933 ifrågasattes av två av regeringen tillsatta kommittéer — av vilka den ena helt och den andra övervägande bestod av borgerliga ledamöter — att importen och partihandeln med kaffe och bensin skulle monopoliseras av staten.[303] Förslagen motiverades med finansiella, organisatoriska och handelspolitiska skäl; i betänkandena berördes icke socialiseringsfrågan. Inom en stor del av den borgerliga pressen kritiserades emellertid förslagen som utslag för en socialiseringstendens; vid stadsfullmäktigevalen i Stockholm 1935 spelade monopolfrågan en viktig roll och det socialdemokratiska nederlaget vid valen ansågs allmänt sammanhänga härmed. Det i detta sammanhang väsentliga är, att regeringens representanter vid upprepade till-

fällen tillbakavisade påståendet, att utredningarna om kaffe- och bensinmonopol skulle innebära en socialistisk framstöt.[304] Förslag om monopol blevo icke framlagda för riksdagen.

I huvudsak följde den socialdemokratiska diskussionen även utanför riksdagen de av regeringen angivna riktlinjerna. Men även andra tendenser kunna spåras. Samtidigt som man betonade, att socialiseringsfrågan i egentlig mening icke vore aktuell, var man benägen att beteckna den förda politiken som ett slags socialisering. Under rubriken "Vi äro socialister!" skrev "Ny Tid", att socialdemokraterna i motsats till andra partier sökte ge planmässighet och effektivitet åt krispolitiken.[305] "Detta är vår socialisering. På detta sätt äro vi socialister. Vår socialism och vår socialisering är förverkligandet av tanken: Alla arbetsdugliga medborgares försörjning genom nyttigt, skapande arbete." En artikel i "Örebro-Kuriren" är än mera betecknande för den rådande osäkerheten i användningen av begreppen.[306] Då en borgerlig tidning upptagit frågan om socialdemokratiens ställning till socialiseringen, svarade "Örebro-Kuriren", att uttrycket socialisering egentligen vore ett slagord, "en fågelskrämma för okunniga barn". Socialisering kunde nämligen strängt taget blott betyda "manipulationer", varigenom samhället gjordes socialistiskt, och sådana "manipulationer" vore orimliga. Socialiseringen vore för övrigt icke huvudnumret i det socialdemokratiska programmet. "Man får söka ända fram till punkt XII i det politiska programmet innan man kommer till något som luktar 'socialisering'." Vidare krävdes blott socialisering i den utsträckning, som behövdes för genomförande av en planmässig folkhushållning. Planhushållning vore emellertid en svår sak. "All världens folk brottas med den. Bakom nazismen i Tyskland, fascismen i Italien och Roosevelts experiment i Amerika ligga klara planhushållningssträvanden." Slutligen påstods, att en ganska betydande planhushållning ägt rum i Sverige under alla partiers medverkan. "Vi glida obevekligt in i ett samhälle, där samverkan mellan folken och människorna är ett kategoriskt imperativ. Man må kalla detta socialism eller föredraga att kalla det privatkapitalism — i verkligheten är det samma sak. Vi hjälpa alla till med att driva detta nya fram på vägen." En tredje tidning uttalade, att marxismen "varit en fara för en arbetarklass, som sökt en delaktighet

i samhällets goda och inflytande på landets avgöranden ... Socialdemokratien kan med mycket stort lugn ta alla tillvitelserna för 'förborgerligande' ... När man kommit så långt, att man erkänner ett för oss alla gemensamt hushållningsproblem, då bör ingen rörelse ha behov utav att sätta sina egna etiketter på frågorna och besluten, då har man nått fram till en folkgemenskap utan maktpåbud".[307] Ofta betonades, att icke blott en majoritet utan ett starkt övervägande flertal inom folket måste godta socialiseringstanken, innan den omsattes i praktiken.

De röster, som höjdes för en mera radikal politik, vunno icke gehör. De förutvarande kommunisterna, av vilka flera nu intogo framskjutna ställningar inom partiet, anslöto sig helt till samförståndspolitiken. På ungdomsförbundets kongress år 1934 väcktes motioner om att förbundet skulle utarbeta "ett ungdomens socialiseringsprogram" och att dess propaganda skulle koncentreras kring denna fråga.[308] Förbundsstyrelsen avstyrkte dessa förslag. Den betonade i sitt utlåtande, att socialiseringens princip på vissa områden redan trängt förhållandevis långt i svenskt samhällsliv. Att socialiseringskravet icke givits ett ännu bredare utrymme inom partiets praktiska arbete berodde på "ett sådant allmänpolitiskt läge, som skjutit andra och hittills mera trängande problem i förgrunden". Ungdomen borde studera socialiseringsfrågan men ej taga några separata initiativ. Förbundsordföranden och andra talare betecknade regeringens politik som ett led i socialiseringsarbetet. Beslutet gick ut på att man skulle följa socialiseringsproblemets utveckling och sprida kunskap härom samt "vid alla tillfällen partiet så kräver ställa hela ungdomsrörelsens kraft till förfogande för socialiseringskravets realiserande inom svenskt näringsliv". Det var uppenbart, att en överväldigande majoritet inom förbundet ställde sig bakom regeringspolitiken.

I den socialdemokratiska ministären av år 1932 inträdde tre medlemmar av socialiseringsnämnden, Möller, Leo och Sandler. Någon förändring gjordes likväl icke i nämndens sammansättning. Det framgår av riksdagsberättelserna under de följande åren, hur nämndens arbete successivt avvecklades. År 1933 meddelade nämnden, att "arbetet med nämndens slutbetänkande samt bearbetandet av nämndens undersökningar rörande vissa svenska industrier har under året i viss

utsträckning fortgått". 1934 uppgav nämnden, att arbetet med dess slutbetänkande delvis fortgått. Den 9 januari 1935 beslutade regeringen, att nämndens verksamhet skulle upphöra med den 31 januari samma år, samt uppdrog åt utrikesminister Sandler "att, så snart omständigheterna det medgåve, dels i den mån förarbeten därtill utförts ingiva utkast till principbetänkande över socialiseringsproblemet med därtill anknutna framställningar, dels ock inkomma med en sammanfattande redogörelse för socialiseringsnämndens verksamhet".

Sedermera har Sandler — utom vissa skrifter om socialiseringsfrågan i skilda länder — utgivit två undersökningar, som förklaras utgöra "utkast till ett principbetänkande". Den första av dessa utkom 1936 under titeln "Socialiseringsproblemet: allmänna synpunkter", den andra 1937 under titeln "Socialiseringsproblemet: hushållsräkningens problem och faktorer". I båda skrifterna meddelas i ett förord, att de varit avsedda att läggas till grund för socialiseringsnämndens principbetänkande och att de därför avfattats i socialiseringsnämndens namn; nämnden har, meddelar Sandler, emellertid icke förrättat någon slutlig granskning av skrifterna, varför författaren är ensam ansvarig för deras innehåll och utformning. I själva verket har nämnden såsom sådan alltså icke avgivit något principbetänkande. Vad som nu föreligger är för övrigt, av förorden att döma, endast en del av den framställning, med vilken Sandler ämnar avsluta nämndens verksamhet.

Viktigare är likväl, att de berörda skrifterna icke utgöra ett socialiseringsbetänkande av den art, som man tidigare allmänt tänkte sig som huvudresultat av nämndens arbete. Ingen plan för vare sig partiell eller allmän socialisering framlägges, författaren varken förordar eller avstyrker en socialiseringsaktion. Överhuvud diskuteras icke frågan om socialisering i Sverige. Skrifterna kunna närmast karakteriseras som en serie allmänt hållna essayer kring socialiseringsproblemet och därmed sammanhängande spörsmål.

En erinran om några huvudpunkter i den första, mest principiellt lagda skriften torde vara påkallad. Den börjar med en diskussion av socialiseringsbegreppet. Här refereras huvudsakligen en i en tysk politisk handbok given definition, som uppenbarligen innehåller värderingar. Sandler påpekar detta och gör i anslutning härtill påståendet,

att man icke kan "röra vid sociala problem utan att från början inlägga vissa värderingar" — ett påstående, som är uppenbart riktigt om man med "röra vid" menar "framställa förslag" eller "handla" eller dylikt, men lika uppenbart oriktig, om man härmed menar "definiera" eller "analysera".[309] Författaren framlägger därefter — uppenbarligen under inflytande av Myrdals arbete "Vetenskap och politik i nationalekonomien" som dock ej åberopas — de värderingar från vilka han utgår; allt talar för att han anser sig kunna ge en objektiv redogörelse för dessa värderingar.[309 a] De nämnda värderingarna äro 1) ekonomisk frigörelse — d. v. s. frigörelse "ur knapphetens boja", 2) bärgning åt alla samhällets medlemmar, 3) utnyttjande av allas förmåga, 4) trivsel genom en viss grad av frihet, 5) möjligheten av framsteg, 6) trygghet, 7) att så litet omvälvande medel som möjligt fordras för framsteg. Dessa normer, som i sig själv äro värdebetonade och alltså godtagas av alla — varför de också kunna utmynna i de mest skilda samhällskonstruktioner — antar författaren tydligen vara ägnade att giva någon ledning för politisk verksamhet. Samtidigt hävdas, att normerna äro motstridiga; "välstånd och frihet, framsteg och trygghet kunna råka i konflikt". Detta säges bero på "den djupa irrationaliteten i människans väsen". Här föreligger uppenbarligen ett rent missförstånd; det är icke irrationellt att kräva god mat, mycket mat och icke fettbildande mat, men det kan tydligen i det enskilda fallet uppstå en konflikt mellan dessa fordringar. Författaren skriver därefter, utan att hämmas av sin tidigare uttryckta skepticism, om olika typer av socialisering. I avseende på socialiseringens subjekt kan man skilja mellan statsföretag, autonoma samhällsföretag, gilleorganisationer och konsumentkooperativa företag; i avseende på dess objekt mellan socialisering av egendomen, av driften, av avkastningen, av konsumtionen, samt samhällskontroll. Slutligen göras några allmänna uttalanden om socialiseringen och befolkningsproblemet, dock utan att författaren tidigare närmare angivit vad han i detta sammanhang menar med socialisering.

Det torde vara uppenbart, att denna skrift i varje fall som utgångspunkt för ett socialiseringsarbete är av ringa värde. Det intressanta i densamma, liksom i utkastets andra del, ligger däri, att

den svenska socialdemokratiens program knappast beaktas och att uttalanden ständigt göras, som visa, att författaren anser de i detta program gjorda påståendena om samhällets utveckling och struktur oriktiga eller missvisande. Själva den metod, enligt vilken Sandler behandlar sitt ämne, är oförenlig med den sociala prognos, som gives i programmets allmänna grundsatser. Särskilt med tanke på att Sandler själv författat detta program och motiveringen till detsamma betecknar principbetänkandet därför en icke oviktig etapp i den svenska socialdemokratiens ideologiska utveckling.

En inom den socialdemokratiska partiorganisationen verksam författare, Karl Fredriksson, gav i "Tiden" år 1937 en analys av partiets ställning till socialiseringsproblemet. Den kan betraktas som ett sammanfattande uttryck för det läge, som uppstått efter välfärdsideologiens seger och socialiseringsnämndens avveckling. Fredriksson erinrade om att partikongressen år 1932 förklarat "en socialiseringsaktion vara partiets största, ja, väsentliga uppgift", samt tillade: "Är man mycket angelägen att det skall råda överensstämmelse mellan vår teori och vår praktik, kan man väl säga, att vi genom vår praktiska näringspolitik just verkat i överensstämmelse med denna deklaration. Men det var nog inte mjölkreglering, dyrortsgraderade pensioner, mödrahjälp och barnbidrag som vi närmast åsyftade med kongressdeklarationen 1932. Den egentliga tanken var nog att vi skulle gripa oss an med att överföra viktigare produktionsmedel i samhällets ägo. Och att bara socialiseringsnämnden bleve färdig, så skulle det bli något av. Sedan dess har det gått fem år. Brådskan har inte synts hetare än att vi med partiets goda minne låtit nämndens ledamöter sköta utredigeringen av slutbetänkandet på lediga stunder . . ." I praktiken hade socialiseringsfrågan alltid intagit en andrarangsplats i partiets politik; "icke socialiseringsdoktriner, utan de fattigaste folkgruppernas påtagliga och näraliggande behov har anvisat de uppgifter, som vi främst inriktat våra krafter på att lösa". Det kunde möjligen sägas, fortsatte författaren, att en genomgripande socialiseringsaktion på lång sikt skulle vara av större värde än de successiva reformerna. Men härom kunde man icke känna sig övertygad. En delsocialisering kunde icke väntas ge större omedelbara fördelar; dessa kunde, om de överhuvud vore

att påräkna, komma först då en samordning av hela produktionsapparaten skett. Men att inrikta sig härpå vore icke "något särdeles fängslande för en politisk agitation". Om det tagit sjutton år att utreda socialiseringsfrågan, kunde folk misstänka "att det kanske tar hundra år att verkligen socialisera så mycket som behövs för att effekten skall bli märkbar. Så länge vill inte människor vänta. Åtminstone inte så länge det finns närliggande praktiska uppgifter, där ett anbringande av de politiska krafterna kan väntas ge påtagliga resultat i betydligt närmare framtid". Att man valde de kortfristiga synpunkterna och sålunda principiellt inriktade sig på socialpolitik eller välfärdspolitik behövde icke innebära, att socialiseringsfrågan skötes åt sidan. "Det betyder blott, att socialiseringen blir vad den bör vara, icke en ofrånkomlig princip, utan ett alternativ att välja eller låta vara, allteftersom en socialiserad produktion i det speciella fallet närmar oss till eller fjärmar oss från den materiella och andliga frihet, som är vårt verkliga mål." Med dessa något dunkla ord avslutades en av de klaraste och ärligaste analyser av socialiseringsproblemets läge, som framkommit inom svensk socialdemokrati.

På hösten 1934 blev befolkningsfrågan, som tidigare uppmärksammats huvudsakligen i fackkretsar, en aktuell politisk fråga. Genom sitt arbete "Kris i befolkningsfrågan" lyckades Alva och Gunnar Myrdal väcka en allmän och livlig debatt. Författarna betonade, att nativiteten sjunkit så lågt, att inom några årtionden en befolkningsminskning skulle inträda, om icke födelsetalet avsevärt stegrades. En invandring i större skala från andra länder skulle hota landets kulturella och sociala nivå och särskilt för arbetarklassen medföra en sänkning av levnadsstandarden. Räddningen låge icke i lagstiftning mot preventivmedel och andra åtgärder till försvårande av den frivilliga födelsekontrollen; tvärtom borde alla bestämmelser av denna art avskaffas. På lång sikt vore en förbättring av läget möjlig endast genom en höjning av det allmänna välståndet och en politik, som gynnade fruktsamhet. En ökning av bostadsbyggandet genom statliga och kommunala omsorger samt åt-

gärder som förbättrade mödrarnas ställning och minskade familjernas kostnader för barns underhåll och uppfostran, hörde till de i första hand nödvändiga reformerna. Men ytterst krävdes en betydande inkomstutjämning och en planhushållning, som ökade produktionen. "Vill man stoppa fruktsamhetstalens fall, finns det ingen annan väg än en mycket radikal fördelnings- och socialpolitik, och denna kan i sin tur icke genomföras annat än på basen av en radikal produktionspolitik, som stegrar produktionens effektivitet till nivå med de tekniska möjligheterna."[310] Befolkningsfrågan vore "det slagkraftigaste argumentet för en djupgående och radikal, socialistisk omgestaltning av samhället. Befolkningsfrågan kommer att mäktigt resa det politiska kravet, att de sociala förhållandena i vårt land skola förändras därhän, att medborgarna på nytt vilja sätta tillräckligt många barn till världen, för att vårt folk icke skall dö ut".

Det principiella kravet på åtgärder i befolkningsfrågan var ägnat att väcka allmän anslutning. Ur nationell synpunkt kunde intet te sig angelägnare än att bevara nationen. De grupper, som särskilt företrädde denna synpunkt, betygade också sin vilja till handling, även om det ofta — med hänvisning till att nativiteten sjunkit samtidigt som välståndet stigit — hävdades, att medlet att åstadkomma en förändring icke, eller åtminstone icke i första rummet, vore en höjd levnadsstandard. Ur socialradikal synpunkt kunde befolkningsfrågan, såsom makarna Myrdal erinrat, i varje fall framstå som ett stöd för de reformkrav, som man oberoende av densamma uppställde. Inom socialdemokratien hade tidigare befolkningsfrågan föga diskuterats. I allmänhet torde man ha ställt sig på ungefär samma allmänna ståndpunkt som professor och fru Myrdal; man hade verkat för rätt till frivillig födelsekontroll men också hävdat, att en effektiv användning av landets resurser starkt skulle minska behovet av en dylik kontroll. Nu anslöt sig partiet i huvudsak till det framlagda kravet. Såväl den nationella som den socialradikala synpunkten underströks i debatten, även om på ett och annat håll förespråkarna för en högre nativitet misstänktes för vilja till nationell isolering, för nationalism överhuvud.[311]

Vid 1935 års riksdag väcktes en rad motioner om utredning av

befolkningsfrågan, och positivt beslut fattades under nästan enhällig anslutning. I den korta debatten underströks från socialdemokratiskt håll, att genomgripande sociala reformer krävdes för en lösning av frågan.[312] Regeringen tillsatte därefter en befolkningskommission, vars direktiv möjliggjorde en allsidig behandling av problemet. Befolkningsfrågan kom under de följande åren att, liksom tidigare krisen, utvidga ramen för den socialpolitiska verksamheten; betydelsefulla ingripanden kunde motiveras som nödvändiga för en återgång till "normala" förhållanden, d. v. s. till en befolkning av stationär eller sakta växande storlek.

★

Partikongressen 1936 var i sin helhet ett uttryck för den situation, som uppstått genom den socialdemokratiska regeringens framgångar, den ekonomiska krisens mildring och det internationella lägets försämring. Större intresse väckte blott de med varandra sammanhängande frågorna om regeringens avgång eller kvarstannande och partiets ställning till försvaret. Alla förslag om programändringar avvisades, i regel efter ringa eller ingen debatt. De ekonomiska och sociala frågorna väckte nu föga intresse, medan de vid föregående kongress intagit en förgrundsplats.[313]

För partiets ideologiska utveckling är den behandling, som gavs en motion om revision av de allmänna grundsatserna, i hög grad belysande. Motionens innehåll är i detta sammanhang utan betydelse; motionen var avgiven av en enskild ledamot av Stockholms arbetarkommun och innehöll blott en del detaljanmärkningar mot grundsatserna. Programkommissionen och partistyrelsen avstyrkte med några allmänna ord. Emellertid reserverade sig en medlem av partistyrelsen, K. J. Olsson, som påyrkade att den nyvalda programkommissionen och partistyrelsen skulle få i uppdrag att verkställa en allmän överarbetning av programmet. Han framhöll bland annat, att formuleringen av de allmänna grundsatserna icke gåve en fullt riktig föreställning om de rådande förhållandena och flerstädes gåve anledning till missförstånd och misstolkningar. Mot förslaget om revision uppträdde Wigforss och Möller såsom representanter för

partistyrelsen. De försvarade icke de allmänna grundsatserna sådana de förelågo men ansågo en revision obehövlig. Även om en del punkter vore i behov av en omarbetning, yttrade Wigforss, vore det dock oklart hur omarbetningen borde ske. "Jag tror, att händelserna utveckla sig så snabbt, att kanske ganska snart en ny situation skulle kräva en ny omarbetning, och från den synpunkten är det kanske lika gott att låta det principiella programmet stå som ett historiskt dokument och mera koncentrera våra ansträngningar på formuleringen av de omedelbara åtgärder, som ändå måste vara partiets väsentliga uppgift." Möller betonade, att endast enstaka röster höjts för en revision och att programkommissionen på eget initiativ kunde föreslå ändringar, om sådana till nästa kongress skulle visa sig behövliga. Olsson och Lindström talade för en revision. Den förre yttrade, att huvudargumentet mot en omarbetning vore, att en sådan icke för närvarande kunde anses påkallad. Men om den nuvarande tidpunkten icke ansåges lämplig, måste frågan ställas, under vilka förhållanden ett trängande behov av en revision kunde anses föreligga. "Därpå måste jag då svara, att antingen skulle det väl vara, när det uppstått en sådan oöverensstämmelse mellan partiets praktiska politik och dess program, att situationen blivit ohållbar, eller också när det kommit ett sådant starkt krav från medlemsskarorna, att vi helt enkelt inte kunna undgå att formulera om programmet." Det vore emellertid olyckligt, om partiet komme i en sådan situation. Det bästa vore om programrevisionen kunde genomföras i lugn och besinning, utan trycket av ett yttre tvång. Lindström framförde i huvudsak samma synpunkter. Efter debatten, som var synnerligen kort, bifölls avslagsyrkandet med 151 röster mot 147.

Av intresse äro i detta sammanhang särskilt två omständigheter. Inom partiledningen ställde man sig avvisande med en motivering, som huvudsakligen innebar, att hela saken förklarades vara relativt likgiltig. Det anförande, som partistyrelsens föredragande Wigforss höll, gick uppenbarligen ut på att principprogrammet icke finge tillmätas större betydelse. Det skulle få stå kvar som ett "historiskt dokument"; skulle det anpassas efter de skiftande förhållandena, bleve måhända inom kort nya ändringar erforderliga. Då princip-

programmet avsåg att framställa partiets grundsyn på utvecklingen från kapitalism till socialism, måste denna motivering tolkas som en förklaring, att denna grundsyn var en annan än 1920 och i själva verket ständigt förändrades. Märkligt är vidare, att trots partiledningens hållning och debattens korthet nästan hälften av rösterna avgåvos för en revision. Detta synes visa, att man utanför partiledningen ännu såg de allmänna grundsatserna som en betydelsefull realitet och just därför önskade, att deras utformning skulle stå i överensstämmelse med partiets aktuella uppfattning.

Flera motioner syftade till en aktualisering av socialiseringskravet. I en motion påyrkades, att ett handlingsprogram rörande kontroll över de privata monopolbildningarna skulle utarbetas. Partistyrelsen anförde i sitt utlåtande — genom vilket motionen skulle anses besvarad — att uppenbarligen vid varje tidpunkt behov föreläge att låta partiprogrammets riktlinjer utformas i konkreta förslag. "Erfarenheten torde ha visat", fortsatte emellertid partistyrelsen, "att en dylik utformning praktiskt taget får ske i anslutning till partiets fortskridande politiska verksamhet och starkt måste påverkas av det vid varje tid rådande ekonomiska läget och de problem, som på grund härav synas i första hand kräva sin lösning." Någon anledning att på denna punkt utarbeta ett särskilt handlingsprogram funnes icke. I en annan motion föreslogs ett uttalande för kreditväsendets socialisering. Partistyrelsen föreslog ett uttalande om önskvärdheten av att statens inflytande och kontroll över kreditanstalterna utvidgades; enligt motiveringen borde likväl "metoder och tillvägagångssätt bestämmas efter vid varje tidpunkt rådande förhållanden". Beträffande dessa och andra motioner i socialiseringsfrågan biföllos partistyrelsens betänkanden, som genomgående innehöllo allmänna och till intet förbindande uttalanden, enhälligt och utan debatt; partistyrelsens föredragande Wigforss redogjorde med några ord för motionerna och partistyrelsens uppfattning. Någon kritik av att socialiseringsnämnden icke avgivit sitt slutbetänkande framkom icke.

Även befolkningsfrågan kom före på kongressen. En arbetarkommun yrkade på ett kongressuttalande "däremot, att partiet stödjer en politik, som direkt syftar till fruktsamhetens höjande". Enligt

motionen funnes ingen anledning att befara en folkminskning, och angrepp riktades mot de "agitatoriskt skräckmålande beräkningar" som gjorts. Partistyrelsen — vars uttalande skulle anses som svar på motionen — hänvisade till den pågående utredningen och tillade, att "inom partiet råder helt visst enighet därom, att grunden för folkstammens bevarande och stärkande måste sökas i levnadsförhållanden, som skänka trygghet, tillförsikt och levnadsmod". I debatten, som avslutades med ett enhälligt godtagande av partistyrelsens förslag, yttrade sig endast Möller och G. Myrdal. Möller preciserade en i den tidigare socialdemokratiska diskussionen ofta framträdande linje: "Jag får säga, att jag inte ett ögonblick tvekar att skrämma hur många högermän och hur många bondeförbundare och folkpartister som helst med hotet om att vårt folk eljest kommer att dö ut, ifall jag med det hotet kan förmå dem att rösta för sociala förslag, som jag framlägger. Det är min enkla syn på befolkningsfrågan, och den räcker för mig." Myrdal anförde samma synpunkter som i sin bok, men hävdade särskilt starkt befolkningsfrågans betydelse som propagandamedel för sociala reformer. De krävda befolkningspolitiska reformerna skulle föra till ett sådant socialt tillstånd "att folk i allmänhet i de breda lagren med ansvarskänsla kunna göra vad de i allmänhet vilja, nämligen ha en normalt stor familj, någonting mellan 2 och 3 barn ... Men det viktigaste i befolkningspolitiken är naturligtvis, att den ger ett nytt argument, om det skulle behövas — för oss behövs det inte — för att man skall skapa större ekonomisk trygghet åt familjerna".

I överensstämmelse med partikongressens uppfattning gjorde regeringen sitt kvarstannande beroende av att folkpensioneringsfrågan löstes enligt de riktlinjer den angivit. Då de borgerliga partierna avslogo propositionen i ämnet, begärde regeringen den 15 juni avsked. Då emellertid regeringen i princip godtagit den lösning av försvarsfrågan, som riksdagen beslutat — ehuru den vägrat att medverka till densamma på grund av riksdagens avvisande hållning till folkpensioneringsförslaget — innebar regeringskrisen knappast någon skärpning av motsättningen mellan borgerliga och socialdemokrater. Den nya regeringen bildades av bondeförbundet ensamt, vilket var en garanti för att någon brytning med välfärdspolitiken icke skulle

komma ifråga. Regeringen, som under sin korta funktionstid icke vidtog några märkliga åtgärder eller tog några större initiativ, kritiserades icke inom den socialdemokratiska pressen utan behandlades med en viss sympati.

Dessa förhållanden ledde till att hela valrörelsen 1936 blev relativt lugn; motsättningarna partierna emellan framträdde, ehuru stor agitatorisk aktivitet utvecklades, mindre än vid närmast föregående val. Man kan konstatera en avspänning, som under de följande årens stadiga skärpning av det internationella läget småningom förvandlades till nationell samförståndspolitik.

Ledmotivet i socialdemokratiens valpropaganda var en hänvisning till vad partiet under de föregående åren uträttat och ett löfte om att fortsätta "välfärdspolitiken". I partiets valmanifest hävdades, att den krispolitik, som förts av den socialdemokratiska regeringen, dels bidragit till de ekonomiska förhållandenas förbättring överhuvud, dels lämnat bestående resultat i form av kultiveringsåtgärder inom jord- och skogsbruk, bostadsförbättringar och nya bostäder, utvidgade kommunikationer.[314] Medborgarna kallades "till samling kring fortsatt energisk välfärdspolitik". Erfarenheterna hade visat, att statsmakterna kunde och borde positivt medverka vid folkförsörjningens tryggande. Krisberedskapen måste därför utan dröjsmål ordnas. Än viktigare vore att förekomma en ny djupgående kris. "Detta kan endast ske genom en samverkan mellan det enskilda näringslivet och statens representanter i syfte att genom en allmän översyn och kontroll vinna en bättre behärskning av det ekonomiska livet." En rad reformer av begränsad omfattning ställdes i utsikt. För upprätthållande av jordbruksnäringen ville partiet medverka "till fortsatta skydds- och regleringsåtgärder, under smidig anpassning till förändrade förhållanden och under rättvis avvägning mellan de olika jordbrukargrupperna inbördes samt mellan jordbrukare och övriga folkgrupper". Hantverk och småindustri skulle stödjas som ett naturligt led i strävandet att öka arbetsmöjligheterna. Frågor om arbetstid och arbetarskydd skulle upptagas och lagstadgad semester införas. Det av riksdagen avvisade förslaget om höjning av folkpensionerna borde genomdrivas. "Arbetet för att i fråga om arbetstid och arbetsförhållanden göra lantarbetare, tjänstemän, hembiträden och andra

eftersatta grupper delaktiga i den samhälleliga omvårdnaden" skulle fullföljas. Andra än ekonomiska och sociala frågor berördes knappast i valprogrammet.

Samma synpunkter dominera valbroschyrer, valtal och tidningsartiklar. De sexton valbroschyrer, som partiet utgav, handla nästan uteslutande om välfärdspolitiken och dess fullföljande. På valaffischerna gjordes jämförelser mellan arbetslösheten i Sverige och i andra länder och man visade i ord och bild, att nya bostäder uppförts, att järnvägar elektrifierats, att broar och hamnar tillkommit på grund av socialdemokratiens krispolitik. Att denna politik varit huvudorsaken till det ekonomiska lägets förbättring, torde icke på ansvarigt håll ha påståtts men utan tvivel voro vissa framställningar ägnade att bibringa väljarna denna uppfattning. Vid intet tidigare tillfälle torde ett parti i vårt land så systematiskt ha grundat sin valpropaganda på betonande av vad som redan presterats och på att framtidens politik skulle gå vidare på den inslagna vägen.

Givet är att något krav på socialisering icke ställdes i valkampanjen och att socialiseringen icke heller framhävdes som partiets framtidsmål. I många uttalanden berördes likväl socialiseringsfrågan och överhuvud den mera principiella utformningen av partiets ekonomiska politik. Ofta framkallades dylika uttalanden av från borgerligt håll gjorda påståenden, att socialdemokratien i realiteten syftade till en socialisering; denna linje upptogs i den borgerliga propagandan som ett motdrag till socialdemokraternas ständiga åberopande av välfärdspolitiken.

I valmanifestet användes ingenstädes orden socialism eller socialisering. I några allmänna formuleringar angivas likväl principiella riktlinjer för den ekonomiska politiken. Socialdemokratien vill, heter det, "befordra all sund företagsamhet, enskild och allmän, som verkar för att tillgodogöra åt folkhushållet våra rika möjligheter. Den allmänna översynen och kontrollen skall ha till ändamål att befordra de nationella resursernas riktiga utnyttjande, men förhindra att ur enskilt vinstbegär framsprungna spekulationer äventyra resultaten av ett ansvarsmedvetet arbete för det helas väl. Vi fördölja icke vår mening att den tekniska och ekonomiska utvecklingen kommer att nödvändiggöra produktionsformer med växande utrymme för sam-

hälleligt inflytande. Men vi betrakta som vår uppgift att stödja och stimulera näringslivet i de former, som till varje tid äro mest ändamålsenliga för att trygga och höja folkförsörjningen. De i skrämselsyfte upprepade påståendena att vi vilja sätta tvångströja på företagsamheten dementeras av våra gärningar. Vi vilja inga andra ingripanden än sådana som motiveras av hänsynen till allmänt gagn och folkets välfärd." Dessa satser stå mellan redogörelsen för partiets verksamhet under den gångna valperioden och framställningen av dess aktuella politiska fordringar; de bilda i sin korthet det ur idépolitisk synpunkt mest intressanta inslaget i valmanifestet.

Här säges alltså, att partiet skall låta sin politik omedelbart bestämmas av hänsynen till "allmänt gagn och folkets välfärd". Någon annan, mera preciserad grundval för partiets verksamhet angives icke. Partiet är beslutet att befordra enskild likaväl som allmän företagsamhet, blott den är "sund". Visserligen tror partiet, att "utvecklingen" kommer att nödvändiggöra produktionsformer med större samhälleligt inflytande. Men partiet vill — häri ligger kärnan i framställningen — stödja näringslivet *"i de former, som till varje tid äro mest ändamålsenliga för att trygga och höja folkförsörjningen"*.

Denna sats kan på visst sätt sägas beteckna slutpunkten på socialdemokratiens idéologiska omvandling. Enligt Marx och den äldre svenska doktrinen skulle socialismen efterträda kapitalismen, då den senare icke längre vore rationell, då produktionskrafternas utveckling krävde en ny form för naturens exploatering. Under hänvisning härtill hade socialdemokratien propagerat socialism men tillika framhävt, att denna kunde bli verklighet först då utvecklingen gjort samhället moget för en omdaning. I praktiken hade partiet emellertid, så snart det fått en mera betydande maktställning, verkat för att begränsa de missförhållanden, som ansågos härflyta ur det kapitalistiska systemet och rentav för att avhjälpa brister i detta system. Nu insättes denna politik i ett marxistiskt sammanhang på så sätt, att partiet förklaras skyldigt att stödja de former av näringslivet, som vid en viss tid äro de mest ändamålsenliga. Partiet bör alltså stödja det kapitalistiska systemet, så länge det är ändamålsenligt. Blir partiet därmed beskyddare och försvarare av det kapitalistiska systemet? Ur en synpunkt, som för de flesta torde te sig naturlig, måste svaret bli ja-

kande; om socialdemokratien och de borgerliga partierna, d. v. s. så gott som hela folket, insätta sin kraft på att "stödja och stimulera" det bestående systemet, synes dess undergång osannolik. Men för den övertygade marxisten behöver saken icke te sig på detta sätt. "Utvecklingen" kommer enligt hans syn att obönhörligt tvinga fram socialismen, även om socialdemokratien ända till det ögonblick, då kapitalismen icke längre kan anses möjlig att upprätthålla, stödjer denna produktionsordning.

Det torde icke finnas anledning att närmare analysera den berörda satsen, vars egendomlighet egentligen kan sägas ligga däri, att man samtidigt föreställer sig ett krafternas fria spel — "utvecklingen" — och ett statsingripande av väsentlig betydelse. Satsen kan naturligtvis icke — lika litet som andra liknande uttalanden — anses representera någon genomtänkt uppfattning; den har måhända tanklöst nedskrivits utan att närmare prövas. Lika fullt är den märklig icke blott som ett ideologiskt kuriosum, ty den återkommer, som strax skall visas, i auktoritativa uttalanden. Utvecklingsfatalismen förbindes här direkt med en politik på kortfristiga linjer. I 1932 års resolutioner lades bredvid varandra upp en ideologisk och en realistisk linje; här har man använt ett vagt uttryck för den ideologisk-marxistiska linjen för att underbygga en aktuell realistisk politik. Sedd i belysning av denna tankegång få även andra punkter i programmet sitt speciella intresse. Särskilt må erinras, att partiet lovade att stödja hantverk och småindustri för att öka arbetsmöjligheterna. Här är det, väl att märka, icke fråga om blott att genom understöd eller bistånd mot utsugningen hjälpa persongrupper inom vederbörande yrkesområden. Partiet vill fastmera uppmuntra hantverk och småindustri för att generellt förbättra det ekonomiska läget. Socialdemokratien, som i sina allmänna grundsatser efter Marx ännu talade om dessa produktionssätts nödvändiga undanträngande genom industrialismen och kapitalismen, förbinder sig nu att inskrida till deras hjälp. Man var nu redo att befordra smådriften icke blott inom jordbruket utan också inom industrien — en tanke, som några årtionden tidigare ansetts vara det kanske klaraste beviset på djup ekonomisk obildning, på en småborgerlig och därmed på ett alldeles speciellt sätt föråldrad inställning.

I tidningsartiklar och valtal blev socialiseringsfrågan mera direkt och ingående diskuterad. Ständigt framträda härvid två synpunkter, som antydas i de refererade punkterna i valmanifestet. Å ena sidan sägs, att socialdemokratien helt enkelt vill det allmänna bästa, att den är obunden av alla dogmer, att den verkar för enskild eller allmän drift allteftersom den ena eller den andra formen är den lämpligaste. Å andra sidan framhålles, att den ekonomiska omdaningen av samhället försiggår tämligen oberoende av statliga ingripanden, att den är en process vid sidan om politiken i egentlig mening. Såsom exempel kunna nämnas några artiklar i "Social-Demokraten" kort före valen.[316] Partiordföranden skrev i en ledare om "Den fria företagsamheten": "frågan gäller icke frihet eller tvång, enskild företagsamhet eller statsreglering. Frågan gäller hur allmänt väl bäst skall främjas. Vad som skall eftersträvas är en god folkförsörjning, med trygghet för alla till utkomst och med möjlighet till ökat välstånd för alla... Den enskilda företagsamheten kommer säkerligen för mycket lång tid framåt att spela en övervägande roll för folkförsörjningen. Vi socialdemokrater hindras icke av några dogmer från att erkänna detta i både ord och gärning". I en annan artikel "Socialisering och val" skrev Hansson, att partiet anklagats för att på grund av bittra erfarenheter vilja hålla socialiseringskravet borta ur valkampanjen. Detta vore oriktigt; socialiseringsprincipen hade icke vållat förluster vid valen. Partiets ställning till socialiseringsfrågan betingades av helt andra motiv. "För hela vår samhällssyn framträder växlingen i produktionsformerna såsom resultat av en utveckling, som efter hand skapar förutsättningar för högre produktionsformer och gör dessa till nödvändigheter. Därav följer naturligt, att vi icke betrakta socialiseringsprocessen såsom avhängig av beslut, möjliggjorda av en knapp och kanske tillfällig riksdagsmajoritet. Vi fatta i stället som vår uppgift att till varje tid uppehålla den politiska beredskap, som ger möjlighet att möta den ekonomiska och tekniska utvecklingens egna krav . . ." Med ännu större energi uttryckte Engberg något senare samma uppfattning i en artikel om "Socialiseringen". De borgerliga motståndarna anklagades för att i socialiseringen se något slags konkret åtgärd. "De fabla om möjligheten av att en socialdemokratisk riks-

dagsmajoritet skulle fatta något slags socialiseringsbeslut och sätta detta i verket... Med socialisering förstås rimligtvis ingenting annat än samhällets fortgående anpassning av näringslivet efter folkförsörjningens behov. Denna anpassning har i vårt land pågått länge... Socialiseringen är alltså ingenting som förestår, men väl någonting som försiggår ... När den borgerliga pressen dundrar mot socialiseringen, så är det huvudtendensen i vårt samhälles utveckling den råkar angripa."

Dessa tankegångar användas genomgående som svar på de borgerligas påståenden, att socialdemokratien vill socialisera. Med verklig indignation förklaras, att partiet icke handlar enligt någon en gång för alla godtagen lära utan från fall till fall; socialdemokratien vill icke socialisering för socialiseringens egen skull, den är medveten om vådorna av regleringar och ingripanden.[317] Det gäller att anpassa sig efter utvecklingen, att handla i den ordning utvecklingen själv anvisar; socialisering är icke något, som sker genom lagar och parlamentsbeslut. Dessa uttalanden kunna synas egendomliga med tanke på dels att partiet ansåg sin egen genom riksdagsbeslut genomförda krispolitik ha medfört mycket betydande resultat, dels att man fäst den största vikt vid socialiseringsnämnden. Vad var det för mening i att utreda socialiseringsfrågan, om socialismen icke berodde på några beslut utan på utvecklingen? Resonemanget blev emellertid möjligt genom att man anlade skilda perspektiv; välfärdspolitiken tänktes som en kortfristig politik, som så att säga låg vid sidan om "utvecklingen", socialiseringen åter insattes i ett stort deterministiskt perspektiv och blev i eminent grad en "utvecklingens" sak.

Även en annan tendens spåras i debatten. De traditionellt värdebetonade orden socialism och socialisering användas om den politik som man bedrivit och om den politik, som man rekommenderar. Denna tendens är visserligen icke ny; i det föregående ha många exempel nämnts på uppmjukning av de berörda begreppen. Men i debatten kring 1936 års val möta långt flera exempel än tidigare på en dylik terminologisk omvandling. Typiskt är att Engberg i den citerade artikeln samtidigt talar om socialiseringen såsom en viss produktionsordning och som "samhällets fortgående anpassning

av näringslivet efter folkförsörjningens behov". Användes uttrycket i den sistnämnda meningen blir det helt enkelt detsamma som utvecklingen själv. Socialismen, så hade man länge resonerat, är en frukt av utvecklingen; någon extrem brist på tankereda behövdes då icke för att beteckna utvecklingen som socialism. Och särskilt låg det nära till hands att i den reformpolitik, som partiet fört och ämnade fortsätta att föra, se en form av socialism eller socialisering. Hansson anförde i åtminstone ett av sina valtal, att socialiseringen under den sistförflutna tiden gjort stora landvinningar; till och med tänkesättet hade, yttrade han, socialiserats.[318] I en tidning fastslogs, att de borgerliga partierna med socialisering menade ett överförande av alla väsentliga produktionsmedel i statens och kommunernas ägo.[319] Detta vore dock en oriktig uppfattning. Socialisering "är först och främst en strävan från statsmakternas och samhällets sida, som avser att skapa goda livsbetingelser för människorna ... Vad är en planmässig reformpolitik, som avser att socialt dränera samhället och skapa ett ökat skydd för människorna mot sociala och ekonomiska olyckor, annat än ett led i en socialiseringsprocess". Enligt en annan tidning kunde man mycket väl säga, att ett förverkligande av "dessa (i valmanifestet förordade) reformer och åtgärder, som alla syfta till en bättre folkförsörjning, är ett förverkligande av socialismen. Det är detta vi mena med socialism".[320] Wigforss kritiserade partiets motståndare för att de ville angripa "socialismen", trots att detta begrepp kunde användas på många sätt, i stället för att tala om välfärdspolitiken, vilket ord hade en klar mening.[321] Men han tillade, att socialdemokraterna borde bedömas med hänsyn till vad de själva kallade socialism — d. v. s. välfärdspolitiken. Myrdal, som icke var tyngd av partiets marxistiska traditioner, förklarade i en artikel, att en reglering av konsumtionen med hänsyn till behov och tillgångar vore socialism och definierade i ett valtal begreppet på följande sätt: "Vi vilja utan några förblindande doktriner men också utan falska fördomar söka göra allt, som förnuftigtvis kan göras, för att effektivisera, stabilisera, för att stärka näringslivet. Det är vad vi mena med socialisering."[322]

Att orden socialism och socialisering användes på detta sätt kan

naturligtvis från vissa utgångspunkter väl motiveras. Det egendomliga ligger däri, att orden begagnas i vitt skilda betydelser. Än talas om socialisering i gammal mening som samhälleligt övertagande av produktionsmedlen, än betecknar ordet utvecklingen från gammalliberalism till statsingripande, än avser det socialpolitik och sociala reformer överhuvud. Socialisering kan därför stundom betyda något, som man kan men icke vill göra, stundom något som man vill men icke kan göra, och stundom något som man just håller på att göra. Det bör tilläggas, att vissa användningar av begreppet stå i den skarpaste motsättning till de tidigare språkbruket inom partiet. Socialpolitik hade i äldre debatt ansetts vara något principiellt skilt från socialism; socialpolitik var detaljreformer inom det bestående systemets ram, socialism var ett nytt "system". En reglering av konsumtionen hade tett sig som något för socialdemokratien djupt främmande, vilket kanske klarast betonades i debatterna om krishushållningen under världskriget. Med socialisering hade man menat just den samhälleliga organisation av produktionen, som det nu icke var tal om att genomföra.

Det centrala i socialdemokratiens valprogram och valkampanj bör ytterligare preciseras och understrykas. Partiet övergick definitivt och programmatiskt från ståndpunkten, att dess politik innebure ett successivt realiserande av en bestämd samhällsdoktrin, till principen om handlande från fall till fall med hänsyn till välfärden eller det allmänna bästa. Naturligtvis hade man även tidigare ansett sig verka för det allmänna bästa. Men välfärden hade då betraktats som möjlig att uppnå endast genom socialismen, och socialismen hade alltså varit riktpunkten för arbetet. Nu ställes välfärden direkt och oförmedlat som partiets mål, varvid den stundom säges vara liktydig med socialism genom slutledningen: eftersom socialismen syftar till allmän välfärd, måste vad som göres för välfärden vara socialism. Detta innebär först och främst en oerhörd ideologisk uppmjukning: begreppet socialism hade ägt en viss tendens till konkretion, begreppet välfärd var till själva sin natur ett rent värderingsuttryck — ett ord, med vilket alla partier och alla människor kännetecknа sina strävanden. Ett handlande med hänsyn till det allmänna bästa är helt enkelt ett lämpligt eller riktigt eller värdefullt handlande; uttrycket

säger intet om handlandets objektiva beskaffenhet. Men det nya sättet att karakterisera partiets mål hade tillika en märklig symbolisk innebörd. Då välfärden införes som direkt och avgörande motiv, är därmed klart, att en riktning ställer sig på det beståendes grund, att den tänker sig åtgärder och reformer som detaljkompletteringar av en i huvudsak tillfredsställande ordning. Då man anlägger välfärdssynpunkten, anser man sig kunna betrakta samhället som en totalitet, man står över stridande intressen och idéer och är förmögen att döma dem emellan. Men denna synpunkt blir möjlig endast då harmoni i stort sett anses råda och då det alltså gäller att genom små ingripanden säkerställa denna harmoni eller att återställa den, då den rubbas. Välfärdstanken blir en symbol för viljan att bevara en stat eller en politisk regim eller en social ordning. Då ett idéprogram inskjutes före välfärdstanken, innebär detta däremot, att samhället betraktas som disharmoniskt i så hög grad, att en stor omdaning måste ske för att skapa den relativa harmoni, som är en förutsättning för välfärdstankens omedelbara användning.

De berörda ideologiska förskjutningarna torde stå i visst sammanhang med en annan omständighet. I socialdemokratiens propaganda vid denna tid och särskilt i 1936 års valkampanj ställdes partiledaren i förgrunden på ett annat sätt än tidigare. Till stor del berodde detta säkerligen helt enkelt på att Hansson efterhand — liksom tidigare Branting — förvärvat allt större auktoritet, särskilt genom sin långa och framgångsrika verksamhet som regeringschef. Men det lär också böra ses i mera principiell belysning. Ju mera utformad ett partis ideologi är, ju större betydelse den tillmätes, desto mindre anledning finnes att framhäva ledarens person. Då ett parti åter säger sig helt enkelt eftersträva den allmänna välfärden, måste det personliga momentet bli väsentligt. Det blir nödvändigt att förutsätta, att de personer, som handla på partiets vägnar, äga stor förmåga att i det enskilda fallet avgöra, vad välfärden kräver, ty någon ideologi, som klarlägger detta, finnes ej längre. En öppen fullmakt förutsätter stort förtroende för fullmaktstagaren.

Valen år 1936 blevo en väldig framgång för socialdemokratien. Partiet uppnådde 46 procent av de avgivna rösterna och 112 mandat. Då socialister och kommunister vunno tillsammans 11 platser,

innebar detta, att socialdemokraterna ensamma voro i flertal gentemot samtliga borgerliga partier. Då partiledaren erhöll regeringsuppdraget öppnades emellertid förhandlingar om samverkan med bondeförbundet och den 28 september tillträdde en av de båda partierna bildad koalitionsregering. I sin regeringsförklaring betonade denna behovet av samverkan "mellan representanter för olika idéer och intressen, partier och klasser".[323] Det förutsattes "att medborgare som arbeta inom olika näringsgrenar ha lika stor rätt till uppmärksamhet och omsorg från det allmännas sida, på samma gång som de eftersatta folkgrupperna självklart måste i första rummet få sina behov tillgodosedda". En rad åtgärder ställdes i utsikt, som innebure ett fullföljande av välfärdspolitiken. I ett principiellt uttalande fastslogs, att regeringen i sitt arbete icke vore bunden vid någon speciell samhällsteori. "De stora spörsmålen om en bättre folkförsörjning kommer regeringen sålunda att uppta till prövning utan förutfattade meningar om vilka vägar som kunna beträdas. Den utgår från de svårigheter varmed näringslivet och människorna uppenbarligen ha att kämpa. Den eftersträvar inga samhällsåtgärder som lägga hinder i vägen för den enskilda företagsamheten att göra samhällsgagnande insatser. Men den avböjer icke av hänsyn till begränsade enskilda intressen sådana åtgärder från samhällets sida som uppenbart äro till gagn för det stora flertalet medborgare."

★

Vilken roll har marxismen under senare tid spelat inom den svenska socialdemokratin? I huvudsak ger den föregående framställningen svar på denna fråga. Marx' i mera egentlig mening ekonomiska lära hade redan långt tidigare övergivits. Marx' socialteorier ha alltmera sällan och i alltmera uppmjukad form åberopats, ehuru de fortfarande utgöra ett ledmotiv i partiets principprogram. En framstående socialdemokrat kunde år 1931 med full rätt skriva, "att på ingen punkt har den moderna socialdemokratien som helhet frigjort sig så mycket från Marx' idéer som i fråga om katastrofteorien och dess syskonidé om utarmningen".[324] Dessa tankegångar nämnas knappast längre annat än som bevis på att Marx är för-

åldrad. Endast under den ekonomiska krisen i början av 1930-talet upplevde de marxistiska samhällsteorierna i Sverige liksom på andra håll en kort renässans så till vida som en del socialdemokrater — i regel unga partimän utanför den ledande kretsen — då trodde, att den av Marx förutspådda katastrofala krisen kommit; synpunkten färgade i viss mån uttalandet i socialiseringsfrågan vid 1932 års kongress. Den viktigaste förändringen i förhållandet till Marx under den behandlade perioden är emellertid, att själva klasskampsteorien efterhand övergivits av de tongivande grupperna. Särskilt under senaste år har den s. k. folkhemsideologi, för vilken partiledaren är den främste målsmannen, slagit igenom i debatten. Detta innebär, att den harmoni, som enligt Marx skulle uppstå efter socialismens genomförande, förklaras uppnådd eller uppnåelig genom socialdemokratisk reformpolitik. Därmed avvisar man det tema, kring vilket Marx' hela historiekonstruktion är uppbyggd.

Detta innebär icke, att marxismens roll är utspelad. Först bör betonas, att marxismen säkerligen framträtt mera i vad man kan kalla den enklare propagandan än i de auktoritativt och ansvarigt avgivna förklaringarna. Marxismen, skriver Myrdal, "har avskaffats augurerna emellan, som efter gammalt recept lett inbördes; men i den offentliga polemiska och än mer i den folkliga agitationen har hela dess emfatiska samhällsprotest fått leva kvar ... Denna dubbelhet har säkert varit till stor psykologisk svårighet för de aktiva i rörelsen: de ha fått visa en uppsyn, när de förhandlat med de andra åsikts- och intressegrupperna, och en annan, när de talat till sina uppdragsgivare, arbetarna. Det har knappast varit oärlighet i vanlig mening — snarare en känsla för stil och tradition."[325] Denna framställning skrevs år 1932 och den ter sig år 1940 i viss mån föråldrad; socialdemokratien har nu gått vida längre i öppet proklamerande av kortfristiga synpunkter och i likgiltighet för den gamla ideologien. Men den grundläggande tankegången är väsentlig. Socialdemokraterna ha, även då de icke förkunnat Marx lära, i sin propaganda i stor utsträckning använt en fraseologi, som egentligen förutsätter ett godtagande av denna lära. De stora slagorden ha hämtats från Marx, de ha symboliserat marxismen och stimulerat föreställningar i enlighet med Marx' perspektiv. Det är tillräckligt

att nämna ord som kapitalism och socialism, bourgeoisie och proletariat, utsugning, småborgare, kapitalkoncentration, klasskamp och klassamhälle. Flera av dessa ord få sin mening endast genom Marx' begreppsschema, andra få i socialdemokratisk agitation sin speciella färg genom att ingå i detta schema. Även mera utformade tankegångar, som anknyta till Marx, ha varit vanligare i den folkliga propagandan än i de mera förbindande förklaringar, som återfinnas i valmanifest och kongressresolutioner. Detta har säkerligen, såsom Myrdal påpekade, icke inneburit någon oärlighet. Flertalet av de nuvarande ledarna ha i sin ungdom varit utpräglade marxister; sannolikt ha de icke alltid gjort klart för sig, att de upphört att vara det; den traditionella marxistiska fraseologien har framstått som ett naturligt uttrycksmedel vid tillfällen, då framtidslinjer tecknas och stora perspektiv upprullas.

Härtill kommer, att de historiefilosofiska föreställningar, utifrån vilka Marx' mera preciserade ekonomiska och sociala teorier utbildades, bevarat sin auktoritet i långt högre grad än dessa teorier. Den materialistiska historieuppfattningen synes man i regel fortfarande anse som en betydelsefull och riktig lära, även om det sällan med någon bestämdhet angives, vari den egentligen består. En allmän atmosfär av ekonomisk determinism har omgivit den socialdemokratiska debatten. Det är tillräckligt att erinra om det ständiga talet om "utvecklingen" som något slags självständigt verkande kraft. I vad mån denna uppfattning i det enskilda fallet påverkat ställningstagandet är icke möjligt att utreda. En positiv inställning till en reform uttryckes gärna på det sättet, att reformen säges vara mogen eller ligga i utvecklingens egen linje; förslag, som anses alltför långtgående, avvisas med motiveringen, att man icke får gå utvecklingen i förväg. Under de senaste åren har "utvecklingen" begagnats främst som argument för en moderat, principiellt konserverande politik; i synnerhet var detta fallet under 1936 års valkampanj. Det väsentliga i detta sammanhang är att själva determinismen förblivit en faktor av vikt i socialdemokratisk ideologi, även om den vid många tillfällen kritiserats av partiets egna teoretiker.

Den diskussion, som direkt gällt Marx' och hans betydelse för socialdemokratien, har varit föga omfattande. Den allmänna tenden-

sen är att beteckna Marx som grundläggare och inspiratör men att tillika understryka, att hans system är tidsbetonat och därför i viss utsträckning blivit föråldrat. En viss osäkerhet präglar hela denna inställning: än framställes Marx som den moderna socialdemokratiens store ideolog, än som en föregångare utan aktuell betydelse; i det ena fallet tänker man på de delar av Marx' lära, som godtagas, i det andra på dem, som avvisas. Några exempel skola belysa situationen. I viss anslutning till de Man uppställde Vougt i en artikelserie år 1928 frågan, om socialdemokraterna borde beteckna sig som marxister.[326] Svaret blev närmast negativt; på viktiga punkter vore Marx' teorier övergivna och det vore riskabelt att identifiera sig med ett system, som man i grunden icke erkände. Några år senare skrev samme författare en artikel i anledning av femtioårsminnet av Marx' död.[327] Här framhävdes Marx' väldiga insatser men också det ohållbara i delar av hans åskådning. Slutsatsen blev en karakteristisk formulering: "Vårt parti står — och står med heder — på marxismens grund, men det har intet behov av tesdiskussioner." Något senare behandlade Vougt den kritik, som två socialdemokrater utanför politiken, Victor Svanberg och Alf Ahlberg, i ett föredrag och ett enquètesvar givit av marxismen och som indignerat tillbakavisats av några unga marxister.[328] De senare förklarades ha orätt. "Det är därför också klart, att vi anse såväl den egentliga klasskampsläran som marxismen i vidare mening vara utmönstrad ur partiets praktik. Rörelsen står och står säkert på folkgemenskapens grund." Vid sistnämnda tillfälle uttalade sig även andra tidningar. I "Social-Demokraten" deklarerade G. Branting en så gott som reservationslös anslutning till Marx.[329] Lindström instämde i "Ny Tid" i marxkritiken men tillade, att Marx' lära innehöll många fortfarande användbara tankar.[330] Marx borde icke betraktas som en ofelbar lärofader utan som en framstående forskare, vars uppfattning förutsättningslöst prövades; han borde ses i samma historiska perspektiv som exempelvis Bentham och John Stuart Mill. På i huvudsak samma linje ställde sig "Örebro-Kuriren".[331] I denna tidning hade tidigare uttalats, att Marx "skänkt oss en arbetsmetod, en tankeformel, som har sin tidsbegränsade giltighet. I närvarande stund ha vi övervunnit Marx liksom vi ha övervunnit Jesus av Naza-

ret och Immanuel Kant. Men liksom ingen av de båda senare skulle kunna plånas ut ur historien utan att mänskligheten skulle känna sig hopplöst fattig, kan ej heller Marx utan vidare avfärdas som en författare vilken som helst . . ."[332]

Begreppet socialism har, såsom förut visats, under senare år ofta uppmjukats på ett sådant sätt, att det blivit liktydigt med social omvårdnad eller allmän välfärd eller dylikt. En liknande, om också icke så utbredd tendens till uppmjukning kan spåras i fråga om marxismen och de skilda marxistiska teorierna. Marx förvandlas från en originell ideolog till en förkunnare av självklarheter. Den, som mest energiskt bedrivit denna form av Marx-tolkning, är Karleby i arbetet "Socialismen inför verkligheten". Den materialistiska historieuppfattningen säges här vara "ett teoretiskt uttryck för den syn, som en människa med vanligt sunt förnuft anlägger på det historiska förloppet."[333] Vad en människa med sunt förnuft enligt Karleby tänker i detta fall torde kunna sammanfattas i satsen, att människorna själva skapa sin historia.[334] Att den svenska socialdemokratien blivit marxistisk beror icke på marxstudier utan på "att Marx från början givit ett teoretiskt uttryck för det, som naturligt ger sig för en betraktelse av det moderna samhällets verklighet ur arbetarklassens synpunkt" (jfr engelsk och amerikansk arbetarrörelse). Socialistisk eller marxistisk teori är "ingenting annat än vad all teori är . . . korrekt iakttagelse av fakta, logisk följdriktighet vid deras tolkning . . . En insats i ett utredningsarbete, en bearbetning av ett praktiskt ekonomiskt eller faktiskt problem, som bäres av tillräcklig kännedom i sak, logisk klarhet och tillbörligt aktgivande på alla vidkommande fakta är ett arbete, som väl håller måttet för att räknas med till socialistisk teori . . ."

Enligt denna uppfattning blir allt förnuftigt tänkande marxism. Sanningen är alltid marxistisk. Slutledningsprocessen är av en typ som förut beaktats: Marx ville tänka förnuftigt, alltså är det marxistiskt att tänka förnuftigt. Man förbiser, att även andra tänkare haft samma ambition. Detta sätt att tolka Marx har visserligen icke blivit härskande, men gång efter annan framföres påståendet, att Marx' lära huvudsakligen består i kravet på klart och realistiskt tänkande, att den framför allt riktar sig mot varje form av dogmatik.[335] Marx

blir sålunda en symbol för sanningen, den intelligenta anpassningen, verkligheten och livet, och kan utan svårighet göras till garant för vilket ståndpunktstagande som helst.

Det bör slutligen fastslås, att en stor och växande del av partiet står helt utanför marxismen. Den traditionella anknytningen till Marx har under senare tid huvudsakligen framträtt hos partimän, som nu äro i den högre medelåldern och som tagit aktiv del i partiets arbete ända sedan den tid, då marxismen var den självklara utgångspunkten för all teoretisk debatt. Många av dem, som hört till partiets främsta män utan att delta i det inre arbetet — såsom Undén och Nothin — torde ha varit fullkomligt opåverkade av marxistiska föreställningar. Detta gäller också den ende framstående samhällsforskare, som spelat en betydande roll i samtida socialdemokrati, Myrdal. Att de intellektuella, som stått främmande för marxismen, icke kritiserat den, lär snarast bero på att de ansett den vara utan betydelse för partiets politiska inriktning. För många av partiets mera framskjutna representanter ur arbetarklassen torde Marx icke vara mer än ett namn. Inom de yngre generationerna ha några :vertygade marxister uppträtt, särskilt under krisdebatten i början av 1930-talet, men i det hela har den socialdemokratiska ungdomen följt de äldre i spåren och ägnat sitt intresse åt närliggande problem utan försök till ideologisk motivering i högre stil.

Sammanfattning

Då socialdemokratien framträdde i Sverige, utgjorde den arbetarklass, till vilken man närmast vände sig, en obetydlig del av landets befolkning. Redan av detta skäl voro stora framgångar inom en nära framtid otänkbara. Härtill kom, att större delen av arbetarklassen enligt författningen var avstängd från legalt politiskt inflytande. Den svenska socialdemokratiens ideologi var emellertid i de väsentliga punkterna utformad utan hänsyn till svenska förhållanden. Marx'

till den äldre engelska industrialismen anknutna idéer voro helt förhärskande, den svenska teorien var knappast mer än en populariserad och förenklad upplaga av Marx. De sociala prognoser, enligt vilka den fria företagsamheten, det kapitalistiska systemet med nödvändighet ledde till en situation, ur vilken socialismen skulle framgå, voro avgörande. Det gällde att göra arbetarklassen medveten om den "historiska mission", som skulle tillfalla den vid kapitalismens sammanstörtande, och att genom författningspolitiska reformer förbereda det ofrånkomliga maktövertagandet.

Till denna uppfattning hörde föreställningar som, även sedan de i sin ursprungliga schematiska form övergivits, likt en skugga följt den svenska socialdemokratien i dess olika utvecklingsstadier. Kapitalism och socialism uppfattades som skarpt skilda system. Övergången från det ena till det andra måste ha en viss bestämdhet, kapitalismen skulle ersättas eller efterträdas av socialismen. Därmed följde icke med nödvändighet anslutning till den marxska katastrofteorien i mera egentlig mening, men väl tanken, att socialismens seger, då den en gång vunnes, skulle vara total, innebära ett behärskande av den samhälleliga organisationen. Man tänkte sig icke, att partiet, på samma sätt som andra partier, skulle vinna en stark maktställning utan majoritet, än mindre, att en majoritet, som en gång uppnåddes, åter kunde gå förlorad. Med en seger menades en definitiv seger, att en ny världsåskådning kom till makten, att vägen låg fri för socialistiskt handlande. En allmän socialisering behövde icke följa på denna seger. Redan tidigt framfördes tanken på partiella och successiva socialiseringsåtgärder. Men dessa skulle genomföras av en härskande socialistisk rörelse, som planmässigt använde statsapparaten för sina syften. Hur socialiseringen skulle gå till och hur det socialistiska samhället skulle vara beskaffat diskuterades föga. Enligt Marx var en sådan diskussion utopisk och ovetenskaplig; man kunde visserligen förutsäga, att det nya samhället skulle komma men icke hur det skulle gestalta sig. I stället för att utforma konkreta planer skildrade man därför i allmänna ord framtidssamhället såsom förenande i högsta potens välstånd, frihet, lycka och kultur, och hemföll sålunda, i sin iver att icke i sina planer vara utopisk, till en djupare utopism.

Såsom praktiskt verksam rörelse inriktade sig socialdemokratien

på närliggande mål. Begränsade socialpolitiska reformer och framför allt en allmän demokratisering blevo de huvudsakliga arbetsuppgifterna. I början av 1900-talet tillkom genom försvarets utvidgning ett nytt område för partiets verksamhet; kravet på en begränsning av rustningarna, som hos många skärptes till försvarsnihilism, blev en huvudlinje i partiets till de missnöjda grupperna vädjande propaganda. En utomordentligt snabb framryckning ägde rum. Industriarbetarklassen fördes till partiet genom fackföreningarna. Rösträttens utvidgning i olika etapper gjorde det möjligt att politiskt utnyttja den folkliga framgången. Industrialiseringen ökade arbetarklassen och stärkte därmed partiet; kapitalismen, som vid partiets tillkomst funnits mera i teorien än i verkligheten, blev på några årtionden ett väsentligt inslag i svenskt näringsliv och dess segrar inom ekonomien betingade socialdemokratiens inom politiken.

I sin mera utpräglade form övergåvos snart de marxistiska teorierna, även de sociala prognoser, som ursprungligen ansetts grundläggande. Tron på medelklassens försvinnande och proletariatets utarmning kunde icke upprätthållas. Genom sin egen politik och genom de eftergifter och initiativ som den framkallade hos motståndarna, motverkade socialdemokratien själv den fördjupning av klassmotsättningarna, som var hörnstenen i Marx' sociallära. Industrialismen och hela den med densamma förenade omdaningen av samhället skapade nya mellanklasser och ökade arbetarklassens välstånd i stället för att, som man förutsagt, småningom driva de egendomslösa till utsvältningens rand. Inom jordbruket framträdde icke de antagna koncentrationstendenserna, och de självägande böndernas antal undergick ingen absolut minskning. Socialdemokratien drog, under bevarande av stora delar av den marxistiska begreppsapparaten, konsekvenserna av detta förhållande, då den 1911 förklarade sig vara böndernas och år 1920 alla de "utsugna" klassernas beskyddare.

Medan de preciserade marxistiska doktrinerna förbleknade, bevarades den intellektuella och känslomässiga atmosfär, i vilken dessa doktriner varit inbäddade. Den materialistiska historieuppfattningen, den historiska determinismen och den utvecklingsfatalism, som förknippades med denna, klasskampsprincipen och tron på ett totalt

systemskifte, på socialismens seger och idealsamhällets förverkligande, allt detta gav färg och kraft åt den socialdemokratiska förkunnelsen. Ehuru partiets ledare energiskt och effektivt verkade för dagspolitiska reformer, besjälades de av och bibringade sina anhängare känslan, att det stora, egentliga, verkliga, för vilket de kämpade, var något annat och oändligt mycket mera betydelsefullt. "Socialismen" bestod icke i socialpolitiken, icke i de demokratiska reformerna, icke i arbetet för fred och avrustning, utan i en väldig förnyelse, som en gång måste komma. På ett sätt, som gjorde jämförelser med religiösa rörelser naturliga, förenade man omsorgen för dagen med en framtidstro, i vilken de fattiga folkklassernas alla ambitioner, förhoppningar och drömmar invävdes.

Vari bestod då socialismen och hur skulle den uppnås? Denna fråga vägrade man med samma motivering som tidigare att besvara. Att uppställa frågan var ett bevis på bristande socialistisk insikt. Under årtionden utkom icke en skrift, vari socialismens genomförande och det socialistiska samhällets organisation med något försök till konkretion och fullständighet behandlades. Men ju närmare man kom den politiska makten, desto mera problematisk blev denna attityd. Den var försvarlig, så länge de marxska förutsägelserna godtogos, så länge en omvälvning väntades som en utlösning av de i det kapitalistiska systemet inneboende konflikterna. För en socialdemokrati, som stod majoriteten och ledningen nära under helt andra förutsättningar än de av Marx angivna, blev ett program för handlandet i maktställning nödvändigt. Socialismen kunde icke bevaras endast som mystik, som ett heligt ord, betecknande av ingen kända hemligheter.

En tillfällig lösning ur svårigheterna nåddes 1920, på den första partikongressen efter den fullständiga demokratiseringen. I det nya programmet och dess kommentar framställdes socialiseringen av de viktigare produktionsmedlen som en aktuell angelägenhet för partiet. Den debatt, som föregick och följde programrevisionen, visade emellertid, att meningarna om socialiseringsaktionen och den socialistiska organisationen voro skiftande och framför allt oklara. Den första socialdemokratiska regeringen tillsatte en kommitté, som skulle skapa klarhet.

Medan denna kommitté arbetade fortsatte partiet sitt politiska arbete på kort sikt. Tre socialdemokratiska minoritetsregeringar bildades på principen, att man skulle söka genomföra socialpolitiska reformer under samverkan med andra politiska riktningar. Partiet betonade sin önskan att driva samförståndspolitik och att tillvarata alla samhällsgruppers intressen; med uppgörelserna och kompromisserna följde ett undanskjutande av klasskampstanken. Då partiet under en följd av år ställdes utanför regeringsmakten, följde härav icke någon omläggning av dess aktionslinjer. Den radikalisering, som kunde förmärkas före 1928 års val, blev endast en tillfällig avvikelse; efter nederlaget vid valen återgick man till samförståndstanken och de begränsade reformkraven. De goda konjunkturer, som efter den korta efterkrigskrisen inträtt, gjorde denna ideologi acceptabel. Under hela detta skede (1920—1932) spåras tendenser till en uppmjukning av begreppen socialism och socialisering. Det förklarades, att socialismen icke vinnes genom politiska beslut utan genom en utan statens ingripande fortgående utveckling av samhället. Då det på detta sätt talades om den sociala utvecklingen, menades icke, såsom i äldre tid, en stegrad motsättning, som skulle leda till en avgörande seger för proletariatet, utan tvärtom en ökad fri samverkan — främst genom kooperation och fackliga överenskommelser — inom det bestående systemets ram. Tanken på en socialisering i mera egentlig mening upprätthölls dock. Men på denna punkt hänvisade man till socialiseringsnämnden, vars slutliga framställningar år efter år sades vara att vänta inom den närmaste framtiden. Nämnden blev det officiella uttrycket för den förkunnade socialistiska ideologi, som stod kvar, en symbol för partiets aspirationer hinsides det politiska dagsarbetet. Genom nämnden skulle socialdemokratiens hemliga vilja bli uppenbarad.

Nämnden arbetade långsamt. Den utgav en rad utredningar av sekundärt intresse men dröjde med den samlade och positiva framställning, som alla väntade på. På borgerligt håll förklarades detta bero på att socialdemokratien icke ville eller vågade föreslå socialisering; nämndens verksamhet började betraktas som ett sätt att vinna tid och att om möjligt undanskjuta hela frågan. På socialdemokratiskt håll talade man om utredningsarbetets omfattande och

komplicerade karaktär. I början av 1930-talet var emellertid nämnden, enligt vad dess medlemmar uppgåvo, redo att igångsätta utarbetandet av vissa konkreta förslag. Ett avgörande måste träffas. Det visade sig då att många av partiets ledande fruktade, att dylika förslag skulle minska partiets utsikter vid de stundande valen; intet tydde på att någon större grupp inom partiet med entusiasm krävde en snar socialiseringsaktion. Enligt en mening, som sannolikt var förhärskande, ville man bevara "socialiseringens idé" utan att framföra utformade planer, d. v. s. fortfarande driva en allmän, till intet förbindande socialiseringspropaganda. Än en gång ställdes socialiseringsfrågan i mera egentlig mening på framtiden.

I detta läge, då en öppen motsättning mellan ideologi och praktik inom kort syntes ofrånkomlig, försämrades det ekonomiska läget på ett sådant sätt, att frågan om krisens bemästrande helt trädde i förgrunden. Detta förhållande blev avgörande för partiets framtida politik. Det blev möjligt att med stöd av de allmänna välfärdsmotiv, som varit grundläggande för socialpolitiken, verka för långt större ingripanden än tidigare. Ramen för en kompromiss- och samförståndspolitik vidgades genom att alla åtgärder, som kunde anses direkt ägnade att häva krisen, fördes inom densamma. En extrem riktning inom partiet såg visserligen i krisen ett tecken på kapitalismens förestående undergång och ville göra "socialiseringens idé" till lösen för propagandan. Men partiledningen verkade för en politik på kortare sikt, som skulle infoga hjälpen åt de arbetslösa i ett större schema för krisens övervinnande. På 1932 års kongress tillfredsställdes båda riktningarna genom var sin resolution, men plattformen för partiets valarbete blev kravet på omedelbart verksamma åtgärder mot krisen.

På den socialdemokratiska valsegern följde en under samverkan med andra bedriven krispolitik av mera omfattande och allsidig karaktär än den tidigare föreslagna. Då inom kort krisen följdes av en ny högkonjunktur stärktes partiets prestige och en folklig fullmakt gavs för den förda politikens fullföljande. På många håll betecknades de genomförda förändringarna såsom ett slags planhushållning eller socialisering; på andra håll hävdades att partiet genom krispolitiken visat sig kunna följa "utvecklingens" egen linje och

sålunda djupare sett handlat konsekvent, även om en speciellt socialistisk verksamhet icke bedrivits. Kravet på en socialisering i mera egentlig mening förstummades, då välståndet kom åter. Genom de vunna framgångarna och det fortsatta reformarbetet inom välfärdspolitikens ram ställdes den ideologiska problematiken i skuggan. Då socialiseringsutredningen avvecklades utan att de förslag, som några år tidigare annonserats, förelågo eller utlovades, väckte detta ingen opposition och knappast någon förvåning.

För den svenska socialdemokratien var alltså från begynnelsen socialisering i meningen av samhälleligt övertagande av produktionsmedlen den grundläggande tanken. Andra mera närliggande krav blevo emellertid de för det politiska arbetet väsentliga, socialiseringsprincipen framfördes icke såsom en aktuell fråga, och en klyfta uppstod mellan teori och praktik. Först under de senaste åren har en utjämning skett genom att socialiseringskravet avförts även ur det stora perspektivet, den ideologiska debatten. I den mån man numera tänker sig möjligheten av enstaka socialiseringsåtgärder, är det utifrån den allmänna välfärdsideologi, som ersatt den av Marx' läror präglade socialismen.

NOTER

Idédebatten i Sverige vid socialdemokratiens framträdande

1. Jfr *Fahlbeck,* Ståndsriksdagens sista skede, 1934, sid. 453 ff. och *Andrén,* Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling, 1937, sid. 9 ff.

2. *Studier* över den svenska riksdagens sociala sammansättning, 1936, sid. 104.

3. *Andrén,* Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling, sid. 204 ff.

4. *Studier* över den svenska riksdagens sociala sammansättning, sid. 133.

5. *Statistisk årsbok* 1938 (tab. 4) och *William-Olsson,* Utvecklingen av tätorter och landsbygd i Sverige 1880—1935 (*Ymer* 1938).

6. *Hofsten,* "Landsbygdens avfolkning och flykten från jordbruket" i demografisk belysning, 1938, sid. 63; jfr *Hofsten,* Hur den svenska landsbygden avfolkas, 1940.

7. Jfr härom och i fråga om andra upplysande siffror *Andrén,* Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling, sid. 286 ff. Se också *Montgomery,* Industrialismens genombrott i Sverige, 1931.

8. Jfr *Bagge m. fl.,* Wages, cost of living, and national income in Sweden, II, 1935.

9. Jfr *Tingsten,* Political behaviour, 1937, sid. 220; *Statistik* vedkommende Valgmandsvalgene og Storthingsvalgene 1815—1885, 1895.

10. *Bang och Elberling,* Rigsdagsvalgene 1895—1910, 1911, sid. 9.

11. *Statistik* vedkommende Valgmandsvalgene og Storthingsvalgene 1815—1885, sid. 179 f.; *Statistik* vedkommende Valgthingene og Valgmandsthingene 1894, sid. 2; *Statistik* vedkommende Valgthingene og Valgmandsthingene 1900, sid. 2.

12. Efterföljande siffror äro, då ej annat angives, sammanställda av aktuarie *E. von Hofsten* ur de olika ländernas folkräkningsuppgifter. En jämförelse mellan de skandinaviska länderna ur social synpunkt gjordes 1857 av *Ljungberg,* Om svenska befolkningsförhållanden, sid. 164 ff. (i *Agardh och Ljungberg,* Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige, 1853—63).

13. Jfr här även *Johnsen,* Norges bønder, 1936, sid. 416 f. Jfr i detta sammanhang också *Gebhard,* Småbruket i Skandinavien, 1923, sid. 33 ff.

14. Jfr *Eneström,* Statistiska undersökningar rörande studie- och examensförhållanden vid de svenska universiteten, 1888; *Hertzberg,* Om den stærke tilströmning til de nordiske universiteter (*Nordisk tidskrift* 1894). I Sverige slutade en tredjedel av de studerande utan examen.

15. Det förtjänar erinras, att den av Sverdrup ledda grupp, ur vilken vänstern framgick, brukade betecknas som advokatpartiet och att advokaterna överhuvud starkt framträdde under vänsterns genombrottstid i Norge; jfr *Norsk Retstidende* 1874, sid. 761 ff.

16. Nedan upptagna diagram åskådliggör utvecklingen:

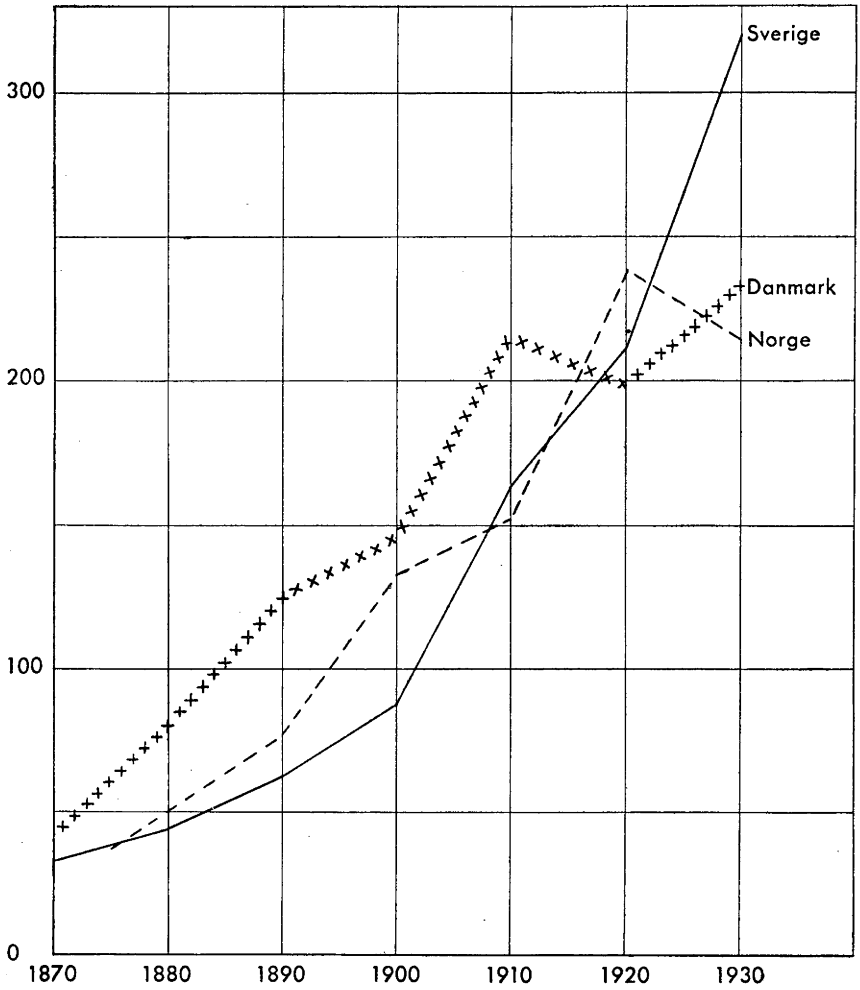

Sysselsatta med boktryckeri per 100,000 invånare.

17. Det bör nämnas att *Post och Inrikes Tidningar* under denna tid icke innehöllo några inlägg i svensk politisk debatt. Händelser i utlandet blevo däremot i korthet kommenterade. Av intresse ur här anlagd synpunkt är tidningen icke.

18. *Granskning* av läroböcker för folkskolan jämte grundsatser för deras uppställning. Underdånigt utlåtande avgivet den 24 mars 1887 av utsedde kommitterade. Andra häftet, sid. 3, fjärde häftet, sid. 3.

19. En sådan genomgång har skett med ledning av *Förteckning* på böcker för folkskolan, tillgängliga för bokhandeln 1889.

20. Till ledning har tjänat *Förteckning* över de arbeten, som varit begagnade för undervisningen... under läsåret 1889—1890.

21. *Pallin,* Lärobok i Nya tidens historia för elementarläroverkens högre klasser, 1878, sid. 218.

22. *Lövgren,* Kyrkohistoria till skolornas tjänst, 1891, sid. 266 f.

23. *Cornelius,* Lärobok i kyrkohistoria, 1888, sid. 84.

24. *Ullman,* Lärobok i den kristna tros- och sedeläran, 1908, sid. 131, 136 ff.

25. Jfr för det följande *Boström,* Grundlinier till philosophiska statsläran, 1859, passim. — Se också *Hellström,* Linjer i Boströmianismens utvecklingshistoria (*Nordisk tidskrift* 1931).

26. *Nyblæus,* Trenne filosofiska uppsatser, 1878, sid. 78 ff.; jfr t. ex. *Nyblæus,* Om statsmaktens grund och väsende, 1882; *Sahlin,* Om ministrarna i den konstitutionella monarkien enligt Boströms statslära, 1877, samt Om fosterlandskärleken, 1885.

27. Jfr här och för det följande *Fahlbeck,* Die wirtschaftliche Litteratur Skandinaviens im 19. Jahrhundert, 1908, sid. 6 ff.; *Nationalekonomiska föreningen 1877—1927,* särskilt inledningen samt uppsatserna om Arnberg, Forssell och C. G. Hammarskjöld.

28. *Ekmanson,* Predikningar och skriftetal, 1870, sid. 334 f. — Den här givna framställningen är i något utförligare skick publicerad i *Tiden* 1939. — Beträffande den religiösa debatten i England i sociala frågor vid industrialismens genombrott se *Hammond,* The town labourer 1760—1832, 1917, sid. 221 ff.

29. *Hallén,* Predikningar över kyrkoårets högmässotexter, 1888—89, sid. 900, 905.

30. Jfr också *Predikningar...,* utgivna av kyrkans vänner, 1884, sid. 431. Flera uppsatser i *Tidskrift för kristlig tro och bildning* äro här belysande. Jfr t. ex. årgångarna 1887, sid. 56 ff., 1888, sid. 145 ff., 1889, sid. 142 ff.

31. *Reuterdahl,* Predikningar och kyrkliga tal, 1870, sid. 128, 152 ff., 316.

32. *J. O. Berggren,* Predikningar, 1883, sid. 752, 755. Jfr *Predikningar . . .,* utgivna av kyrkans vänner, 1884, sid. 213, 431 f.; *Ekmanson,* Predikningar och skriftetal, sid. 228.

33. *Liljeblad,* Predikningar, II, 1888, sid. 226, jfr sid. 221.

34. *Emanuelsson,* Predikningar över Svenska Kyrkans evangelier, II, 1877, sid. 105, jfr sid. 82; jfr *Almqvist,* Korta predikningar, 1887, sid. 305 f., 672; *Beskow,* Sabbatsstunder i Blasieholmskyrkan, andra årgången II, 1873, sid. 379; *Dillner,* Predikningar på sön- och högtidsdagar, 1882, sid. 411; *Ekmanson,* Predikningar och skriftetal, sid. 228; *Emanuelsson,* Predikningar över Svenska Kyrkans evangelier II, 1877, sid. 105, jfr sid. 82; *Emanuelsson,* Predikningar över förra årgången av Svenska Kyrkans nya högmässotexter II, 1876, sid. 20; *Kjellmark,* Predikningar över andra årgången av de nya högmässotexterna, 1876, sid. 531 f., Predikningar över förra årgången av de nya högmässotexterna, 1869, sid. 472; *Leuwgren,* Tio predikningar, 1883, sid. 25; *Predikningar* över första årgången av Svenska Kyrkans nya högmässotexter av präster inom Härnösands stift, andra delen, I, 1884, sid. 29; *Predikningar* över kyrkoårets högmässotexter av Stockholms präster, II, 1885, sid. 221 f.; *Liljeblad,* Predikningar, II, 1888, sid. 226, jfr sid. 221.; *Malmborg,* Predikningar, 1885, sid. 94, 87; *Wenström,* Predikningar I, 3:dje saml., 1887, sid. 24. — På prästmöten i stiften gjorde biskoparna liknande uttalanden. Jfr t. ex. *Handlingar* rörande prästmötet i Karlstad... 1869, sid. 3; *Handlingar* rörande prästmötet i Kalmar år 1879, sid. 7.

35. Se t. ex. *Aspling,* Några ord i fattigvårdsfrågan (*Teologisk Tidskrift* 1881, sid. 373 ff.); jfr *Arner,* Studier över den svenska kyrkans ställning till frågan om de fattigas vård under 1800-talet, 1923, och *Rodhe,* Svenska kyrkan omkring sekelskiftet, 1930, sid. 43 ff.

36. *Rudin,* Evighetsvinkar, II, 1875, sid. 276, 306 f.

37. *Wikner,* Samlade predikningar, 1885, sid. 555 f.; jfr också *Wikner,* Några drag av kulturens offerväsen, 1880.

38. Jfr *Martensen,* Socialismen och kristendomen, 1875, särskilt sid. 40 ff.

39. *Wollin,* "Om den revolutionära socialismen", 1878, särskilt sid. 3, 17.

40. *Kronblad,* Det kraftigaste skyddsmedlet mot det socialistiska omstörtningspartiets läror och agitationer, 1881, särskilt sid. 11—15.

41. *Bring,* Finns något kristligt berättigat i de moderna socialistiska strävandena, 1884, särskilt sid. 27 f. Jfr *Landgren,* Strödda predikningar och tal, 1888, sid. 67; *Predikningar . . .,* utgivna av Kyrkans vänner, sid. 585, 626; *Predikningar* över första årgången av Svenska kyrkans nya högmässotexter av präster inom Härnösands stift, andra delen, II, sid. 407; *Protokoll* och handlingar rörande prästmötet i Uppsala år 1885, sid. 12 f.; *Handlingar* rörande prästmötet i Karlstad... 1887, sid. 7.

42. *Väktaren* 16 juli 1885.

43. *Väktaren* 17 juni 1886.

44. *Väktaren* 29 juli 1886; jfr 12 augusti 1886.

45. *Väktaren* 18 november 1886.

46. *Tidskrift för kristlig tro och bildning* 1888, sid. 161 ff.

47. *Tidskrift för kristlig tro och bildning* 1890, sid. 103 ff., 169 ff.

48. *Tidskrift för kristlig tro och bildning* 1892, sid. 173 ff., 257 ff.

49. *Tidskrift för kristlig tro och bildning* 1892, sid. 54 ff.

50. *Protokoll* och handlingar rörande prästmötet i Uppsala år 1891, sid. 25 ff. Det av *Rodhe,* Svenska kyrkan omkring sekelskiftet, sid. 38 f. givna referatet av ärkebiskopens tal synes icke klargöra, att detta tal väsentligen innebar en uppmaning till kamp mot socialdemokratien. Överhuvud får man i Rodhes bok icke någon tillräcklig belysning av den aggressiva inställning mot socialismen, som vid denna tid dominerade kyrkan. I viss mån torde samma anmärkning kunna riktas mot framställningen hos *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, 1938, sid. 547 ff. Visserligen betonas här starkare kyrkans antisocialism, men läsaren får knappast ett intryck av skärpan i den prästerliga agitationen.

51. *Protokoll* och handlingar vid prästmötet i Strängnäs... 1891, sid. 34 ff.

52. *Handlingar* rörande prästmötet i Västerås 1892, sid. 14 f.

53. *Handlingar* rörande prästmötet i Karlstad . . . 1893, sid. 27.

54. Se t. ex. *P. A. Berggren,* Bekännelsen och den sociala frågan, 1890, sid. 22; *Flygare,* Några predikningar, 1890, sid. 102 ff. Jfr också i detta sammanhang *Bergström,* Kristendom och socialism, 1893, samt *von Schéeles* kritik av denna skrift (*Svensk Tidskrift* 1893). — I fråga om pastor Nylanders socialistiskt färgade propaganda och kyrkans inskridande häremot se *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, 1938, sid. 532 f. och *Hernösands consistorii dombok* 1845—1893, bihang nr 39, 4 juni 1890 (i domkapitlets arkiv).

55. *Religionsvetenskapliga kongressen* i Stockholm 1897, sid. 75 ff.

56. I första rummet hänvisas till *Montgomerys* arbeten Industrialismens genombrott i Sverige och Svensk socialpolitik under 1800-talet.

57. *Montgomery,* Svensk socialpolitik under 1800-talet, sid. 190 f.; jfr *Rodhe,* Den religiösa liberalismen, 1931, sid. 31 ff.

58. Båda dessa framställningar väckte stor uppmärksamhet. Andra skrifter av i huvudsak samma syftning som Arnbergs nämnas i redogörelsen för den liberala arbetarrörelsen. Jfr också i detta sammanhang *Clément,* Den politiska ekonomien i sin närvarande utveckling, på svenska utgiven... av C. F. Bergstedt, 1868; *Bergstedt,* Arbetet och dess villkor, 1872; *von Sybel,* Den sociala frågan (övers.), 1873; *Schönberg,* Arbetarefrågan, översatt . . . av C. O. Montan, 1877; *Montan,* Arbetare-

frågan i Sverige, 1880; *Leffler,* Grundlinjer till nationalekonomien eller läran om folkens allmänna hushållning, 1881; *Samtiden* 1870, sid. 84 ff., 118 ff., 152 ff.; *Westman,* I arbetarefrågan (*Framtiden* 1877); *Leffler,* Om en sida av det moderna associationsväsendet (*Ny Svensk Tidskrift* 1882).

59. *FK 1869: TU* utl. nr 2, *prot. II,* sid. 94 ff.; *AK 1869: TU* utl. nr 33, *prot.* III, sid. 522 ff.

60. *FK 1871:* IV, sid. 114 ff. (von Kock).

61. *FK 1871:* IV, sid. 119.

62. *FK 1871:* IV, sid. 155 f. (Bergstedt), jfr sid. 132 (Hamilton).

63. *AK 1868:* I, sid. 224.

64. *AK 1870:* III, sid. 308 (Printzensköld).

65. *Betänkande* angående minderårigas antagande och användande i fabrik, hantverk eller annan hantering, 1877, särskilt sid. 7 ff., 68 ff.

66. *Betänkande...* av kommittén för revision av förordningen den 18 november 1881, 1892, sid. 160 ff.; *Lindberger,* Prometeustanken hos Viktor Rydberg, I, 1938, sid. 295, erinrar om att i Lindgrens och Nordströms arbeten om den tidiga socialdemokratien endast ett fåtal fall av barnarbete omnämnas. Detta förhållande saknar dock all betydelse, eftersom 1892 års betänkande — som Lindberger själv åberopar — ingående redogör för barnarbetets omfattning. Härav framgår bland annat, att inom de undersökta industrigrenarna år 1891 sysselsattes 600 barn under 12 år, över 4,000 barn under 14 år och omkring 26,000 barn under 18 år.

67. *Treffenberg,* Arbetarestrejken vid sågverken i trakten av Sundsvall år 1879, 1880. Treffenbergs uppträdande har både av samtiden och av senare forskare bedömts på olika sätt. Jfr *Arnoldson,* Efter stormen (*Sanningssökaren* 1879); *Montan,* Arbetarefrågan i Sverige; *Dagens Nyheter* 3 juni 1879; *Lindgren,* Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige, 1927, sid. 46 ff.; *Lindbom,* Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst, 1938, sid. 21 ff.

68. *Arbetarens vän* jan. 1880. Ett försök har utan framgång gjorts att i länsstyrelsens arkiv påträffa denna och eventuella andra skrivelser av samma typ. En fullständig genomgång av de arkivalier, som kunna komma i fråga, har visat sig alltför tidsödande.

69. Jfr flertalet förut åberopade framställningar samt exempelvis *Samtiden* 1870, sid. 705 ff., 817 ff., 1872, sid. 575 ff.; *Dagens Nyheter* 19 mars 1877; *Aftonbladet* 10 januari och 17 augusti 1880; *von Bergen,* Frågor på dagordningen, 1881, sid. 126 ff. (artiklar om socialismen i Tyskland i Stockholms Dagblad 1873—1874).

70. *Svenska Medborgaren* 24 juli 1875.

71. *Dickson,* Arbetsklassens i Danmark, Norge och Sverige närvarande ställning i intellektuellt, moraliskt och ekonomiskt hänseende, 1867; citaten från sid. 5 och sid. 50 f.

72. Sannolikt lever nu endast en av tidningens garanter, nämligen disponenten Herman Ekelund, Stockholm. Denne har icke kunnat lämna några upplysningar om tidningen.

73. Jfr också *Arbetarens vän* 1878, artiklarna "Om arbetet", och 1880, artikeln "Arbetare".

74. Varje nummer av *Svenske arbetaren* ger exempel på det sagda. Mest karakteristiska äro de ofta förekommande dikterna. I årgången 1880 återfinnes dikten "Arbeta" med bl. a. följande verser:

"Varför sucka, varför klaga,
denna världens arma dårar?
Kännes bördan tung att draga,
tyngre blir den, dränkt i tårar.

Om vid pennan eller plogen
dina dagar du förnöter,
summan är, att du blir trogen,
i de plikter, som du sköter.

Upp att dig för mödan dana,
strid och kämpa alla stunder!
Ty på livets vädjobana
lättingarna duka under."

Här, som i en rad liknande aktstycken, bryter sig på ett slående sätt den liberala konkurrenstanken — "upp att dig för mödan dana" etc. — med den gammalkonservativa tanken på stilla pliktuppfyllelse utan ambitioner — "summan är att du blir trogen i de plikter som du sköter". I dikten "Det är sant" i årgången 1882 dominerar den senare linjen. Här beskrives först olika slag av yttre framgång, varefter poeten övergår att skildra anspråkslöshetens välsignelse.

"Men fastän jag icke är
eller ens kan bliva
stor i något av det där,
som jag sökt beskriva
är och *blir* väl jag ändå
mycket, mycket *mer* än så:

Jag är lycklig, jag är nöjd,
det kan jag förklara;
och det är ju på sin höjd,
vad man önskar vara?
Jag har vad man önska må:
gumma, hem och många små."

75. *Svenske arbetaren* 1887, art. "Riksdagen 1887".

76. Som exempel på en överdriven schematisering på denna punkt må nämnas den eljest även ur politisk och social synpunkt givande undersökningen av *H. Johnsson,* En åttitalist, 1934, särskilt sid. 12, 30 f. Förf. talar om "70-talets egen känsla av andlig sterilitet" o. s. v. och häremot ställes åttiotalets vitalitet i kontrast. Såsom bevis citeras bland annat ett uttalande av H. Forssell, som blott gäller 70-talets första år, och några rader av G. Sundbärg, som excellerade i orimliga generaliseringar. Hartmanns filosofi "blir det mest representativa uttrycket för tidens pessimism och besvikelse". Orsaken till det eländiga andliga tillståndet antas ha varit de goda tiderna under 70-talet. Vad finnes för skäl att anta, att tiden var pessimistisk och besviken? Det vore naturligtvis lätt att hopa citat även som bevis på motsatsen. Och varför skulle det andliga läget försämras med goda konjunkturer? Åtskilliga författare skulle visserligen kunna åberopas för riktigheten av denna ståndpunkt — men lika många för den rakt motsatta.

77. *Hedén,* Strindberg, 1921, sid. 137 ff.; *Ahlenius,* Georg Brandes i svensk litteratur 1933, sid. 139 f.; *Svanberg,* Social diktning under arbetarrörelsens genombrottsår (*Tiden* 1939); *Ahlenius,* Arbetaren i svensk diktning, 1934, sid. 100 ff. Jfr *Johnsson,* En åttitalist, sid. 156 ff. (här skiljes icke klart mellan Strindbergs socialism och socialdemokratiens). Beträffande Rydbergs uppfattning se *Lindberger,* Prometeustanken hos Viktor Rydberg, I, sid. 283 ff.

78. Åttiotalisternas tidskrift *Ur dagens krönika* innehöll några artiklar av socialdemokrater (*Åkerberg* 1883 och 1884, *Branting* 1887); då *Wermelin* i årgången 1886 framlade en marxistisk uppfattning (Kan sparsamhet rädda den stora massan?) betonade redaktören, att den icke delade hans uppfattning, men att man icke borde vara rädd för att diskutera de socialistiska lärorna.

79. *AK 1882,* mot. nr 76, *TU* utl. nr 5, *prot.* nr 29, sid. 1 ff.

80. *AK 1884,* mot. nr 11; *STU 1884* nr 12 a; *AK 1884:* 14, sid. 13 ff.; *FK 1884:* 11, sid. 21.

81. Hedins förslag kritiserades av *H. Forssell* (X), Nya försök till förbättring av arbetsklassens villkor (*Nordisk Tidskrift* 1884). Forssell såg i socialförsäkringsförslagen exempel på "oklara föreställningar om en statens mystiska allmakt på det ekonomiska området". Man skulle "nödtvungen återkomma till den insikten, att ekonomisk förtänksamhet måste vara en yttring av fri självverksamhet och utgå från individens känsla av eget ansvar".

82. *FK 1886,* mot. nr 13; *LU 1886* utl. nr 35; *FK 1886:* 15, sid. 14 ff.; *AK 1886:* 23, sid. 8 ff.

83. Jfr *Leffler,* Vad är socialism? (*Nordisk Tidskrift* 1890).

84. På det mera direkta sambandet mellan protektionism och socialpolitik vid denna tid skola vi icke ingå. Jfr härom *Spångberg,* Förstakammargärningar, 1905, sid. 116 f., som dock synes alltför starkt framhäva de taktiska motiv, som kunde föranleda protektionisterna att verka för socialpolitik. Att man även på detta håll hade en ärlig känsla för arbetarnas svårigheter, synes klart framgå av inläggen i debatten.

85. Jfr för det följande *Aftonbladet* 30 dec. 1885, 10 och 16 aug. 1886; *Dagens Nyheter* 16 febr. (Mankell om tillverkningsföreningar) och 18 febr. 1882, 5 juni och 14 aug. 1885, 5 april 1889; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 7 april och 27 sept. 1881, 13 och 20 okt. 1883, 23 aug. och 20 dec. 1884, 6 och 12 juni 1885, 31 mars och 19 juni 1886, 23 nov. 1886, 24 april 1889; *Nya Dagligt Allehanda* 5, 7 och 13 juli 1883, 31 juli och 3 aug. 1885, 2 jan. 1886, 31 jan. 1887, 18 okt. 1888, 9 april, 11, 13, 14 och 15 maj 1889; *Stockholms Dagblad* 27 juni 1881, 12 dec. 1884, 30 juli, 27 okt. och 16 nov. 1885, 8 nov. 1886, 11 jan. 1888, 28 april 1889; *Vikingen* 19 aug., 2 sept.—21 okt. 1882 (en serie artiklar om socialismen), 25 juli och 29 aug. 1885, 3 juli och 14 aug. 1886. De citerade artiklarna äro bland de här nämnda.

86. Bland de många kritiska uppgörelser med socialismen, som under 1880-talet framlades, kunna nämnas *Leffler,* Vad är socialism? (jfr *Nationalekonomiska föreningens förhandlingar* 1883, sid. 67 ff.); *Nyström,* Reformerande eller revolutionär socialism, 1886; *A. Svenson,* Socialismen, 1889.

87. *Arbetareförsäkringskommitténs betänkande* I. Utlåtande och förslag, 1—4, 1888—1889; citaten hämtade från 1, sid. 50, 3, sid. 44, 91.

88. *Överståthållareembetets och länsstyrelsernas underdåniga utlåtanden* över arbetareförsäkringskommitténs förslag till ålderdomsförsäkring, 1890.

89. *Nya Arbetareförsäkringskommitténs betänkande* I. Utlåtande och förslag, 1893, sid. 25 ff.; se också *Överståthållarämbetets och Kungl. Maj:ts samtliga befallningshavandes* utlåtanden över Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande . . . 1894.

90. T. ex. *AK 1889:* 31, sid. 2 f. (Bexell), 29 (Björkman), 51 (Björck).

91. *AK 1889:* 31, sid. 37 (Krusenstjerna).

92. T. ex. *FK 1889:* 26, sid. 40 (Hedlund), 52 (Smith); *AK 1889:* 31, sid. 3 f. (Swartling).

93. Beträffande Hedins verksamhet se *Spångberg,* Adolf Hedin, 1925, sid. 205 ff.

94. *FK 1891:* 20, sid. 22, jfr sid. 40 (Treffenberg) och *AK 1891:* 30, sid. 5 ff. (Hederstierna), 34 (Hamilton).

95. *FK 1895:* 26, sid. 37 f.

96. *FK 1891:* 20, sid. 26 f. Jfr kritiken av Bismarcks socialpolitik hos *Forssell,* Studier och kritiker, II, 1888, sid. 93 ff.

97. Se här och för det följande *Thermænius,* Riksdagspartierna, 1935, sid. 118, 143.

98. *Fahlbeck,* Stånd och klasser, 1892, sid. 84 f.

99. Jfr här *Hertzberg,* Arbetarefrågan och socialismen, 1891; *Wagner,* Katedersocialismen och socialismen (övers.), 1895; *Cassel,* Socialpolitik, 1902; *Raphael,* Den industriella arbetarefrågan (i *Det ekonomiska samhällslivet,* 1902).

100. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 228.

101. *Lidforss,* Axel Danielssons skrifter, 1908, sid. 616.

102. *FK 1889:* 41, sid. 2 ff.; *AK 1889:* 50, sid. 6 ff., 51 sid. 1 ff.

103. Ofta funnos flera föreningar på samma plats. Vid 1879 års arbetarmöte voro ett åttiotal föreningar från omkring femtio orter representerade. År 1890 beräknades föreningarnas antal till 300 (*Social-Demokraten* 28 juni 1890). En grundlig redogörelse för den liberala arbetarrörelsen saknas ännu.

104. *Velander,* Stockholms arbetareförenings femtioåriga verksamhet 1866—1916, 1916, sid. 16; *Göteborgs arbetareförening* 1866—1926, 1926, sid. 8; *Gjöres,* Svensk kooperation före åttiotalet, 1919, sid. 133.

105. Frågan om de "borgerliga" medlemmarnas ställning inom arbetarföreningarna diskuterades vid flera tillfällen; jfr t. ex. *Tidning för folket* 22 okt. och 17 dec. 1870, 14 jan. 1871; *Krook,* Arbetarerörelsen i Sverige, dess utveckling och framtidsutsikter (*Framtiden* 1871).

106. Jfr bland övriga skrifter med samma syfte *Skrifter* utgivna av Sällskapet för arbetareföreningars befrämjande, 1—9, 1866—1871; *Unger,* Två föredrag om arbetareföreningar, 1869; *Månsson,* Den svenska arbetaren, 1873; *Strömberg,* Föredrag i Strängnäs' arbetareförening 16 mars 1873; *Ljungberg,* Den nyare tidens associationsväsende, dess betydelse och närvarande ståndpunkt, *Framtiden* 1868; *Krook,* Arbetarerörelsen i Sverige, 1876; *Münnich,* Om villkoren för arbetarens lyftning i sedligt och ekonomiskt hänseende, 1873.

107. Detta sällskap bestod till större delen av personer utanför arbetarklassen. Se *Förhandlingar* vid första nordiska arbetaremötet... år 1870, sid. 7 f.

108. Se i fråga om arbetarföreningarnas kooperationsrörelse *Gjöres,* Svensk kooperation före åttiotalet.

109. Se härom *Lindgren,* Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige, sid. 152 ff.

110. *Tidning för folket* 29 okt. 1870; jfr särskilt *Unger,* Två föredrag om arbetareföreningar.

111. Jfr *Ridderstad,* Arbetareföreningarna såsom bildningsmedel, 1874, samt monografierna över skilda arbetareföreningar.

112. *Gjöres,* Svensk kooperation före åttiotalet, sid. 125.

113. *Stockholms Arbetareförenings tidning* 23 juni 1870, jfr 1 juli 1870 och *Tidning för folket* 28 jan. 1871 (här betonades, att arbetarnas känsla för fosterlandet skulle höjas, om de finge rösträtt); *Velander,* Stockholms Arbetareförenings femtioåriga verksamhet 1866—1916, sid. 15. Dessa uttalanden ha förbisetts av *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 39 ff. På flera punkter, som här icke kunna beröras, framställer Lindgren den liberala arbetarrörelser såsom mindre reformvänlig än den var. — Det bör i detta sammanhang nämnas, att Göteborgs arbetarförening synes ha varit särskilt "borgerligt" betonad, och av detta skäl kritiserades på Stockholms-håll; se *Tidning för folket* 22 okt. och 17 dec. 1870.

114. *Förhandlingar* vid första nordiska arbetaremötet . . . år 1870, se särskilt sid. 27 ff., 54, 82 f.

115. Se t. ex. *Månsson,* Den svenska arbetaren; *Strömberg,* Föredrag i Strängnäs arbetareförening den 16 mars 1873.

116. *Förhandlingar* vid första svenska arbetaremötet i Stockholm . . . 1879, sid. 127 f., 146, 159, 183.

117. *Velander,* Stockholms arbetareförenings femtioåriga verksamhet 1866—1916, sid. 22; *Norrköpings* arbetareförenings krönika 1860—1935, 1935, sid. 47.

118. *Redogörelse* för andra svenska arbetaremötet . . . 1882, sid. 20, 27 f., 58.

119. *Redogörelse* för tredje svenska arbetaremötet . . . 1886, sid. 35, 38 ff.

120. *Redogörelse* för fjärde svenska arbetaremötet . . . 1890, särskilt sid. 17 f.; jfr *Social-Demokraten* 26—30 juni 1890.

121. Frågan, hur fackföreningsrörelsen blev socialistisk, har ännu ej tillräckligt utretts, ehuru den berörts av flera författare, främst *Lindbom,* Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst. Det ligger helt utom ramen för vår undersökning att söka klarlägga denna sak.

122. Den efterföljande framställningen bygger till stor del på *Klefbeck,* Etiska idéer i svensk frikyrklig väckelsereligiositet, 1928, kap. VIII—X. Det synes sannolikt, att Klefbeck i sin framställning av frikyrkornas samhällsidéer påverkats av Webers teori om sambandet mellan protestantism och kapitalism. Det förtjänar framhållas, att denna teori nu torde ha bevisats vara svagt grundad; jfr särskilt *Robinson,* Aspects of the rise of economic individualism, 1933. Se också *De frikyrkliga samfundens utbredning,* 1925.

123. Jfr *Klefbecks* nyssnämnda arbete, sid. 240 ff. Till Klefbecks exempel på hur religionen anknytes till arbetet och förvärvet kan fogas framställningen hos metodistpredikanten *de Witt Talmage,* Kapital och arbete, 1887, särskilt kapitlet om Arbetarefrågan. Här säges ej blott, att de religiösa skola arbeta och förbättra sin ställning utan även att religionen ur ekonomisk synpunkt är lämplig: "Jag har den högsta auktoritet för att kunna påstå att 'gudaktighet är nyttig även för detta livet'. Det betalar sig för arbetsgivaren att frukta Gud. Det betalar sig för arbetaren att frukta Gud." — Om metodismen och den sociala frågan i England se *Wearmouth,* Methodism and the working-class movements of England, 1937.

124. *Svenska sändebudet* 6 aug. 1885, jfr för det följande 19 nov., 10 och 17 dec. 1885.

125. *Wecko-Posten* 16 sept. 1885, jfr t. ex. 11 nov. 1885.

126. *Waldenström,* Guds eviga frälsningsnåd (*Pietisten* 1885 ff.) sid. 500 ff.

127. *Waldenström,* Guds eviga frälsningsnåd, sid. 532; *Uppbyggelsebladet Hemlandsvännen* 1883, sid. 33 ff.; *Pietisten* juni 1878, sid. 331 ff.

128. *Waldenström,* Guds eviga frälsningsnåd, sid. 548; jfr *Uppbyggelsebladet Hemlandsvännen* 1884, sid. 193 ff.

129. Beträffande Missionsförbundets representation i riksdagen nu och senare se *Wallinder,* Folkväckelsens sociala insatser, sid. 39 ff. (i *Larsson,* Väckelse och social gärning, 1938). — Det bör i detta sammanhang erinras, att frikyrkorörelsen, och närmast waldenströmianismen, framställts som inspiratör av strejkrörelser. En stor del av deltagarna i Sundsvallsstrejken 1879 voro medlemmar av en waldenströmsk förening; två av de tre huvudledarna för styrelsen voro waldenströmare. Landshövding Treffenberg förklarade, bland annat med hänvisning härtill, att strejken berodde på "förbundet mellan den kyrkliga anarkien och den politiska radikalismen". Detta påstående är uppenbart orimligt; strejken innebar icke vare sig en religiös eller en politisk aktion; sambandet med frikyrkan låg helt enkelt i att en del av de strejkande voro frireligiösa. Även en forskare som *Lindgren* drar ur Sundsvallsepisoden egendomliga slutsatser (se t. ex. Från Per Götrek till Per Albin, sid. 32 ff.). Bland annat säges, att "den kamp för frihetens principer som de frikyrkliga fört mot religiöst statsför-

mynderskap och hierarkisk intolerans överflyttades 1879 till ett profant område". En sats som denna måste ge intrycket att de frireligiösa rörelserna i särskild grad verkade för strejkrätt. Detta är oriktigt. Den waldenströmska riktningen var, såsom av det förut sagda framgår, speciellt konservativ. Waldenströmarnas deltagande i strejken visar icke någon radikalism hos denna riktning, utan tvärtom, såsom *Klefbeck* (nyss anförda arbete, sid. 280), betonar, "strejkens osocialistiska karaktär av spontan och oorganiserad nödfallsåtgärd mot den hotande svältnöden". Även Lindgrens uttalanden om att en ordnad strejk blott var möjlig under frireligiös ledning äro fullkomligt godtyckliga.

130. *Thörnberg,* Frälsningsarmén, 1939, sid. 110 f.; jfr sid. 108.

Marx och den moderna socialdemokratien

1. Jfr beträffande deras "rationalism" *Sombart,* Sozialismus und soziale Bewegung, 1919, sid. 34 ff.

2. Saint-Simon har även i centrala punkter uttryckt sig på ett sätt, som möjliggjort olika tolkningar; vi utgå här från den sammanfattning av hans läror, som en grupp lärjungar efter hans död utarbetade *(Bouglé et Halévy,* Exposition de la doctrine de Saint-Simon, 1924).

3. Det skulle föra för långt att här ingå på skiljaktigheterna mellan Marx' och Engels' åskådningar. Överhuvud beröras icke Engels' skrifter mer än på ett par punkter, där de spelat en särskilt framträdande roll.

4. Det är omöjligt att i detta sammanhang ingå på diskussion av och polemik mot skilda Marxtolkningar. Beträffande Marx' förhållande till Hegel skall blott erinras, att vissa författare starkt framhäva Marx' beroende av Hegel, medan andra anse detsamma av relativt ringa betydelse. Till den förra gruppen höra exempelvis *Plenge,* Marx und Hegel, 1911, *Steffen,* Marx och materialismen, 1914, och *Kelsen,* Sozialismus und Staat, 1923, till den senare *Adler,* Die Staatsauffassung des Marxismus, 1922, *Tugan-Baranowsky,* Theoretische Grundlagen des Marxismus, 1905, och *Hägerström,* Social teleologi i marxismen, 1909. Den förstnämnda uppfattningen synes mig vara den riktiga. Marx tidiga utveckling har belysts främst av *Cornu,* Karl Marx, L'homme et l'oeuvre. De l'hegelianisme au matérialisme historique (1818—1845), 1934; jfr också *Hook,* From Hegel to Marx, 1936. Kommunistiska manifestets sammanhang med äldre socialistisk debatt klarlägges särskilt av *Andler,* Le manifeste communiste, 1901.

5. *Marx,* Das Elend der Philosophie, 1885, sid. 180.

6. *Hägerström,* Social teleologi i marxismen, sid. 7.

7. Jfr särskilt *Marx und Engels,* Deutsche Ideologie (Marx-Engels Gesamtausgabe), 1932, sid. 36.

8. *Marx und Engels,* Deutsche Ideologie, sid. 35.

9. Jfr *Grünwald,* Das Problem der Soziologie des Wissens, 1934, sid. 40.

10. Jfr t. ex. *Jackson,* Dialectics, 1936, sid. 414 f.; beträffande klassbegreppets utveckling se *Albrecht,* Die sozialen Klassen, 1926.

11. Jfr exempelvis *Hägerström,* Social teleologi i marxismen, sid. 41; *Bucharin,* Den materialistiska historieuppfattningen, 1923, sid. 480; *Kautsky,* Die materialistische Geschichtsauffassung, 1929, II, sid. 18; *Tugan-Baranowsky,* Theoretische Grundlagen des Marxismus, 1905, sid. 21 ff.; *Adler,* Die Staatsauffassung des Marxismus, sid. 86 ff.

12. *Marx und Engels,* Deutsche Ideologie, sid. 49 f.

13. Jfr den korta och klara framställningen hos *Sabine,* A history of political theory, 1937, sid. 706 ff. — Vissa uttalanden av Marx tyda på att han accepterade "den järnhårda lönelagen", men andra, till synes mera avgörande uttalanden gå i motsatt riktning; jfr *Bernstein,* Zur Frage des ehernen Lohngesetzes, *Die neue Zeit* 1890—1891.

14. *Marx,* Kapitalet, 1930—1931, Första bandet, sid. 608.

15. *Marx,* Kapitalet, Första bandet, sid. 607.

16. *Marx,* Kapitalet, Första bandet, sid. 720.

17. *Marx und Engels,* Deutsche Ideologie, sid. 25.

18. Översättningen från *Steffen,* Marx och materialismen, sid. 105 ff.

19. Till de fullständigaste arbetena i den oerhörda litteraturen om den materialistiska historieuppfattningen torde höra *Bober,* Karl Marx's interpretation of history, 1927, och *Hammacher,* Das philosophisch-ökonomische system des Marxismus, 1909. *Seligmans* till svenska översatta "An economic interpretation of history" är ett notoriskt föga betydande arbete. En utmärkt sammanfattande kritik hos *Sorokin,* Contemporary sociological theories, 1928, sid. 527 ff.

20. Jfr här t. ex. *Hägerström,* Social teleologi i marxismen, sid. 31 ff.; *Tugan-Baranowsky,* Theoretische Grundlagen des Marxismus, sid. 4 ff.; *Plechanow,* Die Grundprobleme des Marxismus, 1910, sid. 61 ff., särskilt sid. 77; *Cunow,* Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts- und Staatstheorie, 1920—1921, II, sid. 152 ff.

21. Jfr t. ex. *Cole,* What Marx really meant, 1934, sid. 15 ff.; *Lewalter,* Wissenssoziologie und Marxismus (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 1930); *Steffen,* Marx och materialismen, sid. 120 f. Enligt *Cole* förklarar den materialistiska historieuppfattningen, att "mind as a formative force in history, works by embodying itself in things, changing their shape and potency, and combining them into relations and systems whose changing phases are the basis of the history of mankind". *Lewalter* definierar produktionskraft som "die menschliche Intelligenz in ihrer Leistungsfähigkeit".

22. Huruvida Engels verkligen menade detta lämna vi därhän; jfr t. ex. *Engels,* Ueber historischen Materialismus (*Die neue Zeit* 1893); *Hook,* Towards the understanding of Karl Marx, 1933, sid. 269 ff.; *Cunow,* Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts- und Staatstheorie, II, sid. 198.

23. *Masaryk,* Die philosophischen und soziologischen Gundlagen des Marxismus, 1899, sid. 141.

24. *Marx,* Kapitalet, Första bandet, sid. 60.

25. Jfr t. ex. här och för det följande *Tingsten,* Den materialistiska historieuppfattningen i "Den adertonde Brumaire" (*Tiden* 1938). Att Marx' förutsägelser så ofta slogo fel, har icke hindrat, att hans förmåga att förutse framtiden blivit prisad. Det har exempelvis framhållits, att han från början förespådde det andra napoleonska kejsardömets fall. I själva verket var uppfattningen, att kejsardömet inom mycket kort tid skulle gå under, vanlig bland dess motståndare; det hade varit originellt om Marx trott, att Napoleon skulle lyckas bevara sitt välde under längre tid.

26. *Marx,* Kapitalet, Tredje bandet, sid. 834.

27. På denna uppfattning bygger genomgående det år 1938 utgivna arbetet av *Rosenberg,* Demokratie und Sozialismus.

28. Se *Lindström,* Karl Marx och fackföreningarna, 1931, särskilt sid. 22 ff.

29. Se *Kautsky,* Sozialisten und Krieg, 1937, sid. 110 ff., 132 f., 145 ff., 174 ff., 193 ff., 234 ff.

30. Det är icke möjligt att här erinra om mer än några få av de uttalanden av Marx och Engels, som i detta sammanhang åberopas. Grundliga redogörelser utifrån skilda synpunkter finnas hos *Kelsen,* Sozialismus und Staat (som torde vara det ojämförligt bästa arbetet om hithörande frågor); *Brücker,* Demokratie und Sozialismus, 1928; *Cunow,* Die Marxsche Geschichts-Gesellschafts- und Staatstheorie, särskilt I, sid. 246 ff., 327 ff. Till dessa skrifter hänvisas för den givna framställningen.

31. Jfr t. ex. *Marx,* Till kritiken av det socialdemokratiska Gotha-programmet, 1926, sid. 29 ff.

32. Jfr här särskilt *Lenin,* Revolutionen och staten, 1919, sid. 43 ff.

33. Jfr *Kelsen,* Sozialismus und Staat, sid. 47 ff.

34. *Marx,* Der Bürgerkrieg in Frankreich, 1891, sid. 43 ff.

35. Jfr särskilt *Engels,* Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, 1926, sid. 71 f.

36. *Marx,* Till kritiken av det socialdemokratiska Gotha-programmet, sid. 15 ff.

37. Det bör framhållas, att vissa författare i sina framställningar av Marx utgå från sådana förutsättningar, att Marx' lära undandrages varje kritik. *Hook,* Towards the understanding av Karl Marx, gör, tydligen påverkad av pragmatiska tankegångar, gällande, att Marx' teorier äro begripliga och sanna för marxister, men icke för andra. Han skriver exempelvis om Marx' värdeteori (sid. 188 f.): "In its full implications it can be grasped only by one who has accepted the class struggle from the standpoint of the working class and thrown himself into its struggles. To the extent that economic phenomena are removed from the influences of the class struggle, the analytical explanations in terms of the labour theory of value grow more and more difficult. The labour theory of value is worth saving if the struggle against capitalism is worth the fight." Och i framställningen av klasskampsläran skriver han bland annat (sid. 209): "For a marxist, there is no other avenue than the concrete experience of social action by which the truth of any theory of human history can be discovered." Med dessa och liknande uttalanden synes han ej blott mena, att Marx' teorier äro lämpliga agitationsmedel för en socialist. Han vill verkligen säga, att värdeläran och klasskampsläran äro sanna för dem, som äro engagerade på proletariatets sida i den "sociala aktionen". Klasskampen är sann för den "i klasskampen" stridande. Det är uppenbart, att här förutsättes två sanningsbegrepp, varav det ena gör sanning lika med subjektiv föreställning, det andra med en sann teori avser en med verkligheten överensstämmande uppfattning. — En i grunden likartad tankegång hävdas av *Lukacz,* Geschichte und Klassenbewusstsein, 1923, sid. 11 f. Enligt Lukacz hör det till dialektiken, att ett begrepp användes i skilda och motsägande betydelser. Att uppvisa oklarheter eller motsägelser hos Marx är därför meningslöst; den som söker göra det, har ej förstått dialektiken. "Ein folgerichtiger Dialektiker wird aber in dieser Unfähigkeit nicht so sehr einen Widerstreit verschiedener wissenschaftlicher Methoden, als vielmehr ein soziales Phänomen erblicken, das er, indem er es als gesellschaftlich-geschichtliches Phänomen begriffen, zugleich dialektisch widerlegt und aufgehoben hat." Den, som kritiserar Marx, skall alltså vederläggas genom att hans kritik påstås bero på hans sociala läge. Marx-tydningen blir härmed en form av mystik, som undandrar sig varje debatt. Mest generellt tillämpade möta dessa tankar hos *Mannheim,* Ideologie und Utopie, 1931.

38. I likhet med Marx kunde Lassalle stundom frambära verkliga hyllningar till bourgeoisien. I sitt berömda försvarstal i 1863 års process betecknade han "den borgerliga idéens välde" som "en världsbefriande historisk gärning", som "den ofrån-

komliga världshistoriska förutsättningen . . . för utvecklingen av arbetarståndets idé". "På detta sätt försvarar jag arbetarståndet med bourgeoisiens historiska välde genom att uppvisa det objektivt förnuftiga i detta välde." *Lassalle,* Die Wissenschaft und die Arbeiter, 1863, sid. 34.

39. Jfr särskilt *Lassalle,* Offenes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongress zu Leipzig, 1863, sid. 13.

40. *Lassalle,* Offenes Antwortschreiben, sid. 29 f.

41. *Lassalle,* Arbeiterlesebuch, 1863, sid. 52 ff.; *Bernstein,* Ferdinand Lassalle as a social reformer, 1893, sid. 136 ff.

42. *Lassalle,* Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, 1864, sid. 213 ff.

43. *Lassalle,* Offenes Antwortschreiben, sid. 25.

44. *Lassalle,* Arbeiterlesebuch, sid. 54. — Sannolikt är att här och på andra punkter taktiska skäl — önskan att lugna och vinna de konservativa — delvis bestämde Lassalles uttryckssätt. Detta hindrar icke, att hans uttalanden, i den form han gav dem, blevo ideologiskt verksamma.

45. Produktionsföreningar ha under vissa skeden bildats i relativt stor utsträckning bland annat i England och Amerika. I regel ha de inom kort misslyckats och fallit sönder. Om orsakerna härtill se exempelvis *B. Webb,* My apprenticeship, 1938, sid. 491 ff.; *Commons and associates,* History of labour in the United states, II, 1926, sid. 437, IV, 1935, sid. 576 ff.; *Cassel,* Socialpolitik, 1902, sid. 34 ff.

46. *Stirners* "politiska" uppfattning bör antydas genom några citat. I "Der Einzige und sein Eigenthum", 1845, (sid. 189 f.) skriver Stirner: "Der politische Liberalismus hob die Ungleichheit der Herren und Diener auf, er machte *herrenlos,* anarchisch. Der Herr wurde nun von einzelnen, dem 'Egoisten', entfernt, um ein Gespenst zu werden: das Gesetz oder der Staat. Der soziale Liberalismus hebt die Ungleichheit des Besitzes, der Armen und Reichen, auf, und macht *besitzlos* oder eigenthumslos. Das Eigenthum wird dem Einzelnen entzogen und der gespenstischen Gesellschaft überantwortet. Der humane Liberalismus macht *gottlos,* atheistisch. Deshalb muss der Gott des einzelnen, mein Gott, abgeschafft werden. Nun ist zwar die Herrenlosigkeit zugleich Dienstlosigkeit, Besitzlosigkeit zugleich Sorglosigkeit, und Gottlosigkeit zugleich Vorurtheilslosigkeit, denn mit dem Herrn fällt der Diener weg, mit dem Besitz die Sorge um ihn, mit dem festgewurzelten Gott das Vorurtheil; da aber der Herr als Staat wieder aufersteht, so erscheint der Diener als Unterthan wieder, da der Besitz zum Eigenthum der Gesellschaft wird, so erzeugt sich die Sorge von neuem als Arbeit, und da der Gott als Mensch zum Vorurtheil wird, so ersteht ein neuer Glaube, der Glaube an die Menschheit oder Freiheit." Det gäller att frigöra sig även från de ur den liberala "frigörelsen" framgångna fördomarna; i stället för illusionen om frihet skall sättas egoismen, "die Eigenheit", förverkligandet av det egna jaget (sid. 210 ff.). På detta sätt kommer Stirner fram till avvisande av i vanlig mening socialistiska och anarkistiska uppfattningar; jfr ytterligare särskilt sid. 332, 348, 426, 475 f., 491. Egoismen utesluter dock icke altruism, i den mån denna flödar ur det egna jaget, d. v. s. är fri från varje ideologisk karaktär.

47. *Bakunin,* Gesammelte Schriften, 1921—1924, I, sid. 113.

48. *Bakunin,* Gesammelte Schriften, II, sid. 269; jfr *Krapotkin,* Den moderna staten, 1918, sid. 101 ff., och Erobringen av brødet, 1898, sid. 65, 250 f.

49. *Bakunin,* Gesammelte Schriften, III, sid. 255. Ibland betonades, att anarkisterna icke alls borde "göra revolution"; denna skulle komma "genom förhållandenas makt"; jfr t. ex. *Association internationale des travailleurs.* Compte-rendu du IVe Congrès international, tenu à Bâle . . . 1869, sid. 131.

50. Jfr *Compte-rendu* officiel du VIIIe Congrès général de l'association inter-

nationale des travailleurs tenu à Berne . . . 1876, sid. 53 ff. (Guillaume, Malatesta, Joukowsky). Jfr *Nettlau,* Der Anarchismus, 1927, sid. 240 ff.

51. *Bakunin,* Gesammelte Schriften, III, sid. 8 ff.; jfr *Krapotkin,* En anarkists minnen, 1900, sid. 365 f.

52. Se härom främst den ingående undersökningen av *Ording,* Den første Internasjonale, 1936.

53. Jfr här och för det följande *Beer,* A history of British socialism, 1920, II, sid. 328 ff.

54. Det bör erinras, att omröstningen på de internationella kongresserna skedde enligt sådana metoder, att besluten icke med någon säkerhet kommo att motsvara de till Internationalen anslutna partiernas uppfattning; jfr *Herkner,* Die Arbeiterfrage, Zweiter Band, 1921, sid. 510.

55. *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 9, 50 ff.

56. *Report* of the thirteenth annual conference of the Labour party, sid. 10. Före 1908 voro olika engelska socialistiska organisationer (såsom Socialdemokratiska federationen och "Fabian society") vid vissa tillfällen representerade på Internationalens kongresser.

57. *Protokoll* des internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris . . . 1889, sid. 193.

58. *Protokoll* des internationalen sozialistischen Arbeiterkongresses in . . . Zürich . . . 1893, sid. 40 ff.; *Verhandlungen* und Beschlüsse des internationalen sozialistischen Arbeiter- und Gewerkschaftskongresses zu London . . . 1896, sid. 13 f.; *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 193 f.

59. Jfr dock t. ex. *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 78 ff. (Guesde).

60. *Parti socialiste.* 3e Congrès national tenu à Limoges . . . 1906, sid. 54.

61. *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 114 ff., 56 ff.

62. *Protokoll* über die Verhandlungen des Parteitages der sozialdemokratischen Partei Deutschlands . . . zu Dresden 1903, sid. 298—420. I tyska texten heter det (sid. 419) att socialdemokratien "einen Anteil an der Regierungsgewalt innerhalb der bürgerlichen Gesellschaft nicht erstreben kann". Satsens formulering är underlig. Att det talades om "andel" i regeringsmakten berodde naturligtvis på att man särskilt tänkte på möjligheten av en samregering med borgerliga. Men tydligen tog man avstånd även från bildandet av en rent socialdemokratisk regering, så länge samhället var "borgerligt", d. v. s. så länge förutsättningar för socialismens genomförande icke funnos.

63. *Sixième Congrès* socialiste international tenu à Amsterdam . . . 1904, sid. 59—116; jfr *Internationaler Socialisten-Kongress* zu Amsterdam 1904, sid. 31.

64. Beträffande Bebels hållning jfr *Beer,* Fifty years of international socialism, 1935, sid. 126.

65. *VIIe Congrès* socialiste internationale tenu à Stuttgart . . . 1907, sid. 24 ff.

66. *Protokoll* des internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris . . . 1889, sid. 121 ff.

67. *Huitième Congrès* socialiste international tenu à Copenhague . . . 1910, sid. 461 ff.

68. *Koht,* Det norske arbeiderpartis historie 1887—1937, Første bind, 1937, sid. 180.

69. *Parti socialiste.* 17e Congrès national tenu à Strasbourg . . . 1920, sid. 466 (cit. av Faure).

70. *Protokoll* des internationalen Arbeiter-Congresses zu Paris . . . 1889, sid. 119 f.; jfr här och för det följande *Kautsky,* Sozialisten und Krieg, sid. 295 ff.

71. Jfr här också *Branting,* Tal och skrifter, IX, sid. 58 ff.

72. Jfr *Kautsky,* Sozialisten und Krieg, sid. 307; jfr för det följande sid. 341.

73. *Parti socialiste.* 4e Congrès national tenu à Nancy . . . 1907, sid. 268 ff.

74. *Parti socialiste.* 4e Congrès national tenu à Nancy . . . 1907, sid. 311 f.

75. *VIIe Congrès* socialiste international tenu à Stuttgart . . . 1907, sid. 110 ff., 421 ff.; jfr *Branting,* Tal och skrifter, IX, sid. 222 ff.

76. *Huitième Congrès* socialiste international tenu à Copenhague . . . 1910, sid. 171 f., 471 ff.

77. *Ausserordentlicher internationaler Sozialisten-Kongress* zu Basel . . . 1912, passim; jfr *Branting,* Tal och skrifter, IX, sid. 294 ff.

78. Jfr också *Bernstein,* Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich?, 1901. Se här särskilt hans diskussion av socialismens vetenskaplighet och hans försvar ur viss synpunkt för denna tanke (sid. 35). — Bernstein hade i England livligt umgåtts med medlemmar i "Fabian society"; jfr *Pease,* The history of the Fabian society, 1925, sid. 236.

79. Jfr särskilt kapitlet om metoden hos *Kautsky,* Bernstein und das sozialdemokratische Programm, 1899. Se också *Jaurès,* Bernstein et l'évolution de la methode socialiste, 1931. Även Jaurès ställde sig till en början i huvudsak avvisande mot revisionismen.

80. *Protokoll* über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands . . . zu Hannover . . . 1899. Den s. k. Bernstein-debatten upptar sid. 94—243. Revisionismen hade i korthet diskuterats redan föregående år; jfr *Protokoll* über die Verhandlungen des Parteitages der sozialdemokratischen Partei Deutschlands . . . zu Stuttgart . . . 1898, särskilt sid. 122 ff. — Den relativa utarmningsteorien kan stödjas på uttalanden av *Marx,* Kapitalet, första bandet, sid. 582.

81. Jfr diskussionen om utarmningsteorien i den nyss berörda Bernstein-debatten: *Protokoll* über die Vorhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands . . . zu Hannover . . . 1899, sid. 112 ff. (Bebel), 137 f. (E. David), 145 (Zietz), 168 f. (Kautsky), 178 f. (Zetkin); *Kautsky,* Bernstein und das sozialdemokratische Programm, sid. 114 ff.; *Kautsky,* Die materialistische Geschichtsauffassung, II, sid. 564 ff.; *F. David,* Der Bankrott des Reformismus, 1932, sid. 10—84.

82. Denna tankegång, som särskilt utformats av Bucharin, framfördes 1928 av Engberg i den svenska riksdagen; jfr *AK 1928:* 25, sid. 50.

83. Vissa moment i syndikalismen återfinnas tidigare både i engelsk och amerikansk arbetarrörelse; jfr t. ex. *Crook,* The general strike, 1931, sid. 6 ff.; *Commons and associates,* History of labour in the United states, II, sid. 297 f. Beträffande den moderna syndikalismens teori se *Crook,* The general strike, sid. 192—229; *Levine,* The labor movement in France, 1912; *Wirz,* Der revolutionäre Syndikalismus in Frankreich, 1931.

84. *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 96 ff.; *Sixième Congrès* socialiste international tenu à Amsterdam . . . 1904, sid. 44 ff.

85. *Schröder,* Handbuch der sozialdemokratischen Parteitage von 1863—1909, 1910, sid. 301; *Jouhaux,* La C. G. T. ce qu'elle est, ce qu'elle veut, 1937, sid. 79 f., jfr sid. 109.

86. Jfr *Tingsten,* Den franska syndikalismen och dess inflytande på samtidens fascistiska ideologier (*Fackföreningsrörelsen* 1938).

87. Under åren före världskriget framträdde under influens från Frankrike en syndikalistisk (liksom en nationalistisk och korporativistisk) strömning i England. Arbetarledaren Tom Mann var direkt inspirerad av franska idéer; jfr *Beer,* A history of British socialism, II, sid. 358 ff.

88. Jfr *Steffen,* Socialiseringsfrågans förutsättningar och läge i England, 1921, sid. 345 ff. och här anförd litteratur samt *Cole,* Social theory, 1920, som framlägger ett författningspolitiskt program för gillesocialismen.

89. Jfr det betecknande uttalandet hos *Pease,* The history of the Fabian society, sid. 267.

90. Det bör nämnas, att liknande tankegångar framfördes i England utanför den gillesocialistiska kretsen; jfr särskilt *S. Webb,* A constitution for the Socialist Commenwealth of Great Britain, 1920.

91. De klaraste framställningarna av den tidiga kommunistiska teorien torde vara *Lenin,* Revolutionen och staten; *Radek,* Socialismens utveckling från vetenskap till handling, 1925; *Bucharin,* Kommunismen A B C D, 1927. Den här givna framställningen är naturligtvis ytterligt schematisk. Det är omöjligt att ingå på Lenins tvekan rörande en socialisering 1918, motiveringen för den "nya ekonomiska politiken", diskussionen om "den permanenta revolutionen" o. s. v.

92. Jfr uttalandena hos *Commons and associates,* History of labour in the United States, IV, sid. 633 f.

93. *Partistyrelsens berättelse* 1923, sid. 41; jfr *Protokoll* des internationalen sozialistischen Arbeiterkongressen in Hamburg . . . 1923, sid. 97 f.

94. Jfr t. ex. *Partistyrelsens berättelse* 1933, sid. 66 (Paris-konferensens resolution 1933).

95. *Protokoll* über die Verhandlungen des Parteitages des sozialdemokratischen Partei Deutschlands . . . in Görlitz . . .1921, sid. 112, 142 f., 178, 305; *Sozialdemokratischer Parteitag* 1924, sid. 107, 121, 204 f. Vid 1924 års kongress godkändes uttryckligen koalitionstanken och man avslog ett förslag, enligt vilket den praktiska politiken måste ledas "av tanken på den oförsonliga klasskampen mellan bourgeoisie och proletariat".

96. *Zweiter Kongress* der sozialistischen Arbeiterinternationale in Marseille . . . 1925, sid. 237; *Vierter Kongress* der sozialistischen Arbeiterinternationale, Wien . . . 1931, sid. 519 ff.

97. *Dritter Kongress* der sozialistischen Arbeiterinternationale, Brüssel . . . 1928, IX, sid. 8; *Protokoll,* internationale Konferenz der sozialistischen Arbeiter-Internationale, Paris 1933 (i maskinskrift).

98. *Vierter Kongress* der sozialistischen Arbeiterinternationale, Wien . . . 1931, sid. 684 ff.

99. Jfr t. ex. *Bourgin, Carrère et Guérin,* Manuel des partis politiques en France, 1928, sid. 181.

100. I mera utpräglad form har denna tanke framlagts av "the socialist league"; jfr t. ex. *Problems* of the socialist transition, London 1934, och *Problems* of a socialist governement, London 1933. I mera anspråkslös form har fullmaktsprincipen godtagits av arbetarpartiets kongress; jfr *Report* of the thirty-fourth annual Conference of the labour party, sid. 261 ff.

101. Översikter över diskussionen i skilda länder finnas i *Socialiseringsnämndens* utredningar; jfr den korta redogörelsen hos *Laidler,* A history of socialist thought, 1927, sid. 580 ff.

Samhället och socialismen

1. Se för programtexterna och den tidiga programmatiska utvecklingen överhuvud. *Lindström,* Till det socialdemokratiska partiprogrammets historia (*Tiden* 1926).

2. Det synes oss uppenbart, att man överdrivit betydelsen av vissa olikheter mellan Palms program och Gimle-programmet; jfr särskilt *Lindström* (nyss nämnda uppsats, sid. 435 f.) och *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 291 ff. Det finnes icke skäl att inlägga en djup mening i dessa olikheter, då Palms översättning vimlar av rena orimligheter. I andra stycket talar Palm om att kapitalisterna sedan årtusenden bemäktigat sig behållningen av arbetet; i danska programmet står att de tillägnat sig behållningen av årtusendens arbete. I samma stycke står att överskottet av all produktion skall bli gemensam egendom; i danska programmet sägs, att produktionsmedlen skola bli gemensam egendom. Här är Palms översättning så mycket underligare som han i det följande talar om att överskottet skall tillfalla varje arbetare. I femte stycket skrivs, att utpressningen skall avskaffas; här är fråga om utsugning (udbrytning). I sista stycket står, att staten skall "draga försorg för sjuka och gamla arbetsinvalider"; här avses tydligen "sjuka, gamla och arbetsinvalider" (jfr *Palm,* Nutidsbetraktelser, 1885, sid. 7). Andra orimligheter påpekas i följande kapitel. Det synes meningslöst att närmare tolka och analysera ett sådant aktstycke.

3. Jfr *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 296 ff.

4. Översättningen från *Lindström,* Till det socialdemokratiska partiprogrammets historia (*Tiden* 1926, sid. 437).

5. *Fjärde kongressen,* sid. 35 ff.

6. Det kommunistiska partiet i en rad europeiska länder har uppvisat ett i hög grad skiftande klientel; jfr *Borkenau,* The communist international, 1938, sid. 357 ff. Att motsvarande förhållande förelegat inom skilda nazistiska rörelser är notoriskt; för Tyskland kan erinras om de snabba växlingarna, särskilt i Bayern, i början av 1920-talet. Det förtjänar också erinras om att den svenska godtemplarorden under sin första tid årligen förlorade omkring 50 procent av sina medlemmar mot 25 procent under senare år); jfr *Femtio års* godtemplararbete i Sverige, 1929, sid. 92 f.

7. En tydlig påverkan av Lassalle förmärkes också hos *Johnsson,* Arbetareståndets mål och medel, 1888.

8. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 87 ff. — Det är betecknande, att Branting i ett brev till Bernstein 2 dec. 1910 (avskrift i Arbetarerörelsens arkiv) skrev: "Überhaupt ist meine sozialistische Erziehung fast ausschliesslich eine deutsche, wie übrigens die deutschen Genossen (und ihre Schüler die Dänen) überhaupt die schwedische Bewegung nach ihrem Muster gebildet haben."

9. *Sterky,* Varken lunk eller sken (*Lucifer* 1892).

10. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 130; jfr *Branting,* Socialismen, sid. 35 ff.

11. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 214. *Höglund,* Hjalmar Branting, I, 1929, sid. 193, skriver överdrivet att detta uttalande "är Bernstein, ingenting annat, men *före* Bernstein". Uttalandet kunde, synes det, lika väl ha formulerats av Marx eller Engels.

12. *Arbetet* 12 febr. 1889. Ibland kombinerades den materialistiska historieuppfatt-

ningen med ett slags materialism i filosofisk mening; jfr *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 120 ff.

13. Jfr särskilt *Branting,* Socialismen (*Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 5 ff.); *Danielsson,* Socialdemokratien, dess uppkomst och utveckling, 1894, Ur kapitalets värld, 1888, sid. 6 ff., Främlingen, 1892; *Sterky,* Socialismen, 1899; *Rylander,* Vad vilja socialdemokraterna?, 1894.

14. Jfr den belysande artikeln i *Social-Demokraten* 22 sept. 1893.

15. *Folkviljan* nr 12 1883.

16. Jfr t. ex. *Folkviljan* 24 mars och 6 maj 1882 ("egoister och socialister äro de två stora arméer som snart nog skola avgöra den moderna civilisationens öde"); *Proletären* 20 april 1888.

17. Jfr *Folkets röst* 22 okt. 1887; *Proletären* 31 aug. 1888; *Folkbladet* 23 maj 1897; *Ny Tid* 4 aug. 1892 och 20 jan. 1899. Jfr å andra sidan *Nya Samhället* 19 och 26 juni 1886.

18. Se t. ex. *Danielsson,* Främlingen, sid. 10 f.; *Arbetet* 19 maj 1899; *Branting,* Tal och skrifter, VII, sid. 24 ff., 88 ff.

19. *Arbetet* 22 sept. 1891.

20. Jfr *Arbetet* 25 maj 1889.

21. *Social-Demokraten* 3 juli 1895.

22. Se t. ex. *Danielsson,* Främlingen; *Social-Demokraten* 26 aug. 1898; *Ny Tid* 1 sept. 1893; *Proletären* 20 april 1888.

23. *Lidforss,* Axel Danielssons skrifter, 1908, sid. 571 f.; *Sterky,* Socialismen, sid. 17 ff.

24. *Arbetet* 9 juni 1892.

25. Se t. ex. *Danielsson* Ur kapitalets värld, sid. 7; *Palm,* Överklasspolitik och folkpolitik, 1889, sid. 10.

26. *Arbetet* 2 mars 1889. Liknande orimligheter kunna påträffas i officiell statistik. I Basel har man t. ex. räknat ägare av en fiskebåt eller en droska till samma klass som fabriksägare och affärsinnehavare, medan ämbetsmän och läkare hänförts till samma klass som fabriksarbetare; jfr *Tingsten,* Political behaviour, sid. 121 ff.

27. *Arbetet* 7 och 19 nov. 1889.

28. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 213 ff.

29. *Kautsky,* Karl Marx' ekonomiska läror, 1888—93; *Wermelin,* Karl Marx' värdeteori, 1887; jfr också *Danielsson* (pseudonymen *Einar*), Eldbranden eller harmonien mellan kapital och arbete, 1893, samt *Arbetet* 22 och 29 okt. 1887.

30. *Branting,* Socialismen, sid. 59 ff. (Tal och skrifter II); jfr *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 201.

31. Jfr *Ny Tid* 6 aug. 1897 samt *Danielssons* kommentar till Erfurtprogrammet (*Arbetet* 28 juli 1891).

32. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 255.

33. Jfr t. ex. *Rylander,* Vad vilja socialdemokraterna?, sid. 2 f.; *Sterky,* Socialismen, sid. 9 ff.

34. Jfr för det följande t. ex. *Branting,* Socialismen, sid. 53 ff.; *Social-Demokraten* 21 maj 1886; *Nya Samhället* 24 juli 1886; *Arbetet* 24 aug. 1889; *Folkbladet* 9 mars 1901; *Wermelin,* Kan sparsamhet rädda proletariatet?, 1886, sid. 13 f.

35. *Social-Demokraten* 15 jan. 1886; jfr för exakt samma tankegång 21 maj 1886. Sannolikt har *Bebels* broschyr Vad vi vilja, som utkom på svenska 1886 och i vilken Marx' här berörda teorier framlades i extrem tillspetsning, varit av betydelse för den svenska debatten.

36. Strängt taget borde utarmningsteorien uppdelas i två teorier, motsvarande

koncentrations- och ackumulationsteorierna. Liksom de rika skulle bli färre och rikare, skulle de fattiga bli flera och fattigare.

37. *Social-Demokraten* 15 jan. 1886.
38. *Social-Demokraten* 2 okt. 1896.
39. *Proletären* 20 april 1888; jfr 17 febr. 1888 och 8 nov. 1889.
40. *Arbetet* 16 febr. 1889.
41. *Arbetet* 29 aug. 1889.
42. *Danielsson,* Ur kapitalets värld, sid. 11 f. Jfr *Danielsson,* Socialismens hörnsten, 1889, sid. 51 f.
43. *Proletären* 26 okt. 1888; jfr också *Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 305 ff.
44. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 171 ff.
45. *Social-Demokraten* 18, 19, 22, 23 och 24 sept. 1895; citatet från 23 sept.
46. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 201 f.
47. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 255 ff.
48. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 291 ff.
49. *Branting,* Socialismen, sid. 63; *Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 86 f.
50. *Arbetet* 2 april 1889; jfr *Danielsson,* Socialismens hörnsten, sid. 14 f., 51.
51. *Wermelin,* Kan sparsamhet rädda proletariatet, sid. 9.
52. *Arbetet* 28 juli 1891; *Danielsson,* Social självhjälp, 1898, sid. 5 ff.; *Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 108 f.
53. Jfr i detta sammanhang även *Arbetet* 27 och 28 mars 1897.
54. *Palm,* Hvad vil sosialdemokraterna, tryckt 1932, sid. 16.

54 a. *Martin,* Socialismens lilla katekes, talade i upplagorna 1—8 (t. o. m. 1888) om produktionsföreningar men i nionde upplagan (1896) finnes intet härom.

55. *Arbetet* 28 juli 1891.
56. *Danielsson,* Socialdemokratien, sid. 18 f.; jfr *Danielsson,* Social självhjälp, sid. 17.
57. Däremot berördes frågan på skandinaviska arbetarkongresser. Vid 1892 års kongress beslöts ett intetsägande uttalande; jfr *Fostervoll,* Arbeidarskandinavismen i grunnleggingstida, 1935, sid. 78; *Den 4. Allmänna Skand. Arbetarekongressen,* sid. 24.
58. Jfr härom *Lindgren,* Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige, sid. 302 ff.; *Nordström,* Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 591 ff.
59. *Konstituerande kongressen,* sid. 23 f.
60. *Tredje kongressen,* sid. 25 f.
61. *Första sydsvenska arbetarekongressens förhandlingar,* sid. 17.
62. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 183.
63. *Social-Demokraten* 21 sept. 1889; jfr *Arbetet* 12 och 14 febr. 1891.
64. Arbetet 30 mars 1897.
65. *Arbetet* 1 maj 1894; *Sterky,* Socialismen, sid. 19 ff.
66. *Ny Tid* 30 juni 1892; jfr 14 juli 1892.
67. *Ny Tid* 13 april 1893.
68. *Social-Demokraten* 11 febr. 1897.
69. *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 211; jfr *Engels,* Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, sid. 68 (noten).
70. *Arbetet* 28 juli 1891.
71. *Social-Demokraten* 13 sept. 1894.
72. *Branting,* Tal och skrifter, VII, sid. 67 ff., jfr sid. 27 ff.
73. *Arbetet* 16 och 19 febr. 1889.
74. *Vollmar,* Ueber Staatsocialismus, 1892, sid. 25 f., 41 f.
75. *Branting,* Socialdemokratiens århundrade, II, sid. 331.
76. *Arbetet* 4 sept. 1891.

77. *Arbetet* 26 och 28 juli 1892.
78. *Branting*, Tal och skrifter, I, sid. 224 ff.
79. *Den 4. Allmänna Skand. Arbetarekongressen*, sid. 25; jfr *Fostervoll*, Arbeidarskandinavismen i grunnleggingstida, sid. 179 f.
80. *Branting*, Tal och skrifter, VII, sid. 23 ff.
81. *Branting*, Tal och skrifter, VII, sid. 54 ff.
82. *Arbetet* 31 dec. 1887.
83. *Social-Demokraten* 13 april 1887.
84. *Lidforss*, Axel Danielssons skrifter, sid. 162 ff.; *Social-Demokraten* 2 febr. 1889.
85. Jfr *Nordström*, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, sid. 721 ff.
86. *Branting*, Tal och skrifter, II, sid. 287 ff.
87. *Arbetet* 22 juni 1889.
88. T. ex. *Arbetet* 18 febr., 30 sept., 3 okt. 1891, 29 aug. 1889; jfr *Folkets röst* 3 mars 1888, *Nya Samhället* 12 juni 1886. Jfr också *Första* Sydsvenska Arbetarekongressens förhandlingar, sid. 8.
89. *Fostervoll*, Arbeidarskandinavismen i grunnleggingstida, sid. 140 f.; *Den 3. almindelige skandinaviske arbejderkongres*, sid. 12 f.
90. *Nordström*, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, 1938, sid. 613 ff.; jfr också sid. 388 ff. — Ett par mindre oegentligheter finnas i Nordströms framställning. Han påstår utan skäl (sid. 396) att Palm vid denna tid ville skjuta hela jordbruksfrågan åt sidan; i själva verket är beträffande Palms ståndpunkt blott känt, att han icke ansåg det möjligt att bilda föreningar bland bönder och lantarbetare. Det finnes ingen anledning att tro, att Palm, som Nordström antyder, skulle ha haft en annan principuppfattning i jordfrågan än t. ex. Danielsson. Vidare talar Nordström (sid. 397 f.) om Brantings begynnande svängning i jordfrågan 1894—1895, men uppmärksammar icke, att en liknande och mera markerad förändring spåras hos Danielsson. — Jfr också i detta sammanhang *Thorsson*, Socialismen och lantarbetarna (*Lucifer* 1893).
91. *Arbetet* 19 dec. 1894.
92. *Julfacklan* 1894. Framställningen hos *Branting*, Socialdemokratiens århundrade, II, sid. 336, 338, visar en viss förståelse för Vollmars uppfattning. Beträffande händelseförloppet jfr särskilt *E. David*, Sozialismus und Landwirtschaft, 1922, sid. 39 ff.
93. *Social-Demokraten* 26 juli 1894.
94. *Socialdemokraten* 23 okt. 1895.
95. *Branting*, Tal och skrifter, I, sid. 209 f.
96. *Folkbladet* 19 aug. 1899.
97. Se *Nordström*, Sveriges socialdemokratiska arbetareparti, särskilt sid. 299 ff.
98. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 2 febr. 1891 (referat av Bergegrens föredrag); *Under röd flagg* nr 3, 4.
99. *Andra kongressen*, sid. 6 ff., 19 f. För debatten se *Social-Demokraten* 23 maj 1891 och *Lidforss*, Axel Danelssons skrifter, sid. 568 ff. (referat av föredrag omedelbart efter kongressen). Några utförliga referat föreligga ej; de som finnas tyda på att debatten var av ringa ideologiskt intresse.
100. *Branting*, Tal och skrifter, I, sid. 259.
101. *Arbetet* 27 mars 1897.
102. *Örebro-Kuriren* 24 febr. 1909 (Örne).
103. *Engels*, Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, sid. 67. Man bör särskilt observera, att ordet nödvändighet (eller nödvändigt) användes i helt olika betydelse. Jfr *Social-Demokraten* 24 febr. 1903.
104. *Wigforss*, Socialism och moral (*Tiden* 1910).
105. *Hägerström*, Social teleologi i marxismen, sid. 63 f. gör gällande, att

marxismens teleologiska föreställningar om den sociala utvecklingen ge "liv åt krafter, som egentligen äro av religiös natur". Att man gömmer undan dessa element i åskådningen beror, fortsätter han, på att "deras öppna erkännande skulle... innebära ett erkännande av moraliska och religiösa idéers förmåga att vara självständiga drivkrafter." Därmed vore den materialistiska uppfattningen sprängd. "Och är den sprängd, så spränges också moralens egen grundval och förtröstan till idealets slutliga seger. Det egendomliga förhållandet inträder, att man i den socialistiska moralens och religionens intresse vill dölja, att man har vare sig moral eller religion." Hägerströms uppfattning sammanhänger tydligen med hans föreställning om determinismens stimulerande egenskaper, varom mera i det följande.

106. På en del refererande eller vetenskapligt analyserande framställningar av den materialistiska historieuppfattningen finnes ej skäl att här ingå. Utom *Hägerströms* nyss citerade arbete kunna här nämnas: *Steffen,* Den materialistiska samhällsuppfattningens historia före Karl Marx, 1914, och Utvecklingen av Karl Marx's materialistiska samhällsuppfattning, 1914, *Wigforss,* Materialistisk historieuppfattning och klasskamp, 1908; *O. Larsson,* Materiella produktivkrafter och produktionsförhållanden (*Tiden* 1910) samt Den materialistiska historieuppfattningen, 1909. Från ett något senare skede märkas *Engberg,* Nödvändighet och frihet (*Tiden* 1918) och Den materialistiska historieuppfattningen och Marx' historiefilosofi (*Tiden* 1920).

107. Typisk är *Brantings* ledare i *Social-Demokraten* 14 jan. 1909. Jfr för andra liknande uttalanden t. ex. *Social-Demokraten* 31 aug. 1903; *Ny Tid* 31 juli 1903 och 29 juli 1911; *Örebro-Kuriren* 4 jan. 1911.

108. Ett beryktat, även inom partiet kritiserat exempel på här berörda agitationsmetod är *Ossian-Nilsson,* Är du nöjd med din ställning?, 1904.

109. *Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 330 ff.; jfr Tal och skrifter, I, sid. 302. Se i detta sammanhang t. ex. *Social-Demokraten* 18, 19 och 20 okt. 1910 (Hedén); *Arbetet* 9—16 okt. 1904 och 15 febr. 1908 (Lidforss); *Folket* 14 febr. 1913; *Fram* 1907 nr 3 (P. A. Hansson). — Som ett typiskt exempel på extremt fatalistisk tankegång kan nämnas följande uttalande i *Nya Samhället* 15 aug. 1902: "Sålunda förbereder kapitalismen i sin utveckling själv sitt fall och arbetar oavbrutet på de bestående förhållandenas oundvikliga omdaning. Socialdemokratien behöver sålunda inte alls befatta sig med någon omstörtning. Den har endast och allenast den uppgiften att samla, upplysa och organisera sina anhängare, så att den kan vara i stånd till att — när det kapitalistiska samhället ramlar samman — med kraftig hand uppbygga en ny samhällsordning."

110. Jfr härom *Ljunggren,* Ekonomiska sammanslutningar av monopolistisk natur i Sverige, 1912; *Trustlagstiftningskommitténs betänkande,* 1921.

111. *Cinquième Congrès* socialiste international tenu à Paris . . . 1900, sid. 116 f.; *Sixième Congrès* socialiste international tenu à Amsterdam . . . 1904, sid. 124 f. Jfr *Branting,* Tal och skrifter, IX, sid. 194 f.

112. *Folket* 14 dec. 1908; jfr *Örebro-Kuriren* 2 nov. 1912.

113. *Hansson,* Socialdemokrati och ungsocialism, 1908, sid. 5.

114. Jfr *Finansstatistiska utredningar* utgivna genom Kungl. finansdepartementet, IV, Inländska aktiebolag och solidariska bankbolag, sid. 143; *Bidrag* till Sveriges officiella statistik, H. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes femårsberättelser, Ny följd X, sid. 130 f.

115. Som exempel på debatten i början av 1900-talet kunna nämnas artiklar i *Social-Demokraten* 9 maj 1904, 24 okt. 1910, 21 febr. 1911; *Arbetet* 12 dec. 1904, 16 jan., 1, 22 och 23 febr. 1906, 31 juli 1908; *Smålands Folkblad* 23 och 24 jan., 10 juli och 11 aug. 1905; *Ström,* Boken om bonden och socialismen, 1906; *Månsson,* Norrlandsfrågan, 1908; *V. Larsson,* Småbondeklassen vid skiljovägen, 1908; *Örne,* Socia-

listisk jordbrukspolitik i teori och praxis (*Tiden,* 1909 och 1910); *Carleson,* Till spörsmålet om jordräntan (*Tiden* 1911).

116. *Branting,* Tal och skrifter, II, sid. 321 ff.

117. Typiska artiklar i *Brand* 1906 nr 4 ½ och 5 ½. Här kritiseras egnahemsrörelsen och andra åtgärder till småbrukareklassens höjande såsom ägnade att neutralisera "utvecklingens destruktiva och eländesväckande inflytande" och att skapa en mot socialismen och den kommande expropriationen fientlig besittareklass.

118. *Sjätte kongressen,* sid 131 f.

119. *Motioner och förslag* till Socialdemokratiska arbetarepartiets sjunde kongress, sid. 30 f.; *Sjunde kongressen,* sid. 201 ff., 248 ff.

120. Jfr *Palmstierna,* Ett programförslag i jordfrågan (*Julfacklan* 1910).

121. *Motioner och förslag* till Socialdemokratiska arbetarepartiets åttonde kongress, sid. 36 f., 48 ff.; *Åttonde kongressen,* sid. 76 ff., 85 ff., 133 ff., 170 ff. Jfr också *Lindhagen,* Kätterier (*Tiden* 1910). Av intresse äro kommentarerna till programrevisionen i *Ny Tid* 23 och 24 febr., 2, 6 och 7 mars 1911.

122. *Wicksell,* Socialiststaten och nutidssamhället, 1905, sid. 16 f.

123. Kongressreferatet återges i *Branting,* Tal och skrifter, I, sid. 321 ff. Jfr här också *O. Larsson,* Vårt partiprograms allmänna grundsatser (*Tiden* 1911).

124. Jfr i detta sammanhang även valbroschyrerna i jordfrågan 1911 och 1914, t. ex. *Lindhagen,* Jorden och folket, Den stora plundringen; *Linders,* Sveriges småbondebefolkning och andrakammarvalen 1911; *Palmstierna,* "Bondens hemmanslott, hantverkarens stuga och daglönarens sparpenning"; *Hallén,* I jord- och expropriationsfrågorna.

125. *Protokoll* hållet vid Socialdemokratiska ungodmsförbundets tredje ordinarie kongress, sid. 56 ff.

126. Jfr *Partistyrelsen* 13 april 1913; *AK 1913:* 48, sid. X.

127. *Branting,* Tal och skrifter, VII, sid. 277 ff.

128. Samtliga debatter i hithörande frågor ha genomgåtts. Det synes icke behövligt att genom citat ur desamma styrka den här givna redogörelsen.

129. *FK 1913,* motion nr 93.

130. *AK 1908,* motion nr 245; jfr *AK 1908: 72,* sid. 46 (Rydén).

131. *Trevelyan,* The life and letters of lord Macaulay, II, 1932, sid. 119 f.

132. *Branting,* Tal och skrifter, VII, sid. 117 ff., 135 ff. Jfr *Höglund,* Hjalmar Branting, I, sid. 408 ff. — I pressen förekommo mera extrema uttalanden. I *Ny Tid* 11 maj 1906 betecknades 1906 års regeringsförslag som ett uttryck för "privatkapitalismens bankruttförklaring och den socialistiska idéns seger".

133. Det bör dock framhållas, att Lindhagen i debatten om inskränkning i inmutningsrätten 1908 under instämmande från socialdemokratiskt håll yttrade bland annat: "Det är... riktigare, att staten ser till, att den får i sin hand reglerandet och exploaterandet av malmfyndigheter, så att den icke i stället efteråt får göra stora uppoffringar för att bota de sjukdomar och missförhållanden, som uppstått, därför att staten icke sett sig för." Denna fråga måste dock lösas av en riksdag, som vore "sammansatt efter andra grunder". Se *AK 1908:* 50, sid. 11 ff.

134. *Örebro-Kuriren* 11 sept. 1914: "Vad som från socialdemokratiskt håll kan invändas mot beslutet är väl tvärtom att statsmonopoltanken inte blivit realiserad i hela sin omfattning. Men även sådant det nu blev måste beslutet uppfattas som en betydande koncession åt socialdemokratisk uppfattning av produktionsproblemet." *Arbetarebladet* 10 sept. 1914: "Tobaksmonopolet är, sådant det nu av riksdagen beslutats, en tragikomisk parodi på statssocialism... Det är inte alls fråga om att förbilliga varan och därmed tillgodose ett allmänt konsumtionsintresse. I stället skall monopoliseringen ha till syfte att fördyra varan till uppenbart förfång för konsumen-

terna. En dylik 'statssocialism' ställer alla förnuftiga begrepp om fördelarna av produktionens förstatligande helt och hållet på huvudet."

135. *AK 1911,* motion nr 56. — Jfr också Palmstiernas inlägg i remissdebatten 1912 (*AK 1912:* 1, sid. 31 f.).

136. *AK 1911,* motion nr 244.

137. Jfr särskilt *Möller* och *Hansson,* Stormklockepolitiken under kritisk granskning, 1916, t. ex. sid. 61 ff., 66 ff.; *Ström,* Höger och vänster, 1916.

138. Som exempel på kritik av partiledningen ur dessa synpunkter kunna nämnas *Carleson,* Borgerligheten i arbetareleden (*Morgonbris* 1912 nr 2) och *Hedén,* "Bröd, frihet och självansvar" (*Tiden* 1915). — Det bör anmärkas, att inom partivänstern den "statssocialistiska" politiken stundom kritiserades såsom ägnad att undanskjuta verklig socialisering. Jfr *Stormklockan* 30 aug. 1913, där under rubriken "Socialisering är inte socialism" säges att statssocialismen — statens övertagande av industrier och företag — "kan ej medföra väsentlig förbättring för arbetarna inom nutidssamhället, och den försvårar synbarligen ernåendet av framtidssamhället". Här anknytes alltså till den tidiga socialdemokratiens skepsis mot en statlig expansion under det bestående systemet.

139. I ett klarläggande anförande av Fredrik Ström vid det vänstersocialistiska representantskapets möte i oktober 1920 betonades, att det vänstersocialistiska partiet uppstått ur flera skilda riktningar: "1) Den marxistiska riktningen, revolutionärt betonad: Höglund, Ungdomsförbundet, Carleson... 2) Den socialistiska riktningen, liberalutopistiskt betonad: Vennerström, Hage... 3) Den utopistiska riktningen: Lindhagen, Hedén... 4) Den antibyråkratiska riktningen, revolutionärt betonad: Fabian Månsson..." (*Representantskapets möte* 17—21 okt. 1920, otryckt, i Arbetarerörelsens arkiv.)

140. Jfr t. ex. *Politiken* 15 och 17 juni, 28 nov. och 9 dec. 1916.

141. *Engberg,* Marx eller Lindhagen?, 1916, särskilt sid. 16 f., 26 f.

142. *Smålands Folkblad* 30 okt. 1915.

143. *AK 1917:* 28, sid. 65.

144. *AK 1917:* 27, sid. 23 f., 41.

145. *AK 1918 TU* nr 3:12.

146. *AK 1918:* 59, sid. 9 ff.

147. *AK 1918 TU* nr 4:7.

148. *AK 1918:* 37, sid. 45 ff.

149. Se särskilt *AK 1920:* 58, sid. 76 ff., 59, sid. 1 ff.

150. *FK 1917,* motion nr 13, *AK 1917,* motion nr 48. Jfr vidare särskilt *AK 1917 TU* nr 4: 13; *AK 1917:* 54, sid. 10 ff. samt *Möller,* "Den stora socialiseringsmotionen" (*Tiden* 1917).

151. Se särskilt *Social-Demokraten* 24 febr. 1915; jfr också samme förf. i *Social-Demokraten* 27 och 29 nov. 1916, då han något modifierat sin tidigare åsikt.

152. *Social-Demokraten* 13 och 15 jan. 1917.

153. *Ny Tid* 16 sept. 1914.

154. *Ny Tid* 23 jan. och 31 juli 1915; jfr 1 juli 1915.

155. *Örebro-Kuriren* 19 febr. och 5 maj 1915.

156. *Örebro-Kuriren* 30 aug. 1916. Jfr också t. ex. *Arbetarbladet* 7 nov. 1917; *Nya Norrland* 25 febr. 1915.

157. *FK 1917,* motion nr 13.

158. *Social-Demokraten* 4 juli 1918.

159. *Ny Tid* 6 sept. 1917.

160. *Ny Tid* 25 juli 1918; jfr *Ny Tid* 13 febr. 1919.

161. *Arbetet* 8 okt. 1918.

162. *Smålands Folkblad* 3 febr. 1919. — Jfr ytterligare *Arbetarbladet* 10 aug. 1918; *Nya Norrland* 12 jan. 1918; *Örebro-Kuriren* 26 okt. och 7 nov. 1917; *Frihet* 1918 nr 2 ("Kristidssocialism").

163. *Möller,* Socialismen och kommissionerna (*Tiden* 1918).

164. Jfr t. ex. *AK 1918 urt.:* 5, sid. 8 och 93, *AK 1919:* 5, sid. 42 ff.

165. *AK 1919:* 5, sid. 46.

166. *Arbetet* 4 dec. 1918.

167. *Partistyrelsens berättelse* 1919, sid. 6 f.

168. Av ringa betydelse i detta sammanhang är att Möllers artikel blev kritiserad ur närmast terminologiska synpunkter; jfr *Social-Demokraten* 4, 8, 10 okt. 1918 (P. A. Hansson); *Arbetet* 18 okt. 1918 (Engberg).

169. *Örebro-Kuriren* 5 april 1919; jfr *Skånska Socialdemokraten* 5 juli 1919. — Det förtjänar erinras, att *Möller* i en tidigare uppsats (Socialdemokratiens partistyrka och socialismens segerutsikter, *Tiden* 1916) uppträtt som målsman för vad han själv kallade fatalism. Han försökte här visa att utvecklingen mot socialism vore oberoende av de socialistiska strömningarnas styrka, d. v. s. att vilka partier som helst, då utvecklingen var mogen, tvunges att handla socialistiskt. Beviset på denna sak fann han i engelsk politik. Typiska äro slutreflexionerna. Det ligger, skriver Möller, "mitt i denna åskådnings fatalism för socialisten en källa till den starkaste optimism. Marxisten kommer alltid att känna sig i den närmaste kontakt med utvecklingens egna krafter. Det är klart att det skänker en betydande styrka att så att säga känna sig stå i utvecklingens egen tjänst; även om denna utveckling ter sig ödesbestämd." Möllers uppfattning förklarades vara ohållbar även ur marxistisk synpunkt. Jfr *Karleby,* Är en minimilönelag en socialistisk åtgärd (*Tiden* 1916) och *Skånska Socialdemokraten* 26 och 30 maj 1916.

170. Citaten ur *Örebro-Kuriren* 5 april 1919 och *Smålands Folkblad* 9 april 1919; jfr t. ex. *Skånska Socialdemokraten* 4 febr. 1920; *Nya Samhället* 10 febr. 1920; *Arbetet* 11 mars 1919; *Ny Tid* 14 jan. 1919; *Frihet* 1920 nr 6 ff. (Lindström).

171. *Ny Tid* 15 juli 1920.

172. Jfr för det följande utöver redan nämnda artiklar t. ex. *Social-Demokraten* 27 juni 1919, 24 och 27 jan., 17, 18, 19, 25 och 29 maj, 28 juni och 2 aug. 1920; *Arbetet* 11 och 27 mars, 3 nov., 27 dec. 1919, 7 och 8 jan., 19 maj 1920; *Ny Tid* 26, 27 och 28 febr., 14 okt. 1919; *Smålands Folkblad* 1, 5 och 9 juli, 25 okt. 1919; *Skånska Socialdemokraten* 1 aug., 20 sept. 1919, 4 febr., 27 juli 1920; *Wigforss,* Socialismen i praktiken, Industriell demokrati, 1919; *Möller,* I socialiseringsfrågan (*Tiden* 1919), Socialiseringsproblemen (*Tiden* 1920).

173. *Wigforss,* Socialismen i praktiken, 1919, sid. 17.

174. *Arbetet* 27 mars 1919. Jfr *Partistyrelsens berättelse* 1920, sid. 41 ff.; *Bericht* vom zehnten internationalen Sozialistenkongress in Genf . . . 1920, sid. 25 ff. Beträffande jordbruket gjordes uttalanden, mot vilka den svenska delegationen i vissa avseenden reserverade sig.

175. Många av de åberopade framställningarna beröra denna fråga. Jfr också t. ex. *Social-Demokraten* 1, 3 och 7 maj, 14 nov. 1919; *Arbetet* 28 okt. 1919, 2, 3 och 5 jan. 1920; *Palmstierna,* Ekonomisk demokrati (*Tiden* 1919).

176. *Arbetet* 14 dec. 1918; jfr för det följande *Arbetet* 4 och 16 jan., 16 juni, 24 juli, 18 och 19 dec. 1919.

177. *Frihet* 1919 nr 10; jfr *Skånska Socialdemokraten* 29 okt. och 8 nov. 1919.

178. *Örebro-Kuriren* 5 april 1919.

179. *Arbetet* 19 dec. 1919; jfr för det följande *Arbetet* 18, 22 och 30 dec. 1919.

180. Se t. ex. *Frihet* 1919 nr 4; *Skånska Socialdemokraten* 4 maj 1918.

181. *Partistyrelsens berättelse* 1920, s. 41 ff.

182. *Förslag* till 1920 års kongress rörande det socialdemokratiska partiprogrammet, 1919. Det skulle föra för långt att ingå på en redogörelse för de preliminära utkast, som framlades av skilda medlemmar av kommissionen; jfr *Tiden* 1919, sid. 205 ff.

183. *Elfte kongressen,* sid. 38 ff., 56 f., 79 ff., 96 ff.

184. Detta har bekräftats genom personliga uppgifter av landshövding Sandler, som utarbetade kommissionens betänkande, och av statsrådet Möller, som var medlem av kommissionen.

185. *Partistyrelsens berättelse* 1920, sid. 14 ff. Debatten på kongressen rörande kommunalskattefrågan och regeringsbildningen blev icke refererad i protokollet och är överhuvud icke tillgänglig; jfr *Elfte kongressen,* sid. 104, 132.

186. Se t. ex. *Partistyrelsens berättelse* 1920, sid. 29.

187. *Partistyrelsen* 18 juni 1920. Det har antytts, att Branting genom utredningsbeslutet velat föra socialiseringsfrågan "ur skottlinjen" (*Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 203); denna uppfattning torde alltså ej vara riktig.

188. *Arbetet* 25 juni 1920; *Smålands Folkblad* 5 juli 1920; *Ny Tid* 26 juni 1920.

189. *Partistyrelsens berättelse* 1920, sid. 48 ff.

190. Jfr t. ex. referat i *Social-Demokraten* 2 aug. 1920 (P. A. Hansson), 9 aug. 1920 (Branting, C. E. Svensson, Thorsson), 16 aug. 1920 (Nothin), 23 aug. 1920 (Branting), 26 aug. 1920 (Möller), 27 aug. 1920 (P. A. Hansson) 30 aug. 1920 (Linder), 31 aug. 1920 (Sandler), 6 sept. 1920 (Branting), 9 sept. 1920 (Branting).

191. Jfr här också valbroschyrerna, *Sköld,* Till jordbrukets arbetande folk; *O. Nilsson,* Socialdemokratien och jordfrågan.

192. Jfr *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 204 f.

193. *Partistyrelsen* 13 okt. 1920.

194. Jfr de relativt utförliga framställningarna hos *Hildebrand* i Sveriges historia till våra dagar, Fjortonde delen, 1926, sid. 535 ff.; *Montgomery,* How Sweden overcame the depression 1930—1933, 1938, sid. 14 ff.

195. Se t. ex. *Social-Demokraten* 21 jan. 1921; *Arbetet* 9 och 11 dec. 1920. Jfr också Thorssons artiklar i *Social-Demokraten* 31 mars, 1 och 2 april 1921.

196. *Partistyrelsens berättelse* 1923, sid. 91.

197. *AK 1921:* 48, sid. 53 f.; jfr *FK 1921:* 40, sid. 86 ff. (Möller).

198. *AK 1921:* 3, sid. 74 f.

199. *Partistyrelsens berättelse* 1921, sid. 25 ff.

200. *Social-Demokraten* 8 aug. 1921.

201. *Social-Demokraten* 2 sept. 1921.

202. Jfr också *Social-Demokraten* 1 aug. 1921 (Nothin och Möller), 8 aug., 15 aug. 1921 (Branting), 22 aug. 1921 (Sandler), 31 aug. 1921 (Branting), 7 sept. 1921 (Hansson). Den främsta valbroschyren detta år var *Möller,* Vad gäller valstriden? Beträffande socialiseringsfrågan se också *Frihet* 1921 nr 7 (Lindström), *Social-Demokraten* 14 sept. 1921.

203. *Partistyrelsens berättelse* 1921, sid. 42 ff.

204. Se citaten hos *Lindgren,* Från Per Götrek till Per Albin, sid. 216, 220 f.

205. *AK 1922:* 3, sid. 101; jfr *FK 1922:* 3, sid. 24 (Ekman).

206. *AK 1922:* 3, sid. 130 f.

207. *AK 1922:* 23, sid. 98 ff.; jfr *FK 1923:* 13, sid. 44 f. (Thorsson).

208. *Social-Demokraten* 3 aug. 1922, jfr 8 aug. och 8 sept. 1922.

209. *Arbetet* 15 jan. 1923.

210. *Arbetet* 13 juli 1923; *Ny Tid* 14 juli 1923.

211. Se översikten i *Partistyrelsens berättelse* 1924, sid. 61 f. samt *FK 1924,* motionerna 87—101.

212. *Partistyrelsens berättelse* 1922, sid. 24; jfr *Protokoll* förda vid *Landsorganisationens i Sverige åttonde ordinarie kongress*... 1922, sid. 290 ff.

213. *Statens offentliga utredningar* 1923: 29, särskilt sid. 9 ff., 161 ff., 228 ff.

214. Jfr *Protokoll* vid sammanträden av landsorganisationens och socialdemokratiska partiets kommitté för industriell demokrati den 12, 19, 22, 23 och 29 sept. 1923 (i partistyrelsens arkiv) samt *Partistyrelsens berättelse* 1923, sid. 32 ff.

215. Jfr särskilt yttranden av olika fackförbund, återgivna i *Fackföreningsrörelsen* 1924, band I.

216. *FK 1924,* motion nr 106; *Riksdagen 1924,* andra lagutskottet nr 43; *FK 1924:* 45, sid. 71 ff.; *AK 1924:* 44, sid. 50 ff.

217. Se det angivna betänkandet (citaten från sid. 45 f.) samt Sandlers redogörelse på partikongressen 1924 (*Tolfte kongressen,* sid. 137 ff.).

218. *Tolfte kongressen,* sid. 74 ff.

219. *Partistyrelsens berättelse* 1924, sid. 10 ff.; jfr *Tolvte kongressen,* sid. 85 ff.

220. Jfr *Social-Demokraten* 22 aug. 1924 (Branting), 10 sept. 1924 (Möller), 16 sept. 1924 (Hansson); *Möller,* Vad vi vilja, 1924. I sistnämnda broschyr betonades det principiella socialiseringskravet jämförelsevis starkt.

221. *Partistyrelsens berättelse* 1924, sid. 32 f.

222. *AK 1925:* 4, sid. 1 ff. I första kammaren berördes knappast motsättningen mellan valprogram och riksdagsprogram.

223. Jfr för det följande *Nothin,* Socialdemokratisk jordpolitik, 1926; *Hage,* Socialdemokratisk politik vid 1926 års riksdag, 1926; *Partistyrelsens berättelse* 1925, sid. 44 ff., 1926, sid. 27 ff.

224. *Social-Demokraten* 14 april 1923, jfr 14 mars 1923.

225. *AK 1925:* 4, sid. 96.

226. *Engberg,* Karl Marx eller Hendrik de Man, 1929; *Social-Demokraten* 3 juli 1925.

227. *Sandler,* Nutida samhällsproblem, 1925, sid. 16 f., 1926; jfr *Wigforss,* Socialismen — dogm eller arbetshypotes, 1926.

228. *Social-Demokraten* 24 febr. 1927.

229. *Lindström,* Den socialdemokratiska ungdomsrörelsen och dess strävanden, 1927, sid. 15.

230. *AK 1927:* 3, sid. 10 ff. (P. A. Hansson); *FK 1927:* 3, sid. 1 ff. (Möller).

231. *FK 1927:* 9, sid. 42 ff. (Möller); *AK 1927:* 9, sid. 50 (Jansson i Falun), 55 ff. (Hansson); *FK 1928:* 17, sid. 14 ff. (Walles, Möller, Wigforss); *AK 1928:* 16, sid. 61 ff., 69 (Hansson).

232. *AK 1928:* 3, sid. 9 ff.

233. *FK 1928* motion nr 157; *AK 1928:* motion nr 270. Debatterna i *FK 1928:* 24, sid. 9 ff. och *AK 1928:* 25, sid. 21 ff., 26, sid. 1 ff.

234. Wigforss hade dock själv något tidigare uttalat, att en lösning av socialiseringsproblemet, som bestode i att innehavarna av företag finge ersättning av staten, vore mindre lämplig, eftersom den ojämna egendomsfördelningen då skulle bestå; man borde därför diskutera möjligheten av att socialisera genom ny arvslagstiftning (*Arbetet* 17 och 22 dec. 1927).

235. *FK 1928,* motion nr 159; *AK 1928,* motion nr 281. Debatterna i *FK 1928:* 33, sid. 29 ff. och *AK 1928:* 37, sid. 111 ff.

236. I pressen framträdde stundom en annan uppfattning. Motionen om en statlig affärsbank, skrev *Ny Tid* 22 jan. 1928 "sätter in en hård stöt rakt i hjärtat på det privatkapitalistiska systemet . . ."

237. *Partistyrelsens berättelse* 1928, sid. 9 ff.

238. Jfr *Förslag* till 1928 års kongress rörande det socialdemokratiska partiets

politiska och kommunala program, sid. 5 ff.; *Trettonde kongressen,* sid. 301 ff.; *Lindström,* Socialistisk vardag, 1928, sid. 69 ff.

239. På denna punkt synes i Lindströms motion föreligga en oklarhet, som här ej kan närmare diskuteras. Lindström vill på något sätt skilja mellan utsugning i "ekonomisk" och i "sedlig" mening. Uppenbart är dock att felet i programmet helt enkelt ligger i att begreppet utsugning icke ur någon synpunkt ges någon mening; det är endast ett uttryck för ovilja. I annat sammanhang gick motionären närmare in på utsugningsbegreppet och påpekade bland annat, att det vore svårt att använda, även om man godtoge Marx' mervärdesteori; jfr *Lindström,* Socialistisk vardag, sid. 89 ff. Någon historisk framställning, ägnad att förklara förvirringen i programmet, lämnade Lindström icke.

240. *Lindström,* Socialistisk vardag, sid. 69 ff.

241. Jfr för det följande *Förslag* till 1928 års kongress rörande det socialdemokratiska partiets politiska och kommunala program, sid. 30 ff.; *Trettonde kongressen,* sid. 346 ff., 455 f., 250 ff.

242. *Partistyrelsens berättelse* 1928, sid. 12 ff.; jfr *Trettonde kongressen,* sid. 263 ff.

243. *Wigforss,* Egendomsutjämning och arvsskatt, 1928.

244. *Wigforss,* Fattiga och rika, 1928.

245. *Wigforss,* Äganderätt och socialism, 1928.

246. Jfr bland valbroschyrerna 1928 särskilt *Möller,* Humanitet och arbetslöshet samt Trygghet och säkerhet åt Sveriges folk; *B. Eriksson,* Den svenska socialförsäkringens brister; *Sköld,* Socialdemokratisk jordpolitik. En överblick.

247. *Social-Demokraten* 26 aug., 12 och 15 sept. 1928 (referat).

248. *Social-Demokraten* 10 sept. 1928 (referat).

249. *Social-Demokraten* 27 aug. och 12 sept. 1928 (referat).

250. *Social-Demokraten* 19 sept. 1928 (referat); jfr *Ny Tid* 20 okt. 1928 och *Social-Demokraten* 23 okt. 1928.

251. *Partistyrelsens berättelse* 1928, sid. 73 f.

252. *AK 1929:* 4, sid. 1 ff.

253. *Hansson,* Ett demokratiskt framstegsprogram, 1930; *Hansson,* Det parlamentariska läget (*Tiden* 1931).

254. Jfr *Möller,* Svensk arbetslöshetspolitik — socialdemokratisk och borgerlig, 1930.

255. Jfr *Sandler,* Högerprotektionism och frisinnad inmalning, 1930; *Örne,* Politisk patentmedicin — ingen bot för jordbrukskrisen, 1930.

256. *Partistyrelsens berättelse* 1930, sid. 35 f.

257. *Frihet* 1929, nr 7.

258. *Lindström,* Bourgeoisie och proletariat (*Tiden* 1929).

259. *Hansson,* Demokrati, 1935, sid. 33 ff.; *Ny Tid* 15 nov. 1928, 5, 6, 9, 10, 12 och 21 sept. 1929, 20 juni 1931; citaten från Ny Tid 5 och 12 sept.

260. Se t. ex. *Örebro-Kuriren* 12 sept. 1929; *Skånska Socialdemokraten* 11 och 17 sept. 1929, 28 juni 1930; *Frihet* 1929 nr 10.

261 *Social-Demokraten* 6 jan., 6 och 7 april, 11, 13, 14 och 15 sept. 1929; citaten från de båda sistnämnda artiklarna.

262. *Berättelse* om vad i rikets styrelse . . . sig tilldragit . . . 1927, sid. 58 ff. Jfr för det följande motsvarande berättelser för senare år.

263. *Partistyrelsens verkställande utskott* 2 febr. 1930.

264. *Partistyrelsen* 27 april 1931.

265. Jfr särskilt *Wigforss'* artiklar i *Tiden* 1931 och 1932 och hans skrift Den ekonomiska krisen, 1931, samt t. ex. *Social-Demokraten* 23 och 24 sept., 6 okt., 13

nov., 13 dec. 1931, 8 jan. och 13 mars 1932; *Arbetet* 17 och 29 aug., 23 och 25 sept., 5 och 12 okt. 1931; *Örebro-Kuriren* 11, 23 och 28 sept. 1931; *Frihet* 1932, nr 10. Tanken, att i det innevarande läget valet stode mellan fascism och socialism framfördes exempelvis av *Brusewitz,* Ur världskrisen stiger socialismen, 1931.

266. Se främst *FK 1932,* motion nr 109 samt *FK 1932:* 44, sid. 1 ff. och *AK 1932:* 55, sid. 50 ff.

267. *AK 1932:* 5, sid. 8 f.

268. Jfr särskilt *FK 1932:* 4, sid. 7 (Vennerström).

269. Jfr särskilt *AK 1932:* 26, sid. 6 ff., 27, sid. 1 ff., 29, sid. 2 ff. (främst P. A. Hansson och Wigforss).

270. *Fjortonde kongressen,* sid. 362 ff., 515 f.

271. *Fjortonde kongressen,* sid. 418 ff., 513 f.

272. *Fjortonde kongressen,* sid. 100 ff., 134 ff.

273. *Fjortonde kongressen,* sid. 143 ff.

274. *Fjortonde kongressen,* sid. 141 ff.

275. *Partistyrelsens berättelse* 1932, sid. 10 ff.

276. *Social-Demokraten* 19 aug. 1932; jfr här och för det följande *Social-Demokraten* 5 och 9 sept. 1932 (Hansson) samt *Ny Tid* 8 och 9 juli, 6 sept. 1932.

277. *Wigforss,* Ha vi råd att arbeta?, 1932.

278. *Social-Demokraten* 29 aug. 1932 (Sandler), 16 sept. 1932 (Möller); *Möller,* Kapitalismens kris, 1932 (citatet är hämtat ur broschyren).

279. *Social-Demokraten* 5 aug. 1932.

280. *Arbetet* 1 sept. 1932.

281. *Social-Demokraten* 9 sept. 1932 (referat).

282. *Social-Demokraten* 13 sept. 1932.

283. *Social-Demokraten* 8 aug. 1932 (referat).

284. *Social-Demokraten* 6 sept. 1932 (referat); jfr *Social-Demokraten* 3 aug. 1932.

285. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 28 aug. 1932.

286. Jfr särskilt *Sköld,* Jordbruket och krisen, 1932; citaten äro hämtade ur denna broschyr.

287. Som exempel på den mera extrema socialdemokratiska propagandan kan nämnas en artikel i *Smålands Folkblad* 8 sept. 1932 (Fast). Här säges bland annat: "Högern skrämmer med socialistsamhället, men bär själv ansvaret för det nuvarande samhället och dess fruktansvärda kris. Rustningar, krig, ekonomiska kriser med fattigdom och arbetslöshet äro resultat av de borgerligas politik ute i världen. När högern begär frihet för näringslivet att fritt utveckla sig, då betyder detta i regel frihet till spekulation, frihet att utplundra företag, frihet att för egen vinning utnyttja naturrikedomar, kapital och arbetskraft utan att känna det ansvar som ett sådant utnyttjande bör medföra."

288. *Partistyrelsens berättelse* 1932, sid. 49 f.

289. *Riksdagen 1933,* prop. nr 211, sid. 3. Beträffande regeringens förslag i olika hänseenden jfr särskilt *Hage,* Socialdemokratisk politik vid 1933 års riksdag, 1933.

290. *Myrdal,* Konjunktur och offentlig hushållning, 1933, särskilt kap. 2 och 5.

291. *AK 1933:* 5, sid. 84 f.

292. Jfr t. ex. *AK 1933:* 4, sid. 8 f. (Lindman).

293. Jfr här särskilt *FK 1933:* 46, sid. 3 ff., 47, sid. 1 ff.; *AK 1933:* 49, sid. 6 ff., 50, sid. 2 ff.; *Hansson,* Demokratisk samverkan eller nationell splittring?, 1934, och Den stora krisuppgörelsen — en väg ut ur krisen, 1934; *Wigforss,* Krispolitik, miljonrullning och sparsamhet, 1934; *Möller,* Hela folket i arbete, 1934; *Sköld,* Jordbrukspolitiken under krisen, 1934, och Socialdemokratisk jordbrukspolitik, 1934. Se också redogörelserna *The annals of the American academy of political and social science*

1938 av *Wigforss* (The financial policy during depression and boom) och *Möller* (The unemployment policy).

294. *Hansson,* Demokratisk samverkan eller nationell splittring?, sid. 10.

295. Se t. ex. *Social-Demokraten* 28 okt. 1935; *Ny Tid* 4 maj 1933.

296. *Sköld,* Socialdemokratisk jordbrukspolitik, sid. 20.

297. *Wigforss* i nyss nämnda artikel i *The annals,* sid. 31 f.

298. Jfr *Wigforss* i *The annals,* sid. 37; *Statens offentliga utredningar* 1935: 16, sid. 66 ff.; *Montgomery,* How Sweden overcame the depression 1930—1933, sid. 67 ff. och The rise of modern industry in Sweden, 1939, sid. 261 ff.

299. Se redogörelsen hos *Bonow,* Staten och jordbrukskrisen, 1935.

300. *Hansson,* Demokrati, sid. 154 ff.

301. *AK 1935:* 4, sid. 65 (*Hansson,* Demokrati, sid. 202 f.); jfr *FK 1935:* 3, sid. 21 ff. (Åkerberg), 41 ff. *(Wigforss).*

302. *AK 1936:* 3, sid. 32 f., 4, sid. 42.

303. *Statens offentliga utredningar* 1933: 15, 25.

304. *AK 1935:* 4, sid. 15 (Hansson); *AK 1936:* 3, sid. 91 (Wigforss); jfr *Wigforss,* Kring monopoldebatten (*Tiden* 1936) samt Folkpensionering och statsmonopol, 1935.

305. *Ny Tid* 11 sept. 1934; jfr här och för det följande t. ex. *Social-Demokraten* 17 juli och 25 sept. 1935; *Frihet* 1934 nr 9, 10, 11, 18.

306. *Örebro-Kuriren* 28 juni 1935.

307. *Smålands Folkblad* 2 mars 1934. Jfr i detta sammanhang Vougts redogörelse för den svenska inställningen vid Internationalens konferens 1933 (*Protokoll,* internationale Konferenz . . . 1933, sid. 120).

308. *Protokoll* fört vid Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbunds sjunde ordinarie kongress, sid. 67 ff., 94 ff., 98 ff. — Den mera radikala ståndpunkten framställdes på ett belysande sätt av Bertil Hansson i *Morgonbris* 1935 nr 5. En socialistisk samhällskritik vore behövlig "icke minst med tanke på hur nödvändigt det är att rensa bort denna svärm av naiva illusioner beträffande kapitalismens förmåga att kunna överleva sig själv och ändå lyckliggöra mänskligheten. Utan en omfattande kunskap och klarsyn i hithörande frågor blir allt tal om socialisering endast en tom och ihålig propagandafras, ett opium för folket, som förr eller senare genomskådas och avslöjas — och lämnar rum för desillusion, stagnation och förfall, organisatoriskt och teoretiskt".

309. Rimlig blir ståndpunkten även i detta fall, om man utgår från en begreppsrelativism av den art, som förfäktats t. ex. av *Mannheim* i Ideologie und Utopie, men intet tyder på att förf. godtagit denna egendomliga ståndpunkt.

309 a. De verkliga teoretiska svårigheter, som här yppa sig, beröras icke av Sandler; jfr *Myrdal,* Kring den praktiska nationalekonomiens problematik (*Ekonomisk Tidskrift* 1931).

310. *Alva* och *Gunnar Myrdal,* Kris i befolkningsfrågan, 1934, sid. 115 ff.

311. Jfr t. ex. *Social-Demokraten* 12 och 13 dec. 1934; *Ny Tid* 29 nov. och 7 dec. 1934; *Arbetet* 24 dec. 1935 och 28 febr. 1936; *Nya Norrland* 12 dec. 1934; *Nya Samhället* 8 och 11 dec. 1934. Se också *Myrdal,* Population, a problem for democracy, 1940, sid. 81 ff.

312. *FK* 1935: 24, sid. 73 ff.; *AK 1935:* 26, sid. 95 ff.

313. Se för det följande *Femtonde kongressen,* sid. 61 ff., 94 ff., 187 ff. Jfr kommentarerna hos *Fredriksson,* Socialiseringsfrågan vid två partikongresser (*Tiden* 1936).

314. *Partistyrelsens berättelse* 1936, sid. 10 ff.

315. Jfr särskilt bland valbroschyrerna 1936: *Hansson,* Varför vi gick; *Möller,* Kampen mot arbetslösheten och Bättre bostäder; *Sköld,* Bättre bärgning och Social-

demokratin och jordbruket; *Myrdal,* Vad gäller striden i befolkningsfrågan?; *Wigforss,* Rättvisa skatter. En särställning bland broschyrerna intar *Severin,* Storfinansens välde, som redogör för maktkoncentrationen inom svenskt näringsliv.

316. *Social-Demokraten* 26 och 30 juli, 20 aug. 1936.

317. Jfr ytterligare t. ex. *Social-Demokraten* 7 aug. 1936 (valtal av Hansson), 13 aug. 1936 (svar av Hansson på fråga av tidningen "Uppsala"), 24 aug. 1936 (valtal av Hansson), 4 sept. 1936 (radiotal av Hansson, valtal av Höglund), 9 sept. 1936 (valtal av Engberg); *Örebro-Kuriren* 6 och 26 aug. 1936; *Nya Samhället* 10 och 22 aug. 1936; *Ny Tid* 27 jan. och 29 april 1936; *Frihet* 1936 nr 17 (Torsten Nilsson).

318. *Social-Demokraten* 7 aug. 1936.

319. *Skånska Socialdemokraten* 1 okt. 1936.

320. *Arbetarebladet* 24 aug. 1936.

321. *Örebro-Kuriren* 28 aug. 1936.

322. *Social-Demokraten* 19 sept. 1936; jfr *Frihet* 1936 nr 17.

323. *Partistyrelsens berättelse* 1936, sid. 106 f.

324. *Lindström,* Socialismen (i *De politiska åskådningarna,* 1931), sid. 97.

325. *Myrdal,* Socialpolitikens dilemma (*Spektrum* 1932 nr 4), sid. 22.

326. *Arbetet* 9, 14, 19, 20 och 21 nov. 1928.

327. *Arbetet* 14 mars 1933.

328. *Arbetet* 3 mars 1934.

329. *Social-Demokraten* 9 mars 1934.

330. *Ny Tid* 3 mars 1934, jfr 6 sept. 1933.

331. *Örebro-Kuriren* 3 och 6 mars 1934.

332. *Örebro-Kuriren* 30 nov. 1928.

333. *Karleby,* Socialismen inför verkligheten, 1928, sid. 29; jfr för det följande sid. 106, 113 f.

334. Karlebys uttalanden i dessa punkter äro i hög grad oklara, varför en närmare analys synes meningslös. Den materialistiska historieuppfattningen säges innebära: "Det är människan som är allt historiskt skapandes drivkraft. Men människan, det är icke blott den fysiska gestalt, som vi kalla så, eller det själsliv som hon utvecklar. Människan, det är totaliteten av alla de samhälleliga förhållandena, av alla de relationer och växelverkningar mellan människorna, som uppvuxit genom hennes strävanden under en lång historias aktivitet. Människan svävar icke i fria luften, hon rör sig icke godtyckligt och oberoende av sin egen värld. Hon är denna värld." (Sid. 34.) Ett par sidor längre fram (sid. 36 f.) säges, att enligt Marx "det materiella livets produktionssätt betingar de sociala förhållandena". Men "det materiella livet" är icke något specifikt "materiellt" utan helt enkelt "det liv, människorna i verkligheten leva i ett visst ögonblick". Marx' mening blir alltså, att det liv, som människorna i verkligheten leva, betingar de sociala förhållandena! Denna tanke fasthålles blott ett ögonblick. I det följande säges att Marx särskilt framhävt "den egentliga produktionen" och då avses tydligen den materiella produktionen i mera inskränkt mening. Detta har Marx gjort dels för att produktionssättets "företeelser kunna med största säkerhet konstateras", dels därför att de faktiska produktiva resurserna "i ett visst ögonblick sätta de gränser, utanför vilka människorna praktiskt icke kan komma".

335. Jfr t. ex. *Örebro-Kuriren* 16 mars 1933; *Frihet* 1934 nr 6 (Fredriksson).

PERSONREGISTER
till första delen

Adler, N. 222.
Ahlberg, A. 388.
Alin, O. 29.
Arnberg, J. W. 30, 46, 47.

Bakunin, M. 109, 110, 111.
Bebel, A. 112, 117, 118, 120, 191.
Bellamy, E. 158.
Bentham, J. 388.
Berg, C. O. 54.
Berg, K. D. 297.
Bergegren, H. 147, 193, 194, 195.
Bergström, A. 64.
Bergström, P. A. 49.
Bernstein, E. 124, 125, 126, 165, 169, 172, 203.
Billing, G. 41, 66.
v. Bismarck, O. 30, 61, 65, 67, 107, 182.
Blanc, L. 84.
Blomberg, H. 29.
Boethius, S. J. 29.
Boström, Chr. 28.
Branting, G. 327, 343, 344, 345, 346, 348, 355, 388.
Branting, Hj. 68, 73, 95, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 201, 203, 204, 207, 210, 211, 219, 221, 224, 227, 228, 229, 231, 234, 250, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 301, 325, 384.
Briand, A. 127.
Bring, S. L. 36.

Carleson, C. N. 147, 167, 198, 203, 222, 231.
Christiernsson, A. 204.
Clemenceau, G. 120.

Dahlberg, G. 271.
Danielsson, A. 68, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 169, 170, 174, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 260, 325.
Dickson, Ch. 49, 53.
Dreyfus, A. 116.

Edén, N. 230, 278, 292.
Edfeldt, H. 28.
Ehrenheim, P. 50.
Ekman, C. G. 303, 306, 322.
Engberg, A. 231, 233, 234, 239, 240, 245, 248, 249, 250, 271, 294, 300, 302, 305, 314, 320, 324, 327, 339, 342, 344, 349, 355, 356, 380, 381.
Engels, F. 84, 98, 104, 106, 115, 155, 156, 164, 219, 269.
Englund, J. A. 38.
Engström, J. M. 148.
Eriksson, B. 221.
Eriksson, N. 271.
Eriksson, P. 148.

Fahlbeck, P. 29, 30, 67, 68, 159, 183.
Ferri, E. 117.
Forssell, H. 30, 66.

Fourier, Ch. 82, 83.
Fredriksson, K. 369.
Gabrielsson, K. J. 148.
de Geer, L. 289.
Geijer, E. G. 45.
George, H. 190.
Granlund, J. G. 58.
Guesde, J. 112, 113, 117, 120, 123.
Gustaf III 141.
Gustafsson, R. 61.
Hallén, H. 198.
Hamilton, G. A. 30, 46, 70.
Hamilton, H. 49.
Hammarskjöld, C. G. 30.
Hammarskjöld, Hj. 225, 239.
Hansson, P. A. 198, 199, 207, 234, 236, 250, 301, 307, 310, 314, 319, 324, 325, 334, 336, 349, 355, 356, 361, 363, 380, 382, 384.
Hansson, S. 198, 199.
Heckscher, E. 203.
Hedén, E. 198, 304.
Hederstierna, F. 63.
Hedin, S. A. 17, 43, 45, 58, 59, 61, 63, 66.
Hedlund, S. A. 16, 45, 49, 60.
Hegel, W. F. 84, 85, 88, 95, 98, 102, 106, 107, 108, 109.
Hervé, G. 123.
Hjärne, H. 29.
Hägerström, A. 87.
Höglund, Z. 150, 198, 230, 231, 287, 327, 329, 330.
Jaurès. J. 113, 116, 117, 118, 123, 127.
Johansson, J. O. 296, 297.
Johansson, J. T. 223.
Kant, I. 389.
Karl X 141.
Karl XI 141.
Karleby, N. 237, 248, 249, 279, 389.
Kautsky, K. 112, 117, 125, 161, 162, 165.
Key, E. 16, 50.
Kilbom, K. 198.
Kjellén, R. 29, 325.
Kreuger, I. 354.
Kronblad, S. 36.
Lancken, von der E. 58, 61.
Larsson, L. O. 49, 59, 60.
Larsson, V. 224.
Lassalle, F. 106, 107, 108, 109, 111, 149, 175, 176, 177.
Leffler, J. 30.
Leo XIII 35.
Leo, H. 318, 327, 328, 329, 366.
Lidforss, B. 198.
Liebknecht, W. 183.
Lindberg, E. 287, 327, 328.
Lindblad, A. C. 148, 212.
Lindhagen, C. 198, 205, 206, 208, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 227, 229, 231, 311, 314, 315, 351.
Lindley, Ch. 212.
Lindman, A. 225, 309, 320, 322.
Lindqvist, E. 344.
Lindqvist, H. 224.
Lindström, R. 305, 312, 313, 314, 323, 324, 325, 373, 388.
Ljungberg, C. E. 70.
Luterkort, S. 300.
Löwegren, G. 222.
Macaulay, Th. 228.
Malthus, Th. R. 107.
de Man, H. 135, 305.
Martensen, H. L. 35, 36.
Marx, K. 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 129, 130, 134, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 181, 182, 188, 189, 191, 194, 196, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 219, 221, 231, 249, 252, 256, 257, 258, 261, 277, 284, 304, 305, 319, 324, 348, 350, 351, 378, 379, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 396.
Menger, A. 200.
Mill, J. S. 388.
Millerand, A. 116.
Myrdal, A. 370, 371.

Myrdal, G. 359, 368, 370, 371, 375, 382, 386, 387, 390.
Månsson, F. 198, 222, 231, 287, 310, 343, 344.
Möller, G. 198, 199, 233, 234, 239, 242, 243, 244, 246, 247, 250, 270, 279, 291, 300, 310, 314, 318, 326, 327, 328, 329, 330, 339, 341, 342, 349, 350, 353, 355, 366, 372, 373, 375.
Napoleon I 99.
Napoleon III 99.
Nerman, T. 198.
Neuman, I. 231, 250.
Nilsson, G. 235.
Nilsson, W. 49.
Nissen, O. 120.
Nordenskiöld, A. E. 58.
Norling, N. S. 198.
Noske, G. 122.
Nothin, T. 390.
Nyblæus, J. A. 28.
Nyqvist, J. 38.
Nyström, A. 72.
Olsson, K. J. 372, 373.
Otter v. C. F. 45, 49.
Owen, R. 27, 82, 83.
Palm, Aug. 62, 139, 147, 149, 156, 176.
Palmstierna, E. 198, 213, 214, 229, 232, 235.
Pehrsson, J. 49.
Posse, A. 16.
Proudhon, P. J. 83, 109.
Quiding, N. H. 56.
Reuterdahl, H. 32, 42.
Ribbing, S. 49.
Ricardo, D. 107.
Ridderstad, C. F. 49.
Rignano, E. 308
Roosevelt, F. D. 365.
Rosling, K. G. 222, 223.
Rudin, V. 34.
Rundbäck, J. 49.
Rundgren, C. H. 41.
Rydberg, V. 16.
Rydén, V. 198, 228, 232.
Rydgren, G. A. 148.
Rylander, A. 148.
Sahlin, C. Y. 28.
Saint-Simon, C. H. 82, 83.
Sandler, R. 198, 202, 207, 239, 250, 260, 279, 289, 298, 301, 302, 305, 311, 314, 320, 328, 329, 339, 340, 344, 349, 350, 355, 366, 367, 369.
Schultze-Delitzsch, F. H. 46, 70.
Shaw, B. 113.
Sköld, P. E. 315, 332, 339, 340, 341, 349, 351, 353, 356, 362.
Smith, L. O. 70.
Sorel, G. 128.
Sparre, E. J. 57, 59.
Staaff, K. 225.
Stave, E. 37, 38.
Steffen, G. 198, 206, 279.
Sterky, F. 147, 148, 155, 161, 180, 181, 190, 194.
Sterne, A. J. 233, 235.
Stirner, M. 109.
Strindberg, A. 56.
Ström, Fr. 198, 231, 287, 300, 343, 348.
Sundberg, A. N. 39, 40, 42.
Svanberg, V. 388.
Sydow, von O. 289.
Söderberg, E. 204, 205, 223.
Söderblom, N. 38, 39, 41, 42.
Thorsson, F. V. 147, 148, 224, 276, 277, 285, 286, 293, 301, 302.
Thörnberg, E. H. 77.
Treffenberg, C. 52, 65, 66.
Troelstra, P. 118, 119.
Trygger, E. 293, 301.
Uhlén, A. 344.
Ullman, U. 40.
Undén, Ö. 390.
Waldeck-Rousseau, P. M. 116.
Waldenström, P. P. 76, 77.
Wallas, G. 113.
Webb, S. 113.
Wennerberg, G. 49.
Vennerström, I. 198, 287, 300, 332.
Wermelin, A. 147, 175.
Westin, E. 56.

Wicksell, K. 218.
Wieselgren, P. 54.
Wigforss, E. 198, 201, 202, 245, 246, 271, 295, 300, 310, 318, 319, 328, 329, 330, 332, 333, 339, 342, 343, 349, 350, 351, 355, 356, 362, 372, 373, 374, 382.
Wikner, P. 34.
Wohlin, N. 309, 321.
Wollin, P. J. 36.
v. Vollmar, G. 182, 183, 185, 191.
Vougt, A. 388.

Åberg, L. H. 28.
Åkerberg, A. F. 147.
Åkerberg, H. 198, 327, 328.

Örne, A. 198, 210, 356.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

till första delen

Idédebatten i Sverige vid socialdemokratiens framträdande ..... 11— 78

Politiska och sociala förutsättningar ..... 13— 24

Representationsreformens förutsättningar 13, Statsstyrelsen 14, Representationens sammansättning 14, Det svenska samhällets utveckling 17, Jämförelse mellan de skandinaviska länderna 18, De politiska institutionerna 18, Urbanisering och industrialisering 19, Den sociala strukturen 20, Sveriges särställning 23.

De av statsinstitutioner propagerade idéerna ..... 24— 32

Skolorna 24, Universiteten 26, Kyrkan 30, Ärkebiskop Reuterdahl 32, Andra kyrkliga uttalanden före socialdemokratiens framträdande 33, Den kyrkliga diskussionen kring socialismen 35, Ärkebiskop Sundberg 39, N. Söderblom 41, Utvecklingslinjer 42.

Debatten kring den sociala frågan ..... 42— 78

Materialet 42, Frågans undanskjutna ställning 43, Gammalliberalismen 44, Traditionalismen 44, Kombinationen av de båda åskådningarna 45, Debatten omkring 1870 45, Riksdagsdebatter omkring 1870 48, Frågan om barnarbetets begränsning 50, Strejkfrågan 51, Ställningen till socialism och kommunism 52, Arbetsgivarnas publikationer 54, Åttiotalet 55, Strindberg 56, Debatt i andra kammaren 1882 56, S. A. Hedins motion 1884 58, S. A. Hedlunds motion 1886 60, Det allmänna läget 61, Pressen och socialdemokratien 62, Betänkanden rörande socialpolitiken 1888 och 1889 63, Utlåtanden rörande dessa 64, Riksdagsdebatter om socialpolitik på 1890-talet 65, De borgerliga och socialdemokratien 68, Den liberala arbetarrörelsen 69, De frikyrkliga rörelserna 74, Utvecklingslinjer 78.

Marx och den moderna socialdemokratien..... 79—135

Grunddragen i den marxistiska åskådningen ..... 81—111

Socialismens framträdande 81, De äldre socialisterna 82, Begreppen socialism och kommunism 84, Marx' åskådning 84, De allmänna perspektiven 84, Klasskampen 86, Den sociala revolutionen 89, Värdeläran 90, De sociala prognoserna 92, Katastrofteorien 93, Marx' historiefilosofi 95, Den materialistiska historieuppfattningen 96, Det "lilla" perspektivet 100, Läran om proletariatets maktövertagande 103, Statens avskaffande 105, Det socialistiska samhällets organisation 106, Lassalle 106, Anarkismen 109.

Internationalen före världskriget ..... 111—129

Första internationalen 111, Den tyska socialdemokratien 111, Marxismens utbredning 112, Den engelska socialdemokratien 113, Andra internationalen 113, Marxismen i internationalen 113, Marxismen och den politiska taktiken 115, Samverkan med borgerliga och ministersocialism 115, Socialpolitiken 119, Försvarsfrågan 121, Revisionismen 124, Uppmjukningen av den marxistiska läran 126, Syndikalismen 126, Gillessocialismen 128.

Socialismen efter världskriget ..... 129—135

Kommunismen 129, Den socialdemokratiska internationalen 131, Diskussionen inom socialdemokratien 134.

Samhället och socialismen ..... 137—396

Den marxistiska ideologien och dess begynnande upplösning 139—197

De första svenska programmen 139, 1897 års program 142, Den tidiga socialdemokratiens struktur och utveckling 145, Den marxistiska lärans dominerande ställning 149, Brantings Gävletal 1886 149, Branting i Nordisk Familjebok 1890 153, Allmän karakteristik av den svenska ideologien 154, Läran om klasserna 159, Värdeläran 164, Läran om kriserna 165, Katastrofteorien 166, De sociala prognoserna 166, Brantings och Danielssons åsiktsändring 169, Den järnhårda lönelagen 174, Produktionsföreningar med statshjälp 176, Socialpolitiska reformer 177, Socialiseringsåtgärder inom det borgerliga samhället 182, Branting i riksdagen på 1890-talet 185, Tullfrågan 186, Frågan om fackföreningar 187, Jordbruksfrågan 188, Anarkismen 193, Ideologiens utveckling 195.

Den socialistiska debatten i början av 1900-talet och socialiseringsfrågans aktualisering efter världskriget ..... 197—285

Socialdemokratiens utveckling 197, Principfrågornas undanskjutande 199, Ståndpunkternas uppmjukning 200, Historieuppfattning och klasskampslära 201, Debatten i Stockholm 7 febr. 1908 203, Reservationer mot marxismen 205, Kapitalismens och industrialismens utveckling 206, Jordbruksfrågans förändrade läge 208, 1905 års kongress 212, 1908 års kongress 213, 1911 års kongress 214, De allmänna grundsatserna efter programrevisionen 1911 216, Jordprogrammet 1911 220, Kommunalprogrammet 1911 223, Den socialdemokratiska riksdagspolitiken 224, Socialdemokratiska insatser i riksdagen 226, Socialiseringsfrågan i riksdagen 228, Utvecklingen under och närmast efter världskriget 229, Partisprängningen 230, Socialiseringsförslag under krigsåren 232, Diskussionen kring den s. k. krigssocialismen 235, Socialiseringsfrågans aktualisering efter författningsreformen 241, Möller i "Tiden" 1918 242, Inflytande från gillesocialismen 245, Möllers broschyr "Socialiseringsproblemen" 1920 246, Kritiken av partiets bristande teoretiska skolning 247, Programrevisionen 1920 250, De allmänna grundsatserna 251, Utsugningstanken 257, Socialiseringsgreppet 261, Det politiska programmets revision 263, Den första socialdemokratiska regeringen 277, Utredningen i socialiseringsfrågan 278, Utredningen rörande industriell demokrati 279, Socialiseringsfrågan vid 1920 års val 280, Karakteristik av socialiseringsdebatten 283, Den socialdemokratiska regeringens avgång 285.

Socialiseringsteoriens upplösning och välfärdsideologiens seger 286—390

Socialdemokratiens utveckling efter 1920 286, Krispolitiken i början av 1920-talet 288, 1921 års val 289, Den andra socialdemokratiska regeringen 291, Frågan om industriell demokrati 295, Socialiseringsnämndens arbete 298, 1924 års kongress 299, 1924 års val 300, Den tredje socialdemokratiska regeringen 301, Karakteristik av socialdemokratiens utveckling 1920—1926 303, Den socialdemokratiska debatten under denna tid 304, Socialdemokratien i opposition 306, Tendenserna till radikalisering 307, Arvsskatteförslaget 1928 308, Förslaget om en statlig affärsbank 1928 310, 1928 års kongress 311, Debatten om de allmänna grundsatserna 311, Programändring i jordfrågan 315, Socialiseringsfrågan 316, 1928 års val 316, Partiets nederlag och dess orsaker 320, Jordbrukskrisen 321, 1930 års landstingsval 322, Den socialdemokratiska debatten omkring 1930 322, Diskussionen om klasskampsprincipen 323, Diskussionen i socialiseringsfrågan 325, Socialiseringsfrågans problematik 329, Den allmänna ekonomiska krisen 331, De socialdemokratiska linjerna i krisdebatten 331, Partiets krismotioner vid 1931 års riksdag 332, Jordbruksregleringen 334, Kreditgivningen åt banker 335, 1932 års kongress 335, Resolutionen om det politiska läget och Hanssons anförande 335, Socialiseringsdebatten 338, Sandler 339, Sköld 340, Engberg 341, Möller 341, Wigforss 342, Den radikala oppositionen 343, Princip-

uttalandet i socialiseringsfrågan 344, Analys av debatt och beslut 346, Jordfrågan 351, 1932 års val 353, Den fjärde socialdemokratiska regeringen 357, Regeringens krisprogram 357, Uppgörelsen med bondeförbundet 360, Motiveringen för krispolitiken 361, Krisens avveckling 362, Samförståndsideologien 363, Monopolfrågan 364, Socialiseringsfrågan i pressen 365, Ungdomsförbundet och socialiseringsfrågan 366, Socialiseringsnämndens avveckling 366, Sandlers skrifter i socialiseringsfrågan 367, Fredriksson om socialiseringsproblemet 1937 369, Befolkningsfrågans aktualisering 370, Makarna Myrdals arbete 370, Debatten i befolkningsfrågan 371, 1936 års kongress 372, Debatten om de allmänna grundsatserna 372, Socialiseringsfrågan 374. Befolkningsfrågan 374, 1936 års val 376, Valmanifestet 376, Dess ideologiska innebörd 378, Press och valtal 380, Socialiseringsideologiens upplösning 383, 1936 års koalitionsregering 385, Marxismen i socialdemokratisk debatt under senare tid 385.

Sammanfattning ..... 390—396

Noter ..... 397—426

Personregister ..... 427—430

Den svenska arbetarklassens historia

Försvunnen är den tid då en nations historia var dess regenters. Vill man i dag skaffa sig en bild av den utveckling som fört fram till det nutida Sverige, måste detta till en mycket stor del ske genom studium av den svenska arbetarklassen och dess efterhand alltmer ökande inflytande på alla områden inom samhällslivet. En nästan outtömlig källa att ösa kunskaper om denna utveckling ur har vi fått med det stora samlingsverket "Den svenska arbetarklassens historia", där de främsta kännarna på området frikostigt delar med sig av sitt vetande. Det har inte blivit några torra och teoretiska framställningar; friskt och levande kommer oss gångna tiders levnadssätt och idéer tillmötes. Det är en läsning som alla borde unna sig glädjen av, även därför att den lär oss att se och uppskatta nuet på ett nytt sätt.

Serien, som omfattar tolv volymer, torde helt sakna motstycke i vårt land — sannolikt är att man ingenstädes i världen finner en lika uttömmande och intressant framställning av denna art.

Herbert Tingsten: Den svenska socialdemokratiens idéutveckling I—II

Torsten Gårdlund: Industrialismens samhälle

Andreas Lindblom: Arbetaren i helg och söcken I—II

Jörgen Westerståhl: Svensk fackföreningsrörelse

Folke Lindberg: Hantverkarna, del I

Ernst Söderlund: Hantverkarna, del II

Bertil Boëthius: Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk

Per Nyström: Stadsindustriens arbetare före 1800-talet

Gustaf Utterström: Jordbrukets arbetare I—II

TIDENS FÖRLAG Stockholm